

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenkettedik évfolyam

FŐEGYHÁZMEGYEI MÉLTÓSÁGOK
EMIGRÁCIÓ, KI- ÉS BETELEPÍTÉSEK
LEVÉLTÁRTAN

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bariczné Fenyő Noémi, történelemtanár (Baja); **Csonka Laura**, levéltár-pedagógus (MNL SZKI); **Dancz Vera**, levéltár-pedagógus (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár); **Draskóczy István**, professor emeritus (ELTE); **Erdész Ádám**, történész, ny. levéltárigazgató (MNL BML); **Garadnai Zoltán**, történész, főlevéltáros (MNL KKF); **Gazdag Ferenc**, professor emeritus, egyetemi tanár (NKE); **Kazareczki Noémi**, levéltáros (MNL SZKI); **Kocsis Piroska**, történész, ny. főlevéltáros (MNL OL); **Kovács Szabolcs**, munkatárs (Arcanum Adatbázis Kiadó); **Kovács Viktória**, segédlevéltáros (MNL OL); **Krisch András**, történész, gyűjteményvezető (Soproni Evangélikus Gyűjtemények); **Marosvári Attila**, levéltáros (MNL CSML); **Miklós Dániel**, történész, levéltáros (MNL KKF); **Nagy Adrienn**, főlevéltáros (MNL SZKI); **Németh László Sándor**, főlevéltáros, igazgató (MNL SZKI); **Oborni Teréz**, tudományos főmunkatárs, osztályvezető (ELKH BTK Történettudományi Intézet); **Peragovics Ferenc**, történelemtanár (Esztergom); **Seres Attila**, történész, tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet); **Somorjai Ádám**, pannonhalmi bencés, emeritus vatikáni levéltáros; **Tusor Péter**, kutatócsoport-vezető (MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport), egyetemi docens (PPKE BTK), tudományos tanácsadó (ELKH BTK Moravcsik Gyula Intézet); **Vass Eszter**, levéltáros (MNL SZKI); **Závoczki Adrienn**, levéltáros, osztályvezető (MNL SZKI); **Wencz Balázs**, főlevéltáros, igazgató (MNL K-EML)

Rövidítések: ELKH BTK = Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem; MNL BML = Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára; MNL CSML = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára; MNL K-EML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára; MNL KKF = Magyar Nemzeti Levéltár Közművelődési és Közönségkapcsolati Főosztály; MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; MNL SZKI = Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; MTA = Magyar Tudományos Akadémia; NKE = Nemzeti Közszolgálat Egyetem; PPKE = Pázmány Péter Katolikus Egyetem; PPKE BTK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Angol fordítás: Miklós Dániel, Takács Ábel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENKETTEDIK ÉVFOLYAM
2021

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

Budapest, 2022

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenkettedik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert, Kulcsár Krisztina,
L. Balogh Béni (felelős szerkesztő), Miklós Dániel

Tanácsadó testület
Czetz Balázs, Germuska Pál, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felelős a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató
Megjelent 22 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Magyarországi főegyházmegyei méltóságok

- Kovács Viktória: „Miként életemben kedvelt, úgy holtomban is méltóztasson támogatni”. Szegedi Lukács zágrábi püspök végrendelete 1510-ből 7
- Tusor Péter: „Et a pensare al successore in caso”. Szelepchény György és a rendi szervezkedés. (Egy nunciusi jelentés forrásértéke) 39
- Seres Attila: Civilizációk törésvonalán. Márton Áron és az erdélyi katolicizmus a szovjet egyházpolitika frontterében a sztálini és hruscsovi korszakban 103
- Somorjai Ádám OSB: Mindszenty hercegprímás a csehszlovákiai magyarság védelmében, 1945–1948. Vatikáni iratok alapján 125

Emigráció, ki- és betelepítések

- Miklós Dániel: Csehszlovák–magyar kapcsolatok az emigrációban a második világháború alatt 161
- Krisch András: A hűség „jutalma”. A németek kitelepítése Sopronból, 1946 179
- Bariczné Fenyő Noémi: A bukovinai székelyek kálváriája Sántha Menyhért tollából 193

Levéltárban

- Csonka Laura – Dancz Vera: Közös útjaink. Levéltár-pedagógiai együttműködés a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár között 215
- Nagy Adrienn – Németh László Sándor – Závoczki Adrienn: Hatósági jogkör a Magyar Nemzeti Levéltárban. Tapasztalatok, lehetséges irányok 227
- Kazareczki Noémi: Az elmúlt évek mintavételi gyakorlatának tapasztalatai az illetékességi iratátvételeknél 235
- Vass Eszter: Állampolgársági és névváltoztatási iratok a Magyar Nemzeti Levéltárban 245

Műhely

- Marosvári Attila: Végleges beolvasztás vagy bevételnövelés? Nicolae Mihăescu tábornok és a debreceni „közigazgatási felső tanács” 263
- Garadnai Zoltán: Charles De Gaulle tábornok keleti nyitási politikája 1944 és 1946 között 281
- Wencz Balázs: A Magyar Szocialista Munkáspárt és a Német Szocialista Egységpárt kapcsolatai 1988 májusa és 1989 szeptembere között 301

Irodalom

- Erdély - ezer év a források tükrében (Erdély – 1000 év öröksége. Szerk. Kovács Zsuzsanna – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba) *Oborni Teréz* 315

Kapiller Imre emlékkönyv (Kapiller Imre emlékkönyv. Szerk. Horváth Zita – Miklós Dániel – Mikó Zsuzsanna – Németh László Sándor) <i>Erdész Ádám</i>	319
Garbai Sándor emlékiratai (Végső István: Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből. E-könyv) <i>Peragovics Ferenc</i>	323
„Mind a budapesti, mind a bukaresti kormány reakció, ezért nem elfogadható, hogy ez az igazságtalanság egy másikkal helyettesítődjön”. Magyar baloldaliak útkeresése a Román Királyságban (Főcze János: A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban, 1934–1944) <i>Kovács Szabolcs</i>	327
Államosítás a magyar finomkerámiaiparban (Tanulmányok a magyar kerámiaipar második világháború utáni történetéből. Szerk. Kiss András – Szűts István Gergely) <i>Kocsis Piroska</i>	332
Az emberiség szolgálataiban? A magyar menekültválság és a Nemzetközi Vöröskereszt humanitárius segítsége (Kecskés D. Gusztáv: Humanitárius akció globális méretekben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek) <i>Garadnai Zoltán</i>	339
Közép-Európa és Magyarország Párizsból nézve (Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története, 1981–1995) <i>Gazdag Ferenc</i>	342
Díjazottak	347
In memoriam	348

TABLE OF CONTENTS

Prelates from the Archdioceses of Hungary

- Viktória Kovács: “As you have favoured me in my life, so be worthy to support me in my death”. Testament of Luke of Szeged, Bishop of Zagreb, dated 1510 7
- Péter Tusor: “Et a pensare al successore in caso”. György Szelepchény and the intrigue of the estates. (Source value of a nuncio’s report) 39
- Attila Seres: On the fault line of civilisations. Márton Áron and Transylvanian Catholicism in the frontline of Soviet church politics in the Stalinist and Khrushchev era 103
- Ádám Somorjai OSB: Prince Primate Mindszenty in defence of Hungarians in Czechoslovakia, 1945–1948. Based on Vatican documents 125

Emigration, expulsion, resettlement

- Dániel Miklós: Czechoslovak–Hungarian relations in the emigration during the Second World War 161
- András Krisch: The “reward” of loyalty. The expulsion of the Germans from Sopron, 1946 179
- Noémi Bariczné Fenyő: “The sufferings of the szeklers of Bukovina” by Menyhért Sántha 193

Archival studies

- Laura Csonka – Vera Dancz: Our common paths. Archival-educational cooperation between the National Archives of Hungary and the Hungarian Jewish Museum and Archives 215
- Adrienn Nagy – László Sándor Németh – Adrienn Závoczki: Authority of the National Archives of Hungary. Experiences, possible directions 227
- Noémi Kazareczki: Experience of sampling practices in recent years in the area of competent authority inspections 235
- Eszter Vass: Citizenship and name change documents in the National Archives of Hungary 245

Workshop

- Attila Marosvári: Final annexation or revenue increase? General Nicolae Mihăescu and the “Higher Administrative Council” in Debrecen 263
- Zoltán Garadnai: The policy of General Charles de Gaulle of opening to the East between 1944 and 1946 281
- Balázs Wencz: The relations of the Hungarian Socialist Workers' Party and the German Socialist Unity Party between May 1988 and September 1989 301

Book reviews

- Transylvania – Thousand years in the light of sources (Erdély – 1000 év öröksége. Szerk. Kovács Zsuzsanna – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba) *Teréz Oborni* 315
- Imre Kapiller Memorial book (Kapiller Imre emlékkönyv. Szerk. Horváth Zita – Miklós Dániel – Mikó Zsuzsanna – Németh László Sándor) *Ádám Erdész* 319
- Memoirs of Sándor Garbai (Végső István: Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből. E-könyv) *Ferenc Peragovics* 323
- “Both the governments in Budapest and Bucharest are reactionary and it is not acceptable to replace this injustice to another”. How sought the Hungarian leftists to find their way in the Kingdom of Romania (Főcze János: A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban, 1934–1944) *Szabolcs Kovács* 327
- Nationalisation in the Hungarian fine ceramics industry (Tanulmányok a magyar kerámiaipar második világháború utáni történetéből. Szerk. Kiss András – Szűts István Gergely) *Kocsis Piroska* 332
- In the service of humanity? The Hungarian refugee crisis and the humanitarian aid of the International Red Cross (Kecskés D. Gusztáv: Humanitárius akció globális méretekben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek) *Zoltán Garadnai* 339
- Central Europe and Hungary from the view of Paris (Garadnai Zoltán: Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története, 1981–1995) *Ferenc Gazdag* 342
- Awards** 347
- Necrology** 348

„MIKÉNT ÉLETEMBEN KEDVELT, ÚGY HOLTOMBAN IS MÉLTÓZTASSON TÁMOGATNI”¹

Szegedi Lukács zágrábi püspök végrendelete 1510-ből

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába 2021 késő nyarán került be az egykori körmenői Batthyány-levéltár 1945-ben Ausztriába menekített, a magyar állam által megvásárolt, 520 középkori és kora újkori oklevélből álló irategyüttese.² A nem mindennapi gyarapodás nyilvános bejelentésére 2021. augusztus 2-án, a Magyar Nemzeti Levéltár Bécsi kapu téri épületében rendezett sajtótájékoztatón került sor. Az eseményen a Magánlevéltárak és Gyűjtemények főosztálya bemutatott néhány, a bekerült gyűjtemény sokszínűségét reprezentáló iratot, köztük Buda városának 1511. június 23-i elismervényét a Batthyány-levéltár *Acta Antiqua* sorozatából.³ A nyugta igazolta, hogy Mülner Erhard (Erhardus Mulner) budai polgár és felesége, Zsófia, Szegedi Lukács zágrábi püspök testvére⁴ részére Batthyány Boldizsár kifizette azt az 1000 aranyforintot, amit a püspök végrendeletében a házaspár leányára, Katalinra hagyott – Budán, a Mindszent utcában, a Szent György egyház mellett lévő kőháza megváltására (*in sortem redemptionis*). Némi kutatás után kiderült, hogy az *Acta Antiqua*-ban egymás mellé sorolva további nyolc, a püspök budai házával kapcsolatos oklevél is fennmaradt,⁵ az iratanyag jelzet nélküli részéből pedig előkerült Szegedi Lukács zágrábi püspök 1510. március 12-i testamentuma.⁶ Az irat a püspök végrendeletének nem hitelesített, egykorú másolata, a Batthyány-levéltárban való fennmaradása egyik végrehajtójának személyével, Batthyány Boldizsárral⁷ magyarázható.

Mályusz Elemér regesztái alapján a végrendelet egyes pontjai – azok budai vonatkozásai miatt – már korábban is ismertek voltak. Innen tudhatott a történeti

¹ Szegedi Lukács szavai, amelyekkel Bakóc Tamás esztergomi érseket arra kérte, hogy segítsen végrehajtani a végrendeletében leírtakat.

² Ráczy György: A Batthyány család 1945-ben Bécsbe vitt oklevelei az Országos Levéltárban. *Turul* 94. (2021) 144.

³ Újonnan kapott jelzete: HU-MNL-OL-DL 108540. (*Acta antiqua* 5-5-97 i.). [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár].

⁴ HU-MNL-OL-DL 46636.

⁵ HU-MNL-OL-DL 108532–108540. (*Acta antiqua* 5-5-97 a-i.). Ezekből csak kettőnek a tartalma volt ismert; regesztájukat lásd Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. 2. Budapest, 2008, 142. (504. sz.), 151. (540. sz.).

⁶ HU-MNL-OL-DL 108543. Szövegének kiadását lásd a dolgozat végén (2. sz. függelék).

⁷ Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. Budapest [2004]: Battyáni (Batthyány).

kutatás arról, hogy a püspök végakaratóban budai háza harmadrészét a házrész kiváltására szánt 1000 forinttal együtt Katalin nevű unokahúgának juttatta, valamint, hogy a budai begináknak (*beginis ante claustrum sancti Iohannis Bude*) Szegedi Lukács 100 forintot hagyott. Mályusz adatai forrásaként fel is tüntette a Batthyány család körmendi levéltárának beosztatlan középkori okleveleit.⁸ Mályusz regesztáit a végrendeletről utóbb Végh András használta fel Buda középkori helyrajzában rekonstrukciójához.⁹

Lukács végrendeletéről tudomásom szerint Borovszky Samu tett elsőként említést a püspök feltételezett származásáról írt, a *Századok*ban 1900-ban megjelent tanulmányában.¹⁰ „Lukács – írja Borovszky –, kinek vagyonos embernek kellett lennie, – végrendeletében 16 000 aranyat hagyott a zágrábi székesegyház köfalakkal való megerősítésére.”¹¹ A püspök végrendeletének ismeretében – amiben a főpap „csupán” 4000 forintot testált a zágrábi egyház építési munkálataira¹² (*ad labores ecclesie mee Zagrabiensis*) – mindenesetre biztosra vehető, hogy a 16 000 forintról szóló, nem hivatkozott adatot Borovszky nem a körmendi Batthyány-levéltár végrendelet-másolatából, hanem Csézi András esztergomi (korábban, 1506–1521 között császári)¹³ prépost 1540. január 26-án a zágrábi káptalannak írt leveléből vette. A Túz Osvát és Lukács zágrábi püspökök hagyatéka ügyében kelt irat kiadása helyet kapott a *Monumenta historica [...] civitatis Zagrabiæ* 1896-ban megjelent harmadik kötetében,¹⁴ azzal a jegyzékkel együtt, amit Szegedi Lukács az Osvát püspök által a zágrábi székesegyház építkezéseire örökül hagyott 10 000 forint felhasználásáról készített.¹⁵ Csézi András levelének szövegét a sorozat 12. kötete 1929-ben újra kiadta;¹⁶ tartalmáról Czövek Zoltán közölt részletes tartalmi ismertetést doktori értekezésében.¹⁷ András prépost levelében többször említi Szegedi Lukács

⁸ 1510. március 12.: Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum, Diplomatikai Oklevél-, Oklevélfénykép- és Pecsétmásolati Gyűjtemény, Mályusz-féle kisalakú regesztagyűjtemény, 1360. sz.

⁹ Végh András: i. m. 149. (527. sz.).

¹⁰ Borovszky Samu: Szegedi Baratin Lukács zágrábi püspök, 1500–1510. *Századok* 34. (1900) 831–834.

¹¹ Uo. 833.

¹² A Szegedi Lukács-végrendeletben örökül hagyott pénzüsszegekre lásd a dolgozat 1. sz. függelékét.

¹³ C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Budapest, 2019, 27.

¹⁴ *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiæ metropolis regni Dalmatiæ, Croatiae et Slavoniæ. Povjestni spomenici slob, kralj. grada Zagreba*. Collegit et sumptibus eiusdem civitatis edidit / Izdao Joannes Bapt. Tkalčić. Vol. I–XIV. Zagrabiæ 1889–1932. (a továbbiakban: Tkalčić) III. 7–9.

¹⁵ „*Registrum per nos Lucam episcopum factum super decem millibus flor. per condam dominum Oswaldum episcopum ad laborem ecclesie zagrabiensis legatis.*” In: Tkalčić III. 6–7.

¹⁶ Uo. XII. 195–197.

¹⁷ Czövek Zoltán: *Számadás, leltár, végrendelet. Tanulmányok középkor végi forrásokból*. PhD-értekezés. Debrecen (2008).

16 000 forintját, amit a püspök még évekkal a halála előtt, 1506-ban Csázmáról Zágrábba küldött Kazsui Albert zágrábi prépost őrizetére. Az összeg Csézi András elmondása szerint a püspök saját javainak (*omnia bona eius hereditaria*) elzálogosításából származott, amely javak a levél írásának idején Erdődi Péter kezén voltak. Csézi szerint Lukács úgy rendelkezett, hogy abban az esetben „*ha neki a török miatt életében Szlavóniából távoznia kell, nála biztos helyen lesz a pénze, és a prépost majd visszaadja neki, ha pedig az egyháznál érné a halál, fordítsák az egyház építkezéseire.*”¹⁸ Lukács halála (1510. szeptember 22.)¹⁹ után a pénz Albert prépostnál maradt, amíg Bakóc Tamás – aki 1510–1515 között a zágrábi püspökség kormányzója volt²⁰ – a híresztelések szerint erőszakkal el nem vette tőle. A 16 000 forint, írja Csézi, nem szerepel Szegedi Lukács testamentumában, az esztergomi prépost tudomása szerint az összeg a legfőbb végrehajtóknál, az idősebb Batthyány Boldizsárnál és Turóci Bernátnál volt.²¹

*

A késő középkori Magyar Királyságból ismert főpapi végrendeleteket nemrég Mikó Gábor vette számba az Andrea Scolari váradi püspök végrendeletének hitelesítéséről szóló írásában. Eszerint a történeti kutatás két esztergomi érsek: Pálóci György (1439) és Bakóc Tamás (1517, 1521), továbbá Geréb János (1502) kalocsai érsek, Andrea Scolari (1426) és Farkas Bálint (1495) váradi, illetve Várdai Ferenc (1524) erdélyi püspök,²² valamint két zágrábi püspök: Albeni János (1433)²³ és Szentlászlói Túz Osvát (1499)²⁴ végrendeletét ismeri.

¹⁸ „*Quod si ei viventi rabie Thurcica alio e Sclauonia migrandum foret, pecunie ille salve sibi essent, et per prepositum redderentur; si vero fatis penes ecclesiam concederet, ad fabricam ecclesie vertentur.*” Tkalčić XII. 196.

¹⁹ C. Tóth Norbert – Horváth Richárd et al.: *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* Budapest, 2017 (a továbbiakban: Késő középkori archontológia), 56.

²⁰ Uo.

²¹ „*Testamentum vero Luce in quo de XVI^m. nulla sit mencio, remanserat in manibus primorum eius exequutorum, egregiorum videlicet Balthazaris Batthyany senioris et Bernhardy de Thwrowcz.*” Tkalčić XII. 196.

²² Mikó Gábor: Andrea Scolari váradi püspök végrendelete és annak hitelesítése: Adatok a hitelesítési és közjegyzői intézmények együttműködéséhez. In: *Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban. Tanulmányok Biharország történetéről* 8. Nagyvárad, 2020., 201–203. A vonatkozó szakirodalmat lásd ugyanott.

²³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Ed. Georgius Fejér. Budaë, 1829–1844. X/7. 436–439.

²⁴ Tkalčić II. 516–523. A végrendeletéről újabban Czövek Zoltán: Szentlászlói Osvát zágrábi püspök családi és politikai kapcsolatai 1499. évi végrendeletének tükrében. *Fons*, 20. (2013) 455–499. Uő: Szentlászlói Osvát zágrábi püspök 1499. évi végrendeletének végrehajtása. *Fons*, 22. (2015) 53–70.

A zágrábiak sorában harmadik a szegedi illetőségű²⁵ Lukács, aki mind világi, mind egyházi pályán impozáns karriert futott be. Kancelláriai, majd Nagylucsei Orbán kincstartósága alatt pénzügyigazgatási alkalmazott,²⁶ 1492–1494 között kincstartó,²⁷ 1501–1502 között személynök.²⁸ Boszniai (1490–1492),²⁹ csanádi (1492–1500),³⁰ végül 1500. április 15-től 1510. szeptemberi haláláig zágrábi püspök.³¹ Pontos származása máig nem tisztázott. Borovszky Samu Lukácsot a szegedi, Kamoncon szőlőbirtokos³² Baratin polgár család tagjának feltételezte, és a csanádi káptalan sebesi főesperesei között a forrásokban 1483–1487 között szereplő Lukács nevű főesperessel azonosította.³³ Szintén Borovszky illesztette be a római Szentlélek-társulat anyakönyvének 1494. május 6-i bejegyzésében szereplő Szegedi Baratinok családfájába (*Gregorius Baratin de Segadino laicus Baciensis diocesis et Elena uxor sua ac Johannes filius suus et filia Katherina intrarunt die 6. Maii 1494.*)³⁴ János testvéreként Lukácsot. Feltételezése szerint tehát: apja Baratin Gergely, édesanyja (H)elena, testvére Katalin volt. Más forrásból³⁵ ismeri Zsófiát, Mülnér Erhard budai polgár feleségét, Lukács nőtestvérét.³⁶ A püspök testvéreinek sora az idők folyamán a bécsi és padovai egyetemet is megjárta zágrábi kanonokkal, Szegedi Mártonnal bővült tovább.³⁷ Kubinyi András legalábbis „vitathatónak” minősítette Borovszky elképzelését Lukács Baratin-rokonságáról,³⁸ a magyar tör-

²⁵ 1501. május 29.: „in civitate Zegediensi et nati et aliti sumus” – DF 210931. Kiadása: Reizner János: *Szeged története*. I–IV. Szeged, 1899–1900. IV. 90–92.

²⁶ Kubinyi András: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 12. Budapest, 1957, 31.

²⁷ Késő középkori archontológia, 131.; Soós Ferenc: *Magyarország kincstartói 1340–1540*. Budapest, 1999, 49–50.

²⁸ Uo. 75.

²⁹ Uo. 32.

³⁰ Uo. 33.

³¹ Uo. 56.

³² Lukács már zágrábi püspökként, 1501-ben kápolnát alapított a szegedi Szent Demeter-plébánia-templom oldalánál Szűz Mária (Gyümölcstőlő Boldogasszony) tiszteletére, és fenntartására – többek közt – egy kamonci szőlőt adományozott. Reizner: i. m. IV. 90–92. Az alapítványt Pásztor Lajos is említi. Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, 2000, 141.

³³ Borovszky: i. m. 831–832.

³⁴ *Vatikáni magyar okirattár. Monumenta Vaticana Hungariae*. Első sorozat I–VI. kötet, második sorozat I. és II. kötet. Budapest, 1894–91, V. 40. Idézi Borovszky: i. m. 833.

³⁵ 1503. június 12.: HU-MNL-OL-DL 46636. – Borovszky még a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárából hivatkozta.

³⁶ Borovszky: i. m. 834.

³⁷ G. Tóth Péter: Egyházi kapcsolatok Szeged és Csanád között a késő középkorban. *Aetas*, 2011. 4. sz. 130.

³⁸ Kubinyi: i. m. 41. 96. jz.

téneti, illetve művészettörténeti kutatás egy része mégis sokáig Baratin Lukácsként, a horvát pedig Luca Baratinként hivatkozott a püspökre.³⁹

Félretéve a hipotéziseket, vegyük sorra, mi az, amit a korábban ismert források és a nemrégiben „előkerült” végrendelet alapján immár biztosan tudhatunk a püspök családjáról. Lukácsnak volt egy Zsófia nevű nővére, a többször említett Erhard felesége. Az ő lányuk volt Katalin, a püspök unokahúga, akinek a jegyese a végrendelet szerint az ifjabb Batthyány Boldizsár volt.⁴⁰ Egy 1493. évi forrás szintén „a boszniai püspök testvéreként” azonosította az 1486-ban Bécsben, majd 1493 és 1497 között (Lukács csanádi püspöksége idején) Padovában egyetemi tanulmányokat folytató Szegedi Szerafin csanádi olvasókanonokot.⁴¹ Szerafin, aki 1501–1523 között a csanádi Szent Megváltó-társaskáptalan prépostjaként⁴² tűnik fel a forrásokban, mint csanádi kispépost és *frater noster* szerepel Lukács (1510. évi) végrendeletében is. Az irat Szerafin és Zsófia mellett Lukács egy harmadik testvérét (*frater meus*) is említi, Gergely váradi örkanonokot, továbbá szerepel benne a püspök unokatestvére (?) (*frater patruelis*), Szegedi János mester gercsei (*Goryczensi*) főesperes is. A püspök édesanyja sajnos név nélkül jelenik meg a végrendeletben. Az asszony 1510-ben *in statu religionis* volt, vagyis valószínűleg apácaként élt.

A végrendeletben szinte csak említés szintjén felmerülő, egyházi pályára lépett családtagokhoz képest – Gergelyre „bizonyos okból” 75 forintot testált, Szerafint másokkal együtt a csanádi Keresztelő Szent János egyház építési munkálataira szánt 100 forint kezelésével bízta meg, Jánosra pedig mindössze egy kámzsát hagyott – Lukács a hagyatékából nagyságrendekkel nagyobb részt testált minden bizonnyal kedvelt unokahúgára, Katalinra.

Nővérével, Zsófiával és sógorával, Erharddal, Katalin szüleivel addigra kimonottan rossz viszonyban lehetett, ami, amennyire a forrásokból tudható, a püspök már említett budai háza miatti konfliktusban gyökerezhetett. A püspök Budán vásárolt házát Zsófia és Erhard budai esküdt korábban a saját költségükön újjátartták fel. Lukács az épületet 1503-ban oda is adta nekik, azzal a kikötéssel, hogy azt

³⁹ Erre lásd Mikó Árpád: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011, 96. 387. jz.; Andrija Lukinović: Luka Baratin. In: *Zagrebački biskupi i nadpiskupi*. Zagreb, 1995, 223–227. Lásd még újabban (a teljesség igénye nélkül) Kasza Péter: Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez. *Századok*, 142. (2008) 1187–1209.; G. Tóth: i. m. 120–130.

⁴⁰ „Balthasari filio egregii Balthasar de Bathyan sponso scilicet ipsius puelle Katherine filie domine Sophie sororis mee.”

⁴¹ „Seraphinus de Segedimus, lector et canonicus Csanadiensis (Serafino da Segedino, fratello del vescovo della Bosnia)”. 1493. április 13-án tanúként volt jelen Thurzó Zsigmond ügyvédvallásánál, még 1497. augusztus 16-án is Padovában volt. Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 79. (1975) 217. Idézi G. Tóth: i. m. 129–130.

⁴² Juhász Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban, 1030–1552*. Makó, 1941, 38., 108.

életében fenn kell tartani számára, és csak halála után idegeníthető el.⁴³ Korábban már előkerült, hogy a Batthyány-levéltár *Acta Antiqua* sorozata egymás mellé sorolva több, összesen kilenc, 1504–1511 között kelt, a püspök budai házának ügyéről tanúskodó vagy ahhoz köthető iratot őrzött meg.⁴⁴ Lukácsnak már 1504 tavaszán tudomására jutott, hogy a „jótéteményéről elfeledkező és hálátlan”⁴⁵ Mülner házaspár eladásra kínálja a házat. Emiatt a császmái káptalan,⁴⁶ majd II. Ulászló király előtt is tiltakozott,⁴⁷ egyúttal semmissé tette az 1503-as bevallását, amivel házát nővére és sógora birtokába juttatta. 1509 nyarán a püspök (*procurator* útján)⁴⁸ újra a ház elidegenítése ellen tiltakozott, és megvásárlásától vagy zálogba vételétől eltiltotta a „hírös-neves” (*celeberrime*) – nyilván budai – Krisztus Teste Konfraternitás némely nem nevesített tagját.⁴⁹ A következő év, 1510 nyarán, néhány hónappal a halálát megelőzően, Lukács a császmái káptalan előtt a „tudta, akarata és engedélye nélkül” elidegenített budai háza *felét*, amit időközben kiváltott, ezúttal közvetlenül Katalinnak adta,⁵⁰ ugyanakkor megbízást adott Batthyány Boldizsárnak peres ügyei elintézésére,⁵¹ valamint kiállított neki egy Buda városának címzett ajánlólevelet.⁵²

Végrendeletében a püspök háza *harmadát* (1000 forinttal együtt annak kiváltására) újfent Katalinra hagyta, és – miután újra felemlegette annak méltatlan elidegenítését – leszögezte, hogy abban Katalin szüleit semmilyen jog nem illeti meg. Nővére (és férjére) semmit nem hagyott a testamentumában, Katalin viszont a házrészen kívül hozományként (*pro dote*) 2000 forintot kapott, továbbá a püspök első hintóját 6 lóval, 10 nagy tálat, 20 tányért, 4 tárolóedényt (*quatuor thecas pro salsamentis*), 20 jobb kanalat, egy új kancsót mosdótállal, 8 nagy kupát és 10 hétköznapi, két kannát, 7 villát, 4 sótartót, subákat, ágyneműt, szöveteket és minden más ezüstműt és háztartáshoz nélkülözhetetlen dolgot, amiről végakaratóban másképp nem rendelkezett.

Zsófián és férjén kívül – most csak a végrendelet szövegéből kiindulva – volt még egy személy, akivel szemben úgy tűnik, hogy Szegedi Lukács szintén ellenérzéseket táplált, aki nem más, mint a későbbi neves humanista, pécsi és váci püspök,

⁴³ 1503. június 12.: HU-MNL-OL-DL 46636.

⁴⁴ HU-MNL-OL-DL 108532–108540. (*Acta antiqua* 5-5-97 a-i.).

⁴⁵ „*immemores tanti beneficij erga ipsum dominum Lucam episcopum varia ingratitude uterentur*” – HU-MNL-OL-DL 108532. (*Acta antiqua* 5-5-97 a.).

⁴⁶ 1504. május 30.: HU-MNL-OL-DL 108533. (*Acta antiqua* 5-5-97 b.); 1504. május 30.: HU-MNL-OL-DL 108534. (*Acta antiqua* 5-5-97 c.).

⁴⁷ 1504. június 11.: HU-MNL-OL-DL 108532. (*Acta antiqua* 5-5-97 a.).

⁴⁸ Ügyvédvalló levele: 1509. július 3.: HU-MNL-OL-DL 10853. (*Acta antiqua* 5-5-97 d.).

⁴⁹ 1509. július 9.: HU-MNL-OL-DL 108536. (*Acta antiqua* 5-5-97 e.).

⁵⁰ 1510. június 15.: HU-MNL-OL-DL 108538. (*Acta antiqua* 5-5-97 g.).

⁵¹ Ügyvédvalló levél. 1510. június 14.: HU-MNL-OL-DL 108537. (*Acta antiqua* 5-5-97 f.).

⁵² 1510. június 15.: HU-MNL-OL-DL 108539. (*Acta antiqua* 5-5-97 h.).

ekkoriban még zágrábi olvasókanonokként tevékenykedő Brodarics István. A végakarat szövege a Brodaricsot említő rendelkezésnél túllép neve és a neki kiutalandó összeg tárgyilagossá közlésénél; a püspök ugyanis fontosnak tartotta leírni, hogy annak ellenére hagy örökül 50 forintot az olvasókanonoknak, hogy „*erre lelkiismerete semmiképpen nem kötelezi, miután jogosan vádolta meg őt a néhai* [zágrábi kanonok – K. V.], *Sziszeki Pál mester pénzének ellopásával.*” Lukács itt arra a néhány évvel korábbi, 1505-ös ügyre utal, amelyben Brodaricsot sikkasztással gyanúsította meg.⁵³

*

E munka további részében sem vállalkozom a végakarat többszemponútú elemzésére, mindazonáltal a végrendelet nagyobb tartalmi egységeinek felvázolásával, valamint néhány megjegyzés erejéig szeretnék rámutatni az iratban rejlő, a történeti – és művészettörténeti – kutatás által kiaknázható és kiaknázandó lehetőségekre.

A végakaratban a zágrábi püspök a szokásos végrendeleti formulák után az általa alapított Szűz Mária-oltár előtt jelölte meg sírhelyét. A temetkezés helyét illető előírás után rögtön a királynak rendelt javak – 2000 forint készpénzben, egy legalább 20 márkát tartalmazó (*in se continentem*) vizesedény mosdótállal és két jó kupa – felsorolása következik. Lukács kifejezte abbéli reményét is, hogy halála után a király, aki saját aláírásával hitelesített (!) oklevelével már megerősítette a végrendeletet (*per litteras suas cirogrofo* [!] *proprio consignatas*), nem gördít akadályt annak végrehajtása elé. Ezek után két rövid bejegyzés következik – Lukács Bakóc Tamás bíborosra három, Szatmári György pécsi püspökre két kupát testál –, majd elkezdődik a zágrábi egyházra hagyott javak hosszas elősorolása: a zágrábi egyház építésére szánt 4000 forinton kívül az egyházra hagyta püspöki infuláját, pásztorbotját, egy drágakövekkel díszített aranykelyhet, egy ugyancsak drágakövekkel ékesített arany csóktáblát (*pax*), egy ékkőberakásos, aranyláncon függő, szintén aranyból készült (mell)keresztet, három aranygyűrűt (egy smaragddal, egy zafírral és egy rubinttal ékesítettet), két nagyobb, aranyozott ezüst gyertyatartót, egy kisebb vizesedényt mosdótállal, egy aranyozott ezüst szenteltvíztartó edényt szenteltvízhintővel, két aranyozott ezüst misekanocsót, egy ezüst ostyatartót, egy oltárterítőt, egy palástot, két dalmatikát és négy nagy szőnyeget a kórus díszítésére. A végrendeletben a zágrábi egyházra testált tárgyak egy része a szakirodalom alapján azonosítható a mai napig a zágrábi székesegyházi kincstárban (*Riznica Zagrebačke Katedrale*) őrzött, Szegedi Lukácshoz kötött kincsekkel. Sőt, jelen írásnak külön aktualitást ad, hogy e műtárgyak egy része a püspök sírkövével együtt az *Ars et Virtus. Horvátország–Magyarország: 800 év kulturális öröksége* című időszaki

⁵³ Az ügy részleteire, valamint Szegedi Lukács és Brodarics viszonyára lásd Kasza: i. m. 1190., 1192., passim.

kiállítás miatt éppen Magyarországon van, és Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban megtekinthető.⁵⁴

Az aktualitás okán itt célszerű szót ejteni a püspöknek a Horvát Történeti Múzeumban (*Hrvatski Povijesni Muzej*) őrzött,⁵⁵ az *Ars et Virtus* tárlaton kiállított vörösmárvány sírkövééről. „*Legjobb Jagelló-kori főpapi sírkövünkől csak száználmas töredékek maradtak: a feliratos tábla néhány morzsája és a két felső sarok*” – írta róla Mikó Árpád 1983-ban.⁵⁶ A 2020. március 22-i zágrábi földrengést követően a zágrábi katedrális apszisának padlója alól a síremlék egy további, a magyarországi kiállításon jelenleg megtekinthető része került elő.⁵⁷ A végrendeletben pedig szintén található egy új információ a sírkőről – a testamentum legvégén Lukács 200 forintot hagyott egy új vörösmárvány tábla készítésére (*pro uno lapide marmoreo rubeo fiendo de novo ad sepulturam meam lego florenos ducentos*).

A kiállításon a sírkő mellett megtekinthető a püspök gótikus és reneszánsz stílusjegyeket is felmutató, címerével ellátott pásztorbotja,⁵⁸ valamint a szenteltvízhintője, azzal a részben aranyozott szenteltvíztartó edénnyel⁵⁹ együtt, amire Arijana Koprčina a kiállítás katalógusába írt tanulmányában mint „a szárazföldi Horvátország legjelentősebb fennmaradt reneszánsz műtárgyára” hivatkozott.⁶⁰ Az edényen, akárcsak a pásztorboton, többször is megjelenik Szegedi Lukács gravírozott címere: vágott pajzs, aminek felső mezejében a vágóvonalból növekvő griff, alsó mezejében lebegő korona látható.⁶¹ A zágrábi székesegyházi kincstár Szegedi Lukácshoz köthető ötvösremekei között megtalálható a püspök pektoráléja (mellkeresztje) és drágakövekkel díszített pacifikáléja (csóktáblája).⁶² Mikó Árpád kutatásaiból tudjuk, hogy a kincstár 1582-es leltárában Lukácshoz kötve még két ezüst misekancsó és négy aranyozott ezüst gyertyatartó is szerepelt, ezek

⁵⁴ A kiállítás 2020. szeptember 24 – november 22. között a zágrábi Klovičevi Dvori Galériában volt látható, 2021. december 16-tól 2022. március 15-ig pedig a Magyar Nemzeti Múzeumban.

⁵⁵ Hrvatski Povijesni Muzej, Zagreb, HPM/PMH-6732 sz.

⁵⁶ Az *Ars et Virtus* kiállítási katalógusa a sírkövet még ebben az erősen csonka állapotában örökítette meg. *Ars et virtus. Horvátország – Magyarország: 800 év közös kulturális öröksége*. Szerk. Marina Baragić – Dragan Damjanović et al. Budapest, 2020 (a továbbiakban: *Ars et virtus*), 356.

⁵⁷ A sírkő tárgyleírásának információja az *Ars et virtus* kiállításról.

⁵⁸ Riznica zagrebačke katedrale: M 118. Lásd még *Riznica zagrebačke katedrale*. Eds. Zdenka Munk et al. Zagreb, 1987, 71., 156.

⁵⁹ Uo. M 125, M 126.

⁶⁰ Arijana Koprčina: Az aranyművesség és az aranyművesek megbízásai a horvát–magyar kulturális és politikai fúzió kontextusában. In: *Ars et virtus...* 168–171.

⁶¹ Vö. Végh Gyula: Jegyzetek a magyarországi püspökök címereihez. Második, befejező közlemény. *Turul*, 49. (1935) 3–4. sz. 66. Szegedi Lukács címerére újabban lásd Krasanka Majer Jurišić – Ivan Jengičić: Kameni grb biskupa Luke: povijesnoumjetnička analiza i restauratorski radovi. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37–38. (2013/2014) 173–182.

⁶² Mikó Árpád: Riznica Zagrebačke katedrale. Zagreb, Muzejski prostor 1983. [Recenzió.] *Művészettörténeti Értesítő*, 33. (1984) 192.

azonban az idők során elvesztek.⁶³ A négy gyertyatartó közül Szegedi Lukács a végrendelet alapján kettőt a zágrábi egyházra, kettőt pedig annak Szűz Mária-oltárára (*altari meo, ubi sepulturam elegi*) testált, többek közt két aranyozott ezüstkehellyel és egy aranyozott ezüst pacifikáléval egyetemben. Ezenkívül 100 forintot hagyott arra, hogy végrendeletének végrehajtói rendeljenek egy kis oltárképet (*tabulam*) Szűz Mária képmásával, „olyat, mint amilyen a néhai Osvát oltárán van”. Egy másik oltárkép megrendelését is előírta 200 forintért, az általa a zágrábi székesegyházban korábban alapított (*fundavi*) Szent Mihály (és minden angyal) oltárra. Ehhez kapcsolódóan 2000 forintot hagyott mindennapi misézésre (*singulis diebus perpetuo celebrandam*), illetve az oltárra testált több miseruhát, egy kelyhet és egy pacifikálét.

A püspök Szent Mihály-oltárt illető rendelkezéseinek végrehajtásáról is van némi információnk. A *Liber decretorum et sentencie capituli Zagradiensis* című kötet egyik feljegyzése 1535-ből tartalmaz egy névsort – azokét, akik jelen voltak (*interfuerunt*) két, Erdődi Simon zágrábi püspök részére (1518–1543)⁶⁴ kiállított nyugta kiadásánál. Az első az oltárnak Lukács hagyatékából rendelt 2000 forint átadását igazolta, a másik pedig az ezüstitárgyakét, például a pásztorbotét és bizonyos gyertyatartókéét.⁶⁵

A testamentum a következő nagyobb egységben a püspök készpénzéről rendelkezett. Misézésért cserébe kisebb összegeket hagyott a zágrábi káptalan 31 kanonikának és 24 prebendáriusának, több zágrábi és Zágráb környéki plébániának, kolostornak és ispotálynak. A csázmai (káptalani) egyház építésére 1000 forintot, 24 prebendáriusára négy-négy forintot testált – ugyancsak misézésért cserébe. Csázmáról még a Szent Kozma és Damján-ispotálynak, a Mária Magdolna domonkos kolostornak és a Szent István protomártír egyháznak rendelt a püspök kisebb-nagyobb összegeket kiutalni. A végrendelet következő egységében számos ferences kolostor (Monoszlóvárálja, Petróc (?), Greben, Atyina,⁶⁶ *sub Bor*, Poljanc), a verőcei domonkos rendház, illetve több pálos kolostor (Garics, Szentanna, Szentbenedek, Sztreza, Csáktornya, Lepoglava) és a nekik hagyott

⁶³ Uő: Lukács Szegedi, the Bishop of Zagreb and the Arts. Paths of the all’antica style in the Kingdom of Hungary in the early 16th century. In: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Eds. Livia Varga – László Beke et al. Budapest, 2010, 444–445.

⁶⁴ Késő középkori archontológia, 57.

⁶⁵ „*Qui ex dominis canonicis huius alme ecclesie Zagradiensis interfuerunt extradacioni literarum expeditoriarum reuerendissimo domino Simoni episcopo et prelato dignissimo, primo de et super satisfacione quorundam II.^m. florenorum per reuerendissimum condam dominum Lucam similiter episcopum eiusdem ecclesie nostre are sancti Michaelis Archangeli legatorum, deinde super argenteis et deauratis puta urceo cum copertorio, necnon baculo pastorali et quorundam candelaborum*” – Tkalčić XII. 147–148.

⁶⁶ Az atyinai ferencesek Lukács alamiznaadományának már 1510. október 13-án a birtokában voltak. HU-MNL-OL-DL 104224. Idézi Marie-Madeleine de Cevins: *Koldulórendi konfraternitások a középkori Magyarországon (1270 k. – 1530 k.)*. Pécs, 2015, 86. (486. jz).

összegek felsorolása után a püspökség császmái, ivanicsi, majd dombrói provinciájának⁶⁷ egy sor plébániája szerepel. Közülük az ivanicsi ferences kolostort lehet kiemelni, ennek befejezésére (*ad consummacionem*) Lukács 2000 forintot hagyott, továbbá a kolostor lett a püspök könyvtárának várományosa is. Szegedi Lukács Ivanicsra való különös gondja nem meglepő. Az ottani üresen álló ciszterci monostort és egyházát már korábban kijavíttatta, és 1508-ban az obszerváns ferenceseknek adta át.⁶⁸ Lukács az obszerváns ferences, a pálos remete- és a domonkos rend szükségleteire 500-500-500 forintot szánt, ugyanennyi, tehát összesen 1500, a lelki üdvéért elmondott miséért cserébe. A pálosoknak hagyott összegből a rend később a budaszentlőrinci központi kolostorának építkezéseit finanszírozta.⁶⁹

A testamentumban Lukács dotálni rendelt néhány, a zágrábi egyházmegyén kívüli egyházat is. A budai begináknak 100 forintot hagyott. Nem felejtkezett el korábbi püspöki székhelyéről, Csanádról sem: 500 forintot hagyott a székesegyház munkálataira, 200 forintot a csanádi obszerváns ferencesek kolostorának építkezéseire és 100 forintot a Keresztelő Szent János egyház (társaskáptalan) tetőfedésére és külsejének meszelésére. Az obszerváns ferencesek új szegedi, Szűz-Mária kolostorának (alsóvárosi ferences rendház) munkálataira 500 forintot testált. Itt következik a szövegben a Lukács budai házáat érintő, már ismertetett rendelkezés, illetve a Batthyány Boldizsárnak utalt 500 és a Turóci Bernátnak utalt 300 forintról szóló bejegyzés. A lista Albert zágrábi nagypréposttal folytatódik, majd a kedvezményezettek közül sorra kerül a püspök vikáriusa, András, István risanói címzetes püspök, zágrábi segéppüspök, több zágrábi méltóságviselő és egyszerű kanonok. Itt szerepel Brodarics István *lector* is. Végül a püspök familiárisainak szánt kifizetések zárják a sort.

Lukács ezt követően a temetéséről rendelkezett, amire összesen 2000 forintot különített el. Ebből 800 forintért a zágrábi székesegyházban, 600 forintért az ivanicsi kolostorban és plébánián, 600 forintért pedig a császmái egyházban kellett több napig miséztetni.

Testamentuma következő részében a zágrábi püspök a tulajdonában lévő ingóságokat osztotta szét. Egy sor ezüsttárgy, így tálak, serlegek (*sellek*), kanalak, tányérok várományosait nevezte meg, maradék ezüstneműit pedig – ahogy erről korábban már szó esett – unokahúgára, Katalinra hagyta. Ezután ruháiról, lovairól és hintóiról végrendekezett. Ingóságainak egy részét, például két sátrat, egy pár dobot és kardját utódára, az őt követő zágrábi püspökre hagyta. A többi kisebb ingóságát (*bona mea parvalia*), amelyekről külön nem rendelkezett (például ruha-

⁶⁷ „Püspöki birtoktartomány” értelemben. Czövek: *Számadás, leltár, végrendelet...* 56.

⁶⁸ Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Budapest, 1923–1924. II. 81–82.; *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. CD-ROM. Főszerk. F. Romhányi Beatrix. Szerk. Laszlovszky József – Szakács Béla Zsolt. Budapest, [2008]: „Ivanics”.

⁶⁹ Gregorius Gyöngyösi: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitae*. Edidit: Franciscus L. Hervay. Budapest, 1988, 168. Idézi Czövek: *Számadás, leltár, végrendelet...* 91.

nemük, lovak, számszeriák felhúzókkal), részben az ifjabb Batthyány Boldizsár és testvérei, részben a szervitorai között kellett elosztani.

A végrendelet utolsó részében a püspök a végrendelezése időpontjától a haláláig még beérkező pénzbevételeit a zágrábi egyház építkezéseire és más szükségleteire rendelte fordítani. A végakarát végrehajtóiként az idősebb Batthyány Boldizsárt, familiárisát, Turóci Bernátot, Albert (zágrábi) nagyprépostot, Csézi András bieniki (csázmai) prépostot és Mihály zágrábi őrkanonokot nevezte meg. Ha a végrendeletében bármit megváltoztatna vagy ahhoz hozzáadna a jövőben – szögezte le Szegedi Lukács –, annak további része akkor is maradjon érvényben. Végül Bakóc Tamás esztergomi érseket, az ő „urát és jótevőjét” tette testamentuma (végrehajtásának) védnökévé (*tutor*), majd utolsó rendelkezésével gondoskodott a sírkövről.

Lukácsnak – amint Borovszky írta róla – „vagyonos embernek kellett lennie”. Az eddigiekben ismertett végrendelet adatai lehetővé teszik kijelentésének árnyalását, különösen, hogy összehasonlítási alapul „ajánlja magát” Szegedi Lukács zágrábi püspök elődje, a szintén nem különösebben előkelő származású, 1499-ben végrendelező Szentlászlói (Túz) Osvát. Habár a két zágrábi főpap készpénzvagyonának összemérése csupán erősen korlátozott összevetési alapot kínál, írásom végén mégis ezt fogom tenni, annak hangsúlyozásával, hogy tisztában vagyok vele: vagyonuk és a lehető legtágabb értelemben vett örökségük aligha számszerűsíthető, hiszen az éppen nem csak a készpénzvagyonukban mérhető. Végakarata szerint Szegedi Lukácsnak számos értékes ingósága mellett halála évében, 1510-ben valamivel több mint 25 000 forint készpénze volt. Ez Szentlászlói készpénzvagyonánál szerényebb összeg, ő ugyanis a testamentumában (szintén sok más értéktárgya mellett) majdnem 63 000 forint készpénzről rendelkezett. Igaz, Osvát karrierje is hosszabb és komolyabb volt a Lukácsénál: 34 éven át, 1466–1499 között ült a zágrábi püspöki székhelyen, közben másfél évtizedig (1466–1482) a pécsváradi apátság *commendatoraként*, majd viszonylag rövid ideig budafelhévi prépostként (1490–1493) és kincstartóként (1490–1492) működött.⁷⁰ Érdeemes megvizsgálni, hogy kiki mire szánta vagyonát halála után. Osvát 2100 forintot hagyott rokonaira, nagyjából 15 200 forintot különböző egyházak és a karthauzi, a pálos, valamint az obszerváns ferences rend dotálására, illetve 10 000 forintot a királyra, akinek elengedte 3500 forint adósságát is. A legfontosabb ügy a püspök számára mégis a török elleni védekezés lehetett, 32 000 forintot szánt ugyanis Nándorfehérvár, Jajca, Szabács és Szörény végvárainak kijavítására,⁷¹ méghozzá a következő indoklással: „Miatán az országban születtem, és az ország javait bírtam, lehetőség szerint nem kívánok az országhoz hálátlan maradni.”⁷² Lukács prioritásai ehhez képest más-képp alakultak:⁷³ a fenyegető ellenséggel szembeni védekezés ügye végakaratóban

⁷⁰ Késő középkori archontológia, 56.

⁷¹ Tkalčić II. 517–521.

⁷² Uo. 517.

nem jelent meg, a király kénytelen volt 2000 forinttal beérni, rokonai közül pedig lényegében csak unokahúgát részesítette vagyonából (3000 forint), aminek legnagyobb részét egyházi személyeknek vagy egyházaknak juttatta, illetve a domonkos, a pálos és az obszerváns ferences rend dotálására fordította.

Szegedi Lukács végakaratóban lélekváltsággként (*pro anima*) valamivel több mint 2500 misére adott alamizsnát. Testamentumának szavai mögül egy mélyen vallásos főpap képe sejlik fel, akit a reformáció hajnalán, úgy tűnik, az ország soránál erősebben foglalkoztatott saját üdvössége, illetve a gondjaira bízott egyházak és klerikusaik boldogulása a halála után.

1. sz. függelék

A Szegedi Lukács végrendeletében örökül hagyott pénzüsszegek

Összeg rendeltetése	Összeg (forint)	megrendelt misék száma
II. Ulászló király	2000	
zágrábi egyház munkálatai	4000	
oltárkép (Szűz Mária-oltár)	100	
Szent Mihály-oltár (misealapítvány)	2000	minden nap
oltárkép (Szent Mihály-oltár)	200	
zágrábi kanonokok (31 fő)	310	310
zágrábi prebendáriusok (24 fő)	96	24
zágrábi Szent Miklós-kolostor frateri [domonkos]	25	25
zágrábi ferencesek	25	25
Zágráb melletti Szűz Mária kolostor [Zágrábremete] pálosai	25	25
zágrábi Szent Imre-egyház plébánosa	5	5
zágrábi Szent János-egyház plébánosa	5	5
zágrábi Szent Erzsébet-ispotály	10	
zágrábi Szent Antal-ispotály (Olaszutca)	10	
Szűz Mária-ispotály (Gréc-hegy)	10	
Szűz Mária-egyház munkálatai (Abbatia)	25	
Gréc-hegyi plébános	5	5
Gréc-hegyi ispotály prebendáriusai, altaristái és rektora	10	10
hrasztovici ferences kolostor munkálatai	50	
ugyanezen kolostor szükségletei	20	20

⁷³ Vö. 1. sz. függelék. A végrendeletben örökül hagyott pénzüsszegek.

Összeg rendeltetése	Összeg (forint)	megrendelt misék száma
császmai egyház munkálatai	1000	
császmai prebendáriusok	96	48
császmai Szent Kozma és Damján ispotály mestere és három prebendáriusa	16	16
ugyanezen ispotály munkálatai	50	
ugyanezen ispotálynak ruhákra és a szegények más szükségletei	16	
[császmai] Mária Magdolna domonkos kolostor munkálatai	200	
ugyanezen kolostor lakóinak ellátása	25	25
császmai István protomártír-egyház	10	
János evangélista-kápolna in Nowak	10	
[monoszló]váraljai ferencesek	25	25
petróci (?) ferencesek	25	25
grebeni ferencesek	25	25
atyinai ferencesek	25	25
ferencesek sub Bor	25	25
poljánci ferencesek	25	25
verőcei domonkosok	25	25
garicsi pálosok	25	25
szentannai pálosok	25	25
szentbenedeki pálosok	25	25
sztrezai pálosok	25	25
csáktornyai pálosok	25	25
lepoglavai pálosok	25	25
császmai provincia egyházai		
Szűz Mária-egyház in campo [Csázma mellett]	20	
rakitnicai Szent István-egyház	10	
narti Mindenszentek-egyház	16	
hejmóci Szent György-egyház	10	
ócsászmai Szent János-egyház	5	
szerdahelyi Szent Erzsébet-egyház	20	
Szent Kereszt-egyház in cantoratu	5	
dubnicai Szent Péter-egyház	5	

Magyarországi főegyházmegyei méltóságok

Összeg rendeltetése	Összeg (forint)	megrendelt misék száma
podgorjai Szent Katalin-egyház	50	
Szent Márton-egyház in longo monte	10	
podgorjai Szent Miklós-egyház	10	
Csázma melletti Szent András-egyház	10	
Szent László-egyház munkálatai in episcopatu	50	
zalatnoki Mindenszentek-egyház munkálatai	50	
kiskemléki Szent Mihály-egyház munkálatai	10	
lemesi Szent György-egyház munkálatai	10	
ugrai Szent Mihály egyház munkálatai	10	
ivanicsi provincia egyházai		
ivanicsi ferences kolostor befejezésére	2000	
ivanicsi ferencesek	25	25
ivanicsi Szűz Mária-plébánia	20	
obedi Szent Kereszt-egyház	32	
Mindenszentek-egyház in eadem insula	10	
dombrói provincia egyházai		
dombrói Szent Margit egyház	12	
dombrói Szent Márton-egyház	6	
gradeci [Körös megye] Szent Péter-egyház	10	
tocseniki Szent Miklós-egyház	10	
otoki Szent János-egyház	5	
kápolnai Szűz Mária-egyház	16	
botosovci Szent György-egyház	10	
obszerváns ferences rend	500	500
pálos rend	500	500
domonkos rend	500	500
budai beginák (Szent János kolostor előtt)	100	
csanádi egyház munkálatai	500	
csanádi Szűz Mária [obszerváns ferences] munkálatai	200	
csanádi Szent Megváltó-társaskáptalan tetőfedése és külsejének kimeszelése	100	
szegedi Szűz Mária ferences kolostor munkálatai	500	
unokahúga, Katalin hozománya	2000	

„Miként életemben kedvelt, úgy holtomban is méltóztasson támogatni”

Összeg rendeltetése	Összeg (forint)	megrendelt misék száma
Katalinnak a püspök budai háza harmadrészének kiváltására	1000	
Erzsébet, a néhai Tóth Ferenc özvegye	100	
Gergely váradi őrkanonoknak (a püspök testvére) pro certa causa	75	
Batthyány Boldizsár	500	
Turóci Bernát	300	
édesanyja		
Albert zágrábi nagyprépost	200	25
András decretorum doctor zágrábi vikárius	200	25
István zágrábi segédpüspök, risanói címzetes püspök	50	
István zágrábi olvasókanonok	50	
Csázmai János mester kamarcsai főesperes, zágrábi kanonok	100	25
Mihály mester zágrábi őrkanonok	100	25
Zalatnoki András mester zágrábi kanonok	25	25
Zalai Ferenc, a püspök garicsi káplánja	200	
Bradács László	50	
Ivanicssziget-i Péter litterátus	50	
Zalatnoki János litterátus	50	
Rakatyh István prédiális	50	
Chychyna-i György	25	
Wrathyssa János	25	
Horvát Pál provisor (a püspök ivanicsi curiájáé)	50	
Dobrowolya György kemléki (vagy gomleci) várnagy	50	
Horvát Miklós csázmai várnagy	50	
Horvát György, a püspök zágrábi curialisa	50	
familiárisok kifizetése	1000	
özvegyek, árvák és más nyomorultak	500	
temetés	2000	
végrendelet végrehajtói	250	
vörösmárvány sírkő	200	
Összesen	25 334	2518

2. sz. függelék

Szegedi Lukács zágrábi püspök 1510. március 12-i végrendelete

Az irat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába az egykor Iványi Béla körmendi levéltáros által kialakított borítékban érkezett be. A borítékban írógéppel írt cédula található a következő tárgymegjelöléssel: „A 1510. Testimonius et testamentum eppi Lucas de Zagreb, in Capit. Csazma.” A végrendelet szövegét egy 14 foliós, erősen vízfoltos (a szöveg olvashatóságát azonban nem befolyásoló) papírfüzet tartalmazza, amelynek utolsó [12r–14v] oldalai üresek. Készítéskor 7 darab 44 x 33 cm méretű papírlapot félbehajtottak, és középen összefűztek. Több lapján vízjel fedezhető fel. Címlapján [1r] középkori kéz írásával a „Testamentum” szó, előtte tollal az irat keltezése, 1510. III. 12. olvasható. Címlapjának hátoldalán [1v] újkori kéz írásával „No 1” felirat, ceruzával a „testamentum” szó és a következő megjegyzés található: „Anno 1510. Ponit testamentum Lucas Episcopus Zagradiensis in quo quid Sophiae et Katherinae sororibus item Balthasaro de Batthyán legaverit apparet folio 5to et sequentibus.” Írott oldalait végig a körmendi levéltár pecsétjével – „BATTYÁNY HERCEGI LEVÉLTÁR KÖRMEND” – látták el.

[2r] Felül tollal: 1510. III. 12.

In nomine sancte et individue trinitatis patris et filii et spiritus sancti amen.⁷⁴ Lucas dei et apostolice sedis gracia episcopus ecclesie Zagradiensis omnibus Christi fidelibus presens testamentum manu mea propria consignatum inspecturis salutem et mutuum in Domino charitatem. Quoniam egritudinis vehementia corporalis solet plerumque a rationis tramite in tantum mentem avertere, quod nedum de temporalibus, verum eciam vix vel raro de se ipso et de anime sue salute quispiam disponere seew providere valet, propter quod dum adhuc in corpore quies est et sobrietas in mente animusque nullis torquetur angustiis, tutius salubriusque est iudicium ultime voluntatis ordinare et disponere.

Nos itaque pia et salubri consideracione advertentes, quod vita hominis super terram more florum marces[c]it et quasi vapor ad modicum patens deinceps exterminabitur et quod nichil certius morte nec incertius hora mortis, varios et insperatos ipsius mortis eventus evitare cupientes, potissimum vero, ne post obitum nostrum super rebus et bonis nostris aliqua possit oriri differentia, more veri Christiani anime nostre salutis mature consulere volentes omnibus melioribus modo, via, iure, stilo et forma, quibus ex permissione iuris utriusque, canonici scilicet et civilis, necnon consuetudine legitime prescripta facere potuimus et debuimus iuxta nostre condicionis exigenciam de rebus et bonis nostris a deo collatis, cuiuscumque generis sint et quocumque nomine censeantur, tam scilicet castrensibus vel quasi castrensibus quam adventiciis peculiaribus et quibuslibet aliis, tale condidimus edidimusque testamentum. Imprimis animam nostram sancte trinita-

⁷⁴ A kiadás szövegének lektorálásáért Szovák Kornélnak és Tuhári Attilának tartozom köszönettel.

ti ac domino nostro Ihesu Christo, qui eam suo preciosissimo sanguine redemit, eiusque sanctissime genitrici gloriosissime Virgini Marie commendamus, corpus vero [2v] nostrum in ecclesia nostra Zagrabiensi ante altare beatissime Virginis Marie per nos constructum sepulture tradendum decrevimus.

Serenissimo principi, domino et domino meo Wladislao regi Hungarie, Bohemie etc. lego in parata pecunia florenorum duo milia et unam pelvim cum lavatorio continentem in se marcas viginti duas vel ultra et duas cuppas bonas executoribus meis specificatas, super quibus maiestas sua dignetur esse contenta et nolit in aliquo infringere testamentum meum quod iam per litteras suas cirogrofo [!] proprio consignatas confirmavit, nam et maiestas sua⁷⁵ cogitare debet, quod sit mortalis et ventura quoque ad iudicium dei omnipotentis et viventis in secunda, in cuius manus incidere, ut ait apostolus, horrendum est, attento precipue, quod etiam maiestas sua non dubium quin summopere cupiat suum finale testamentum post mortem suam inviolabiliter observari.

Item reverendissimo domino Thome⁷⁶ cardinali Strigoniensi et patriarche Constantinopolitano lego tres cuppas coronatas antiquo modo factas.

Item reverendo domino Georgio episcopo Quinqueecclesiensi lego cuppas duas per applicacionem scedularum specificatas.

Item ad labores ecclesie mee Zagrabiensis lego florenorum quatuor milia per capitulum exponendos, superintendentibus executoribus ne inutiliter expendantur.

Item eidem ecclesie mee lego infulam meam episcopalem,

Item baculum meum pastorem,

Item calicem de auro ornatum lapidibus preciosis,

Item pacem de auro ornatam lapidibus preciosis,

Item crucem de auro [3r] cum cathena aurea ornatam cum lapidibus cum lapidibus (sic!) preciosis,

Item tres anulos aureos, unum cum lapide smaragdo, alium cum saphiro, tercium cum balasio, Item duo candelabra maiora de argento deaurata,

Item pelvim minorem cum lavatorio,

Item unum urceolum cum aspersione pro aqua benedicta de argento per totum deaurato,

Item duas ampulas de argento deauratas.

Item unam pixidem parvam pro reservaculo hostiarum de argento.

Item iam dedimus ad ecclesiam nostram unum indumentum magni altaris et casulam de damasto deaurato, quibus adiungimus cappam nostram et duas dalmaticas similiter de damasto deaurato,

⁷⁵ A szövegben: suas.

⁷⁶ A szövegben: Thoma.

Item quatuor tapeta magna ad orrandum in solennitatibus chorum dominorum de capitulo fratrum nostrorum.

Item in rebus prefatis per me ecclesie mee legatis successores mei nullum ius habeant, nec de eisdem sub pena indignacionis dei omnipotentis quicquam alienare possint, sed eisdem ut rebus ecclesie et non suis in solennitatibus utantur.

Item altari meo, ubi sepulturam elegi, lego duos calices de argento deauratos, item eidem lego duo cande[la]bra minora similiter de argento per totum deaurata. Item eidem lego unam pacem de argento deauratam. Item huic altari ordinavi iam quatuor indumenta bona. Item eidem lego quatuor casulas, unam de athlasio albo deaurato, aliam de damasto albo deaurato, terciam de veluto rubeo cum floribus elevatis, quartam de veluto nigro simplici. Item eidem altari meo lego florenos centum, cum quibus executores ordinabunt unam parvam tabulam illi competentem cum imagine beate Virginis, prout est in altari reverendi condam domini Osvaldi.

Item in corpore ecclesie mee Zagrabiensis fundavi unum altarem ad [3v] honorem sancti Michaelis Archangeli et omnium angelorum, cui lego florenorum duo milia, cum quibus executores ordinabunt unam missam de sancto Michaeli et sanctis angelis in ipso altari singulis diebus perpetuo celebrandam, si possibile erit, quotidie cantandam, si non saltem legendam, quam missam si deus annuerit, ego ipse vivens ordinabo.

Item eidem altari lego pro tabula facienda florenos ducentos, quam si potero, ego ipse ordinabo.

Item eidem altari lego unum calicem argenteum deauratum, in quo coram me quotidie celebratur.

Item eidem lego casulam meam de damasto deaurato et indumentum altaris de eodem genere. Item eidem altari lego pacem de argento deauratam.

Item eidem altari lego tres casulas, unam de veluto flaveo deaurato, aliam de veluto Thurco deaurato, terciam de athlasio albo simplici.

Item fratribus meis dominis de capitulo ecclesie mee Zagrabiensis lego unicuique eorum florenos decem, faciunt in toto florenos trecentos decem, hac condicione, ut quilibet eorum pro anima mea decem missas quantocius celebret aut celebrari faciat.

Item viginti quatuor prebendariis in ecclesia mea Zagrabiensi lego unicuique eorum per florenos quatuor, faciunt in toto florenos nonaginta sex, ita videlicet, ut quilibet eorum pro anima mea unam missam quantocius celebret aut celebrari faciat.

Item fratribus in monasterio sancti Nicolai Zagrabię degentibus lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus sancti Francisci in monasterio Zagrabiensi degentibus florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque [4r] missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis in monasterio beate Virginis prope Zagrabiam degentibus lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item plebano sancti Emerici Zagrabie lego florenos quinque ita, ut plebanus ipse pro anima mea quinque missas quantocius celebrare festinet.

Item plebano sancti Johannis Zagrabie lego florenos quinque ita, ut plebanus ipse pro anima mea quinque missas quantocius celebrare festinet.

Item ad hospitale sancte Elyzabeth Zagrabie pro necessitatibus pauperum exponendos lego florenos decem.

Item ad hospitale sancti Anthonii in vico Latinorum Zagrabie pro necessitatibus pauperum lego florenos decem.

Item ad hospitale beate Marie Virginis in civitate montis grecensis pro necessitatibus pauperum exponendos lego florenos decem.

Item ad labores ecclesie beate Marie virginis in abbatia Zagrabiensi per capitulum exponendos lego florenos viginti quinque.

Item plebano montis grecensis lego florenos quinque ita, ut plebanus ipse pro anima mea quinque missas quantocius celebrare festinet.

Item prebendariis et altaristis ac rectori hospitalis montis grecensis lego florenos decem ita, ut ipsi pro anima mea quantocius decem missas celebrent.

Item ad labores monasterii fratrum ordinis minorum sancti Francisci in Hrazthoycza⁷⁷ lego florenos quinquaginta. Item pro usu necessario ipsorum fratrum lego florenos viginti ita, ut ipsi fratres pro anima mea viginti missas quantocius celebrent.

⁷⁷ A zágráb megyei Hrasztovica, a középkorban a zágrábi püspökség birtokában. Vö. Engel Pál: *Magyarország későközépkori helységnévtára*. Kézirat, 1995.

[4v]

Item ad labores ecclesie mee Chasmensis lego florenos mille, quos volo, ut executores mei apud se retineant sive in potestate⁷⁸ sua habeant, et prout viderint labores ecclesie continuari, ita proporcionabiliter ad huiusmodi labores per partem et partem erogent et expendant.

Item eidem lego sex auleas et tria thapeta ad ornatum eiusdem ecclesie, que iam sunt restituta.

Item viginti quatuor prebendariis ecclesie Chasmensis lego cuilibet eorum per florenos quatuor, faciunt in toto florenos nonaginta sex, ita videlicet, ut quilibet eorum pro anima mea duas missas quantocius aut celebret aut celebrari faciat.

Item magistro hospitalis et tribus prebendariis beatorum Cosme et Damiani martirum Chasme lego cuilibet eorum per florenos quatuor, ita videlicet, ut quilibet eorum pro anima mea quatuor missas quantocius aut celebret aut celebrari faciat.

Item ad labores eiusdem hospitalis lego florenos quinquaginta per rectorem hospitalis exponendos superintendentibus dominis de capitulo ecclesie Chasmensis.

Item ad vestimenta et alia necessaria pauperum eiusdem hospitalis lego florenos sedecim.

Item ad labores sancte Marie Magdalene Chasme⁷⁹ lego florenos ducentos ita, quod fratres ipsius monasterii non alias quam ad labores claustrum pecuniam ipsam exponant, super quo ipsorum consciencias oneramus.

Item ad sustentacionem fratrum eiusdem monasterii lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque [5r] missas quantocius celebrari faciant et festinent.

Item ecclesie sancti Stephani prothomartiris Chasme lego florenos decem.

Item capelle beati Johannis ewangeliste in Nowak⁸⁰ lego florenos decem.

Item fratribus sancti Francisci de Varallya⁸¹ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

⁷⁸ Előtte áthúzva: post.

⁷⁹ Csázma domonkos rendi kolostora. Romhányi (főszerk.): i. m.: „Csázma”.

⁸⁰ Azonosítása bizonytalan.

⁸¹ Monoszlóvárálja. Vö. Karácsonyi: i. m. 119–121.

Item fratribus sancti Francisci in Pethrowa⁸² lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus sancti Francisci sub Greben⁸³ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus sancti Francisci de Athyna⁸⁴ lego florenos XXV ita, ut fratres ipsi pro anima mea XXV missas quantocius celebrent.

Item fratribus sancti Francisci de sub Bor⁸⁵ lego florenos XXV ita, ut fratres ipsi pro anima mea XXV missas celebrare festinent.

Item fratribus sancti Francisci de Polyancz⁸⁶ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus sancti Dominici de ordine predicatorum in Vereucze lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis sub castro Garygh⁸⁷ degentibus lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis de sancta Anna prope Soploncza⁸⁸ [5v] lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

⁸² Talán a petróci obszerváns ferences kolostor Körös megyében. Vö. Romhányi (főszerk.): i. m.: „Petróc”.

⁸³ Greben. Vö. Karácsonyi: i. m. II. 402.

⁸⁴ Romhányi (főszerk.): i. m.: „Atyina”.

⁸⁵ Minorita kolostor. Csánki Dezső: *Körös megye a XV-ik században*. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1893, 45.

⁸⁶ Romhányi (főszerk.): i. m.: „Poljác”.

⁸⁷ Uo.: „Garics”.

⁸⁸ A Körös megyei Szentanna. Vö. Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary*. Budapest, 2020. <https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza> (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 8.).

Item fratribus heremitis de sancto Benedicto prope Vereucze⁸⁹ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis de Zthreza⁹⁰ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis de Chakthornya lego florenos XXV ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Item fratribus heremitis de Lepaglawa⁹¹ lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrare festinent.

Ad ecclesias in provincia Chasmensi

Item ecclesie beate Virginis in campo⁹² lego florenos viginti.

Item ecclesie beati Stephani in Rakythnycza⁹³ lego florenos decem.

Item ecclesie omnium sanctorum in Narth⁹⁴ lego florenos sedecim.

Item ecclesie beati Georgii in Heymowcz⁹⁵ lego florenos decem.

Item ecclesie beati Johannis de Veteri Chasma⁹⁶ lego florenos quinque.

Item ecclesie beate Elyzabeth in Zerdahel⁹⁷ lego florenos viginti.

Item ecclesie sancte crucis in cantoratu⁹⁸ lego florenos quinque.

Item ecclesie beati Petri in Dobnycza⁹⁹ lego florenos quinque.

Item ecclesie beate Catherine in Podgorya¹⁰⁰ lego florenos quinquaginta.

Item ecclesie beati Martini in longo monte¹⁰¹ lego florenos decem.

⁸⁹ A Verőce megyei Szentbenedek pálos kolostora. Vö. Uo.

⁹⁰ Romhányi (főszerk.): i. m.: „Sztreza”.

⁹¹ Uo.: „Lepoglava”.

⁹² A Csázma melletti mezőn. Czövek: *Számadás, leltár, végrendelet...* 56.

⁹³ Rakitnica. Vö. Uo.

⁹⁴ Nart. Vö. Uo.

⁹⁵ Hejmóc. Vö. Uo.

⁹⁶ Ócsázma. Vö. Uo.

⁹⁷ Szerdahely. Vö. Uo.

⁹⁸ Vö. Uo.

⁹⁹ Dubnica. Vö. Csánki: i. m. 72.

¹⁰⁰ Vö. Uo.

¹⁰¹ Vö. Uo. 74–75.

[6r]

Item ecclesie beati Nicolai in Podgorya¹⁰² lego florenos decem.
Item ecclesie beati Andree prope Chasmam¹⁰³ lego florenos decem.
Item ad labores ecclesie beati Ladislai in episcopatu lego florenos L.
Item ad labores ecclesie omnium sanctorum in Zalathnok¹⁰⁴ lego florenos L.
Item ad labores ecclesie beati Michaelis sub minori Kemlek¹⁰⁵ florenos X.
Item ad labores ecclesie beati Georgii in Lemes¹⁰⁶ lego florenos decem.
Item ad labores ecclesie beati Michaelis in Ugra¹⁰⁷ lego florenos decem.

Ad ecclesias in provincia Iwanych

Item fratribus sancti Francisci in claustro Iwanych degentibus ad consummacionem ipsius monasterii lego florenorum duo milia, qui sunt iam restituti.
Item eisdem fratribus lego florenos viginti quinque ita, ut fratres ipsi pro anima mea viginti quinque missas quantocius celebrent.

Item ecclesie parochiali beate Marie Virginis in oppido Iwanych lego florenos viginti.

Item ecclesie sancte crucis in Obed¹⁰⁸ lego florenos triginta duos.

Item ecclesie omnium sanctorum in eadem insula lego florenos decem.

Ad ecclesias in provincia Dombrensi

Item ecclesie beate Margarethe in oppido Dombrensi¹⁰⁹ lego florenos XII

Item ecclesie beati Martini in eodem oppido lego florenos sex.

Item ecclesie beati Petri in Gradecz¹¹⁰ lego florenos decem.

Item ecclesie beati Nicolai in Thochenyk¹¹¹ lego florenos decem.

Item ecclesie beati Johannis in Othok¹¹² lego florenos quinque.

¹⁰² Podgorja. Vö. Czövek: Számadás, leltár, végrendelet... 56.

¹⁰³ Vö. Uo.

¹⁰⁴ Zalatnok, a zágrábi püspökség birtoka. Engel: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép...* Csázmától délkeletre. Vö. Csánki: i. m. 88.

¹⁰⁵ Kiskemlék. Vö. Engel: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép...*

¹⁰⁶ Vö. Csánki: i. m. 64.

¹⁰⁷ Ugra, a zágrábi püspökség birtoka. Vö. Engel: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép...*

¹⁰⁸ Csázmától délre, a Csázma folyó mellett. Csánki: i. m. 72., 76.

¹⁰⁹ Dombró, a zágrábi püspökség mezővárosa. Vö. Engel: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép...*

¹¹⁰ A Körös megyei Gradec. Uo.

¹¹¹ Tocsenik, Köröstől délre. Csánki: i. m. 76.

¹¹² Otokra lásd Uo. 113.

Item ecclesie beati (sic!) Virginis in Kapolna¹¹³ lego florenos sedecim.

Item ecclesie beati Georgii in Bouthosoucz¹¹⁴ lego florenos decem.

[6v]

Item fratribus ordinis sancti Francisci de observantia pro necessitatibus totius ordinis lego florenos quingentos, quos executores ad manus vicarii ipsorum fratrum administrent, ita videlicet, ut ipse pater vicarius per fratres eiusdem ordinis pro anima mea quingentas missas quantocius celebrari faciat, super quarum celebratione suam conscienciam onero.

Item rogentur ipse pater vicarius et custodes et gwardiani, ut illas missas, quas solent pro eorum confratribus celebrare, non negligant, sed quantocius celebrare festinent et recordentur, quod ego vivens semper fui fautor ipsius ordinis et sum confrater eorum.

Item fratribus heremitis sancti Pauli primi heremite pro necessitatibus totius ordinis lego florenos quingentos, quos executores ad manus patris generalis ipsorum fratrum administrent, ita videlicet, ut ipse pater generalis per fratres eiusdem ordinis pro anima mea quingentas missas quantocius celebrari faciat, super quarum celebratione suam conscienciam onero.

Item rogentur ipse pater generalis ac vicarii et priores, ut illas missas, quas celebrare solent pro confratribus, pro me quoque confratre eorum celebrare festinent et recordentur, quod ego vivens semper fui fautor ordinis ipsius.

Item fratribus ordinis predicatorum sancti Dominici pro necessitatibus totius ordinis lego florenos quingentos, quos executores ad manus patris provincialis ipsorum fratrum administrent, ita videlicet, ut ipse pater provincialis per fratres eiusdem ordinis pro anima mea quingentas missas quantocius celebrari faciat, super quarum celebratione suam conscienciam onero. Item rogentur ipse pater provincialis ac priores fratrum, ut illas missas, quas celebrare solent pro confratribus, pro me quoque ipso [7r] confratre eorum celebrare non negligant.

Item beginis ante claustrum sancti Johannis Bude, ut deum orent pro salute anime mee, lego florenos centum.

Item ad labores ecclesie Chanadiensis lego florenos quingentos ita, quod in illis episcopus Chanadiensis nullum ius habeat, sed domini de capitulo ante omnia ecclesiam kathedralem| sancti Georgii lateribus de novo cooperiant et residuum exponant ad labores castri pro parte ipsorum.

¹¹³ A Dombrótól északkeletre lévő Kápolna. Vö. Czövek: *Számadás, leltár, végrendelet...* 57.

¹¹⁴ Botosovc. Vö. Uo. 57.; Csánki: i. m. 76.

Item ad labores claustrī beate Marie Virginis Chanadini fundati fratrum ordinis sancti Francisci de observantia lego florenos CC, ut scilicet fratres ipsi claustrum illud in suis ruinis bene reforment, super quo eorum conscienciam oneramus, ut ipsam pecuniam non alias nisi ad labores claustrī exponant.

Item ad cooperturam et exteriorem dealbacionem ecclesie sancti Johannis baptiste Chanadini fundate lego florenos centum, quos frater noster Seraphin prepositus sancti salvatoris cum magistris Emerico archidiacono Themesiensi et Nicolao Thoth exponant, super quo eorum conscienciam oneramus.

Item ad labores novi claustrī beate Marie Virginis fratrum sancti Francisci de observancia Zegedini fundati lego florenos 500.

Item puelle Katherine filie domine Sophie sororis mee pro dote lego florenorum duo milia, qui iam plenarie sunt restituti. Item eidem lego terciam partem domus mee Budensis, ita videlicet et taliter, ut parentes sui nullum ius aut facultatem habeant cuiquam eandem vendendi, impignorandi, locandi aut alias quovis modo alienandi. Item quia parentes dicte puelle Katherine preter scitum et voluntatem meam dictam domum meam Budensem pro certa summa peccunie, ut intelligo, impignoraverunt, ideo pro redempcione [7v] dicte tercie partis ipsius domus lego eidem puelle Katherine florenos mille.

Item domine Elyzabeth relicte condam Francisci Toth lego florenos centum.

Item domino Gregorio custodi et canonico ecclesie Waradiensis fratri meo pro certa causa lego florenos septuaginta quinque.

Item egregio domino Balthasari de Bathyan lego florenos quingentos.

Item egregio domino Bernardo de Thuroch lego florenos trecentos.

Item committo executoribus meis, ut genitrici mee de aliqua summa pecunie provideant onerando conscienciam suam, si licite, cum sit in statu religionis, accipere potest.

Item venerabili domino Alberto preposito maiori ecclesie mee Zagrabiensis lego florenos ducentos ita, ut ipse pro anima mea teneatur viginti quinque missas celebrari facere.

Item venerabili domino Andree decretorum doctori et vicario ecclesie mee Zagrabiensis lego florenos ducentos ita, ut ipse pro anima mea teneatur viginti quinque missas celebrari facere.

Item reverendo domino Stephano episcopo Rosonensi suffraganeo meo lego florenos quinquaginta.

Item Stephano alias lectori et canonico ecclesie mee Zagrabiensis, cui teste consciencia nil penitus obligor, sed quia propter furtum et surrepcionem peccuniarum condam magistri Pauli de Zyzek ipsum iuste corripueram, ideo ipsi lego florenos quinquaginta.

Item magistro Iohanni de Chasma archidiacono Kamarczensi et canonico ecclesie mee Zagrabiensis lego florenos centum ita, ut ipse quoque pro anima mea viginti quinque missas celebret aut celebrare faciat.

Item magistro Michaeli custodi et canonico ecclesie mee Zagrabiensis lego florenos centum, ut ipse quoque pro anima mea [8r] viginti quinque missas quantocius celebret aut celebrari faciat.

Item magistro Andree de Zalathnok canonico ecclesie mee Zagrabiensis lego florenos viginti quinque, ut ipse pro anima mea teneatur viginti quinque missas celebrare aut celebrari facere.

Item Francisco Zalay capellano meo de Garygh lego florenos CC.

Item Ladislao Bradach lego florenos quinquaginta.

Item Petro litterato de Insula Iwanych, si mecum perduraverit, florenos quinquaginta.

Item Iohanni litterato de Zalathnok, qui ad mensam meam legit, si mecum durabit, lego florenos quinquaginta.

Item Stephano Rakatych prediali lego florenos quinquaginta.

Item Georgio de Chychyna lego florenos viginti quinque.

Item Iohanni Wrathysa lego florenos viginti quinque.

Item Paulo Horvath provisorio curie mee de Iwanych florenos quinquaginta.

Item Georgio Dobrowolya castellano meo de Gemlegh¹¹⁵ ultra suum salarium lego florenos quinquaginta.

Item Nicolao Horvath castellano meo Chasmensi ultra suum salarium lego florenos quinquaginta.

Item Georgio Horvath curiali meo Zagrabiensi lego florenos 50.

Item pro generali solucione familiarium meorum omnium lego florenos mille, ut cuilibet pro meritis quanto scilicet tempore servivit quilibet eorum et pro illo tempore sibi non fuisset facta solucio, executores secundum veram estimacionem satis faciant, non solum maioribus sed etiam pueris iuxta eorum merita aliquid tribuant, et si quid residuum fuerit, pro anima mea exponant.

¹¹⁵ Kemlék vagy Gomlec vára.

Item viduis, orphanis et aliis miserabilibus personis lego florenos quingentos, quos executores mei, prout viderint [8v] quemque magis indigere, quantocius eisdem distribuunt.

Item pro sepultura mea lego florenorum duo milia, ita videlicet, quod octingenti florenos exponantur in ecclesia mea Zagrabiensi et alii sexingenti in Iwanych apud fratres et apud ecclesiam parochialem et reliqui sexingenti in ecclesia Chasmensi. In celebracionibus missarum prima autem die sepulture fiant solemniores peractiones et sit in arbitrio executorum, quante pecunie ad unamquamque missam offerantur, diebus autem sequentibus, quousque pecunie durabunt nunquam cessent a peractionibus et celebracionibus missarum et hiis diebus ad unamquamque missam offerantur denarii XXV.

Item executoribus meis cuilibet lego florenos quinquaginta.

Item ecclesie mee Zagrabiensi obligor marcis argenti quinquaginta, pro quibus lego scutellas meas argenteas mediocres et duas ex maioribus scutellis, ex quibus si non complerentur quinquaginta marce, suppleant executores de ciphis simplicibus.

Item domino Alberto preposito maiori mee ecclesie Zagrabiensis lego unum ciphum argenteum simplicem Sellek vocatum, quemcumque maluerit, illum pro se eligat.

Item domino Andree doctori preposito Chasmensi lego unum ciphum argenteum simplicem Sellek vocatum.

Item magistro Michaeli custodi lego unum ciphum simplicem et sex coclearia argentea.

Item Francisco Zalay capellano de Garygh lego unum ciphum simplicem et sex coclearia argentea.

Item reliqua argentaria mea, videlicet decem scutellas maiores, viginti discos, quatuor Thecas pro salsamentis, viginti coclearia meliora, unam pelvim cum lavatorio de novo factam, [9r] octo cuppas magnas et decem alias quotidianas, si ex ipsis vivens alicui non donavero, duos canteros, septem furcellas, quatuor reservacula salium et si que alia argentaria essent, de quibus expressa mentio in hoc testamento facta non esset, ista omnia lego puelle Katherine filie domine Sophie sororis mee.

Vestimenta

Domino Alberto preposito maiori ecclesie mee Zagrabiensis lego subam meam de panno rosa suta subductam pellibus sabellinis.

Domino Andree doctori¹¹⁶ vicario ecclesie mee Zagrabiensis lego subam meam nigram subductam pellibus variolinis.

Item domino Stephano suffraganeo meo lego palium meum cum caputio de chambellato brunatico factum.

Item magistro Iohanni de Chasma archidiacono Kamarczensi lego subam meam de panno rosa suta subductam pellibus variolinis ventrinis restituta est.

Item capucium palii mei estivalis de granato lego magistro Iohanni de Zegedino archidiacono Goryczensi fratri meo patrueli.

Item subam meam de atlasio brunatico subductam pellibus sabellinis lego Balthasari filio egregii Balthasaris de Bathyan, sponso scilicet ipsius puelle Katherine filie domine Sophie sororis mee.

Item eidem lego gradarium meum weres pey vocatum.

[9v]

Item egregio Balthasari de Bathyan lego gradarium meum Thurzo vocatum.

Item Katherine filie domine Sophie sororis mee lego quinque subas meas, unam de thabino rubeo subductam pellibus sabellinis, aliam de atlasio rosa suta subductam pellibus sabellinis, terciam de chambelloto rubeo subductam pellibus sabellinis, quartam de scarlato subductam pellibus armellinis, quintam de granato subductam pellibus armellinis.

Item eidem Katherine lego currum meum principalem cum sex equis et coopertura.

Item eidem lego tres culcitras, unam de cingulo Thurco, aliam de veluto rubeo, terciam de athlasio flaveo factas.

Item eidem lego cussinos, pulvinaria, dwhnas, linteamina, culcitras, conopeia, sedilia, carregas et alia hiis similia, que ad usum domus pertinent, de quibus mencio expressa in hoc testamento facta non esset.

¹¹⁶ A szövegben: *dogori*.

Item eidem lego quindecim thapeta, tria maiora, quatuor mediocria et octo minora.

Item thapetum quintum de mediocribus executores mei retineant pro sepultura sternenda.

Item eidem Katherine lego omnes auleas meas, que residue erunt.

[10r]

Item Petro litterato de Insula Iwanych, si mecum perduraverit, lego subam meam quotidianam de chambelloto brunatico subductam pellibus sabellinis, et unum equum.

Item domino Alberto preposito maiori ecclesie mee Zagrabiensis lego quatuor equos curriferos cum uno curru et aliis necessariis corespondentibus scilicet coopertura redis et sellis.

Item domino Andree doctori vicario ecclesie mee Zagrabiensis lego similiter quatuor equos curriferos cum uno curru et aliis necessariis corespondentibus scilicet coopertura redis et sellis.

Item executores mei omnes libros meos dent ad monasterium claustrum Iwanych

Successori

Item successori meo lego tunicam meam estivalem de panno gallico nigro subductam per totum thaphota brunatica.

Item eidem lego duo palia cum kapuciis, unum scilicet de panno rubeo, aliud vero de chambelloto rosa suta.

Item eidem lego tunicam meam estivalem simplicem **[10v]** sub rochetto paratam cum manicis strictis.

Item eidem lego tunicam meam de panno rosa suta ad equitandum paratam.

Item eidem lego duo rocheta subtiliora. Item eidem lego unum lectum cum pulvinaribus necessariis et cum culcitra magna viridi.

Item eidem lego gradarium meum Thompa vocatum cum sella ac cappa meliori et freno deaurato

Item eidem lego gladium meum deargentatum ad equitandum paratum. Item eidem duo tentoria, que habeo, lego.

Item eidem lego unum par tympani, quod habeo.

Item reliqua bona mea parvalia sive vestes sive equi sive baliste cum tractoriis aut quecumque alia parvalia, que in hoc testamento meo nominatim expressa non

sunt, executores mei distribuant partim Balthasari sponso dicte puelle Katherine et germanis suis, que scilicet ipsis magis convenire videbuntur, partim vero servitoribus meis, quos viderint magis mereri.

Item, quia hora mortis incerta est, redditus quoque mei peccuniarii, qui futuri sunt, incerti existunt, de qualitate enim temporis augeri aut minui possunt, et ideo nichil [11r] certi de illis ad presens dici potest, quicquid ergo de redditibus huiusmodi peccuniariis ad diem usque mortis mee provenire contigerit, lego et committo, ut executores mei consciencie ad fabricam ecclesie mee Zagrabiensis aliasque eius necessitates, cuius alioquin bona existunt in manus dominorum et capituli prefate ecclesie mee Zagrabiensis, per eosdem fideliter et consciencie exponendas dare et assignare debeant et teneantur.

Item executores meos constituo egregios Balthasarem de Bathyan et Bernhardum de Thurocz familiarem meum ac venerabiles dominos Albertum prepositum maiorem et Andream doctorem prepositum de Bcyenyko ac Michaelem custodem canonicos ecclesie mee Zagrabiensis.

Sicut variantur condiciones temporum, ita et voluntates hominum mutari possunt, si igitur successu temporum in hoc nostro testamento aliquid inmutare vel etiam addere voluerimus, nichilominus reliqua pars testamenti in suo vigore semper salva maneat.

Item si tempore mortis mee aliqui ex meis executoribus absentes fuerint aut, quod deus avertat, aliquis eorum morte preventus fuerit, nichilominus executores presentes non obstante aliorum absentia possint et habeant auctoritatem hoc meum testamentum efficaciter et plenarie exequi. [11v]

Item tutorem testamenti mei constituo reverendissimum dominum Thomam sancte Romane ecclesie cardinalem Strigoniensem et patriarcham Constantinopolitanum, dominum et benefactorem meum, cui supplico, ut sicut me viventem dilexit, ita etiam michi mortuo dignetur succurrere et in execucione testamenti mei singularis protector meus esse. Datum in arce mea Chasmensi in festo beati Gregorii pape. Anno domini millesimo quingentesimo decimo.

Item pro uno lapide marmoreo rubeo fiendo de novo ad sepulturam meam lego florenos ducentos.

VIKTÓRIA KOVÁCS

**“AS YOU HAVE FAVOURED ME IN MY LIFE,
SO BE WORTHY TO SUPPORT ME IN MY DEATH”
Testament of Luke of Szeged, Bishop of Zagreb, dated 1510**

The essay publishes the text of the last will of Bishop Lukács Szegedi of Zagreb (1500–1510), of which only a few provisions were known until now, with an analytical study. His testament, dated 12th March of 1510, was preserved in an unauthenticated copy from the same period in the archives of the Batthyány family in Körmend, and was entered into the Central Archives of the National Archives of Hungary in 2021. Of the Bishop’s 25,000 forints in cash, the last will left 2,000 forints to King Ulászló II and 3,000 forints to Lukács’s niece, Katalin, the fiancée of Boldizsár Batthyány. He gave most of his money to ecclesiastical persons and various ecclesiastical bodies, and provided support for the Dominican, Pauline and Observant Franciscan orders. For the salvation of his own soul, he made donations for more than 2,500 masses. The study preceding the publication of the text reviews the previous literature, takes into account the new information about the bishop’s family, and also takes into account the additional documents of the Batthyány Archives related to Lukács Szegedi, which were transferred to the National Archives of Hungary in 2021. Finally, it outlines the major content units of the testament and points out the potential of the document to be exploited and exploited by the historical and art historical research.

„ET A PENSARE AL SUCCESSORE IN CASO”
 Szelepchény György és a rendi szervezkedés
 (Egy nunciusi jelentés forrásértéke)*

1. Szelepchény személye és szerepe a historiográfiában

Szelepchény György a kora újkori magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyisége. Megítéléséről, primási működéséről már a 19. század második felében késhegyig menő, felekezeti részrehajlástól sem mentes vitát folytatott az őt rendkívül negatívan megítélő Angyal Dávid és a védelmére kelő Danielik János.¹ Súlyos, elmarasztaló ítéletet mondott róla Pauler Gyula,² a piarista Takáts Sándor,³ és szinte történeti becsületsértéssel felérően Acsády Ignác.⁴ Kollányi Ferenc és Juhász Kálmán igyekezett mentégetni őt,⁵ Mohl Adolf pedig szükségesnek látta kiemelni, hogy a nunciusi jelentések alapján „megváltozik az eddigi vélemény” róla.⁶ Hangsúlyozta, hogy Mario Alberizzi, majd Francesco Buonvisi nunciუსnak köszönhetően a korábbinál árnyaltabb képe jelenik meg a Rómába küldött *dispacci*-ókban, és a politikusé mellett a felekezetszervező egyházfőé is mindinkább előtűnik.

* Készült az MTA-PPKE Fraknói Kutatócsoportban, a Moravcsik Gyula Intézet támogatásával (ELKH).

¹ Vö. Cserenyey István: Néhány adat a nyitrai püspökség XVII. századából. *Religio*, 1912. 25. sz. 386–387.

² Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, I–II. Budapest, 1876, I, 82–83. A negatív jellemzés ellenére Szelepchény megjelenése (ti. tettei alapján) Pauler narratívájában már sokkal árnyaltabb monográfiája későbbi helyein.

³ Takáts Sándor: Szelepchény György a Portán. *Az Újság*, 1912. 187. sz. (augusztus 8.), 1–3., 1.

⁴ A Szilágyi-féle magyar nemzet történetében megjelenő ábrázolás már-már a magyar történelem legsötétebb figurájává teszi. Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). In: *Magyarország története*, VII. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898, 3/II. ‘A nemzeti mozgalom Wesselényi Ferenc haláláig’, <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>. Acsády erős felekezeti elfogultságot mutató ábrázolása Nádasdy *Oratióján* alapszik, melyet már Pauler (*Wesselényi*, II... 173–176) is erős kritikával kezelte. Veress Endre: Nádasdy Ferencz Oratio-ja az ország négy rendjéhez (1668). *Történelmi Tár*, 1896. 101–112., 107–108 (a forrás kritikájára 102–103.).

⁵ A Szelepchényről írt életrajzi vázlateikban: Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900, 245–248; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699)*. Makó, 1936 /Csanádvármegyei Könyvtár 29./, 34–41.

⁶ Mohl Adolf (rec.): Vanyó Tihamér: A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666–1683. Pannonhalma, 1935. *Győri Szemle*, 1935. 215–216., 215.

Alakja az újabb kutatásoknak köszönhetően mindinkább tárgyilagos megközelítésben áll előttünk.⁷ Illetve állna, ha a 21. századi népszerűsítő irodalomban nem köszönnének vissza gyakorlatilag kritikátlanul a pozitivistá historiográfia korábbi kijelentései.⁸

Szelephény korábbi kedvezőtlen történeti megítélése két pilléren nyugszik. Az egyik a pozsonyi prédikátorperekben játszott szerepe.⁹ A másik pedig az, hogy aktívan közreműködött a Wesselényi-féle összeesküvés felszámolásában. Szerepét újabban Benczédi László tisztázta és összefüggéseibe helyezve átértelmezte. 1975-ös tanulmányában bár említi „negatív emberi tulajdonságait, mérhetetlen szerzésvágyát, mohóságát, hiúságát”, kijelenti, hogy „igyekezett is az övéi javára élni kétségtelenül meglevő presztízsével”. A Barkóczy-fivérek megmentése mellett a primás kezét sejtí például abban, hogy nem nyúltak hozzá Zichy István kamarai elnök személyéhez. De a legerélyesebben a klérus kompromittálódott tagjai mellett állt ki az érsek – írja Benczédi –, „aki kívül esett érdekeltségi körén, azt hidegvérrel szolgáltatotta ki a hatalom bosszúálló gépezetének” – utal a protestáns főurakra, nemesekre.¹⁰ Majd így folytatja az értékelést: „A Szelepcsény-ügynek az érsek javára való lezárulása azonban egészében kétségtelenül hozzájárult a felzaklatott kedélyek lecsillapításához... A bécsi udvarral való kiengesztelődése részben meg is nyitotta a magyar rendi alkotmányosság elleni bécsi támadások sorozatát, zöld jelzést adott az új politikai kurzus megindításához, részben azonban, mint láttuk, bizonyos határok, kere-

⁷ Benczédi László: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. *Történelmi Szemle*, 1975. 489–502., különösen 491–493. és 500–502.; Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, 2017 /*Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések*/, 152–153., 192–196., 231–232.; B. Székely Dorottya Piroska: Szelepcsényi György végrendelete. *Lymbus*, 2019. 349–384. Lásd még Fodor Nóra: Szelephény György primás vagyonának eltulajdonítása. *Új Magyar Sion*, 2017. 1. sz. 117–133.; Tusor Péter: I. Lipót Szelephény primás bécsi házának kirablója? (Forráskritika, textuselemzés, archivisztikai és történeti kontextus). *Magyar Könyvszemle*, 2020. 2. sz. 146–151.

⁸ „Utóda [ti. Lippaynak] a szlovák származású Szelepcsényi György lett, aki a nyitrai püspökkel, a horvát-osztrák eredetű Kollonich Lipóttal együtt a Habsburg-udvar feltétlen hívei és kiszolgálói közé tartozott.” Szelephény nem volt szlovák (ezt csak a szlovák történészek szeretnék), már Benczédi kutatásai alapján is világos jóval árnyaltabb politikai szerepe, fő riválisával és ellenségével közös nevezőre hozni pedig tévedés. Vö. Romsics Ignác: A Wesselényi-féle összeesküvés. *Korunk*, 2018. 2. sz. 35–45., 38. – Az ugyan morva felmenőkkel rendelkező, de már a 16. század végén magyar nemességet kapó család magyar identitású és magyar anyanyelvű leszármazottjának „totozása” Nádasdy említett *Oratójára* megy vissza, de ott „cseh” származása szerepel, mely csak őseire nézve igaz és csupán a magyar arisztokrácia (le)nézőpontjából volt relevanciája, „tót” megnevezése kifogásolt tulajdonságai miatt került elő. Vö. fentebb, 4. j.

⁹ Legújabban: „Vitetnek ítélőszékre...”. *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Kiadja S. Varga Katalin. Pozsony, 2002, 5skk. (Újabb kiadása: Budapest, 2008 /*Historia Litteraria* 24./); valamint további irodalommal Mihalik Béla: Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar. In: *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya. Debrecen, 2018, 111–120. A kérdésre a tanulmány végén még visszatérünk.

¹⁰ Benczédi: *Szelepcsényi érsek ügye*... 496–498.

tek közé is szorította azt.”¹¹ Benczédi László tanulmányát meghatározóan Szelepchény és Rottal János levelezésére alapozva írta meg, s ennek alapján árnyalta érdemben a primás politikai helyzetét és szerepét, megkezdve történeti megítélésének reális megközelítését.¹² Miközben azonban bemutatja és elemzi a „Szelepchény-ügyet”, vagyis a főpap bevádolását az udvarban, miszerint maga is részese volt a rendi szervezkedésnek, a vád valóságtartalmának alapjára nem tud választ adni: „Történeti kutatásunk mindeztideig nem tisztázta megnyugtatóan, volt-e, s ha igen, mennyi tényalapja... Szelepchény György... »beavatottságának«” – állapítja meg.¹³

Az alábbiakban erre a kérdésre igyekszünk választ keresni a vatikáni levéltárban végzett kutatásaink segítségével. Giulio Spinola bécsi apostoli nuncius (1665–1667) 1665. november végén Rómába küldött jelentése, amelyet alább ismertetünk és közlünk, ugyanis sokban segít a primás tényleges szerepének megismerésében és megértésében. Abban, hogy magatartásának és szerepének változásait saját dinamizmusukban tudjuk megítélni.¹⁴ A vatikáni kutatások oldaláról közelítve ezáltal magának a szervezkedésnek a történetéhez is hozzá fogunk szólni. Ismeretlen szíjat fűzünk bonyolult szövetébe. Új szempontok beemelésével teszünk kísérletet első szakaszának, genezisének (át)értékelésére, ami a bécsi rendkívüli francia követ, Grémonville diplomáciai levelezését, illetve a velencei követjelentéseket¹⁵

¹¹ Uo. 498–500.

¹² Ennek előkerülésére és fontosságára már Pauler Gyula felhívta a figyelmet: Monumenta spectantia Historiam Slavorum meridionalium vol. XIX. Századok, 1890. 347–353., 352–353.

¹³ Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 498–500., 491.

¹⁴ Lelőhelye: Archivio Apostolico Vaticano [AAV], Segreteria di Stato, Germania, vol. 175, fol. 636r–638v. Vatikáni levéltári kutatási tapasztalatunk szerint a közreadó a magyar vonatkozásokat nagyon sok esetben mellőzi munkájában, ez magyarázza, miért hiányzik ez a jelentés is az osztrák pozitivisták történetírás alapműveiből: *Nuntiaturreichichte vom Kaiserhofe Leopolds I. I–II (1657–1669)*. Hg. von Artur Levinson. Wien, 1913–1918 /Archiv für Österreichische Geschichte 103 und 106./, 792–794. Vanyó Tihamér a magyar adatok szemlélését pedig 1666-tól kezdte meg: *A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666–1683*. Pannonhalma, 1935 /A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 3/. – Giulio Spinola bécsi nunciaturájára (1665. július 10. és 1667. március 6. között): Donato Squicciarini: *Die Apostolischen Nuntien in Wien*. Vatikanstadt, 1999, 146–147. Az ekkor 53 éves Spinola († 1691) személyének fontosságát mutatja, hogy már 1666. február 15-én *in pectore* bíborossá kreálta őt VII. Sándor, amit 1667. március 6-án hozott nyilvánosságra.

¹⁵ Grémonville iratai kiadva: *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663–1671)*. Ed. Balthasarus Bogisich. Zagrabiae, 1888 /Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 19./; a velencei követjelentésekből szűk válogatás: *Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Fragepani illustrantia*. Ed. Franciscus Rački. Zagrabiae, 1873 /Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium/, 7skk. Utóbbiakat szélesebb körben aknázták ki velencei lelőhelyükről a Grémonville-iratokat Párizsban szintén eredetiben tanulmányozó Jean Bérenger. Vö. Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668). *Történelmi Szemle*, 1967. 3. sz. 275–291. Legújabb francia kiadása (az apparátusban közölt forrásszövegekkel együtt): *Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine: mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*. Daniel Tollet (éd.) – Lucien Bély (intr.). Paris, 2003, 361–380.

leszámítva erősen forráshiányos. Magának a szervezkedésnek a történetével *in genere*, illetve átfogó elemzésével, kontextusba helyezésével eredendően nem kívánunk foglalkozni. Ezt már történész elődeink sok tekintetben jól elvégezték. Pauler Gyula, Benczédi László, R. Várkonyi Ágnes és Jean Bérenger munkáit, Acsády Ignác és Szekfű Gyula áttekintését és más munkákat ismertnek vesszük.¹⁶ Ugyanakkor nem fogjuk elmulasztani, ha a források tanulmányozása közben korrigálnunk, kiegészítenünk kell állításait, legyenek azok mindaddig sziklaszilárdnak hitt történeti tények. E feladat módszeres elvégzésének azonban külön közleményeket fogunk szentelni.¹⁷

¹⁶ A már idézettek (Pauler: *Wesselényi... és Századok...*; Benczédi: *Szelepcsényi érsek ügye...*, Romsics: i. m., illetve az előző jegyzetben szereplők) mellett: Acsády Ignác: *Széchy Mária, 1610–1679*. Budapest, 1885 /Magyar Történeti Életrajzok/; Ion Hudita: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683)*. Paris, 1927, 2023kk és passim; Emil Lilek: *Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663–1671)*. I–II. Celje, 1928; Kosáry Domokos: *Français en Hongrie en 1664*. *Revue d'histoire comparée*, 1946. 29–65.; Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964² /Irodalomtörténeti Könyvtár 14./, 786–804.; Georg Wagner: *Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664/65*. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1963. 87–150.; Benczédi László: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. *Történelmi Szemle*, 1974. 2. sz. 596–630.; ugyanez átdolgozva, kiegészítve és Nadasdy kedvezőbb bemutatásával: Uő: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Budapest, 1980 /Irodalomtörténeti Könyvtár 14./, 9–40. és 140–149.; továbbá Uő: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1978. 3–4. sz. 535–556.; idézett és idézendő munkái alapjául szolgáló kandidátusi értekezése: Benczédi László: *A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon (1664–1671)*. Budapest, 1974 /MTA KIK Disszertációk, n. 06521/; R. Várkonyi Ágnes: A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1974. 4. sz. 495–501.; R. Várkonyi Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Budapest, 1975; Uő: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nadasdyval a török ellen 1663-ban. *Történelmi Szemle*, 1984. 3. sz. 341–369.; újabb kiadása: Uő: *Europica varietas–Hungarica varietas. Tanulmányok*. Budapest, 1994, 91–121.; Uő: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010, 202–310. és kiváltképpen 333–345. (Konföderáció a szövetséges országokkal); újabb Jankovics József: A „Murányi Vénus” – tanúvallomásainak tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2015. 3. sz. 399–417. (frissített apparátussal, a tanúvallomások szövege nélkül: A történelemalakító nő. Széchy Mária szerepe a Wesselényi-„összeesküvés” felemelkedésében és bukásában. *Műhely*, 2019. 1. sz., 56–67.); Uő: Zrínyi Péter pálfordulása: A levelek és a vallomások énképéről. In: *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*. Főszerk. Lengyel Réka, szerk. Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Kiss Margit – Lénárt Orsolya. Budapest, 2015, 184–191. – Népszerűsítő és összefoglaló irodalom: Barta János: *Miért halt meg Zrínyi Péter? A Wesselényi-összeesküvés története*, Budapest, 1986; Szekfű Gyula: A XVII. század. In: *Magyar Történet*, IV. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula. Budapest, 1943⁷, 169–178. és 589–590.; Benczédi László: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1665). In: *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987 /Magyarország története tíz kötetben 3/1–2./, 1155–1272. és 1823–1840. (további könyvészettel). – További irodalom és az addig megjelent publikációk számvetése, értékelése: R. Várkonyi Ágnes: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002, 423–460., 430–436.

¹⁷ A források és a régebbi irodalom kritikai elemzésével lásd Tusor Péter: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. *Századok*, 2021. 6. sz. 1233–1277.; Uő: Ki volt „Ferdinandus” és „Osvaldus” a Wesselényi-összeesküvésben? *Fons*, 2021. 1. sz. 133–154.

A nuncius szövegének forrásértékét nagyban növeli az a szándékos iratmegsemmisítés, ami Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, majd Bónis Ferenc és Nádasdy Ferenc letartóztatása és főként kivégzése után vette kezdetét a nemesi, főpapi kastélyokban és kúriákban, melynek következményeként az 1660-as évek jóval szegényesebben dokumentáltak, mint akár a két megelőző évtized.¹⁸ Szelepchény politikai attitűdjének vizsgálata során alapvetően a Spinola-jelentésre, erre a rendkívül különleges és a történeti kutatás figyelmét mindeddig fel nem keltő vatikáni forrásra fogunk támaszkodni. A hazai dokumentumok hallgatása miatt az alkalmazott metodika alapja, hogy a kancellár és kalocsai érsek, majd prímás nézeteinek és magatartásának változását, ennek okait a korabeli hatalmi, hatalomtechnikai, illetve bel- és külpolitikai, valamint közjogi kontextusba helyezéssel próbáljuk megérteni és megértetni.

2. Spinola nuncius jelentése (1665. november)

a) A dispaccio szövege

Szelepchény György szinte napra pontosan tizenkilenc esztendeig tartó esztergomi érseksége alatt (1666–1685) számos kihívásnak kellett megfelelnie. Közülük a legjelentősebb kétségkívül a „Wesselényi-féle összeesküvés” következményeinek kezelése volt. A prímás érdemére legyen mondva, a pozitivista kutatás, jelesül Pauler határozott vélekedésével ellentétben¹⁹ – és Benczédi kétségeit igazolva – igencsak belebonyolódott a rendi szervezkedésbe, legalábbis annak kezdeti szakaszába.

Részvételének egyetlen, de annál meggyőzőbb bizonyítéka, hogy 1665. november végén – tehát alig másfél hónappal esztergomi érseki kinevezése előtt – személyesen felkereste a bécsi apostoli nunciust. Bizalmas beszélgetésükről Giulio Spinola rejtjelezett, hosszas jelentésben számolt be a pápai Államtitkárságnak, személy szerint Giulio Rospigliosi bíborosnak, a későbbi IX. Kelemennek. Soraiból kiderül, hogy több témát érintő megbeszélésük során a kancellár arra kérte, hogy a legnagyobb titoktartás közepette közöljék kizárólag az egyházfővel, VII. Sándor pápával a következőket:

¹⁸ Szemléletes például szolgál erre az esztergomi érseki archívum fő misszilis-sorozata: Esztergomi Prímási Levéltár [PL], Archivum Saeculare [AS], Acta radicalia [AR], Classis X., n. 196. Itt 1641 és 657 között tíz, egyenként 400–500 fol. iratot tartalmazó csomó maradt ránk, ezzel szemben 1658–1659-ből mindössze 37 fol. (31. cs.), 1660–1665-ből és 1666–1669-ből 282, illetve 240 fol. (32. és 37. cs.). 1670-től mintegy varázsütésre visszaáll a korábbi iratbőség, 1680-ig tíz csomónyi misszilis található (38–49. cs.). Jól kivehető, hogy a fordulat 1658-re tehető, Lipót császárrá választásának és új politikai kurzusa kezdetének éve, egyúttal pedig a magyar rendi birodalmi kapcsolatok, illetve az udvar Erdély-politikájával kapcsolatos erős ellenérzések megfogalmazásának időszaka.

¹⁹ Vö. Pauler: *Wesselényi*, I... 82–83.

„A [vallásilag] megosztott népek küldöttei zártkörű gyűléseket tartottak, és meg-
egyeztek maguk között, hogy végrehajtják kiötlött praktikájukat, miszerint a maga
idejében egy erős fejedelmet fognak választani, aki az országot minden más hódító
erejétől megvédelmezi. Vagy pedig azon elhatározásukat valósítják meg, hogy sza-
badságuk nagyobb biztonsága érdekében betagozódnak a [Szent Római]
Birodalomba. A katolikusok azonban, jelesül a kancellár – aki szinte úgymond des-
potikus hatalmat gyakorol [Magyarországon] mindenki felett – és az oldalán álló
püspökök, csatlakozva mindazok óhajához, akik ősi és jól meggyökerezett tiszteletet
éreznek a Szentszék iránt, és azt mintegy közvetlen patrónusuknak tartják, nem
érteneek egyet a fenti javaslatokkal. Sőt egyezően úgy vélik, hogy amikor előállna az
alkalom, nem kellene más lényegi megoldáshoz folyamodni, minthogy a Pápa véd-
nöksége alá helyezkedjenek. Ugyanakkor nem fontolták meg, hogy ez [az elképzelés]
nem az Ő [ti. a pápa] rendelkezése nyomán vetődött fel, sem pedig szentséges szán-
déka szerint kelt életre.²⁰ A kérdéssel kapcsolatban [folytatja kritikus közbevetése
után az elbeszélést Spinola] a kancellár azon a véleményen volt, hogy figyelmet for-
dítva azokra az anyagi forrásokra, amiket az egyháziak által is kényszerűen viselt
közterhekből kötnek le, vagyis ha ezeket mostantól fogva néhány olyan fontosabb vár
megerősítésére használnának fel, melyek a főpapok kezén vannak, és melyeket világi
viszonylatban is úgy kormányoznak, mintha ezen erősségek kapitányai volnának
(Nyitra példáját hozta elő, amit mindenki az ország kulcsának tart), ebben az eset-
ben úgy ítélte meg a kancellár, hogy ezekkel az óvintézkedésekkel megfelelően bizto-
sítani lehetne az efféle vállalkozások kedvező kimenetelét, és elejét venni, hogy balul
üssenek ki.” – olvashatjuk Spinola beszámolóját Szelepchény fejtegetéséről. A nun-
cius szemlátomást igyekezett pontosan visszaadni a kancellár gondolatait, a hosz-
szas körmondatok erre engednek következtetni. Ugyanez mondható el saját vála-
száról is, amelyen átsüt a pápai diplomata mély meglepettsége:

„Miután pedig kimutattam a tetszés jeleit a fölött a tisztelet és hűség fölött,
melyet ő és az említett népek a Szentszék irányában mutatnak [– folytatódik a jelen-
tés], azt feleltem, hogy túlságosan idő előttinek és veszélyesnek tartom e gondolatok
felvetését, és hogy az őbenne is meglévő pietás, vallásosság és erények, melyeket
kevéssel korábban ő maga a császár ékességeiként ajánlott figyelmembe, nagyobb
tiszteletet válthattak volna ki az uralkodó iránt. Kinek-kinek ugyanis leginkább
abban kellene szilárdan reménykednie, hogy az igazságos és irgalmas Isten nem
hagyja el azt a fejedelmet, aki számos előjogáról lemondott, és császári véréből szár-
mazó számos utóddal fogja megáldani. És érintve azt is, hogy dicséretes az óvatos-
ság, amivel fejtegetése titkát kezelte, közbevetőleg megemlítettem, hogy e kényes
téma tárgyalása nem nyitható újra a tanácsosok nagy fenntartásai nélkül.” – hang-
súlyozta a szentszéki diplomata.

²⁰ Ez a mondat a nuncius kommentje, amit a Szelepchény által előadottak ismertetéséhez fűz köz-
bevetőleg.

Spinola nuncius cseppet sem súlytalan figyelmeztetései nem ingatták meg Szelephényt, akinek a tényleges kivitelezésre is pontos elképzelése volt:

„*Am ez nem tántorította el a viszontválasztól* [– folytatta jelentését a pápa követe], *miszerint jól megfontolta, és hogy ez alkalommal a Szentszék nem gondolhatna egy ilyen távoli országának tényleges bekebelezésére, mivel a környező hatalmas uralkodók mohósága miatt azt nehéz lenne megtartania. Ezért igyekeztük arra irányul, hogy élővé tegyék azt az alárendeltséget, amellyel Magyarország és Erdély a pápa felé tartozik. A Szentatya tudniillik az ország uralkodójának törvényes investitúrája által – akit ő nyilvánítana méltónak arra, hogy hasznos uralmat gyakoroljon a rendek felett – egy megegyezés szerinti illő adó formájában élvezhetné mindazon tiszteletet és engedelmességet, amelyet a kancellár közvetítésével ez a legszentebb neve iránt tiszteletteljes és készséges nép tanúsítana számára*” – ismerhetjük meg a kalocsai érsek, magyar udvari kancellár álláspontját a pápa követének tolmácsolásában.²¹

b) A jelentés értelmezési keretei

Úgy véljük, nem felesleges szó szerinti fordításban idézni a Rómába küldött sifírozott jelentést. Giulio Spinola nuncius tudósítása ugyanis egyenesen szenzációs. Egyrészt a korábbi episkopalista és állhatatosan gyakorolt államegyházi meggyőződés tökéletes antitézise: a középkori gregoriánus felfogás és a „Szilveszter-bulla” kurialista értelmezése jelenik meg benne, mely vélhetően a horvát mintát alapul véve a Magyar Királyságot is pápai hűbérnek tekintette.²² Másrészt azt bizonyítja, hogy az egyházi elit a magyar politikai közgondolkodás önálló alanyaként a végletekig igyekezett kihasználni azt a lehetőséget, hogy a katolicizmus központja önálló állami entitással rendelkezik. És korántsem egy egyszerű gondolatkísérletről, esti magányos elmélkedésekről, avagy vacsoraasztalnál szótt tervezgetésekről papírra vetéséről beszélhetünk. Szelephény a tervet a püspöki irányítás alatt álló várak és katonaság

²¹ Az 1665. november 28-án titkosított, majd Rómában december 17-én dekódolt, olasz nyelven írt jelentésének közlését lásd a tanulmány végén. A fordítás a sajátunk, részleteket közöltünk már belőle: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpétery József. Budapest, 2003, 69.

²² A Szilveszter-bullára legújabbban, a korábbi irodalommal: Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016, 19–26.; illetve Uő: *Politika, történelem, műltszemlélet három 17. századi kanonok műveiben*. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2018 /Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3./, 297–314., 311–312. A szerző utóbbi (61. j.) helyen éles szemmel felfigyelt egy jegyzetbeli utalásomra, melyben megnevezem azt a püspököt, akire lassan már több mint két évtizede, szinte vatikáni kutatásaim kezdetétől gyanakszom, mint a bulla hamisítójára, és ez a gyanú időközben tovább erősödött. Erős sejtésem kifejtése, igazolása azonban tanulmányként nem, hanem csak (kis)monografikus formában, az 1630–1640-es évek szentszéki–magyar kapcsolatok számos aspektusának figyelembevételével lehetséges. Az előkészített anyag rendszerezése, ellenőrzése, kompletálása és feldolgozása a Fraknoi Kutatócsoport következő (2022–2027) pályázati ciklus egyik projektje lesz.

segítségével kivitelezhetőnek tartotta, és a megvalósítás érdekében titkos diplomáciai lépést tett, amikor Spinola nuncius tudomására hozta a *status ecclesiasticus* alternatív politikai programját!

Miről is van szó a rejtjelezett diplomáciai iratban? Arról, hogy a kalocsai érsek, udvari kancellár saját, egyházi vonalat képviselt volna a magyar rendi szervezkedésben, amely későbbi szakaszában kétségkívül mindinkább a kalandos összeesküvés, a *Magnatenverschwörung* jegyeit kezdte mutatni, és 1670/71-ben Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, majd Nádasdy Ferenc elfogásával, illetve kivégzésével csúfos véget ért. Méghozzá egy izgalmas vonalat, amely a jelek szerint nemcsak főúri kastélyokban és főpapi palotákban, hanem a magyar királyi kancellár környezetében, tehát a bécsi udvarban (is) formálódott, és a titkos diplomácia eszközeivel, az Apostoli Szék bevonásával akart változást elérni a fennálló Habsburg-hatalmi szisztémában. Első olvasatban valóban egy hamisítatlan barokk politikai cselszövés képe bontakozik ki előttünk, melyben vésztartalékként még a fegyveres erő alkalmazása is megfontolásra kerül. Ezt erősíti Spinola nuncius látványos szabadkozása, kiváltképpen az a mondata, amely egyaránt vonatkoztatható a pápai és a császári tanácsosok, azaz miniszterek „fenntartásaira”, ami meglehetősen tapintatos megfogalmazás Zrínyi, Frangepán, Nádasdy és Bónis Ferenc későbbi sorsa ismeretében. Látni fogjuk, hogy ennek az elsődleges értelmezésnek is van bizonyos valóságalapja, okát, célját firtatni is fogjuk az I. Lipót ellen tervezett merénylet összefüggésében.²³

Érdeemes azonban filologizálva és szélesebb történeti kontextusba helyezve olvasni a rendkívül tömör, sűrű szövésszerű olasz szöveget. Amikor ugyanis Szelephény arról tudósítja a nunciust, hogy a magyar rendek gyűléseket tartanak, hogy a *maga idejében (a suo tempore)* egy, az országot megvédeni képes uralkodót válasszanak (szokás szerint közfelkiáltással, ezért szerepel helyesen a jelentésben az *acclamare* ige), annak első olvasatban is komoly forrásértéke van. Arról értesülünk ugyanis, hogy a magyar korona felajánlása egy külhoni dinasztia tagjának nem csupán egy szűkebb, meghatározóan Zrínyi Péterhez (majd később Nádasdy Ferenchez) és Vitnyédy Istvánhoz, részben Wesselényi Ferenchez köthető főnemesi és köznemesi kör ötletelésének számított,²⁴ illetve egy általánosan terjedő vágyakozásnak,²⁵ hanem a „népek”, mármint a feudális rendek küldötteinek (*deputati*) zártkörű/titkos (*strettissime*) „különféle gyűlésein” (*conferenze*) megfogalmazódó politikai programok egyike volt. Mindez nem a stubnyai fürdő vagy a murányi

²³ Lásd alább, 165. j.

²⁴ Lásd ezekre (és az egyéb közjogi, külpolitikai elképzelésekre is) a szervezkedés korábban idézett irodalmát (fentebb, 15–16. j.), valamint az ezekre reflektáló forráskritikai tanulmányainkat (fentebb, 17. j.).

²⁵ „*Il me fit un long discours des malheurs de la Hongrie, du desir que ces grandes villes avoient de pouvoir avoir Votre Majesté pour leur Roy.*” Bécs, 1665. január 22. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Acta coniurationem...* 24–25, (n. xxii). Az információ eredetére lásd alább a 87. j.-t.

csűr titkos megbeszéléseinek a világa még, hanem az ahhoz vezető út. A *deputati* szó arra utal, hogy a rendiség fórumain elő-előkerülő tervezgetésről van szó, amelyeken hivatalból a *status ecclesiasticus* is részt vesz. Részben olyan rendkívüli értekezletekre kell gondolnunk, mint az 1664. november elején Liptószentmiklóson megtartott „nemesi gyűlés”, ahol már kifejezetten olyan politikai elképzelések fogalmazódtak meg, miszerint „rendkívüli követet kellene küldeni az összes keresztény fejedelemhez, tudtukra adni a fenyegető veszedelmet, hogy a törökök ereje elnyomja őket; mások arra emlékeztettek, hogy leginkább Franciaországhoz kellene folyamodni; megint mások pedig azt javasolták, hogy saját nemzetükből kellene uralkodót választaniuk, és személy szerint Zrínyi [Miklós] grófot nevezték meg”.²⁶ Ezek az értekezletek és tervezgetések a Spinola-jelentés szerint 1665-ben rendre megismétlődtek. Mintául egyfelől a korábbi évek rendkívüli gyűlései szolgálhattak, amelyeket még a felekezeti ellentétek dominanciája jellemzett, mint például a felső-magyarországi protestánsok behódolásai és önálló államalapítási tervezgetéseik már 1663 októberében.²⁷ A téma nyilvánvalóan az 1665. május végi pozsonyi megbeszélésen,²⁸ a szokásos vármegyei üléseken (kongregációkon) is előkerülhetett

²⁶ Giovanni Sagredo velencei követ 1664. november 9-ei jelentését közli Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* 281, 26. j. A különféle tervezetek kezdeteinek és benne Zrínyi Miklós tényleges és eszmei szerepének rekonstruálása: Klaniczay: *Zrínyi...* 786–804., különösen 791–797.

²⁷ Carlo Caraffa nuncius 1663. október 20-ai jelentése. *Nuntiatürberichte...* 761. (n. 378), amelyben a közreadó osztrák történész szemléletmást összekeveri Károly Lajos pfalzi ögrófit (az olasz jelentésekben rendszerint *Palatino del Reno*) Wesselényi nádorral (a *dispacciók*ban: *Palatino del Regno*). – Ugyanerről a protestáns törekvésről részletesebben ír Giovanni Sagredo velencei követ három nappal később. Eszerint az udvar ugyan megpróbálta titokban tartani a nádornak az uralkodóhoz írt levelét, ám ő mégis tudomást szerzett az abban foglaltakról. Vagyis arról, hogy a felső-magyarországi protestánsok titkos gyűléseket tartván egymás között (*tenute tra di loro segrete assemblee*) felkelést terveznek I. Lipót ellen, és a török uralma alatt, éves adófizetéssel saját – kiváltképpen a császártól – független államot kívánnak létrehozni. Ez még meghatározóan felekezeti inspiráltságú terv volt, hiszen egyúttal minden egyházi intézményt (püspökségek, jezsuiták stb.) el akartak törölni, javaikat pedig szekularizálni, egyedül a lelkipásztorok plébánosokat és ferenceseket kívánták meghagyni. Feltárta és szövegét hozza: Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* 284–285. (38. j.) A nuncius szerint a nádor ugyan biztosította hűségéről a császárt, Érsekújvár eleste után Regensburgban és szerte a Birodalomban azt tartják felőle, hogy mindinkább a franciákhoz húz, amiben talán a Rajnai Szövetség megkeresésének vegyes németországi fogadtatását láthatjuk.

²⁸ Ennek az alkalomnak, tulajdonképpen a királyi tanács ülésének egyik szervezője Szelepchény volt. Levele Lobkovitzhoz, 1665. május 27. Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, III. Budapest, 1901, 224–225. (n. 1404.) A kancellár megjegyzi, sikerült megőriztetnie a nyugalmat és elérnie Rottal János kedvező fogadását, ami indirekte bizonyítja a „kormányellenes” miliőt, illetve, hogy a résztvevők a császári titkos tanácsos nélkül is tanácskoztak: „*Iuxta gratiosam excellentissimae celsitudinis vestrae instructionem omnem in eo impendi operam, ut consultatio seu conferentia haec Posoniensis dominorum consiliariorum Hungarorum maiori qua fieri poutit, quiete unanimiusque animorum [!] [unanimique omnium?] consensu finiretur, et excellentissimus dominus comes a Rottal, uti intimus suae maiestatis minister et abelgatus debito honore ac reverentia ab omnibus exciperetur...*”. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára [MTAKK] 4928–29/D-255, időrend.

szűkebb körben, vagy az éppen 1665. novemberben tartott kassai nádori törvénykezési ülészakon.²⁹

A szövegből szintén kiderül, hogy a felmerült elképzeléseket az egyházi rend ellenezte, és saját programmal kívánt fellépni, még hozzá „alkalomadtán”. A vasvári béke miatti aktuális közfelháborodás, a már ekkor folyó titkos megbeszélések a franciákkal, illetve a későbbi fejlemények ismeretében nyilvánvalóan már ekkor nagyon keskeny a mezsgye illegális és legális között. A Szelephény által előadottak mégis arra utalnak, hogy a rendi alkotmány keretében értelmezve volt a tervezgetéseknek egy legális, a pápai nuncius előtt felvállalható vetülete is. Vagyis az, hogy a rendek részben törvényes joguk gyakorlására készülődtek, illetve, hogy a *status ecclesiasticus* ebbe az irányba igyekezett fordítani a közös gondolkodást 1665 őszén; mégpedig afelé, hogy a *maga idejében* megfelelően hatalmas uralkodót tudjanak választani maguknak. A kancellár és a nuncius titkos megbeszéléséről szóló jelentésben a kulcsszó a „maga idejében” (*suo tempore*) és az „alkalomadtán” (*quando li desse il caso*). Nem kizárólag arról van szó tehát, hogy az 1664. augusztus 10-én aláírt vasvári béke megkötésének ténye és módja miatt a magyar rendek és vezetőik: Lippay prímás, Wesselényi nádor és Zrínyi bán – amíg élt – mindnyájan, azonnal és kizárólag *összeesküvést* kezdtek volna szőni a törvényesen megválasztott, felkent és megkoronázott király ellen. Ez a későbbi, főként az 1667–1670. évi fejlemények árnyalatlan visszavetítése korábbra. A különbség leginkább abból adódik, hogy az 1670–1671-es megtorlások idején válogatás nélkül semmisítettek meg releváns forrásokat, illetőleg csekély számú irat maradt fenn – ez a tény még inkább felértékeli Spinola nuncius *dispaccióját*.

3. A *status ecclesiasticus* korábbi diplomáciai lépései

Előző kutatásainkból tudjuk, hogy Lippay prímás elsődlegesen azért keresett kapcsolatot a Rajnai Szövetséggel és idekapcsolódóan Grémonville bécsi francia követtel, hogy folytatódhasson az oszmánok elleni háború, megakadályozza a vasvári béke ratifikációját és megváltozzon I. Lipót politikája. Az 1664. decemberi kapcsolatfelvételnek kétségkívül megfigyelhető egy olyan vonulata is, amely titkos volt, egy megfelelő történelmi helyzet kihasználására és I. Lipót uralma ellen irányult. A francia követtel folytatott tárgyalások 1665. április elején azonban Lippay részéről megszakadtak. Korábbi tanulmányunkban arra a következtetésre jutottunk, hogy ennek oka nem a prímás betegsége volt, hanem sokkal inkább az, hogy európai látókörű politikusként kortársainál tisztábban láthatta a francia külpolitika valós célkitűzéseit. Azt, hogy ezek között nem szerepel sem az oszmánok elleni háború

²⁹ *Magyarország történeti kronológiája*, I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest, 1981–1982, II... 787; a márciusról novemberre halasztott, a nádor magatartásában fordulópontot jelentő eseményre részletesebben Benczédi: *A Wesselényi-féle...* 610–611.; Uő: *Rendiség, abszolútizmus...* 21–22.

folytatása, sem pedig Magyarország függetlenségének visszaállítása. Ezzel párhuzamosan valószínűsítettük, hogy abban a lépéskényszerben, amelyben a magyar rendek voltak Vasvár után, kizárható, miszerint a prelati passzívan szemlélték volna az eseményeket, és a katolikus Habsburgok iránti feltétlen lojalitásba forduló konfesszionális önzonosságuk teljesen elnyomta volna nemzeti identitástudatukat ebben az időszakban.³⁰

Spinola nunciusszövege ennek az erős sejtésnek a helyes irányát bizonyítja: Lippay prímás minden valószínűség szerint azért teszi félre a tárgyalásokat a francia diplomáciával, mert időközben a status ecclesiasticus egy új koncepciót fogalmazott meg. Három szóban megfogalmazva: Párizs helyett Róma. Axiomaként kell ugyanis arra tekintenünk, hogy a kancellár egy ekkora horderejű ügyben nem a prímás tudta nélkül, kiváltképpen nem a háta mögött, netalán ellenében járt el. A széleskörű rendi nemzeti összefogás idején, amikor az „ország szabadsága” érdekében a felekezeti ellentéteken is sikerült – átmenetileg³¹ – felülemelkedni nemcsak a politikai elitben, hanem szélesebb társadalmi körben is, teljesen kizárt, hogy az alapvetően a bécsi udvarhoz fűződő viszony miatt eltávolodott két korábbi közeli barát, és éppen a magyar klérus két vezetője: az esztergomi és a kalocsai érsek nem tudott volna együttműködni. Nekik a kritikus protestánsok, a rivális főurak felé is egységet kellett mutatniuk. A Spinola-szövegből kiderül, hogy Szelepchény többek nevében tárgyalt a nunciussal; a megelőző megbeszélések nyilvánvalóan eltitkolhatatlanok voltak Lippay prímás előtt, aki csupán mozgásában volt korlátozva, szellemileg teljesen ép és aktív maradt haláláig, amint ezt végrendeletének megszüvegezése mutatja.³² Amikor tehát mindvégig Szelepchény akciójáról beszélünk, ezt azért tesszük, mert ő volt az „operatív személy”, ő szerepel a forrás narratívájában. De mögé oda kell értenünk a felső klérus több tagját, értelmi társszerzőként mindenekelőtt Lippay prímást, aki Pongrácz György kíséretében 1665 őszén ezzel párhuzamosan Rómába küldi tárgyalni azonos nevű unokaöccsét, miként alább részletesebben is látni fogjuk. Egy másik kérdés, hogy 1665. november végén a kancellár már az egyházi rend tényleges vezetőjeként lépett fel Spinola előtt közvetítőként és kezdeményezőként a kiütkeresésben, illetve az ország politikai jövőjének biztosítása érdekében.

³⁰ Részletesebben és összefüggéseiben lásd Tumor Péter: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. *Egyháztörténeti Szemle*, 2021. 4. sz. 7–42. E fejezet rövidségét eredeti formájában túlzott hosszúsága magyarázza. A téma önálló jelentősége és komplexitása miatt végül külön tanulmányban láttuk célszerűnek feldolgozni Lippay prímás tapogatózásait.

³¹ Az ekkor is fel-fellángoló feszültségekre, a vallási helyzet képlékenységére számos adat Giovanni Chiaromanni jelentésében. Pár példa alább, 34. j.

³² A prímás, bár élete utolsó éveiben betegeskedett, főleg jobb kezét fájlalta, de még 1665 júliusában és augusztusában is adatolhatóan aktív volt politikailag, és az ügyek vitelétől az ősz folyamán sem vonult vissza. December végi végrendelete tökéletes szellemi frissességről árulkodik, sőt abban még azt is kijelentette, hogy valójában nem számol még közeli halálával. Vö. Tumor: *Lippay... és a „Wesselényi-összeesküvés”*... i. m.

Erre minden oka megvolt, hiszen de facto már ő intézkedett az ugyan még aktív, de betegsége miatt mozgásképtelen Lippay helyett, és szűk másfél hónap múlva pedig a primási széket is elfoglalhatta.

Szelephény 1665. november végi tapogatózása Róma irányába tehát nem egy előzmény nélküli magánakció. A Lippay primás által kezdeményezett, külpolitikai támaszt kereső irányba illik bele, szemlátomást annak egy következő, más irányba mutató fejezete, amelyben egy új, rendkívül fontos stratégiai szempont is felmerül. A Spinola-jelentésben szereplő *suo tempore* („a maga idejében”) és a *quando si desse il caso* („alkalomadtán”) tudniillik már a szövegből kikövetkeztethetően egy olyan helyzetre vonatkozik, amikor is I. Lipót örökös nélkül elhalálozna. Azt, hogy a kancellár erre az eshetőségre építette egész koncepcióját és akcióját, nem csak a nuncius szemrehányó szavai árulják el számunkra, amikor azon méltatlankodik Szelephény előtt, hogy bíznia kellene az isteni Gondviselésben, miszerint nem fogja elhagyni az ifjú császárt, sőt számos törvényes utóddal fogja megáldani őt. Következzék most a nunciusi jelentés bevezetése, újabb szenzációsnak nevezhető történeti közlésekkel. A kancellár ugyanis mielőtt a „népek küldötteinek titkos gyűléseiről” bizalmasan szót ejtett volna, a következőket közölte a nunciussal. Lássuk hát Spinola jelentésének bevezető sorait:

„Azon kifejezéseknek, melyeket kezdeti benyomásaim leírásának folyamán Magyarország és Erdély címszavai alatt tettem,³³ megfelelt azon igen jelentős fellépés, melyet a [jelentésemet] követő nap házamban ezen ország kancellárja tett nálam. Tudomására jutottak kifogásaim azon visszaélések felől, melyeket a kinevezett püspökök vezettek ott be, s különféle magyarázatokat adott rájuk. Szavai jól visszaadták azt az összevisszaságot, melyben ez a különféle szekták által lakott terület található. Elmondta nekem, hogy az említett ország három népre oszlik, magyarokra, horvátokra és németekre. A magyarok a nemességet tekintve nagyjából kálvinisták, a horvátok Isten kegyelméből szinte mindnyájan katolikusok, a németek pedig evangélikusok. És habár különféle vallásúak, abban egységesek, hogy figyelmet fordítsanak a császár gyenge fizikai állapotára, akit egyébiránt szeretnek mint anyagi tulajdonságokkal megáldott fejedelmet. S egységesek abban is, hogy gondoljanak utódjára arra az esetre, ha ennek magva szakadna, hogy nehogy alávetve maradjanak a törökök zsarnokságának.” – tudatta a szentszéki diplomata Rómával.

Spinola nuncius bevezetője több rendkívüli közlést tartalmaz. Az egyik, hogy a „népek” korábban említett „titkos gyűlései” egészen pontosan a magyar nemesség, a horvátok és a német városi polgárság képviselőinek megbeszélései voltak. Kiderül továbbá, hogy az 1664 után a vallási ellentétek felett kialakuló – igencsak

³³ Ezt a kezdeti helyzetfelmérő jelentést ismételt keresés ellenére sem találtuk egyelőre. Érdeemes további kutatást szánni majd fellelésére, hiszen egyre inkább úgy tűnik, a „főinstrukciók” és a „zárójelentések” mellett a „nyitójelentés” egy fontos, az úgynevezett *Finalrelation*-ban foglaltak ellenőrzésére, kompletálására szolgáló forrástípus a kora újkori pápai diplomáciában. Vö. Tuszor Péter: Carlo Carafa pápai nuncius első relációja a bécsi udvarról. *Fons*, 2013. 3. sz. 305–340.

törekeny és átmeneti³⁴ – nemzeti egységpolitikát nem csupán a történelemtudomány definiálja utólag. Ez olyannyira kimondott és elfogadott jelenség, igazodási pont volt a korabeli Magyarországon, hogy tényét (tudniillik katolikusok és úgy-mond „szektás eretnekek” kooperációját) a kalocsai érsek, királyi kancellár közölte magával a pápai nunciussal. 1635-öt követően, miután a hugenottákat pár évvel korábban tűzzel-vassal megtörő Franciaország svéd szövetségben hadba lépett a Habsburgok ellen, a külpolitikában megtörtént a korábban elképzelhetetlen: katolikus és protestáns hatalmak szövetsége egy katolikus dinasztiával szemben. Belpolitikai téren viszont ilyesfajta összefogásnak nem nagyon találjuk korábbi hasonló példáját az európai történelemben.³⁵ Végül figyelemreméltó mozzanat még, hogy a kétségkívül erős németellenes érzelmek ellenére nincs gyűlölet az uralkodó személyével kapcsolatban – persze ezt mint a törvényes, felkent uralkodóval szembeni hűtlenség minősített esetét nem is lehetett volna kommunikálni a nemzetközi diplomáciában. A pápai követ elé tárt szervezkedés explicit hivatkozási alapja a törökökkel, a *hostis naturalissal* szembeni jogos védekezés biztosítása és a magyar rendek szabad királyválasztási joga volt. Ne feledjük, hogy Magyarország ekkor még egészen 1687-ig nem örökletes, hanem választómonarchia volt, I. Lipót is csupán azt követően ülhetett a magyar trónra és vehette át 1657-ben az ország kormányzását, hogy az országgyűlés két évvel korábban, 1655-ben megválasztotta, és ezt követően Lippay primás a pozsonyi Szent Márton-dómban a Szent Koronával megkoronázta őt.

De miért is vetődhetett fel egyáltalán a trónutódlás kérdése legálisan és ekkora aktualitással 1665-ben?

³⁴ A törekenységre néhány illusztratív adat 1665-ből. Maga Szelepcshény október elején ifjabb Liszthy János katolizálásával büszkélkedik, ami apja, az idősebb Liszthy János akarata ellenében ment végbe, aki az éves nagyobb ünnepeken kőszegi templomában látta vendégül a bécsi lutheránusokat: „...*et comes Listhius palatinissae sororius ad catholicam fidem reductus, quem in ipso pro-cinctu huius itineris Viennae sacra ex omologesi expiavi, contra voluntatem patris sui, alias Viennensium haereticorum patroni maximi, qui eosdem in bonis suis Gi[n]zensibus quotannis in praecipuis festis exaedificata synagoga excipere solet*”. Levele Lobkowitzhoz, Salzburg, 1665. október 3. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. A kassai gyűlésről a felső-magyarországi rendek 1665. november 18-án emlékiratban kérték Lobkowitz segítségét a nádor ellen, aki az uralkodó parancsa ellenében akadályozza őket vallásuk gyakorlásában. Bő egy hónappal később, december 27-én ugyanakkor Pálffy Tamás azzal vádolta be Somogyi Ferenc leleszi (korábban sokáig egri nagy-) prépostot, hogy a protestánsokkal tart. Óváry: i. m. 228–229. (n. 1430.) és 230 (n. 1440.).

³⁵ Az eddigi kutatás ezt az összefogást, ami tehát a felekezeti kérdések miatt igencsak feszült 1662. évi országgyűlés ellenére már 1665-re diagnosztizálható, leginkább az I. Rákóczy Ferenc és a reformátusok között 1669. áprilisban megkötött – szintén törekenynek bizonyuló – sárospataki egyezmény kapcsán szokta kiemelni. Benczédi: *Rendiség, abszolutizmus...* 25–26. E közeledést Szelepcshény ekkor már hevesen ellenezte. Levele az uralkodóhoz, 1669. május 3. Óváry: i. m. 256. (n. 1601.)

4. Az osztrák Habsburg-ág örökösödési helyzete (1665–1666)

A választ a távoli Innsbruckban, június 25-én bekövetkezett haláleset adja meg. Ez eddig nem különösebben keltette fel a magyar historiográfia figyelmét, ám a kortársakét, köztük a magyar rendi vezetőket azonban nyilván nem kerülte el, mint ahogy a pápai külképviseletét sem.³⁶ Zsigmond Ferenc főherceg (1630–1665), a tiroli ág feje s egyben utolsó sarja ugyanis 22 nappal esküvője után, még 25. életének betöltése előtt meghalt, két és fél év után követve a sírba az ugyancsak fiatalon, mindössze 34 évesen eltávozott bátyját, Ferdinánd Károlyt (1628–1662). Ezzel a Habsburgok tiroli ága kihalt. A dinasztia egyetlen élő férfi tagja ekkor a 25 éves és még nőtlen I. Lipót maradt a Habsburg Monarchiában.³⁷

Az osztrák főhercegek között a megelőző években további „aratást” rendezett a halál. 1662-ben nemcsak Ferdinánd Károly tiroli főherceg hunyt el, hanem a szeniorátus szerinti családfő, Lipót Vilmos főherceg is (1614–1662). Ő II. Ferdinánd legkisebb fia, III. Ferdinánd öccse volt. Mint a bécsi *Kunsthistorisches Museum* alapjait lerakó műgyűjtő, németalföldi kormányzó, a harmincéves háború nem igazán tehetséges hadvezére, számos egyházi javadalom birtokosa és a német lovagrend nagymestere ismeretes. Mindössze 48 évesen távozott az élők sorából. Egyházi karrierje miatt törvényes utóda nem lehetett. Lovagrendi nagymesterségének, passauai, olmützi és breslauer püspökségének örököse, Károly József főherceg (1649–1664) pedig mindössze 14 évesen hunyt el. Ő III. Ferdinánd második házasságából származott. I. Lipót féltestvéreként az aktuális trónörökösnek számított.³⁸

Szűk három év alatt, 1662 és 1665 között tehát négy osztrák főherceg távozott gyors egymásutánban az élők sorából: 48, 34, 24 és 14 évesen. Sőt 1665 novemberére közvetlen nőági *felnőtt* leszármazott sem képviselte többé az osztrák Habsburgokat. Szeptember 25-én ugyanis Münchenben 55 évesen meghalt Mária Anna főhercegnő, II. Ferdinánd utolsó élő gyermeke, I. Miksa választófejedelem özvegye (és annak 1651. évi halála után a Bajor Választófejedelemség régense).³⁹

Ez a magyarázat arra, miért lehetett Szelepchény és az egyházi rend külpolitikai támaszt kereső tapogatózásának új, érdemi szempontja a felkészülés egy esetleges legális királyválasztásra! Alaposan olvasva a nunciusi jelentést, ez teljesen egyértel-

³⁶ A fiatal főherceg esküvője és váratlan halálának következményei (Tirol kormányzatára nézve) Francesco Galli internuncius több jelentésében előkerülnek, illetve helyet kapnak az 1665. augusztusban Bécsbe érkező Giulio Spinola első jelentései között is: *Nuntiaturreichte...* 780. (n. 428.); 782–783. (n. 432–433.); 784. (n. 435.).

³⁷ A genealógiai, életrajzi adatok: *Die Habsburger. Eine europäische Familiengeschichte*. Hrsg. Brigitte Vacha – Walter Pohl – Karl Vocelka. Graz, 1993², passim; magyar nyelven: *Habsburg lexikon*. Szerk. Brigitte Hamann. Budapest, 1990; *ord. alph.*

³⁸ Uo.

³⁹ Leszámítva a tiroli ágból származó Izabella Klára (1629–1685) mantovai hercegnét, aki épp 1665-től lett fia jogán Mantova régense, és akit 1671-ben I. Lipót élete végéig zárdába kényszerített a szeretőjével kötött titkos házassága miatt. Uo.

mű. Húzzuk alá ismételten – hiszen a *dispaccio* egyik legfontosabb információjáról van szó –, miszerint Spinola már-már felháborodottan méltatlankodik a szövegben ugyan nem kifejtett, ám Szelepchény által mégis nyilvánvalóan kimondott felvetésen, hogy I. Lipót netalán leszámazottak nélkül fog meghalni. Amit a magyar kancellár a jelek szerint a közeli jövőben sem tartott teljesen kizártnak, s reális eshetőségként mérlegelte. Nem teljesen alaptalanul, tegyük hozzá, hiszen szeme előtt nem csupán a közelmúlt halálesetei, hanem I. Lipót bátyjának, IV. Ferdinándnak (1633–1654) 21 évesen bekövetkezett halála is lebeghetett. A Lipótnál sokkal életerősebbnek, rátermettebbnek látszó ifjú király teljesen váratlanul, minden előzmény nélkül hunyt el. Halálát fekete himlő okozta, és ez a veszély ugyanúgy fenyegethette az egyébiránt jó egészségnek örvendő, ám sokkal véznább testalkatú és a spanyol rokon II. Károlyhoz hasonlóan rendkívül feltűnő Habsburg-ajakkal rendelkező féltestvérét, a nem csupán másodszülöttsége okán egyházi pályára szánt Lipótot is.⁴⁰ Sőt mi már tudjuk, hogy Lipót idősebb fia és első utóda, I. József (1678–1711) IV. Ferdinándhoz hasonlóan szintén variolában hunyt el, mindössze 32 évesen. Rokönházasságaik következtében a Habsburgok gyenge immunrendszerrel rendelkeztek, amely nem tudott ellenállni a gyakori és fokozott mértékű fertőzéseknek. A genetikai okok ugyan nem, de a szokottnál is gyakoribb halálozások ténye a kortársak előtt nyilvánvaló volt.

Bármennyire is rémüldözött Spinola nuncius, Szelepchény és vele együtt a magyar rendek és vezetőik 1665 őszén sok szempontból voltaképpen nem tettek mást, mint amit elődeik: az ország több évszázados és hatályos törvényei, hagyományai alapján egy esetleges trónüresedés, még hozzá örökös nélküli trónüresedés esetére kerestek megoldási lehetőségeket a jelentésben említett „konferenciákon” (*strettissime conferenze*). Sőt annak is tudatában voltak, hogy önmagában a jog és hagyomány kevés egy törvényes választás érvényesítéséhez – éppen elégszer láthatnak a királyválasztó országgyűlésre mozgósított német katonaságot⁴¹ –, ezért gondoltak a megfelelő biztonsági garanciákra is. A Szelepchény által ekkorra már jól megerősített⁴² (de majd csak Pálffy Tamás által befejezett) Nyitra mellett a sümegi

⁴⁰ Jó áttekintés róla a régebbi és újabb válogatott irodalommal: Volker Press: *Leopold I.* In: *Neue Deutsche Biographie* 1985, 256–260.; modern életrajza: Jean Bérenger: *Léopold Ier (1640–1705). Fondateur de la puissance autrichienne.* Paris, 2004. Azon túl, hogy említik törekeny testalkatát, sem az irodalom, sem a korabeli források nem szólnak (leszámítva azonban éppen 1665 őszét, vö. hamarosan, 43. és 46. j.) általában különösebb betegségről, betegeskedéséről. Vö. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe II/1 (Dispacci di Germania).* Hrsg. v. Alfred Francis Pribram. Wien, 1901, passim; *Nuntiaturrepichte*, i. m.; *Privatbriefe Kaisers Leopold I an den Graffen F. E. Pötting 1662–1673*, I. Hrsg. von Alfred Francis Pribram. Wien, 1903 /*Fontes Rerum Austriacarum* II/56./, passim.

⁴¹ Például az 1618. évi királyválasztó diéta alatt Melchior Klesl végig készütségben tartott elzászi toborzású csapatokat. Vö. Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora.* I–III. Pest, 1868–1872, I. 311., különösen 2. j.), és AAV Fondo Borghese, Serie II, vol. 156, fol. 6r, 15r és 36r.

⁴² A kancellár az erődítési munkálatokat Nyitra végvári jellege ürügyén 1665-ben szemlélatomást felgyorsította: „*Ego itaque iam hucusque Ungaricis negotiis, nam et comitatus meus in restauratione*

vár, Jászó, Szepes és természetesen a csatlakozó főurak erősségei és bandériumai jöhettek még számításba.

1665 őszén nemcsak a magyar rendek vetettek számot királyuk földi halandóságával. Magától a nunciustól tudjuk, hogy ekkor maga Gonzaga Eleonóra özvegy császárné (1630–1686) szintén komoly aggodalmakat táplált mostohafiával kapcsolatban. Spinola október 10-ei jelentésében írta le, hogy a császárné aggodalmát fejezte ki előtte a „császár szomorkás természete, gyenge egészsége és gyakori betegeskedése miatt”, illetve azt, hogy „egy esetlegesen bekövetkező szerencsétlenség esetére jó lenne, ha erős és hűséges miniszterekre támaszkodna”, Lipót viszont – a korábbi nevelőjeként feltétlen bizalmát élvező – Porzia halála után senki véleményére nem akar ilyen mértékben támaszkodni, és mindenkitől meg kívánja őrizni „szabad akaratát és függetlenségét”, vagyis maga akar kormányozni. Eleonóra császárné emiatt fokozottan igényelte a maga számára a nuncius bizalmas tanácsait.⁴³

A bécsi udvarban eluralkodó bizonytalanságot mutatja, hogy a császárné nem sokkal korábban maga is szükségesnek tartotta, hogy mentegezőzön Spinola előtt az általa is roppant kedvezőtlennek ítélt vasvári béke miatt. Sajátos érveléssel főként a franciákat okolta, mondván, hogy túlságosan is nagy önállóságot követeltek csapataiknak és maguknak tulajdonították a győzelmet – ami ellen csak így lehetett fellépni, értelmezhetjük az egyedi gondolatmenetet.⁴⁴ A nunciusi jelentések alapján azt is felismerhetjük, hogy nem csupán alkalmi válságérzetről volt szó. Az özvegy császár- és királyné november elején is arról panaszkodott, hogy Lipót maga kíván kormányozni, és megfelelő miniszterek nélkül hatalma visszaszorul, Regensburgban alig maradt több neki a pusztá címénél, és Magyarországon is elégtelen a gondoskodás a török fenyegetés kiújulása esetére. Érdekes módon emellett Forgách Ádám példáját hozta még elő, hallatlannak nevezve, hogy büntetlenül megúszta Érsekújvár feladását, és ez a császár mind nyilvánvalóbb gyengeségét mutatja.⁴⁵ Sőt november végén, egy héttel Szelephényvel folytatott párbeszéde

praesidii Nitirensis contra nonnullorum prava molimina pro voto suae maiestatis Caesariae compositus est, et Leopoldopoli primus lapis plurimorum aggratulatione a me pontificali benedictione positus...” Levele Lobkowitzhoz, Salzburg, 1665. október 3. MTAKK 4928–29/D-255, időrend.

⁴³ „...pigliandone il soggetto dalla mesta naturalezza, debole complessione e frequente malattia, a che esta soggetto l'imperatore. Disse, che la disgrazia di si fatti accidenti in Cesare comportarebbe che gli fosse assistito da ministri più valorosi e fedeli, ma che non potendo sua maestà quietamente riposare su la loro amministrazione...” Levinson, *Nuntiatürberichte...* 787–788. (n. 442). Figyeljünk fel rá, hogy a császárnénál szereplő kifejezés Lipót egészségi állapotára ugyanaz, mint Szelephénynél (*debole complessione*). – Porzia halála után a *primado* tisztsége valóban kevésbé számított meghatározónak, mint korábban. Vö. Tóth Ferenc: Zrínyi és a franciák Magyarországon 1664-ben. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. Padányi József – Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor. Budapest, 2017, 289–298, 292.

⁴⁴ Spinola jelentése, Bécs, 1665. október 3. *Nuntiatürberichte...* 786–787. (n. 441.).

⁴⁵ Spinola jelentése, Bécs, 1665. november 7. *Nuntiatürberichte...* 790–791. (n. 447.). A nuncius azt javasolta, hogy valamilyen ürüggyel távolítsák el Forgáchot az országból.

lejegyzése előtt Spinola arról tudósította a pápai Államtitkárságot: I. Lipót maga szintén attól tart, hogy „saját és elődei bűnei miatt Isten az ő személyével akarja kihalsztani az Ausztriai Házat, ám a köteles alázattal és derűvel veti alá magát az isteni elhatározásnak, igen bizonytalan utódlásában, életében és uralmában/birodalmában, a Mindenható akarátára bíz mindent.”⁴⁶

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy Szelepcshény titkos diplomáciai missziója és annak időzítése – amiről a beavatott püspökök és talán főurak valamit bizonyára tudhattak – illeszkedett a bécsi udvar pillanatnyi aktuálpolitikai erővonalaihoz. A feltételezett öröklési helyzet emberi számítás szerint egyáltalán nem volt kizárható, valószínűsége ekkortájt, IV. Fülöp spanyol király halálát követően a császári udvarban szintúgy a figyelem középpontjában állott. Vagyis 1665 őszen részint a különféle elgondolások, részint a ténylegesen megtett lépések tekintetében beszélhetünk a magyar rendiség és a rendi vezetők alkotmányos jogának és kötelességének érvényesítéséről és az ebben az irányban folytatott tájékozódásról. A kalocsai érseknek és kancellárnak, a közeljövő primásának látogatása Giulio Spinola nunciusról és az ott elhangzottak ezt bizonyítják. E megközelítésben nem is biztos, hogy a rendi tervezetéseket ekkor még bárkinek a nevéhez lehetne kötni, vagy ha igen, minden korábbinál hosszabb névsort kell összeállítani. Tulajdonképpen már Várad, még inkább Érsekújvár elestétől a felélénkülő vármegyei mozgolódások Vasvárt követő erősödéséről és szétágazódásáról beszélhetünk. Vasvár csupán egy folyamat fontos állomása. A magyar rendeknek már Várad eleste után sem lehetett sok illúziója afelől, hogy korábbi reményeik és várakozásaikra rácafolva a dinasztia továbbra sem fog a Kárpát-medencére összpontosítani a vesztfáliai béke megkötése ellenére, és a birodalmi politika fontosabb számára. Várad, majd kiváltképpen Érsekújvár elfoglalása után Felső-Magyarország 13 vármegyéje hadászati kiszolgáltatottsága okán már 1661-ben és 1663-ban nyíltan megfogalmazta a bécsi udvarnak, hogy elkerülhetetlen lesz behódolásuk a törököknek.⁴⁷

⁴⁶ „ch'egli prendeva moglie più per ragione dell'umanità, che per elezione propria, mentre da tanti segni egli poteva concludemente argumentare, che Dio irritato dalla di lui colpe, e da quello de suoi antenati, voleva estinta nella sua persona la casa d'Austria, che però rassegnandosi egli con la dovuta sommissione e serenità al decreto divino, poco sicurava della successione, della vita e dell'imperio purché fosse fatte la volontà onnipotente. Manifestando Cesare con tal massima, ch'egli più si gloria della pietà e religione, che della dignità maggiore sopra i prencipi temporali della terra.” Mindezt tervezett házassága kapcsán fejtegette a párválasztást sürgető gyóntatójának. Spinola tőle, vagyis P. Millertől szerezte értesülését. Jelentése, Bécs, 1665. november 21. *Nuntiaturberichte*... 793. (n. 453.).

⁴⁷ Lásd Sagredo imént már idézett, 1663. októberi jelentését, Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok*... 284–285. Az erdélyi mintájú, protestáns állam vezetőjének ugyanakkor hat tanácsossal az oldalán a nádort kívánták megtenni, aki ekkor ellenállt a nyomásnak. – Vizsgálataink során arra figyeltünk fel, hogy a Wesselényi-féle szervezkedés korábbi alapkutatása a velencei és a részlegesen publikált pápai diplomáciai iratokkal ellentétben nem aknáztta ki Giovanni Chiaromanni (1605–1683) jelentéseit, jöllehet azok 1901-től kivonatossan publikálásra kerültek. Chiaromanni Toscana követe a bécsi udvarban (1662–1675), előtte már 1652-től a firenzei követség egyik titkára, egyúttal Párma képviselőjét is ellátta. 1659-ben tagja Augustin Mayer rendkívüli török követ-

E területek, miután küldötteik hiába tiltakoztak Lipótnál 1665. április végén a vasvári béke ellen, kezdetben a francia protektorátusban és az Erdéllyel történő egyesülésben gondolkodtak.⁴⁸ A legális próbálkozások egyre inkább titkos szervezkedések fedőtevékenységeként szolgáltak. Grémonville jelentéseit, illetve Párizsból küldött utasításait olvasva ez egyértelmű. Zrínyi Miklós halálakor csupán a bán rosszakarói híresztelésének tudta be a császár mély személyes gyászáról tudósító Carlo Carafa nuncius azt a híresztelést, hogy a magyar főúr az ország királya kívánt volna lenni.⁴⁹ Bizonyítható viszont, hogy a magyar koronát – legalábbis szóban – már 1664 őszén felajánlották XIV. Lajosnak, leginkább Zrínyi Péter részéről.⁵⁰ Ez még leginkább a Rajnai Szövetség 7000 főnyi csapatának és a 6000 fős francia kontingensnek a megjelenését övező eufóriának tudható be.⁵¹ Zrínyi Péter és Vitnyédy ötletelése, utóbbi közvetítése Wesselényi nádor irányából is a francia követ felé, kétségkívül egyre inkább egy fegyveres felkelés kirobbantása irányába mutattak, amelynek külpolitikai hátterét egy kedvező lengyelországi trónváltás (francia királyi herceg megválasztása), illetve jelentős francia katonai (az Adrián keresztül), még inkább pedig megfelelő pénzsegély biztosította volna.⁵² Utóbbi igénylésének fontos bizonyítéka Wesselényi és Zrínyi Péter 1666 decemberében Bécsből XIV. Lajoshoz írt levele.⁵³ Ebben, miután tudomásul veszik, hogy a béke megszegésére

ségének, melyre I. Lipót trónralépése okán került sor, illetve biztosította a két birodalom közötti békét az erdélyi fejlemények ellenére. A magyar ügyekben rendkívüli élesszemű megfigyelő volt. *Giovanni Chiaromanni e il suo viaggio da Vienna a Bursa fatto l'anno 1659*. A cura di Penka Danova. Sofia, 2017, 161–166.; *Archivio Mediceo del Principato. Inventario Sommario*. A cura di Antonio Panella. Roma, 1966 /Pubblicazioni degli Archivi di Stato 1./, 149. Nevét a *Dizionario biografico Italiano*ban hiába keressük. Chiaromanni Pármába küldött első magyar vonatkozású jelentése már 1661. január 8-áról ismert. Ebben arról ír, hogy a „magyar főrendek eljöttek Becsbe, azon szilárd elhatározással, hogy a háborút folytatni kell; két főúr, mint a felsőmagyarországi 16 [!] vármegye képviselője pedig azt az alternatívát állította föl, hogy vagy megindítja a császár a háborút a török ellen, vagy vonja vissza seregét Magyarországból, mely esetben tudni fogják, mit kelljen tenniük. Valamennyien pedig egész nyíltan kijelentették, hogy ha a császár a háborút meg nem indítja, Magyarország veszve lesz számára. A császár késznek nyilatkozott a háborúra, ha a keresztény fejedelmek, kikhez fordult, segítségére lesznek, s ha Magyarország hozzájárul a hadi költségekhez.” Óváry: i. m. 162. n. 1053. (lásd még n. 1056. és 1060. is).

⁴⁸ Grémonville jelentései, Bécs, 1665. április 13., május 14. és 28. *Acta coniurationem...* 34–40. (n. xxxviii., xxxix., lxiii). Később a nemesi respublica és a nemzeti királyválasztás került a középpontba (részben a franciák távollága, „kemény” kormányzata miatt). Előzményként lásd az előző jegyzet elején mondottakat, és alább a 68. és 196. j.

⁴⁹ Jelentése, Bécs, 1664. november 29. *Nuntiatuerberichte...* 780. (n. 427.)

⁵⁰ Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* 280.

⁵¹ Perjés Géza: A szentgotthárdi csata, 1664. augusztus 1. In: *A szentgotthárdi csata. Háború és béke Zrínyi Miklós korában*. Szerk. Csuk Ferenc et alii. Szombathely, 2015, 55–106., 62.; Wagner: *Der Wiener Hof...* 94.; Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* 279. (16. és 17. j.); Vö. Kosáry: *Français en Hongrie...* 29–65. is.

⁵² Minderre részletesebben és a korábbi kutatások kritikájával: Tusor: *Tractatus puncta...* i. m.

⁵³ A forrást csupán Pauler után idézi, nyomtatott kiadását (lásd a következő jegyzetet), részletesebb tartalmát nem. Benczédi: *A Wesselényi-féle...* 601., 12. j.

a francia király és a császár között nincs aktuális lehetőség, 60–70 ezer birodalmi tallér segílyt és 30–40 napon belüli választ kérnek. Aláhúzták, amennyiben rejtett és titokban juttatott eszközök útján nem kapnak tőle segítséget, máshonnan lesznek kénytelenek ezt kérni, s ez esetben Franciaország egy háború kitérője esetén (*adveniente alicuius rupturae tempore*) nem számíthat majd a magyarok segítségére.⁵⁴ Ezzel az ekkor már folyamatban lévő, erdélyi közvetítéssel zajló török tapogatózásaikra utaltak nem is annyira burkoltan,⁵⁵ illetve talán arra is, hogy valamelyest tudatában voltak annak, miszerint XIV. Lajos 1667. májusban előkészületeket tett egy Spanyol-Németalföld ellen irányuló támadásra. A jelek szerint úgy számoltak – nem teljesen alaptalanul –, hogy a császárválasztási ígéret ellenére az osztrák Habsburgok a spanyol ág megsegítésére fognak sietni, mint tette Madrid Béccsel végig a harmincéves háború folyamán.

Ez az illegális szál, a tulajdonképpeni összeesküvés, jól ismert és feldolgozott a historiográfiában, bár a francia tárgyalások kronológiájába Pauler igencsak belebojódott. Ezt azután lemásolta többek között Szekfű, és sem Benczédinek, sőt teljesen Bérengernek sem sikerült kibogoznia.⁵⁶ Mi lehetett az *adveniente alicuius rupturae tempore*, amire Wesselényi és Zrínyi Péter hivatkozik? Említettük az imént, elsődlegesen nyilván a spanyol örökösödés problémájára gondoltak, amelynek első, korai felvonása a devolúciós háborúval 1667 tavaszán meg is indult. Úgy véljük azonban, másodsorban gondolhattak az osztrák örökösödés esetleges kérdésére is. Ekkor elvileg még majdnem hasonló valószínűséggel számolhattak vele, mint a spanyoléval, bár I. Lipót 1666. decemberi esküvője kapcsán, amelyről levelet Wesselényi és Zrínyi Péter Párizsba éppen megírták, akár más végkifejlet is várható volt. Mi már tudjuk, hogy a házasságkötés az utódlást tekintve többszörösen is sikeres volt, és az osztrák örökösödés 1665-ben felvetődő kérdése 1723-ig, illetve 1740-ig eltolódott. De ezt a kortársak nem láthatták. Az 1665. június és 1666. december közötti *status quo* szerint az osztrák ágat egyedül a leszármazottak nélküli, nőtlen Lipót képviselte, akinek esetleges halála többszörös öröklési válságot idézett volna elő, mindenekelőtt a Szent Római Birodalomban és a Magyar Királyságban, ahol a választók lehetőségeit nem korlátozták volna már dinasztikus szempontok.

⁵⁴ „*Ad nuperas per Hungaros regi Christianissimo transmissas propositiones benignum suae maiestatis responsum intelleximus, quod videlicet necdum esse de tempore ex parte sua apertam aliquam rupturam facere, ac consequenter neque arma sua hic et nunc cum Hungaris coniungere. Quia vero natio Hungara ulteriores oppressiones et tot tantasque afflictiones suas pati et tolerare nullatenus posset... evidens esset, nisi per occulta et in secreto subministranda media per Christianissimum regem sublevetur et foveatur, intentionem suam alio convertere et subsidium aliunde implorare cogetur, quod si factum fuerit, sua quoque maiestas regia adveniente alicuius rupturae tempore in condescencia et coniunctura Hungarorum nullam sibi spem polliceri poterit...*” Wesselényi és Zrínyi Péter XIV. Lajoshoz. Bécs, 1666. december 16. *Acta coniurationem...* 262–263. (n. cccvi).

⁵⁵ Pauler: *Wesselényi*, I... 132–133.

⁵⁶ Minderre adatoltan és több korrekcióval: Tusor: *Tractatus puncta...* i. m.; Uő: *Propositiones...* i. m.

Ha végigtekintünk a vasvári békét, pontosabban a már Érsekújvár elését követő rendi szervezkedések történetén, azt látjuk, hogy igazából nincs világos közjogi koncepció: az általános közhangulatban szerepel egy francia származású király megválasztása, esetlegesen egy lengyel perszónalunio keretében. Felmerült a behódolás a törököknek, ami viszont az államfőségben is vagy a Szapolyai-féle (nemzeti király), vagy az utána kialakult erdélyi modellt (nemzeti fejedelem) követte volna.⁵⁷ Az államfőség kérdése a nemzetközi legitimitáció szempontjából mindenél nagyobb súllyal esett latba. A korszakban a diplomácia uralkodói felségjog és a szuverén fejedelmek közötti kvázi „személyes” érintkezés volt. Megkoronázott, törvényes király esetén a magyar szervezkedők csupán lázadók, rebellesek voltak. Akik szükség esetén alkalmasak ugyan a zavarkeltésre és az időhúzásra, de az európai politika porondján nem partnerek.⁵⁸

Spinola nuncius jelentése az egyedüli dokumentum arról, hogy 1665 őszén a bécsi udvarban ekkor már kerek két évtizede élő (és túlélő) kancellár – és képviselőként a *status ecclesiasticus* – kiemelt figyelmet szentelt a trónöröklés és az államfőség kérdésének. Az aktuális külpolitikai események ismeretében ez egyáltalán nem meglepő, hiszen ekkor már két hónapja mondhatni egész Európát lázban tartotta a spanyol Habsburgok közeli kihalásának eshetősége és ennek várható következményei. 1665. szeptember 17-én 60 éves korában ugyanis meghalt IV. Fülöp spanyol király. Utóda az ekkor két hónap híján 4 éves II. Károly lett. Az apja első házasságából született nyolc gyermek közül öt még születése évében elhunyt, egyikük másfél évesen, Balthazar Károly trónörökös pedig 16 évesen, 1646-ban. Csupán az utolsónak született Mária Terézia infánsnő (1638–1683) érte meg a felnőttkort, ő XIV. Lajos francia király felesége lett. Második házasságából az elsőként született Margit Terézia infánsnő (1651–1673) 1666 decemberében I. Lipót felesége lett. Két további fiú és egy lány szintén csecsemőként, illetve Fülöp Prospero infáns (1657–1661) negyedik életévét be nem töltve, öt nappal Károly öccse születése előtt elhunyt.⁵⁹

Mindenki II. Károly közeli halálára számított. XIV. Lajos ezt be sem várva, 1667 májusában háborút indított Spanyol-Németalföld megszerzéséért. Abszolutista és hegemonista törekvései érdekében középkori törvényekkel igyekezett érvelni: a brabanti magánjog alapján feleségét mint apja első házasságából származó leszármazottat tartotta a németalföldi területek örökösének, a száli törvények alapján pedig saját magát mint férjet ezen átháramló (devolváló) jogok törvényes érvényesítőjének.⁶⁰

⁵⁷ Nem kívánunk elmerülni a különféle – és már az 1650-es évekre (vö. Zrínyi Miklós és II. Rákóczy György magyar királysága) – visszanyúló elképzelések boncolgatásában. A különféle elképzelésekre lásd a 15–16. j.-ben idézett alapirodatmat.

⁵⁸ A kérdés fontosságát kiemeli: Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* 276. és 281–282.

⁵⁹ Az életrajzi adatok: *Die Habsburger*, passim; *Habsburg lexikon*, ord. alph.

⁶⁰ A devolúciós háborút és az európai nemzetközi helyzet trendjeit a rendi szervezkedés alapirodatma behatóan ismerteti. Vö. fentebb, 15–16. j. A korszak kiterjedt könyvészetére: William Young:

5. Az egyházi rend és a közjogi koncepciók 1665-ben. „Fedett” küldetés Rómába

a) Közjogi koncepciók

Mindezek ismeretében kijelenthetjük, hogy 1665 őszén a kalocsai érsek-kancellár (több püspöktársával és az esztergomi érsek főkancellárral a háta mögött) egyáltalán nem rugaszkodott el a realitásoktól, és csupán a nemzetközi trendet követte, amennyiben az osztrák ág feltételezett kihalása alkalmával nem számolt a spanyol ág esetleges dinasztikus igényeivel. Más volt a helyzet II. Mátyás örökösödése kapcsán négy évtizeddel korábban, ahol III. Fülöp spanyol király rokoni alapon közelebbi örökösnek számított, mint a gráci ág feje, Ferdinánd főherceg. Utóbbinak a spanyol ág előzetes beleegyezése kellett ahhoz, hogy a császári, illetve a magyar és a cseh királyi trónhoz juthasson. Ezt az úgynevezett Oñate-szerződés biztosította neki 1617-ben.⁶¹ A pontokban szinte jelképes gesztusok fejében mondtak le a spanyol király jogairól, lévén, hogy ekkor mindhárom korona elnyeréséhez előzetes választás volt még szükséges. Ha akkor a dinasztia jelöltje a spanyol király lett volna, nem lehetett volna sikeres sem a rendek választása a Magyar Királyságban, sem pedig az elektorok választása a Szent Római Birodalomban. Még II. Ferdinánd esetében is az éppen e cél érdekében esztergomi érsekké kinevezett Pázmány Péter zsenialitására volt szükség ahhoz, hogy a Magyar Királyság protestáns többségű karai és rendjei 1618 tavaszán királyukká válasszák a katolikus gráci főherceget.⁶² Csehországban pedig még az ő esetében is „ribillió” támadt, ami harminc évig tartó háborúskodásba torkollott a Birodalom területén.⁶³

Magyar viszonylatban a helyzet 1665 őszén még bonyolultabbnak számított, mint fél évszázaddal korábban. A központi probléma 1615–1618-ban „mindössze” abban állt, hogy II. Mátyás király öreg, beteges volt és nem született gyermeke. A

Europe in the Age of Louis XIV (1661–1715). In: *International Politics and Warfare in the late Middle Ages and Early Modern Europe*. VI: A Bibliography of Diplomatic and Military Studies. Chapter 6. (<https://internationalhistory.files.wordpress.com/2013/01/chapter-63.pdf>); kiváltképpen Jeroen Duindam: *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals (1550–1780)*. Cambridge, 2003, 232skk; magyar nyelven újabban: Tóth: i. m. 289–298.

⁶¹ A dinasztian belüli tárgyalásokat folytató Ínigo Vélez de Guevara, Oñate grófjáról elnevezett egyezség (*Pactum de Successione Regnorum Hungariae et Bohemiae*) végső formába öntésére, aláírására 1617. június 15-én, majd július 29-én került sor. Vö. Alexander Koller: *Papst, Kaiser und Reich am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges (1612–1621). Die Sicherung der Sukzession Ferdinands von Innerösterreich*. In: *Die Außenbeziehungen der römischen Kurie unter Paul V. Borghese (1605–1621)*. Hrsg. v. Alexander Koller. Tübingen, 2008 /Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 115./, 101–121., 104. (17. j.).

⁶² Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005 /Historia Incognita I/14./, 189–203.; Vö. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek, kinevezésének története, 1615–1616*. Budapest–Róma, 2016 /Collectanea Vaticana Hungariae I/13./, 268–278. is.

⁶³ A kiterjedt irodalomból itt csupán Geoffrey Parker klasszikus munkáját idézzük: *The Thirty Years' War*. London, 1997³. Lásd még Tusor: *Pázmány, a jezsuita érsek...* 267.

Habsburg-dinasztia ugyanakkor még bővelkedett férfitagokban. Választani pedig csakis közülük lehetett. A szabad királyválasztáshoz kitartoan ragaszkodó magyar rendek tudniillik már az 1547. évi 5. törvénycikkelyben, ha nem is túl ünnepélyes formában, de elismerték I. Ferdinánd utódaira nézve az öröklés jogát,⁶⁴ amit királyválasztásnak kellett megerősíteni, illetve egyértelmű örökös híján eldöntenie, mint például 1618-ban. Ez az egyenesági, törvényes fiúutódokra általában már szinte az összes késő középkori rendi választómonarchiában érvényes volt. 1665-ben azonban gyakorlatilag azzal a valós eséllyel lehetett számolni, hogy férfiaon hamarosan kihál a Habsburg-ház.

Szelepchény titkos tárgyalása Giulio Spinola nunciussal 1665 késő őszén tehát az adott bel- és külpolitikai, legfőképpen pedig dinasztikus viszonyok között sok szempontból indokolt volt. Giulio Spinola tömör, lényegre törő, ugyanakkor nagyon pontos jelentéséből az is nyilvánvaló, hogy – miként már többször utaltunk rá – nem pusztán a kancellár magánakciójáról volt szó, hanem a főurak és főpapok csoportjának nézetét képviselte. A jelentésben szereplő gyűlésekre, említettük már, valóban sor került 1665 őszén, jórészt Felső-Magyarországon, és leginkább egy összehívandó diéta előzményeként.⁶⁵ A nunciusi *dispacció*nak köszönhetően ezek konkrét tematikájába is bepillantást nyerhetünk. Megállapíthatjuk azt is, hogy – továbbra is egy esetleges királyválasztás kereteiben gondolkodva – a Szent Római Birodalomba történő inkorporálódás, vagyis a magyar választófejedelemiség ideája nemcsak Nádasdy Ferenc nehezen kivitelezhető elképzelése volt,⁶⁶ hanem megragadható politikai szándékként létezett a korszakban. Voltaképpen a nunciusi jelentésben 1665 végén megjelenő elképzelés arról, hogy az ország tagozódjon be a Birodalomba, adatolhatóan Nádasdy Ferenc országbíróhoz és *factió*jához köthető.⁶⁷ Vele szemben az egyházi rend Róma bevonásával igyekezett meghatározni

⁶⁴ „Mert, miután az ország Rendei és Karai magukat nemcsak Őfelsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetették az összes rendek és karok annak, ha Magyarországon marad, nem kisebb hűséggel, ragaszkodással és tisztelettel fognak engedelmessé válni, mint magának Őfelsége személyének.”

⁶⁵ Vö. *Acta coniurationem...* 56. (n. lxx.); *Magyarország történeti kronológiája*, II... 787–788.; Szemléletes *a posteriori* bizonyítékként a rendes rendi gyűlések alkalmainak felhasználására a szervezkedéshez az 1667. márciusi besztercebányai gyűlés (nádori törvénykezési ülés) szolgál. Vö. például Benczédi: *A Wesselényi-féle...* 612. – A végül csak 1683-ban összeülő diéta összehívása, elmaradása változó okok és indokok mentén a szervezkedés időszakának vezérmotívuma, miként ezt többek között Gremonville-től, Giovanni Chiaromannitól, illetve Bársony Györgytől is megtudhatjuk. *Acta coniurationem...* 107. (n. cxlv.) és passim; Övály: i. m. 251. (n. 1573.) 258. (n. 1612.), 260–261. (1628. és 1633.), 257. (n. 1607.).

⁶⁶ Szabó András Péter: Esterházy Pál nádor néhány erdélyi vonatkozású iratmása. Ismeretlen források az 1658–1659. esztendő történetéhez. *Lymbus*, 2008. 63–92., 81. – Az 1690-es években a birodalmi konfesszionális egyensúly megtartása érdekében, kifejezetten katolikus motivációjú opcióként vetődött fel. Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és a magyar választófejedelemiség gondolata a 17. század végén. *Történelmi Szemle*, 2016. 3. sz. 383–408., 401–405.

⁶⁷ Mivel jelentősége miatt külön közleményt igényel kifejtése, itt csak utalásszerűen említjük meg, hogy a Spinola-jelentésben foglaltaknak köszönhetően, konkrétan a fentiek alapján közelebbi

önmagát, illetve egy dinasztiaaváltás esetére biztosítani pozícióit – ez a Spinola-szöveg egyik legfontosabb tanúsága.⁶⁸ Érdekes és nagyon elgondolkodtató párhuzam, hogy mind Nádasdy, mind Szelephény, tehát mindkét eltérő koncepció képviselője külföldi „terepszmlét” tartott 1665-ben. Tavasszal az országbíró Rómában járt,⁶⁹ ősszel a kancellár a Birodalom területén, Salzburgban időzött hosszasan.⁷⁰ Feltételezhetjük, hogy a válságos 1664-es esztendő után az érzékeny politikai tervezetések közepette aligha kirándulni mentek. Mindketten saját koncepcióik

támpontokat nyerhetünk a híres-neves „Elmélkedés” avagy „Oktatás” keletkezéséhez, sőt szerzőségének megállapításához is. A 17. század egyik legfontosabb állampolitikai irata ugyanis szemléműtést a Birodalomba tagolódás melletti érvelés céljából íródott. Egyik később adott címe: „*Jo Emlékeztető Magyar Országgi Palatinus Wesselyény Ferencz, n[al]gy Esztergami Érssek Lippay György s- Judex Curiae Nadasy Ferencz, és Horváth Országgi Bán Zrinyi Péter Haza fiusságoktul viseltetven Nemett Nemzett igája ala vetett Haza szabadítására való Elmélkedések*”. Az R. Várkonyi Ágnes által 1972-ben a kurrens kutatás figyelmének középpontjába állított politikai diskurzus kiadása: Bene Sándor – Szabó Sándor: Oktatás jó elmélkedésre. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000. 2. sz. 437–476., 447–476. További irodalommal lásd a kiadás bevezető tanulmányát (437–446.); Bene Sándor: Az ellenállás hermeneutikája. Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből. In: „*Nem súlyed az emberiség...*” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. Jankovics József et alii. Budapest, 2007, 1035–1058., főként 1036–1038.; valamint R. Várkonyi: Konföderáció a szomszédos országokkal. *Európa Zrínyije...* 333–345. (Zrínyi Miklós szerzősége mellett érvelve).

⁶⁸ Mindenképpen megfigyelhető egyfajta lépéskényszer az egyházi vezetők részéről, hogy egy esetleges új berendezkedésnek irányt tudjanak szabni. A kérdés fontosságát és érzékeny voltát jól érzékelteti, hogy Lippay primás már jó egy évtizeddel korábban és viszonylag stabil belpolitikai viszonyok között lengyel típusú nemesi respublika majdani kialakulását vizionálta Pálffy Pál nádori intézkedéseiben: „*Denique, uti dictum est, vix quidpiam amplius restat ex regia potestate et autoritate, quod sibi non vindicet palatinus, eadem iura sibi vindicabunt omnes successores palatini, et ex regno brevi unam rempublicam Polonicam facient. Post regiam dignitatem aliorum quoque ordinum et consiliorum fere omnium officium involvat, et sibi vindicet dominus palatinus...*”. Österreichisches Staatsarchiv [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Ungarische Akten, Fasc. 176. Konv. C. fol. 152r–169v (*Opinio Archiepiscopi Strigoniensis*), fol. 164v. – A nemesi respublika gondolata a *libera electio* ideájával karöltve a szervezkedés alatt rendre vissza-visszatért, vö. Benczédi: *Rendiség, abszolutizmus...* 29. és 146., 45. j.; valamint A *Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Budapest, 1983, 13.; Uő: A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. századvégi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben. *Századok*, 1979. 6. sz. 1038–1051., 1039–1042.

⁶⁹ Lásd a 74. j.-ben idézendő irodalmat.

⁷⁰ Vö. Óváry: i. m. 227. (n. 1427.). „*In transitu postae huius intermittere non potui, quin celsitudinem vestram de successu itineris mei hisce brevibus humillime informarem.... Propero iam ad servitia debita suae maiestatis et vestrae celsitudinis principalis, lentius tum ac sperabam et continuas pluvias et lutosas vias propter quas equos etiam longior itinere confectos remittere debui, confido nihilominus me intra quadriduum posse celsitudini longior itinere confectos remittere debui, confido nihilominus me intra quadriduum posse celsitudini vestrae inservire, et a gratiosissimo meo patrono principe archiepiscopo Salisburgensi contra omnem voluntatem et excusationem hic detinear.*” Levele Lobkowitzhoz, Salzburg, 1665. október 3. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. Az ígért négy nap helyett végül csak október 13-án érkezett meg az udvar után Innsbruckba. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magánlevéltárak, Batthyány család körmendi levéltára, Missiles [HU-MNL-OL-P 1314], n. 46 962. Nehezen hihető, hogy pusztán szórakozással töltötte volna az időt.

ellenpróbáját végezheték el, és jutottak – önmagukhoz és kapcsolatukhoz hűen – homlokegyenest ellenkező következtetésre: Nádasdy a Birodalom, Szelepchény Itália felé orientálódott.

b) Küldetés Rómába

Fontos feladatunk közelebbről tisztázni, hogy amikor „egyházi rend”-ről beszélünk, vagyis a kora újkori magyar rendiségben a középkori *prelati* utódeként megjelenő államalkotó *status ecclesiasticus*-ról, akkor ezalatt a püspökök többé-kevésbé jól körülhatárolható körét kell értenünk. Mindenekelőtt a szellemileg még aktív Lippay primást, akinek kooperációja mellett nem csupán az szól, hogy 1664 őszétől több irányban, Franciaország felé, illetve a Rajnai Szövetséghez például ismételtlen is igyekezett külpolitikai támaszt keresni.⁷¹ Lippay már 1664 októberében Rómába akart küldeni valakit, talán ekkor írt Barberini bíborosnak panaszos levelet, amelyről Nádasdy Ferenc szólt vallomásában.⁷² Kezdeményező szerepére és arra, hogy a Szentszék bevonására tett 1665. őszi kísérletben tevőlegesen részt vett, konkrét adatunk is van. 1665 szeptemberében ugyanis az Örök Városba küldte unokaöccsét, az ifjabb Lippay Györgyöt. A Francesco Barberinihez intézett, diplomatikusan megfogalmazott ajánlólevélben nemcsak a bíborosnak azt a jóindulatát emlegette, amelyet az *afflictissimum regnum*ként aposztrofált Magyarország irányában mutatott a megelőző törökellenes (*adversus crudelem hostem Christianitatis*) háborúban, hanem pártfogása folytatását is kérte, hogy „nyújtson segítő jobbkezet az kereszténység romlásnak indult védművének”.⁷³

Az eredetiben fennmaradt irat vatikáni lelőhelye azt mutatja, hogy az ifjabb Lippay György valóban eljutott Rómába és bebocsátást nyert Barberinihez, tárgyalásairól azonban semmi közelebbi adatunk nincsen. A primás – nyilvánvaló álcázásként – unokaöccse utazását hitbuzgalmi jellegűnek mondta, aminek alkalmát kihasználva fordult a még ekkor is befolyásos kardinálishoz, fő rangja szerint a római Anyaszentegyház (vice)kancellárjához. Bár csak a Barberinihez írott ajánlólevél maradt fenn, nehezen feltételezhető, hogy ne kereste volna fel Flavio Chigi

⁷¹ Tusor Péter: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664). *Történelmi Szemle*, 2015. 2. sz. 219–251.; illetve Uő: *Lippay... és a „Wesselényi-összeesküvés”... i. m.*; Uő: „*Regnum Hungariae in quali statu hodie versetur...*” A rendi szervezkedés 1665. évi kulcsdokumentumának szerzősége, s.a.

⁷² Uő: *A primás, a bán és a bécsi udvar...* 247–248. (113. j.) Nádasdy vallomásáról: Pauler: *Wesselényi, I...* 49. (2. j.). A Barberinihez írt „levél” – melyet Rómában nem találtunk – kapcsán felvetődik egy másik értelmezés, illetve lehetőség is, ezt lásd Tusor: „*Regnum Hungariae*”... i. m.

⁷³ „*Quod suum benignissimum patrocinium et affectum paternum, ut deinceps quoque eminentia vestra continuare et ruenti huic Christianitatis propugnaculo manum auxiliatricem supponere et me quoque devotissimum servum experta hactenus gratia et clementia prosequi velit, demisse rogo.*” Pozsony, 1665. szeptember 14. Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat., vol. 6894, fol. 37r–v.

bíboros nepost vagy még inkább a későbbi IX. Kelemen, Giulio Rospigliosi bíboros államtitkárt,⁷⁴ akihez Spinola jelentése 1665. december 17-én befutott.⁷⁵

Az ifjú főnemes nem egyedül utazott. Lippay primás esztergomi olvasókanonokja, az ekkor még szintén fiatal, mindössze 32 éves Pongrácz György almádi apát, szendrői választott püspök kísérete útjára. A volt germanikus utazási tapasztalatai, helyismerete, római kapcsolatai voltak hivatottak arra, hogy megeremtsék a küldetés sikerének külső kereteit, illetve, hogy fedést biztosítson a primási nepos küldetésének. Az útjáról készített jelentése szerint Pongrácz 1665. szeptember 15-én indult el Pozsonyból Lippay engedélyével és az esztergomi főkáptalan egyetértésével, és november 3-án érkezett meg Rómába. November 15-én fogadta őt audiencián VII. Sándor pápa.⁷⁶ Pongrácz részben saját szendrői püspöki megerősítését, részben a királyi főkegyúri jog gyakorlásának kiújuló problémáit kívánta rendezni a primás szóbeli instrukciója alapján, első helyen idézve a Szilveszter-bulla fontosabb passzusait, illetve az esztergomi káptalan anyagi helyzetének rendezéséhez kérte még (szóban és kérvények beadásával) a pápa segítségét.⁷⁷ Fellépése nyilvánvalóan hozzájárult az 1666. december és 1667. június között létrejött *modus vivendi* megszületéséhez, amelynek keretében a Szentszék elismerte a Szent István-i alapítású tíz egyházmegye felett a magyar királyok kinevezési jogát.⁷⁸ A főkegyúri jog körüli nehézségek azonban semmivel sem voltak súlyosabbak ekkor, mint az elmúlt években bármikor, és roppant érdekes, hogy ebben az alapvetően uralkodói jogot érintő ügyben a magyar klérus önállón, a bécsi udvar engedélye, illetve támogatása nélkül küldött követet a pápához, aki viszonylag rövid idő alatt audienciát is adott számára. 1644/45-ben Jakusith György egri püspök követjárásának célja tulajdonképpen a katonai, pénzügyi segítségkérés volt, amire I. Rákóczy György

⁷⁴ Vele Nádasdy bizonyíthatóan közelebbi érintkezésbe került pár hónappal korábbi útján. Vö. a gróf levelét hozzá pápává választása alkalmából. Sárvár, 1667. július 2. AAV Segr. Stato, Principi, vol. 90, fol. 271r–v. Nádasdy tavaszi útjára: Marczali Henrik: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. *Történelmi Tár*, 1883. 348–358.; Komáromy András: Nádasdy Ferencz római zarándoklása. *Történelmi Tár*, 1899. 721–722; legújabban: Viskolcz Noémi: Nádasdy Ferenc és Róma. In: *Eruditio, virtus et sapientia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I–II. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya et al. Debrecen, 2011, 340–349. Az utazással az *Elmélkedés* szerzősége kapcsán fogunk foglalkozni.

⁷⁵ Az államtitkárokra és az Államtitkárság működésére: Tusor Péter: *A barokk pápaság (1600–1700)*. Budapest, 2004., 251. és 166skk.

⁷⁶ „*Genuina Relatio certorum Negotiorum per me Georgium Pongracz El. Eppum Samandriensem etc. coram sua Sanctitate Alexandro Papa VII habita apud Eum dem audientia humillime propositorum.*” Kiadva Károly János: *Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádas-ladányi levéltárából*. Budapest, 1879, 59–71., n. xxvii.

⁷⁷ „*Confirmationem Episcopatus ex clementissima suae Majestatis Gratia mihi collati sollicitandam proposui.*” Mivel azonban értesülése szerint szendrői megerősítése „igen nehéznek” ígérkezett, ezt nem mozgatta, hanem általánosságban és *in radice* igyekezett a kérdést megoldani („*iuxta etiam verbalem ab Illustrissimo pie defuncto mihi datam Instructionem*”). Uo. 59. és skk.

⁷⁸ Fraknoi Vilmos: *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Budapest, 1899, 255–264., n. clxxx.

támadása miatt volt szükség, de a látogatás átmeneti rendezést is hozott a királyi patronátus kérdésében.⁷⁹ Pongrácz esetében nyilvánvalóan hasonló a képlet: a háttérben politikai motivációt kell keresnünk. A püspök ugyanakkor egy szót sem ejt jelentésében az ifjú Lippayról, annak Barberini bíborosnak szóló ajánlóleveléről (ebben viszont a püspök nem szerepel), sem pedig arról, hogy a prímás nevében bármilyen más előterjesztést tett volna VII. Sándornak. Márpedig aligha hihető, hogy a pápa csupán az előtárt és az illetékes szakkongregációkhoz tartozó ügyekben fogadta volna ilyen hamar a magyar prelátust.

Rendkívül beszédes, hogy semmiféle állami közreműködésről nem tudunk Pongrácz útjával kapcsolatban, miként az is, hogy a főpap jelentése Rottal János titkos tanácsos iratai között maradt ránk. A rendkívüli követjárás ugyanis Zrínyi Péternek köszönhetően részben lelepleződött a császári udvarban. A püspök Sopronnál akarva-akaratlan az új bánhoz csatlakozva utazott az Adriáig. Zrínyi egyfelől azzal bízta meg, hogy közvetítse hódolatát mint újonnan kinevezett horvát bánnak a pápa felé, s kérje gondoskodó oltalmát Horvátország és a környező területek számára.⁸⁰ Másfelől pedig pénztámogatást igényelt a főpap útján az általa tartott horvát végvári katonaság fizetésére, hogy akár a törökök, akár bárki más ellenében az uralkodó védelmére siethessen. Utóbbi pontos megfogalmazása („arra az esetre, ha valamely ellenség váratlanul Őfelsége ellen felkelni... merészelve”) már-már a pimaszsággal határos.⁸¹ Hiszen éppen ő maga volt az, aki ilyesmit tervezett, és e célból szövögette francia kapcsolatait, tőlük is pénzt követelve. Párizstól már nyíltan I. Lipót ellen kívánt segélyhez jutni ekkoriban.⁸²

A bán 1665. október elején Buccariban adott ajánlólevelet Pongrácznak és az ifjú Lippaynak, valamint külön iratban megbízást a püspöknek „bizonyos ügyei” elintézésére.⁸³ Ez az ajánlás – a Barberini bíborosnak szóló levél mellett – a prímási

⁷⁹ Vö. alább, 85. j. – A fejedelmi család esetében a 17. századi névalak szerepel.

⁸⁰ „*Ea qua par est sublezione demisse instando, quatenus tam se quam sibi traditos Croatiae et adjacentium Regnorum Incolas ab omni hactenus haeretica contagione liberos, ac Sanctae Matri Ecclesiae Suaque Sanctitati fidelissimos benigno favore protegere, et eos, quos immanis barbarorum potentia in pernitiosum aeternum ac inevitabile Orbis Christiani detrimentum opprimere nititur, paterno oculo respicere, clementi gratia favore ac defendere non fuisset dedignata.*” Uo. 70–71.

⁸¹ „*His subtexui talem provisionem pro miseris illis militibus non tantum utilem, sed necessariam fore vel ex eo etiam, quod casu quo aliquis inimicus inopinate contra Suam Majestatem insurgere, aut (prout communis erat fama) ipse etiam Turca vi et potentia mediante per Confinia Croatiae et Dalmatiae prorumpere, Venetosque inimice adoriri intentaret, proculdubio eos in illo casu non modicum utilitatis Suae Majestati totique Christianitati, et vel maxime partibus Italiae allaturos.*” Uo. 69–70.

⁸² Minderre lásd az összeesküvés fentebb idézett irodalmát (15–16. j.), illetve különösen Bérenger: *Francia–magyar kapcsolatok...* i. m.

⁸³ „*Il monsignore vescovo di Samandria assieme con l' illustrissimo signor conte Lipai nepote del Monsignore arcivescovo di Ostrogonia sene partono verso Roma perciò è parso a noi humillmente supplicare la santità sua di esserli nelle lor ocorenze favorevole et benigno del favore.*” Eredeti levele VII. Sándorhoz, Buccari, 1665. október 6. AAV Segr. Stato, Principi, vol. 88, fol. 293r–v;

unokaöccs küldetésének a történeti forrásokban fellelhető másik nyoma. A fiatal főúr tényleges római tárgyalásai titokban maradtak. Meglepő, hogy Pongrácz egy szót sem ejtett róla jelentésében, pedig jószerével elképzelhetetlen, hogy az ifjú főnemes ne kísértette volna el a pápai audienciára. Az akció politikai vonatkozásainak dekonspiráló híre mindenesetre csupán abban a formában jutott el Bécsbe, hogy Zrínyi Péter eredményesen kért pénzsegélyt a VII. Sándortól, amit a pápai Államtitkárság végül cáfolt.⁸⁴

Ami biztosan kijelenthető, és ami számunkra fontos a különleges követjárással kapcsolatban: Lippay, a Magyar Királyság primása személyes küldöttjének, egy megbízható családtagjának útján közvetlenül Rómában keres kapcsolatot, amikor a magyar udvari kancellár Bécsben a nunciussal tárgyal. Nagyjából ugyanis éppen abban az időben kereste fel Szelepchény Spinolát az apostoli nunciatura *Am Hofon* álló palotájában, amikor már teljesen biztos lehetett benne, hogy az ifjú főnemes mindenképpen megérkezett az Örök Városba, és sikerült tárgyalásokat folytatnia. A közös, pontosan koordinált cselekvést az egyházi rend két feje, a kancellár és Lippay részéről végképpen bizonyítottnak vehetjük.⁸⁵

Lippay primás után a kalocsai érsekség várományosát, Széchényi György győri püspököt kell megemlítenünk, aki főpapként részese lehetett az 1665-ös szervezkedésnek. Ő Szelepchényvel ugyan nem volt különösebben jóban, részvételére azonban valamelyest biztosnak nevezhető terhelő adatunk is van, mégpedig Zrínyi Péter kijelentése, miszerint az ő bukását hamarosan „érseki tiarák” fogják követni. A kijelentést Benczédi Szelepchényre és Széchenyire vonatkoztatja. Úgy véljük, a

Pongrácz megbízásáról: Uo. fol. 300r–v. – Elképzelhető, hogy utazás közben a bán megtudhatott ezt-azt a küldetés részleteiről, ezekhez akart csatlakozni ajánlásával, illetve „rálícitálni” saját kérésével. Nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy Lippay nem bízott Zrínyiben, továbbá 1665 őszén Grémonville jelentéseiben sincsen nyoma, hogy a bán említést tett volna erről a római útról. Bécs, 1665. jan. 22. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Acta coniurationem...* 24–25. (n. xxii.); és Uo. 49skk.

⁸⁴ „...államtitkár azt írja a nunciushoz, hogy nem lehet tudni, ki írta azt Rómából, hogy Öszentsége Zrínyi Péter kérelmére segélyt utalt ki, amint ezt felesége a nunciushoz mondta, mert a pápa mindeddig nem tett ilyen elhatározást. A nunciushoz jól tette, hogy nem beszélt ezzel kapcsolatban a császárral.” Vanyó: i. m. 31. (n. 17.) Az Államtitkárság 1666. március 6-ai jegyzéke Spinola nunciushoz (lelőhelye Vanyónál: AAV Segr. Stato, Germania, vol. 34, fol. 18r).

⁸⁵ További támpont, hogy mintegy 20 évvel korábban hasonló belpolitikai határhelyzetben felvetődött Róma bevonása. Lippay nemcsak az akkor még bíboros neposként a pápai külpolitikát felügyelő Baberberiniek írt, szerkesztett instrukciót és emlékiratot is (*Florens olim*), hanem eredetileg Szelepchényt kívánta az Örök Városba küldeni. Az 1665-ös akció, illetve a két főpap kooperációja ebben az irányban tehát nem előzmény nélküli. Vö. Tusor Péter: Jakusith György római követjárása 1644–45-ben. A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000. 2. sz. 237–268., különösen 240. és 243–246. – *Nota bene*: a római audienciára 1665. november 15-én került sor, Spinola pedig november 28-án írta meg jelentését a kancellárral folytatott titkos tárgyalásáról.

célzás nem irányulhat másra, mint az 1665. évi tervezetésekre.⁸⁶ Ezekről ezt-azt szintén megtudhatott Pálffy Tamás egri püspök, aki Szelepchényvel ugyan halálukig kölcsönösen gyűlölték egymást, azonban Lippay belső bizalmasának számított, hosszú évekig vikáriusaként működött. Macripodari Jácint csanádi püspök és esztergomi segédpüspök beavatottsága bizonyított, hiszen Lippay két alkalommal is őt küldte követként Grémonville-hez Bécsbe 1665 elején, azonban az is kiderül, hogy a püspök minden részletbe nem volt teljesen beavatva.⁸⁷ Hogy ez a későbbiek során milyen mértékben történt meg, nem tudjuk, az mindenesetre orientáló, hogy őt még Szelepchény fedezte fel a magyar hierarchia számára Konstantinápolyban.⁸⁸ A többi prelátus: Bársony György váradi püspök és Szegedy Ferenc váci püspök bizonyíthatón Szelepchényhez húztak.⁸⁹ Sennyey István veszprémi püspök ekkor ugyan még Pálffy Tamáshoz állt közelebb,⁹⁰ viszont Szegedyvel egyetemben a szervezkedés későbbi szakaszában gyanúba keveredtek. Politikai elkötelezettségük 1665-ben aligha lehetett vitás.⁹¹ Egyedül talán Bársonyt tekinthetjük tartózkodóbbnak közismerten hajthatatlan protestánsellenessége okán.⁹² Ugyanakkor miként Szegedy és Sennyey, ő is eredendően Lippay primás „kreatúrája” volt, ő

⁸⁶ Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 490–491.

⁸⁷ Bécs, 1665. jan. 22. és április 7. Grémonville jelentései XIV. Lajosnak. *Acta coniuurationem...* 24–25. és 32–33. (n. xxii és xxxv). A francia követ által „*un Grec, son suffragant*”-ként emlegetett püspököt a pozitívista történetírás csupán „egy pap küldöttként” említi futólag. Pauler: *Századok*, 348. Macripodari bécsi tárgyalásairól részletesen: Tusor: *Lippay...* és a „*Wesselényi-összeesküvés*”... i. m.

⁸⁸ Macripodarinak a császári rezidens kért magyar egyházi javadalmat Konstantinápolyból, a bővebb indoklást Szelepchény szóbeli tájékoztatására hagyva. A kezdeti elgondolás az volt, hogy Macripodari az isztambuli Habsburg-követség munkáját segítené. Alexander Greiffenklau levele Lippayhoz, Pera, 1644. február 20. PL AS AR Class. V, n. 549, fol. 18–19. Macripodarira életrajzi vázlata: Juhász: i. m. 84–87.

⁸⁹ Szemléletes bizonyíték erre a tény, hogy a fő bizalmas és majdani nyitrai püspök- és kancellárutód Korompay Péter mellett Bársony György és Szegedy Ferenc lettek az esztergomi érseki kánoni kivizsgálás tanúi, illetve a 25 és 30 éves ismeretség alapján 1666 februárjában Giulio Spinola előtt vallomás formájában jegyzőkönyvbe diktáltak tartalma, hangneme. AAV Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi Canonici [P. Vienna], n. 152; Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales, vol. 65, fol. 633r–644v. A primás 1670. évi és azt követő „válságmenedzselésében” szoros kooperációban mindketten aktívan részt vettek, leginkább Bársony. Erre több adat: ÖStA HHStA Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 288, illetve 324, passim.

⁹⁰ Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Budapest, 2021, 189.

⁹¹ Szegedy a felkelés alatti hallgatásával, illetve bizonyos kijelentéseivel gyanúba keverte magát, tehát volt mit kompenzálnia. Sennyey részt vett az 1668. évi felkelést előkészítő második stubnyai találkozón. Vö. Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 490. Sennyey udvar elé idézésének tervére: Lipót magánlevelei a primáshoz, illetve Rottal Jánoshoz: ÖStA HHStA Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 324, Konv. B., fol. 79 és 86.

⁹² *Speculum* és *Veritas toti mundo declarata* c. munkáira lásd a következő, ideológiai elfogultságát leszámítva informatív munkát: Esze Tamás: Bársony György „*Veritas*”-a. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971. 6. sz. 667–693. Lásd még Mihalik: *Papok, polgárok, konvertiták*, passim.

küldte ki őket a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*ba (Bársony és Sennyey ráadásul együtt diákoskodtak), és mindhárman az esztergomi főszékeskáptalanban töltötték püspökség előtti karrierjüket. Sőt ugyanez elmondható Pálffy Tamásról is.⁹³ Kizártnak tarthatjuk, hogy patrónusuk életében ne lettek volna közös nevezőn vele és az újját Bécsben a nagypolitika verőerén tartó Szelepchény kancellárral.

A horvátországi főpapok, a zágrábi és zengg-modrusi püspök esetében ebben már nem lehetünk biztosak. Petrechich főhercegi jelöltként került méltóságába Lippay primás ellenében,⁹⁴ Pietro Mariani pedig ekkorra mintha már eltávolodott volna korábbi patrónusától, sőt 1665 őszén már nem volt az élők sorában, helyére modrusi főesperese került.⁹⁵ A címzetes és választott püspökök jórészt súlytalanok voltak ahhoz, hogy ilyen kérdésben állást foglaljanak, kiváltképpen a kancellárral szemben.⁹⁶ Az udvartól távol működtek, kellő információk sem álltak rendelkezésükre. Úgy véljük ugyanakkor, hogy maga az elképzelés, amit a kancellár a pápai nuncius előtt felvázolt, többé-kevésbé tudott és támogatott lehetett e püspökök többsége részéről, ami nélkül Szelepchény aligha kezdett volna tárgyalásba Spinola nunciussal.⁹⁷ A magyar közéletbe érdemben be nem kapcsolódó „idegeneket”, az

⁹³ A fontosabb karrieradatok: Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900, 261–263. (Pálffy); 259–260. (Szegedy); 267–268. (Sennyey); 268–270. (Bársony).

⁹⁴ Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, *Litterae archiepiscoporum* [HU-MNL-OL-A 30], 1. csomó, n. 238.

⁹⁵ Marianit Lippay veszprémi, később esztergomi kanonokságra emelte: Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950)*. München, 1987 /*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae* 8./, 156.; Kollányi: *Esztergomi kanonokok...* 264. A primás és Mariani utolsó érintkezésére 1654-ből, illetve 1655-ből van adat. PL AS AR Class. X. n. 196. (21. csomó, fol. 357.); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, *Acta particulare, Particulare* [HU-MNL-OL-A 92], n. 6/1655. A királyságbeli magyar hierarchiával közelebbi kapcsolatot nemigen tartó utódára lásd a 97. j.-t.

⁹⁶ Sorukban az ősz folyamán Rómába utazó Pongrácz György szendrői választott püspököt érdemes külön megemlíteni. Bizonyíthatóan ő volt Szelepchény jelöltje a váci püspökségre és a pozsonyi prépostságra Szegedy Ferenc kancellár – Kollonich és Pálffy által véghezvitt – lemondásakor és Egerbe helyezésekor. A primás ajánlólevele a Bécsbe siető Pongrácz számára Lobkowitzhoz, Nagyszombat, 1669. szeptember 15. MTAKK 4928–29/D-255, időrend; Óváry: i. m. 259–260. (n. 1624.) Pongrácz végül szeptember 23-án a váci püspökséget nyerte csak el, a pozsonyi prépostságot nem, szendrői címét viszont szintén a primás által javasolt Antonius de Sottomaioi OSB kapta.

⁹⁷ A püspöki méltóságsorra 1665. június 13-áról van az időben legközelebbi adatunk. Eszerint a Magyar Királyság püspöki kara a következő főpapokból állt: zombori Lippay György esztergomi érsek, Szelepchényi György kalocsa-bácsi érsek és a nyitrai egyházmegye adminisztrátora, kancellár, erdődi Pálffy Tamás egri, Petrechich Péter zágrábi, Bársony György váradi, Széchenyi György győri, Tolnay Ferenc erdélyi, kissennyei Sennyey István veszprémi, Szegedy Ferenc váci, Macripodari Jácint csanádi, Salix János pécsi, Mariani Péter zengg-modrusi, Gorup Ferenc novi, Bartók István tinini, Steinberg János-András skopjei, Szenttamásy Máté korbáviai és végül Benlich Máté boszniai püspök. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, *Libri regii* (HU-MNL-OL-A 57), 13. kötet,

alsó-karniolai főesperes Stemberg szkopjei és a ferences misszionárius Benlich boszniai püspököt leszámítva, a *status ecclesiasticus* szavazati jogú tagjaként szerepük egy esetleges diéta alkalmával ugyanis megkerülhetetlen lett volna – akár a felsőtáblán, akár javadalmasként, káptalani küldöttként az alsótáblán.⁹⁸ Mindent egybevetve a kancellár kijelentését „despotikus” hatalmáról püspöktársai felett metaforikus jellege ellenére sem tekinthetjük megalapozatlannak.

*

A rendi alkotmány és hagyományok, a belpolitikai viszonyok összefüggésében, nem csupán a prelátusok, hanem a katolikus főnemesség többségének elkötelezett támogatásával⁹⁹ – ennek meglétére utal Szelepchény – nem tarthatjuk teljesen légből kapott ötletnek a pápai diplomata előtt felvázolt elképzelést. A pápai protektorátus programját, még mielőtt a nuncius elé vitte a kérdést, a kancellár „megforgathatta” politikai gyűléseken, sőt úgy adta elő Spinolának, mintha azokon fogalmazódott volna meg, ő és püspöktársai pedig csupán felkarolták azt. Ezt viszont így ebben a formában kevésbé tarthatjuk hihetőnek, mint ahogy azt sem, hogy minden katolikus főnemes ezt az álláspontot osztotta volna. Láthattuk, éppen Nádasdynál vetődött fel a Szent Római Birodalomhoz csatlakozás elképzelése, és személyes viszonyuk ismeretében nem valószínű, hogy ezen kiváltképpen Szelepchény hatására változtatott volna. Spinola nuncius jelentéséből így az hámozható ki, hogy 1665 őszén egy esetleges királyválasztás kapcsán három forgatókönyv körvonalazódott. Az első egy erős, az országot önmagában megvédeni képes fejedelem (*principe*) meghívása lenne a magyar trónra. A második változat szerint betagozódásra kerülne sor a Birodalomba (Nádasdy), vagyis vélhetően

207–209. o. 1665 őszére ez annyiban módosult, hogy Mariani Péter időközbeni halála miatt szeptember 9-től Szmolianovich János lett Zengg–Modrus főpásztora. Vö. AAV P. Vienna, n. 151.

⁹⁸ A kora újkori rendi országgyűlések működésére: Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1987 /Előadások a Történettudományi Intézetben 6./; Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010, különösen 29–42.; legújabban Forgó András: *Egyház, rendiség, politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, 2017; továbbá még Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946 /Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és Hivataltörténet I./, passim. A kurrens tanulmánykötetből sajnálatosan épp az egyházi rend 17. századi szerepének közelebbi bemutatása hiányzik: *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Szerk. Dobszay Tamás – H. Németh István – Pap József – Szijártó M. István. Budapest–Eger, 2020, 51–116.

⁹⁹ A fontosabb szóba jöhető szereplők a katolikus főnemések közül például Forgách Ádám tárnokmester, Pálffy Miklós főkamrás, pozsonyi főispán, Draskovich Miklós ajtónálló-mester, Illésházy György asztalnokmester, Esterházy Pál főudvarmester. Vö. HU-MNL-OL-A 57 13. kötet, 207–209. o. Wesselényi Ferenc nádor vélhetően a megválasztásában fontos szerepet játszó klérus oldalán állhatott, amíg Lippay élt. Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán felfogására lásd alább.

valamelyik *Landesfürst*, netalán nemzeti király megválasztása révén, akinek uralmát az *Imperium* jogrendje szavatolná és ereje garantálná. Végül pedig egy új uralkodó megkoronázása pápai legitimálással (Szelepchény). A kancellár nem közvetlen római *incameratio*val látta kivitelezhetőnek a tervet, hanem egy új uralkodó pápai investitúrájával, amely aktusért cserébe éves adó fizetését ajánlotta fel. A rendek választása a magyar törvények szerint természetesen ebben az esetben sem lett volna megkerülhető. A Szentszék közreműködése az egyházi rend jelöltjének esélyeit, illetve nemzetközi elismerését lett volna hivatott biztosítani.

Ezen a ponton elértünk az elképzelés inkább elméleti, mintsem gyakorlati realitásainak határához. A kancellár tudniillik nemcsak a Magyar Királyságban, hanem az Erdélyi Fejedelemségben is gondolkodott, a jelentésben ugyanis Erdély is szerepel, márpedig ennek unióját az Oszmán Birodalom nem nézte volna tétlenül. Sőt az is kétséges, hogy egy esetleges uralkodó-, kiváltképpen dinasztiaaváltás esetén a Portán érvényben lévőnek tekintették volna a Vasváron megkötött békeszerződést. Továbbá az is nehezen elképzelhető, hogy ne használták volna ki a Habsburgok esetleges kihalásával beálló hatalmi vákuumot, illetve az ezt övező konfliktusokat. Márpedig a Magyar Királysággal az örökös tartományok révén közvetlenül határos államkonglomerátum bomlásával egyetlen olyan közeli erőközpont sem létezett volna, amely gyorsan és hatékonyan tudott volna reagálni egy esetleges oszmán invázióra.

6. A szóba jöhető királyjelöltek

Ki lehetett az egyházi rend királyjelöltje? Erre semmi közelebbi információnk nincsen, és mivel a nunciussal folyó tárgyalások gyorsan elakadtak, így nem is valószínű, hogy előkerül ilyen adat. Alapos ugyanakkor a feltételezésünk, hogy valamiféle személyi elképzelésnek a prelátusok részéről is kellett lennie. Enélkül ugyanis az egész koncepció felvetése értelmetlen lett volna. Azt tudjuk, hogy az „erős fejedelem” hívei Bourbon-királyt szerettek volna. A Birodalomba tagozódás szorgalmazói talán valamelyik *Landesfürst*ben, vélhetően a bajor választóban, netalán a későbbi lengyel királyjelölt pfalz-neuburgi hercegben gondolkothattak¹⁰⁰ – minderre azonban semmiféle adatot sem ismerünk. Leginkább a vágyálmok szintjén kerülhetett elő valamiféle közép-európai (erdélyi/magyar) megoldás.¹⁰¹

¹⁰⁰ Személy szerint az 1651-ben trónra lépő Ferdinánd Mária bajor választóra (1636–1679), illetve pfalzi Fülöp Vilmos (1615–1690), 1685-től választófejedelemre gondolhattak, akinek első felesége III. Zsigmond lengyel király lánya volt, és ez motiválta ambícióit. XIV. Lajos a devolúciós háborúban nyújtott segítsége fejében engedte át neki a lengyel jelöltséget. Lásd az alapvető lexikonok Bonzira vonatkozó szócikkeit, amelyek meghatározóan e pozitívista alapossággal megírt munkából merítenek: Anne-Marie Gasztowtt: *Une mission diplomatique en Pologne au XVIIe siècle. Pierre de Bonzi à Varsovie (1665–1668)*. Paris, 1916 (repr. 2018). A korabeli francia külpolitika céljaira, jellegére, feltételeire: Jeroen Duindam: *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals (1550–1780)*. Cambridge, 2003, különösen 232skk.

Kizártnak tartjuk, hogy Szelepchény és a klérus jelöltje esetleg szintén a francia király, netalán valamelyik Bourbon-herceg lett volna. Mind XIV. Lajos, mind pedig a bajor választó reménybeli igényeit feleségi, illetve anyai ágon dinasztikus szempontok is indokolhatták, az idősebb vagy az ifjabb Condéét pedig legfeljebb egy eredményes lengyel királyválasztás és a hagyományos lengyel–magyar perszónálunió felélesztése.¹⁰² A kancellár Grémonville bécsi francia követ irányában semmiféle lépést nem tett. Lippay primással ellentétben Szelepchény személye jószerevével elő sem fordul a Párizsba küldött diplomáciai jelentésekben, illetve, ha mégis, csupán udvari szereplése révén. Például úgy, hogy a vasvári béke kapcsán az uralkodó oldalán áll.¹⁰³ Közvetlen kapcsolatfelvételnek nincsen nyoma. Erős bizonyíték ez arra, hogy a nuncius felkeresését és az azt megelőző tervezgetést leszámítva semmilyen ténylegesen illegális lépést sem tett, kiváltképpen nem francia irányban, nemcsak 1665-ben, hanem Lippay halála után sem. Ez közvetve újabb érv emellett, hogy Lippay primás 1665 áprilisa után legalábbis „talomba tette” a francia orientációt. Egy német *Landesfürst* esetleges meghívása elősegítette volna a Birodalomba tagolódásnak a főpapak által elutasított elképzelését.¹⁰⁴

Vajon az egyházi rend az alternatív politikai programjához milyen alternatív jelöltben gondolkodhatott? Úgy véljük, a pápai *patrocinium* elképzeléséhez logikusan leginkább egy itáliai fejedelmet gondolhattak meghívni a magyar trónra. Ez főként az uralmon lévő pápai család egy tagját takarhatta, ami nyilvánvalóan kellő „egyéb” motivációt jelentett volna VII. Sándornak ahhoz, hogy felkarolja a Szelepchény által nunciusa elé tárt ügyet. Egy Chigi-herceg elvi jelöltségére azonban semmi közelebbi történeti forráshely nincsen, hiszen az esetleges magyar trónörökösödés pápai beavatkozással történő rendezése már az első érdemi lépésnél elakadt. Ezt a kancellár felismerte, és a fennmaradt források tanúsága szerint nem ostromolta tovább a pápai követet, nem úgy, mint Zrínyi Péter, majd Nádasdy Ferenc, sőt 1666-ban bizonyos fokig Wesselényi nádor is Gremonville-t.

¹⁰¹ II. Rákóczy György, Zrínyi Miklós majd Péter, Apafi Mihály nemzeti királyságának felvetődésére, a különféle francia orientációjú elképzelésekre (beleértve egy lengyel–magyar perszónáluniót is) lásd a 15–16. j.-ben idézett alapirodamat.

¹⁰² A bajor választó anyja a már említett Mária Anna főhercegnő, II. Ferdinánd lánya volt; XIV. Lajos felesége szintén Habsburg volt, bár a spanyol ágból. Lásd a korábban már idézett Habsburg-lexikonokat (37. j.).

¹⁰³ És mindezt nem a forráskiadvány meglehetősen gyér mutatója alapján, hanem a szövegek átolvasása alapján állítjuk. *Acta coniurationem...* passim. Például úgy kerül csak elő Szelepchény, hogy teljesen az uralkodó érdekeit képviseli, és hogy a rendek árulással vádolják. Mindazon kevesek egyike volt, aki nem lépett fel a vasvári béke ellen: „*Le Chancelier du Royaume est tout a fait dans les intérêts de l'Empereur... les estats du pays se plaignent, qu'il les a trahis*”. *Acta coniurationem...* 7–8 (n. v.).

¹⁰⁴ A két elképzelés együttesen, mintegy szintézisként található meg az 1666. áprilisi tervezetben, mely a hónap eleji stubnyai gyűlésen elhangzottakat foglalta pontokba. Vö. *Acta coniurationem...* 268–270. (n. cccxi.). Lásd részletesen Tusor: *Tractatus puncta...* i. m.

Az új magyar királyt a pápa „nyilvánítaná méltónak arra, hogy hasznos uralmat gyakoroljon a rendek felett” – olvashatjuk a Spinola-jelentésben. Egy ilyen lépés és a vele járó szerteágazó politikai bonyodalmak felvállalása az ugyanott említett éves adó érdekében vajmi csekély ösztönzést jelenthetett volna Róma számára. Egy Chigi-herceg magyar királysága azonban az új és szokás szerint a hatalom csúcsein tiszavirág-életű pápai dinasztia számára olyan szuverenitási lehetőséget teremtett volna, amely egyedül a Farneséknek sikerült a pármai fejedelemség megszerzésével a reneszánsz és a barokk korban oldalágon szerveződő pápai dinasztiák történetében. A Chigik némi habozás után az Aldborandinik, Borghesék, Ludovisik és Barberinik nyomán a tárgyalást megelőző években kezdtek „eredeti tőkefelhalmozásba”, és szerezték meg Farnese, Campagno és Ariccia hercegségét 1658 és 1661 között, utóbbit több mint egyharmad milliónyi scudóért. Potenciális jelöltben sem volt hiány, hiszen a bíboros nepos Flavio Chigi mellett ekkor két világi pápai unokaöccs is szóba jöhetett: a dinasztia fennmaradásáról gondoskodni hivatott ifjabb Agostino (1634–1705) és Sigismondo Chigi (1649–1678), aki ekkor a máltai lovagrend római priorja volt. Agostino 1659-től szent római birodalmi herceg volt, V. Pál családjába, a Borghesék közé házasodott be, és ekkor már örököse is volt az ugyancsak Agostinónak keresztelt fia személyében (1662–1744).¹⁰⁵

A nemcsak nemzetközi legitimitációt adó, hanem a törökök elleni összefogásban is vezető szerepet játszani tudó pápaság egy Chigi-herceg megválasztása esetén dinasztikus kötődése révén kapcsolódott volna Magyarországhoz és lett volna erősen érdekelt a magyar viszonyokban, beleértve az ország felszabadítását az oszmánok alól. Az Egyházi Állam belső, a nepotizmusba csatornázott forrásai is mozgósítva lehettek volna. Egy ilyen terv megvalósulása a belső konfesszionális viszonyok terén is éreztethette volna a hatását, és nyilván nem maradt volna következmény nélkül Szelepchény (és életben maradása esetén Lippay) személyes karrierjére, meghozva számukra a hön áhított bíborosi kalapot. Mindez így, konkrét forrástámpont híján persze történeti *science fiction*nek látszik; a korabeli fantasztikus tervezetéseket, a titkos diplomácia és dinasztikus külpolitika világában azonban nem teljesen légből kapott a feltételezésünk, hogy hasonló gondolatok járhattak a Rómában tanult és szocializálódott, az itáliai viszonyokról a római agentúra révén naprakész információkkal rendelkező két egyházi vezető fejében. Maga a fennmaradt történeti forrás a Szelepchény által előterjesztett programról, vagyis Magyarország és Erdély pápai protektorátus alá helyezéséről is fantasztikus elképzelés és szenzációs adat az eddigi történeti ismereteinkhez képest. Milyen lehetett hát a szóbeliség eltűnt világa? Nem nagyon más, mint amilyennek az imént felvázoltuk. Ráadásul történeti párhuzamot is találhatunk a 16–17. század fordulójáról,

¹⁰⁵ A Chigi-nepotizmusra: Marco Teodori: *I parenti del papa. Nepotismo pontificio e formazione del patrimonio Chigi nella Roma barocca*. Padova, 2001, különösen 65skk.

amennyiben VIII. Kelemen pápa szívesen látta volna neposait, Pietro vagy Cinzio Aldobrandinit Erdély élén.¹⁰⁶

Giulio Spinola nuncius kitérő válasza azonban elegendő jelzés volt ahhoz, hogy az egyházi rend elálljon a hozzávetőleg ilyesfajta irányba tartó, a nunciusi jelentésnek köszönhetően bizonyíthatóan létező saját közjogi koncepciójától: Magyarország és Erdély az Apostoli Szék protektorátusa alá helyezésének elképzelésétől. A terv megvalósításához a stratégiai háttérrel a *status ecclesiasticus* kezén lévő várak nyújtották. Nemzetközi legitimitását pedig I. Lipót közeljövőbeli és örökös nélküli elhunytának a Spinola-szövegben ugyan implicit, ám egyértelműen kifejezett „opciója” képezte. Ez az osztrák Habsburgok, vagyis I. Ferdinánd leszármazottainak kihalását és a szabad királyválasztói jog korlátok nélküli gyakorlását jelentette volna. Kiváltképpen, hogy az adott európai várakozások és viszonyok között a spanyol ág dinasztikus igényeivel sem kellett emberi számítás szerint hosszú távon számolni – húzzuk alá ismét.

7. Szelepchény, a reálpolitikus

Az 1664-es vasvári béke után kibontakozó rendi szervezkedés(ek) vezetőinek névsorát (Zrínyi Miklós, Lippay György, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter és Vitnyédy István) Szelepchény nevével bővíthetjük. Ő, a kancellár és a leendő prímás ugyanis a jelek szerint sokkal értékesebb szemekkel fürkészte, és a maga jelentőségében értelmezte a pápai nuncius reakcióját, mint tette azt az országbíró és a horvát bán a francia követéével. A jelek szerint megértette, amit 1665 novemberében Giulio Spinola nuncius fejtegetett neki. A szentszéki követ a kancellárnál sokkalta reálisabban látta a pápaság korlátozott politikai mozgásterét és az európai nagypolitika irányvonalait, ezért fogadta meglehetősen szabadkozással a Szelepchény által felvázolt nagyívű elképzelést. A tapasztalt szentszéki diplomata tartózkodó válaszából kiderül, hogy pontosan tudta: egy ilyen „fenntartóváltás” még akkor sem lenne problémamentes, ha esetleg megüresedne a magyar trón és a rendek úgymond törvényesen gyakorolnák a szabad királyválasztás jogát, hiába a Szelepchény által említett belföldi stratégiai potenciál.

Ferrara, Urbino korábbi pápai *incamertió*jának itáliai diplomáciai feszültségei, a vesztfáliai béketárgyalások megaláztatásai, Franciaország mind nyomasztóbb jelenléte Itáliában, a közelmúltbeli erőfitogtatásai a Pápai Állammal szemben (elég

¹⁰⁶ A pápai diplomácia expanzióját és nepotizmusát kitérően szemléltetik az Aldobrandini család Erdéllyel kapcsolatos és a szakirodalom által eddig szintén nem sok figyelemre méltatott elképzelései. A magyarországi harcokban tevőlegesen részt vevő Gianfrancescót rokona, VIII. Kelemen szívesen látta volna Erdély kormányzói tisztében, sőt a Báthory család ügyeit kiválóan ismerő és így az erdélyi ügyek referensének tekinthető Cinzio neve is szóba került. További, nemzetközi irodalommal: Kruppa Tamás: Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. 2. sz. 286–315., 299.

csak a Crequi-afféra, Avignon és Venassino megszállására, majd az 1664. februári megalázó pisai békekötésre gondolni) mind-mind óvatosságra intették a pápai követet. Nem is szólva arról, hogy a Szentszék politikai horizontja már az oszmán-ellenes tizenöt éves háború vége óta, azaz V. Pál pontifikátusától kezdve egyre inkább Itáliára korlátozódott. Valamelyes kitekintés csupán a *Mediterraneumra* maradt, amint azt a kandiai háborúba (1645–1669) történt kései bekapcsolódás mutatja. Még egy jó évtizedet kellett várni, hogy ez megváltozzon, és Benedetto Odescalchi megválasztásával a pápaság újra (és gyakorlatilag utoljára) kezdeményező szerepet játsszon az európai politika színterén, mediációival és a Bécs, majd Magyarország felszabadításához vezető két Szent Liga megszervezésével.¹⁰⁷

Rendkívüli tanulságos és kifejező az a tény, hogy bár a vatikáni forrásviszonyok ebből az időszakból kifejezetten jónak mondhatók, az államtitkársági utasítások, illetve válasziratok között nem maradt nyoma – legalábbis ezidáig hasztalan kerestük – bárminemű reakciónak Giulio Spinola jelentésére. Még a szokásos rövid, a nuncius eljárását helybenhagyó reflexiót sem találjuk, mintegy világos bizonyítékként a pápai külpolitika már-már riadt elzárkózásának. Szelephény, aki ekkor már 30 éve hazatért hét évig tartó római tanulmányaiból (és utoljára 1637 őszén járt ott rövid időre), mentorához, Pázmány Péterhez hasonlóan még ugyanazt a poszttridentianus nagyhatalom pápaságot vizionálta, amely a középkori univerzalizmus hagyományain definiálta önmagát, és amely már az 1630-as években is csupán kulisszáiban létezett, az 1648-as vesztfáliai béke után pedig már úgy sem.¹⁰⁸ Mivel elmaradt a nuncius válasza, illetve bárminemű római reakció, így be kellett látnia, hogy azok a feltételezések, amelyekre az egyházi rend alternatív politikai programját helyezte, az Apostoli Szék/Egyházi Állam viszonylatában már nem léteznek. A vesztfáliai tárgyalásokon pápai legátusként fellépő Fabio Chigi pápasága egy frusztrált pontifikátus volt. Nepotizmusa ugyan valós, de korántsem annyira burjánzó, mint az eredetileg Tafani nevet viselő Barberiniké volt az 1620–1630-as évek – Szelephény által személyesen megismert – Rómájában. Legfőképpen pedig az itáliai államok, kiváltképpen a pápaság erőforrásai már nem azok voltak, mint a reneszánsz korában, amikor legtöbbször pár ezres zsoldoseregek vívták a háborúkat. Az abszolutista rendszerben egységesülő Franciaország, Svédország, Anglia és Hollandia, a Szent Római Birodalom erősebb államai: Bajorország, Brandenburg

¹⁰⁷ A fentiekre további, a korábbi magyar kiadáshoz képest Matteo Sanfilippo *Preface*-ében és a *Prologue*-ban részleges újabb irodalommal: Péter Tusor: *The Baroque Papacy (1600–1700)*. Viterbo, 2016, 9–12., 17., 35–91., különösen 72skk; Ferrarára külön is: Birgit Emich: *Territoriale Integration in der frühen Neuzeit. Ferrara und der Kirchestaat*. Köln–Weimar–Wien, 2005; XI. Incére legújabbban: *Innocenzo XI Odescalchi. Papa, politico, committente (I Libri di Viella 182)*. A cura di Richard Bosel – Antonio Menniti Ippolito – Andrea Spiriti – Claudio Strinati – Maria Antonietta Visceglia. Roma, 2014, főként 167–192. és 209–246.

¹⁰⁸ Pázmány római követségére és politikai konfliktusára a pápai udvarral kiváló elemzés: Rotraud Becker: *Der Skandal um den Rombesuch Kardinal Pázmáns im Spiegel der Nuntiaturreporte des Jahres 1632. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 2012. 381–429.

és a hanyatlásában is jelentős erőt képviselő Spanyolország mellett az Egyházi Állam nem volt nagyhatalom többé, mint ahogyan ekkor már Velence sem nevezhető annak.¹⁰⁹

Az elmondottakból úgy tűnik, Spinola szövege semmiféle aktív politikai hatást nem váltott ki az Apostoli Palotában. Történeti jelentősége azonban felbecsülhetetlen. Ez a jelentőség szorosan összefügg a nunciusi jelentések azon sajátosságával, hogy a *dispacció*kat nagyon gyakran a nuncius vagy valamelyik helyettese (auditor, kancellár) jegyezte le különféle alkalmakkor. Ezek az audienciákon, az uralkodó előszobájában, istentiszteletek, ünnepek alkalmával, vagy akár a nunciatúra palotájában folytatott megbeszélések, beszélgetések szinte azonnali, egy hetes időtávon belüli, az esetek többségében sifírozott írásos változata. Vagyis rendszeresen és módszeresen a történeti szóbeliség világába engednek páratlan bepillantást, és izgalmas, fontos, pótolhatatlan információkkal szolgálnak. Olyanokkal is, amelyeket a kortársak sosem mertek volna „levélre bízni”. Jelen esetben a pápai követ jelentése lehetővé teszi a *status ecclesiasticus* és kiváltképpen – a Lippay prímás mellett az irányítást mindinkább kézbe vevő – Szelepchény 1664-ben kezdődő szerepének megértését. A későbbi fejlemények következtében a szándékos, önmentő iratmegsemmisítések miatt ugyanis kiváltképpen nehéz a kezdeti szakaszban rendkívül forráshiányos magyar rendi szervezkedés korszakolása. A nuncius jelentése egyúttal segít azonosítani azokat a politikai elképzeléseket, amelyek az 1665. őszi, valóban viharos, egy végül össze nem ülő diéta előkészítésére hivatott rendi gyűléseken, titkos üléseken kerültek elő.¹¹⁰

Spinola állásfoglalása, illetve az Államtitkárság mély hallgatása következtében Szelepchény kancellárnak azt is fel kellett ismernie, hogy az általa képviselt alternatív politikai, közjogi elképzelés nem tud külpolitikai támogatást és legitimitációt szerezni. Ennek a kétségkívül bekövetkezett felismerésnek a kezdete pontosan azonosítható a pápai diplomatával folytatott bizalmas beszélgetése 1665. november végi napjával. Közbülső állomása az lehetett, amikor a pápai udvar még a Zrínyi Péter által kért alkalmi segílyt is elutasította,¹¹¹ és az ügy kapcsán Spinola nuncius tartózkodó magatartást tanúsított. Sőt végül a *Hofburg* igényelt támogatást és kez-

¹⁰⁹ A pápai hatalomvesztés jellegére, állomásaira, benne Itália marginalizálódására Európa politikai térképén lásd Georg Lutz klasszikus áttekintéseit: Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion. In: *Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte*. Hrsg. v. R. Elze – H. Schmidinger – H. S. Nordholt. Wien–Rom, 1976, 72–167.; valamint *Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni, La corte di Roma tra Cinque e Seicento. »Teatro« della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996)*. A cura di Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia. Roma, 1998 /Biblioteca del Cinquecento 84./, 425–460. Velencére külön is: Giuseppina Minchella: *Frontiere aperte Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia (XVII secolo)*. Roma, 2014 /I libri di Viella 185./; Walter Panciera: *La Repubblica di Venezia nel Settecento*. Roma, 2014 /La Storia. Temi 43./.

¹¹⁰ Vö. fentebb a 26–29. és 65. j.

¹¹¹ Lásd fentebb, 84. j.

dett tárgyalásokat a Szentszékkal Lipótújvár felépítéshez, azaz tulajdonképpen a vasvári *status quo* fenntartása érdekében.¹¹²

A realpolitikai felismerés vége csupán kikövetkeztethető. Szelepchény, aki 1666 elején primási kinevezést kapott, rendhagyó módon nem vált meg nyitrai adminisztrátorságától és főispánságától. A püspökséget és vele együtt a vár birtokát 1667 (!) őszéig megtartotta. A déli irányban mindössze 40 km-re fekvő Érsekújvár eleste után messze felértékelődött erődítmény ekkor viszont a mindössze 36 éves Kollonich Lipót kezébe került. I. Lipót ugyan már 1666. szeptember 24-én kinevezte nyitrai püspökké a grófot,¹¹³ Szelepchény viszont még további egy évig eredményesen tiltakozott ez ellen, és gátolta Kollonich előléptetését, az utolsó utáni pillanatig körömszakadtáig ragaszkodott Nyitrához. 1667. augusztusban, illetve október elején is minden követ megmozgatott a vár megtartása érdekében. Augusztus 1-jén Orbán István királyi titkárnak írt *cito cito cito*, és vette sorra érveit, amelyeket formába öntve október 1-jén és 2-án Lobkowitznak, illetve az uralkodónak is kifejtett. Első helyen Nádasdy Ferencet vádolta: szerinte azért támogatja Kollonich nyitrai püspökségét, hogy Lipót környezetében növelje nádori ambícióinak támogatói körét. Történeti ellenérvként a Mohács utáni időszakot hozta elő, mondván, ha ismét világiak kapnak püspökségeket, az a protestantizmus terjedésének fog kedvezni.¹¹⁴ Hivatkozott továbbá a primás javaslatlételi jogára személyi kérdésekben, de az ország törvényeit, súlyos zsinati szankciókat is felemlített, miszerint külföldi, az ország nyelvét nem tudó, illetve fel nem szentelt személy

¹¹² Vanyó: i. m. 33–34., n. 23. (Spinola 1666. április 10-ei jelentése) és 35–36., n. 28. (az Államtitkárság 1666. május 1-jei válaszejegyzéke).

¹¹³ A szakirodalomban feltűnő dátum helyes lehet (*terminus post quem non*-ként feltétlenül). A kánoni kivizsgálást Spinola nuncius már ezen a napon megkezdte, 1666. szeptember 25-én pedig Kollonich a kötelező hitvallást is letette előtte mint '*nominatus episcopus Nitriensis*'. AAV P. Vienna, n. 148. Az 1666. október 22-én lezárt jegyzőkönyvet küldték el Rómába, a pápai megerősítés ennek alapján született meg, de csak 1668. április 30-án. Ennek oka nem a királyi kinevezés magyar közjogi érvénytelensége, netalán Szelepchény tiltakozása volt, hanem az, hogy Kollonichot csak 1668. február 25-én szentelték pappá. AAV P. Cons., vol. 67, fol. 427r–439v (a szokásos bíborosi ellenjegyzésekkel); 1668. április 30. *Hierarchia Catholica*. III–V. Ed. Guilelmus van Gulik – Conradus Eubel – Patritius Gauchat – Remigius Ritzler – Priminus Sefrin. Monasterii–Patavii, 1923–1952, V, 290. – Az, hogy a kinevezés és a *processus informativus* megkezdése egy napra esik, rendkívüli, és arra utal, hogy a kinevezés a nunciussal egyeztetve, puccszerűen ment végbe, és a processzus azonnali megindításával és a *professio fidei* letételével kánonjogi *fait accompli* elé akarták állítani a magyar püspököket, mindenekelőtt a primást. A tanúk kizárólag németek voltak: Primus Jegsche bécsi kanonok, császári káplán és két teológus: Michael Wez, illetve Ioannes Ignatius Arnetzhover. A magyar udvari kancelláriát nyilvánvalón megkerülték ekkor, ezért kellett a kinevezési aktust megismételni. – Pázmány 1616. szeptember 28-ai kinevezését követően másnap kérte az eljárást megindítását, melyre 30-án, a hitvallás letételére október 1-jén került sor, az internuncius bevallottan Klesl bíboros sürgetésére járt el együttműködően. Tusor Péter: *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről: családjá, katolizálása, miszcionálása*. Budapest–Róma, 2017 /CVH II/6./, 13. és 54–60.

¹¹⁴ Ezek az érvek csupán az Orbánhoz írt levélben találhatók, mely Lobkowitz iratai között maradt ránk. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. Vö. Óváry: i. m. 242. (n. 1519.).

nem nyerhet püspökséget a Magyar Királyságban. Kijelentette, hogy miként az uralkodóval korábban személyesen megbeszélte, azonnal lemond, ha megérkezik Rómából esztergomi bullái és kánonilag is eloldozák Nyitrától. Érvelése és eljárása páratlanul áll a magyar egyház- és jogtörténetben. Miközben Esztergomot királyi kinevezéssel birtokolta, Nyitrát a kánoni kötelekre hivatkozva tartotta magánál, és igyekezett minél tovább kezei között tartani.¹¹⁵

Miután azonban Rómában már augusztus 22-én proponálták a titkos konzisztóriumban,¹¹⁶ érvelésével nem tudta tovább húzni az időt. Kollonich kinevezését már 1667. szeptember 28-án megismételték Bécsben, ez került be a *Királyi Könyvekbe*,¹¹⁷ egészen azidáig a primás szerepelt nyitrai adminisztrátorként és főispánként. Tény: valóban precedens nélkül áll a kora újkori magyar egyháztörténetben, hogy a máltai lovag úgy került be királyi kinevezéssel a magyar episzkopátus tagjai közé, mégpedig rögvest az akkoriban egyik legfontosabb, a törökök által részlegesen sem elfoglalt egyházmegye élére, hogy még pappá sem volt szentelve. Nem hiába akadályozta a primás egy esztendőn keresztül a javadalom átadását.¹¹⁸ 1667 őszére viszont a szervezkedő magyar főpapok visszavonhatatlanul elveszítették fő stratégiai bázisukat, a Szelepchény által az „ország kulcsának” nevezett erősség „idegen” kézbe került.¹¹⁹ Nem véletlenül tiltakozott a primás foggal-körömmel

¹¹⁵ Érvei expresszív kifejtése Lobkowitzhoz írt levelében található: „*Cum his accepi etiam alias certi mei amici et fautoris litteras quibus informant, quod comes Colloniz medio excellentissimae celsitudinis vestrae valde urgeat donationales pro episcopatu Nitriensi. Verum, excellentissime princeps, noverit excellentiae vestrae, quod in ultimo meo Vienna discessu conventum fuerit inter suam maiestatem Caesaream et me, quod ego statim ac bullas et absolutionales meas Roma accepero, episcopatum resignaturus sim, sua autem maiestas antequam me desuper certificare dignatur, nullas ulli donationales exaratura sit. Quomodo ego haec nova persuadere possim, prosus ignoro, ut contra omnem hucusque morem, contra leges et libertates patrias, contra sacras synodorum nostratum sub gravi anathemate sanctiones unus qui nec est adhuc actualis praesbyter quidem extraneus, linguae patriae ignarus, ita facile ante debitam a me fiendam resignationem intradatur.*” Pozsony, 1667. október 1. Egy nappal később Lipótnak mindemellett még felhívta a figyelmét arra, hogy illetén mellőzése az udvarnak sem érdeke, illetve kiemelten hangoztatta Kollonich pappászentelésének hiányát: „*Itaque hoc ipsum de facto humillime a maiestate desidero, ne positione mei contra leges patrias contra synodales sub gravi censura constitutiones praecipitur, hoc ita facile negotium quod tam mirabiles iam commpluribus regnicolis fecit umbras... maxime si praememoratus comes se prius in praesbyterum ordinari fecerit, alias timeo eventura, quae semper timui.*” MTAKK 4928–29/D-255, időrend. Vö. Óváry: i. m. 242. (n. 1527–1528.) Rottal János már szeptember 10-én eldöntött tényként ír Lobkowitznak Kollonich nyitrai püspökségéről. Uo. 239. (n. 1496.).

¹¹⁶ *Hierarchia Catholica*, V... 364.

¹¹⁷ HU-MNL-OL-A 57 14. kötet, 31–32. o; MNL-OL, Magyar Kamara archivuma, *Collationes ecclesiasticae* [HU-MNL-OL-E 229], 2. kötet, 168–169. o.

¹¹⁸ Zichy István kamarai elnök Szentmiklóson, 1667. október 10-án kelt levelében továbbította a kamarai tanácsosoknak I. Lipót beiktatási mandátumát, és kérte: közöljék az érsekkel, hogy az abban foglaltak szerint járjanak el. MNL-OL, Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztrátúrája, *Litterae ad cameram exaratae* (HU-MNL-OL-E 41), n. 191/1667. A mandátumra és a javadalom átadására további adatok a *Benignae Resolutiones* és *Expeditiones Camerales* állagokban.

Kollonich személye ellen, még 1667. október első napjaiban is. Ellenállása a Spinola-jelentés fényében egészen új megvilágítást nyer: a klérus koncepciója végképp megvalósíthatatlanná vált, hiszen Nyitra és jövedelmeinek elvesztésével a fő biztonszági gazdasági garancia veszett el.

Óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon az udvar megfontolásai között szerepelt-e hasonló szempont? Vajon nem szándékosan, vagy legalább óvatosságból fosztották-e meg a magyar epizkopátust egyik legjelentősebb erődítményétől? Nagyon feltűnő, hogy ezúttal egyáltalán nem indult be a primási kinevezéssel szokásos promóciós lánccolat. Éppen akkor, amikor a főpapságnak tervei voltak vele, Nyitrára nem magyar püspök lépett elő, mondjuk például Vácról Szegedy Ferenc, az új magyar udvari kancellár, ahogy az szokásos és logikus lett volna. Az ő helyére pedig a sorban következő Salix pécsi, illetve Macripodari csanádi püspök került volna. Kollonich püspöki pályakezdése még Pécsen, illetve Csanádon is különlegesnek számított volna, hiszen előtte álltak a választott püspökök és az erdélyi püspök is.¹²⁰ Hasonló jelenséget, a hierarchikus lépcsőfokok sokszoros átugrását a 17. században Pázmány esetében figyelhetünk meg, és akkor is a politikai szempontok voltak meghatározók.¹²¹

Szelephény mindemellett 1666 szeptemberéig megtartotta kancellári tisztét és az udvarban maradt.¹²² Nem minden alap nélkül feltételezzük, hogy erre a rendkívül

¹¹⁹ Szelephény 1666–1667-ben rendre nyitrai adminisztrátorként (olykor főispánként is) tűnik fel a *Királyi Könyvekben*. Lásd például HU-MNL-OL-A 57 13. kötet, 370–375. o., 416–430. o. és passim. Még Kollonich püspöki kinevezőirata is nyitrai adminisztrátornak mondja. Lásd az előző jegyzetet. Szelephény utolsó nyitrai említése (adminisztrátorként és főispánként is) 1667. október 15-ről kelt, ez azonban egy uralkodói ítélettel, mely a primás korábbi beadványára hivatkozik. Uo. 47. kötet, 216–217. o. Kollonich nyitrai püspökként 1667. november 2-án szerepel először uralkodói oklevél méltóságsorában. Uo. 14. kötet, 40–52. o. (még hozzá a püspökök sorában a negyedik helyen). A javadalom és vele a nyitrai vár birtokbavételére Kollonich által 1667 októberében kerülhetett sor, pontosabb meghatározást az Országos Levéltár Magyar kamarai levéltárának *Benignae resolutiones* [HU-MNL-OL-E 21], *Expeditiones camerales* [HU-MNL-OL-15] és *Litterae ad cameram exaratae* [HU-MNL-OL-E 41] sorozatai tesznek lehetővé.

¹²⁰ Gyakorlatilag semmilyen mozgás nem volt a hierarchiában a primási szék 1666. januári betöltését követően. A kalocsai érsek Petrechich zágrábi püspök lett, e méltóságra augusztus 19-én nevezték ki, és már aznap prezentálták a pápának. HU-MNL-OL-E 229 2. kötet, fol. 153–154.; AAV P. Vienna, n. 146. Megjegyzendő, hogy bár Szelephény a primási kinevezés után a nyitraival ellentétben nem használta a kalocsai címet (vö. az előző jegyzetben idézett forrásokkal), utód híján nyilvánvalón ennek is birtokában maradt még nyolc hónapig, ami páratlan javadalomhalmozás a magyar egyháztörténetben.

¹²¹ Pázmány kinevezésére lásd Tusor: *Pázmány, a jezsuita érsek...* i. m. Illetve részben Lippay esetében, aki szintén rezidenciális püspöki széken kezdett 1633-ban, 33 évesen, bár Veszprém kevésbé volt jelentős, mint Nyitra. Esetében az előléptetés oka a primási patrocínium volt.

¹²² Kancellári ténykedésére: Fazekas: *Kancellária...* 42., 223., 340–342. és passim. Későbbi befolyására a kancellária felett: Uo. 43–44. – Arra, hogy ténylegesen 1666. szeptemberig viselte hivatalát s.k. ellenjegyzéseiből következtethetünk. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratórája, *Benignae resolutiones* [HU-MNL-OL-E 21], 1666. II. 10. (11. o.), 1666. II. 18. (25. o.), 1666. IV. 17. (16. o.), 1666. V. 14. (34. o.), 1666. V. 14. (38. o.), 1666. VI. 6. (10. o.), 1666. VI. 6. (12. o.), 1666. VI. 9. (19. o.), 1666. IX. 7. (11. o.).

szokatlan, precedens nélküli hivatalhalmozásra leginkább azért volt szüksége, hogy két évtizedes bécsi szolgálatának legkritikusabb időszakában továbbra is a döntéshozatal és az információk közelében legyen. Utóbbiaknak nyilván Nagyszombatba, Pozsonyba költözése után sem lehetett híján két évtizedes udvari beágyazódottságának köszönhetően. Bizonyoság erre, hogy élete végéig akár Bécs, akár Róma felé már-már hírügynökségi szerepet játszott, ezért okkal adódik a feltételezés, hogy korábban is hasonló professzionalizmussal gyűjtötte az információkat.¹²³

Így minden bizonnyal tisztában lehetett azzal, hogy XIV. Lajos – II. Károly halálát be sem várva – a németalföldi spanyol területekért Habsburg-felesége jogán (és a ki nem fizetett félmilliós hozomány okán) 1667 tavaszán devolúciós háború indított, amely kezdetben jelentős francia sikereket hozott. A Ferdinand Porzia halála óta mind befolyásosabb Wenzel Eusebius Lobkowitzhoz fűződő töretlen jó viszonyának¹²⁴ köszönhetően tudhatott az 1668. januári titkos francia–császári megállapodás tényéről,¹²⁵ esetleg részleteiről. Ez a megállapodás a spanyol Habsburg férfiág kihalása esetén I. Lipótnak juttatta volna Lombardiát, Spanyolországot gyarmatbirodalmával együtt, míg Franciaország a tőle északra fekvő spanyol területeket és a nápolyi királyságot örökölte volna Szicíliával. Szelephény időben és alaposan informálódhatott az 1668. májusi aacheni békéről is, amely nemcsak átmeneti meghátrálásra készítette XIV. Lajost, hanem megszüntette a császári haderő nyugati lekötöttségét is egészen 1672-ig.¹²⁶

¹²³ Minderre lásd például Esztergomi Főszékeskáptalan Magánlevéltára, Capsae ecclesiasticorum [EFML CE], caps. 11, fasc. 2, n. 2. Vö. alább, 189. j. is; PL AS Acta protocollata, Prot. S/a. (Protocollum Szelepcsényi 1675); AAV Segr. Stato, Vescovi, vol. 63, fol. 92r–v és skk. – Érdekes viszont, hogy az udvari arisztokráciából Rottal János, majd Lobkowitz halála után jószerével csak Hochoer kancellárral tartotta írásban a kapcsolatot, legalábbis a hozzá érkezett és fennmaradt levelek tanúsága szerint. PL AS AR Class. X. n. 196., 38–50. csomó, passim.

¹²⁴ Ennek fontosságát hangsúlyozza Benczédi: Szelepcsényi érsek ügye... 496–497. Lásd Szelephény leveleit is Lobkowitzhoz: MTAKK 4928–29/D-255; rövid tartalmi kivonatuk: Óváry: i. m.

¹²⁵ A megállapodás tényéről még Nádasdy is értesült, és lassan hátrébb is húzódott az aktív francia orientációtól: „*insinuatum est mihi tuum principalem esse in terminis compositionis: si id verum sit, quid amici sperare possunt?*” – írta titkosírással a követnek (a ‘*principalis*’ a francia királyt jelenti). Gremonville XIV. Lajoshoz, 1667. december 8. *Acta coniurationem*... 107. (n. cxlv.).

¹²⁶ A titkos egyezés politikai előzményeül az szolgált, hogy Spanyolország nem volt képes érdemi segítséget nyújtani I. Lipótnak az 1663/1664-es török támadások alkalmával. A paktum megkötésének történetét megírta: Jean Bérenger: Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur, le traité de partage secret de la succession d'Espagne du 19 janvier 1668. *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1965. 4. sz. 291–314.; újabb kiadása: *Guerres et paix*... 221–236. A francia–holland háborúra, a nymwegeni békére stb. lásd a 15–16. j-ben idézett alapirodatmat, valamint válogatott könyvesszettel: David Onnekink: *Treaty of Nijmegen (1678–79)*. *Encyclopedia of Diplomacy*. I–IV. Ed. by Gordon Martel. Hoboken (New Jersey), 2018, ord. alph./cron. Az esemény jelentőségét a nemzetközi politikai helyzet jól és világosan bemutató alapirodatma is rendre kihangsúlyozza.

Úgy véljük, hogy amíg mindezek a korábban már előkerült nemzetközi fejlemények Nádasdy Ferenc országbíróra és főképp Zrínyi Péter horvát bánra semmilyen hatást nem gyakoroltak, az esztergomi érsek esetében megerősítették és visszaigazolták, mondhatni ratifikálták döntését, amit legkésőbb 1667 tavaszára valószínűsítünk, majd Nyitra elvesztésével az ősz folyamán véglegesülhetett. Véltetően ekkor kellett végleg letennie az olyan elképzeléseiről, mint amilyent Spinola nuncius előtt 1665 novemberében kifejtett. I. Lipót korai és főként örökös nélküli halálának valószínűsége ugyanis egyre csekélyebb volt. A császár és király 1666. decemberi esküvőjét követően sorra születtek az utódok. A fiú trónörökös Ferdinánd Vencel főherceg ugyan már 1667. szeptember 28-án, három és fél hónapos korában elhunyt, de az 1690-ig született összesen 16 (!) leszármazottja közül hét megélte a felnőtt kort. Az első házasságból 1669-ben született Mária Antónia (II. Miksa Emmanuel bajor választó felesége), a többi hat pedig a harmadik házasságból született, köztük a két férfi örökös, a majdani I. József (1678) és III. (VI.) Károly (1685).

I. Lipót házassága, majd 1667 tavaszától a reménybeli trónörökös születésének (és életben maradásának) folyamatos esélye mindinkább kizárta, illetve a távoli jövőbe helyezte egy legitimnek számító dinasztiaaváltás lehetőségét. Amikor a primás leendő királyának nevezte az újszülött trónörökösöt, és *Te Deumot* mondatott a Szent Márton-dómban, meglövette a vár és a város ágyúit, majd a primási palotában lakomát és táncmulatságot rendezett, nemcsak a protokollnak tett eleget, hanem az egyházi rend korábbi tervezetéseknek is végleg búcsút intett.¹²⁷ A külső támogatás (*protectio*) irreálitása, majd a nemzetközi legitimáció lehetőségének markáns elhalványodása mellett 1667 tavaszától nagyban csökkentette Szelephény bárminemű egyéni érdekelttségét egy esetleges uralomváltásban az, hogy helytartóvá nevezték ki Nádasdy Ferencsel együtt, akivel kapcsolata mindvégig meglehetősen ambivalens volt, 1667. április 30-tól ugyanis ő lett az elhunyt Wesselényi nádor helyett a *locumtenens regius*.¹²⁸ Abban, hogy primás elődeivel ellentétben, minden igyekezete dacára már nem egyedül lett e tisztség birtokosa, nem bármiféle uralkodói bizalomvesztést, hanem a már Lippay György által is

¹²⁷ „*Hac ipsa hora accepi benignissimas suae maiestatis Caesariae sub secreto sigillo ad me datas, in quibus me de foelicissimo futuri brevi regis mei ortu certificare dignata fuit.*” Szelephény Lobkowitzhoz, Pozsony, 1667. október 1. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. „*Ego interim pro obligatione mea iam monui, ut circumvicinos dominos comites et cives Posonienses, ut cras in summo templo, in quo solenni TE Deum laudamus pontificaturus sum, compareant, ac post festivas in arce et civitate explosiones una mecum in archiepiscopali residentia gaudium et tripudium hoc universale ad mensam quoque meam contestentur.*” Szelephény a királyhoz, Pozsony, 1667. október 2. MTAKK 4928–29/D-255, időrend.

¹²⁸ Pauler: *Wesselényi*, I... 138. A közkézen forgó archontológiák 1667-től csak Nádasdy helytartóságát hozzák. Szógi László: Fejezetek a magyar világi és egyházi archontológiából. In: *A kronológia kézikönyve*. S. a. r. Gazda István – Érszegi Géza – Raj Tamás – Szógi László. Budapest, 1985 /Tudománytár/, 93–117., 100.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai*. Budapest, 1988, 70–71.

felpanaszolt szekularizációs trend erősödését kell látnunk,¹²⁹ amire rájátszottak Nádasdy Ferenc mérhetetlen ambíciói.¹³⁰ Szelepchény a magyar történelemben az utolsó főpap-helytartó. Egyben a legtöbb időt ő töltötte el hivatalában, 1681-ig 14 évet (1670-től egyedül).¹³¹ Ezzel lehagyta Radéczy István egri püspököt, aki 12 évig helytartóskodott. Szelepchényt követően több főpap-helytartóról már nem tudunk. A 18. században kizárólag világi, jobbára a dinasztiahoz köthető személyek kaptak kinevezést a nádori méltóság üresedésekor.¹³²

Prímásként és helytartóként – elődjéhez hasonlóan – a nádor nélküli helyzet fenntartásában volt érdekelt.¹³³ Amikor Szegedy Ferenc kancellár Bécsből arról

¹²⁹ A pozitivista történetírás által is idézett sorai: „*Én velem Bechbül semmit nem közlöttek, jele, hogy nem kívánják se tanácsomat, se segítségemet, se nem tartják azt felőlem, hogy sok közöm legyen ehhez az Országhoz, mondanak olyat is, hogy magok az magyar urak suadealták volna, okát adván, mert ez nem breviarium, és engemet nem illet, mindazonáltal kegyelmed szeretetiért, ígérem szerént, az mennyire lehet, örömet segítem kegyelmedet, édes Palatinus Uram*” – írta 1660 áprilisában Wesselényinek. „*Irom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak.*” Lippay György *veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665)*. Kiad. Tumor Péter. Budapest–Róma, 2017 /Collectanea Studiorum et Textuum I/1./, n. 378. Vö. azonban Fazekas István: Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 17. században. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2018 /Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3./, 49–66., 53–54. is (az itt idézett emlékirat vélhetően Szelepchény ambíciói ellensúlyozására íródhatott).

¹³⁰ Nádasdy politikai pályájára, benne törekvéseire a palatinátusságra – ami Grémonville jelentéseiben is unos-untalan visszatér –, illetve bécsi udvari kapcsolataira: Toma Katalin: *Gróf Nádasdy Ferenc politikai pályaképe*. Budapest, 2005 /ELTE, PhD disszertáció/; illetve Uő: Graf Franz III. Nádasdy und der Wiener Hof. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.–17. Jahrhundert*. Hrsg. von Anna Fundárková – István Fazekas et alii. Wien, 2013 /Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien VIII./, 415–440.

¹³¹ 1670. október 18-i újbóli kinevezése és eskütétele, ami Nádasdy letartóztatása miatt vált szükségessé: ÖStA HHStA Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 323, Konv. A, fol. 98–99. és 92–93. Ugyanekkor Maholányi Jánossal a királyi személynöki és Forgách Ádámmal az országbírói tisztelet is betöltötték. Uo. fol. 94–95. és 96–97. A kinevezés és esküje: HU-MNL-OL-A 57 15. kötet, 200–202. o.

¹³² Lotharingiai Ferenc (1732–1741); Albert szász(-tescheni) herceg (1765–1780); és nádorrá választása előtt József főherceg (1795–1796), majd 1847-ben a diétáig István főherceg is (1847–1848). A nem nádor helytartók közül egyedül Albert előzi meg Szelepchény a *locumtenentia* viselésének időtartamában. Az adatok: Szögi: i. m. 99–100. Vö. Kulcsár Krisztina: A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon. *Aetas*, 2002. 1. sz. 51–66. és legújabbban: Uő: With or without Estates? Governorship in Hungary in the Eighteenth Century. *Hungarian Historical Review*, 2021. No. 1. 96–128.

¹³³ Lippay például 1655 januárjában írásbeli előterjesztésben javasolta III. Ferdinándnak a nádorválasztás elhalasztását. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Acta diaetalia [HU-MNL-OL-A 37], 3. csomó, fol. 32–33. – Szelepchény felfogására a királyi helytartóságról már a Pálffy Pál nádor halála után, 1653. december 13-án készített beható elemzése képet ad: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Propositiones et opiniones [HU-MNL-OL-A 33], fasc. 17, ad n. 89.

tudósította – még pár nappal helytartói kinevezése előtt –, hogy a nádorválasztó és királynékoronázó diéta a császárné várandóssága miatt bizonytalan időre halasztódik, cseppet sem méltatlankodott.¹³⁴ Ilyennek a későbbiekben sem találjuk nyomát. 1665 végéhez képest 1667-re I. Lipót esetleges utódlásának kérdése lekerült a politikai realitás napirendjéről, 1669-től pedig – még ha egyelőre leánygyermek is – volt élő örököse a császár és királynak. Lipót pedig olyannyira egészséges és ambiciózus volt, hogy családja spanyol ágának kihalása esetére igyekezett biztosítani örökösödési jogait a világbirodalom nagyobbik részére. Miként korábban utaltunk rá, a francia diplomácia már 1667 őszétől ebbe az irányba lépett a titkos tárgyalások megindításával.¹³⁵ Lipót esküvője után Párizs valószínűtlennek tartotta, hogy olyan szerencsében legyen része, miszerint a Habsburgok mindkét ága egyszerre haljon ki. Az 1668. januári titkos egyezség nemcsak távol tartotta a császárt a beavatkozástól a devolúciós háborúba, hanem egyúttal annak bizonyága is, hogy az európai nagyhatalmi politikában Spinola nuncius 1665. novemberi kijelentése vált igazodási ponttá, miszerint Lipótot „*az igazságos és irgalmas Isten nem hagyja el... és számos utóddal fogja megáldani császári véréből*”.

Szelepchény az 1665. végi „szervezkedése” szálait, amelyet Spinola nuncius jelentésének köszönhetően történelmi tényként kezelhetünk, úgy tudta elvarrni, hogy abból komolyabb baja nem származott. Az uralkodó kancellárjaként, az udvar tagjaként bizonyos fokú illojalitást kétségkívül elkövetett a pápai követtel folytatott tárgyalása során. Ezt az illojalitást azonban kompenzálja, hogy kalocsabácsi érsekként egyben vezető rendi méltósága is volt az országnak, amelynek egyre inkább tényleges kancellárjának is érezhette magát.¹³⁶ Két évtized bécsi udvari tapasztalatai, ezalatt kifejtett politikai ösztönei időben megszólaltatták a vérszengőket számára. A feltétel nélküli uralkodói bizalom is észrevehető: Lippay halálát követően, 1666 januárjában primási kinevezése rekordgyorsan ment végbe, döntését I. Lipót mindössze három napi széküresedést követően hozta meg. Elődje császári jelöltségét (nominációját) a bíborra azonban kifejezett kérésére sem kapta

¹³⁴ Lásd Szelepchény levelét Szegedy Ferenc kancellárhoz, Pozsony, 1667. április 19. Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Secretum [EFL AS], n. 45. (Epist. ad episc. Szegedy, 1668–1670). Wesselényi nádor március 23-án hunyt el Zólyomlipcsén. Az említett főherceg (Ferdinánd Vencel) 1667. szeptember 28-án született meg, de alig négy hónapot élt. Az udvar 1667 őszén, 1668 tavaszán mind a nádorválasztás, mint a királynékoronázás miatt hajlott volna a diéta összehívására, amitől végül a mind feszültebb belpolitikai helyzet miatt állt el. Benczédi: *Rendiség, abszolutizmus...* 140. 2. j.

¹³⁵ Vö. Bérenger: *Une tentative...* 221–236.

¹³⁶ A kancellár „házy szolgálja” jellegére vö. „*From kegyelmednek...*” n. 415. A folyamatra, melyben a kancellár/kancellária az ország/rendek és az uralkodó közös intézményéből/tisztségviselőjéből az utóbbiévá válik: Fazekas: *Kancellária...* 5–6. és 97–99. Megjegyzendő azonban, hogy mindennek ellenére – s annak dacára, hogy az ország primásai általában csupán alkancellárként tekintettek az udvari kancellárra –, a nyitrai vár Szelepchény által megkezdett erősítését befejező Pálffy Tamás a vár kapuja fölé „*Cancellarius Regni Hungariae*”-ként írta ki magát az 1670-es években, mely felirat ma is látható.

meg, az már két nappal Lippay elhunytát követően a salzburgi érseknek jutott, akit VII. Sándor már a következő év elején a kardinálisok sorába iktatott.¹³⁷ Szelephényt a bíbor jelentette presztízis: rang és kiváltságok nélkül is méltán nevezhetjük a bécsi udvar legbefolyásosabb magyar tagjának a kora újkorban és egyben legnagyobb politikai túlélőjének. Abban az időszakban, amikor is az uralkodó tudta nélkül folytatott titkos diplomáciai tárgyalások miatt két titkos tanácsi elnök, császári főminiszter is megbukott, és az udvartól számúzva háziőrizetben fejezte be politikai pályafutását. 1669-ben a császári politikát éppen 1665-től irányító Johann Weikhard Auersperg lett kegyvesztett (1667 őszén/telén a Grémonville-l folytatott titkos tárgyalásai vezettek az 1668. január 18-ai egyezséghez), 1674-ben pedig a helyébe lépő Wenzel Eusebius Lobkowitz.¹³⁸ Nem lehetünk benne biztosak, hogy a franciákkal folytatott titkos egyeztetéseikben messzebbre mentek volna, mint tette azt Szelephény György 1665. november végén Giulio Spinolával.

A nuncius és a kancellár megbeszéléséről a jelek szerint nem szivárgott ki semmi. Spinola a Szelephény által elmondottakat az őt rendszeresen bizalmas megbeszélésekre hívó olasz származású Eleonóra özvegy császárnénak¹³⁹ sem árulta el a jelek szerint. Egyedül talán egy téren mutatott némi elkötelezettséget és aktivitást Habsburg-oldalon. Nyilvánvalóan előzetes egyeztetés nyomán közreműködött abban, hogy Kollonich kánoni kivizsgálási eljárása már császári kinevezése napján megkezdődjön a nyitrai püspökségre, és a hitvallást is szinte azonnal letehetette. Ezzel az uralkodói aktust kánonjogilag is előzetes legitimációban részesítette, és ezzel tulajdonképpen szerepet vállalt abban, hogy Kollonich bekerüljön a magyar püspökök közé, továbbá Nyitra és a tervezgetésekben kulcsszerepet kapó nyitrai vár a kulcsidőszakban pedig átmenetileg kikerüljön a magyar epizkopátus kezéből. Mindezt végül Szelephény csupán hátráltatni tudta.¹⁴⁰

¹³⁷ Az uralkodó 1666. január 15-én írta alá az esztergomi érseki kinevezést. PL AS AR Class. A, n. 28.; HU-MNL-OL-E 229 2. kötet, fol. 149–150. Vö. Kollányi: *Esztergomi kanonokok...* 246. és Juhász: i. m. 40. A kamarai beiktatásra már egy hét múlva sor került. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája, Expeditiones camerales [HU-MNL-OL-E 15], n. 66/I/1666. A császár döntésére: *Privatbriefe Kaisers Leopold I...* 190. (n. 84.); a salzburgi érsek bíborosi felterjesztését már 1666. január 5-én expedálták: AAV Segr. Stato, Principi, vol. 89, fol. 6r–v.

¹³⁸ Auerspergre: Grete Mecenseffy: *Im Dienste dreier Habsburger. Leben und Wirken des Fürsten Johann Weikhard Auersperg (1615–1677)*. Wien–Leipzig, 1938 /Archiv für Österreichische Geschichte 114/2./, 462–502, különösen 481skk; a forrásokban *Dux Saganensisként* szereplő Lobkowitznak érdekes módon nincs modernnek mondható biográfiája, rá lásd a kurrens nemzetközi lexikonok szócikkeit, mindenekelőtt Hans Schmidt: Lobkowitz, Wenzel Eusebius Fürst von. *Neue Deutsche Biographie* 14. Berlin, 1985, 732–734.

¹³⁹ Vö. a fentebb más összefüggésben már idézett nunciusi jelentéseket: *Nuntiaturlberichte...* 787–788. (n. 441–442.) és 790–791. (n. 441.).

¹⁴⁰ Lásd fentebb, 113–119. j.

Spinola nunciatúrája ugyanakkor rendkívül rövid, mindössze két éves volt, és már 1667-ben visszatért Rómába, utóda a majdani XII. Ince, Antonio Pignatelli lett (1668–1671).¹⁴¹

8. Szelephény primás és az összeesküvés felszámolása

Amikor 1668 őszén Iványi Fekete László, Wesselényi nádor volt tisztje, majd Barkóczy István feltárta a primás előtt a nyárra tervezett felkelés és a hozzá vezető korábbi szervezkedés történetét, Szelephény haladéktalanul továbbadta információit a bécsi udvarnak és magának I. Lipótnak.¹⁴² Sőt már 1668 tavaszán, nyarán mozgósította hírszolgálatát a felső-magyarországi mozgolódásokról, Bory Mihály „hallani is borzasztó” dolgairól.¹⁴³ 1669 májusában az eperjesi gyűlés és Zrínyi ottani fellépése ellenében politizálva hívta fel az uralkodó figyelmét arra, hogy Nádasdy nemcsak *coram hereticis et factiosis* törekszik gyűlöletessé tenni őt, az egyházi rend fejét, hanem Kollonich-csal karöltve az udvarban szintén így tesz.¹⁴⁴

Mindezek után nyilvánvaló, hogy Szelephény nem vett részt abban a szervezkedésben, amely az 1666. februári stubnyai találkozóval ténylegesen a Wesselényi-féle 1666–1667-es összeesküvésbe fordult, majd a leginkább már Nádasdy Ferenc és Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, valamint I. Rákóczy Ferenc nevével fémjelvezhető 1667–1668-as, illetve 1669–1670-es szervezkedésé alakult.¹⁴⁵ Ez nem csupán feltételezés, illetve logikus történeti következtetés. Mint irreális, kalandor, az ország (rendi) függetlenségét veszélyeztető vállalkozást saját – hihető – állítása szerint igyekezett leszerelni. Az összeesküvés bukásának napjaiban látványosan és harsányan közreműködött a bécsi udvar felszámoló manővereiben, 1670-ben folyamatosan oda-vissza ingázott Pozsony és Bécs között.¹⁴⁶ 1670. április 26-án, alig két héttel Zrínyi és Frangepán letartóztatása után Bársony György váradi püspökhöz írt, eddig ismeretlen leveléből jól diagnosztizálható a primás elhatárolódása az összeesküvőktől és közreműködése a lázadás leverésében. A szervezkedés leállítására tett feltételezett kísérleteire utolsó sorai utalnak: „*én eléggé munkálkottam, hogy az szegény hazát minden alkalmatlanságoktól megoltalmaztam volna...*”.

¹⁴¹ A majdani XII. Ince bécsi nunciusi kinevezése 1668. márciusban kelt. Squicciarini: i. m. 148–150.

¹⁴² Pauler: *Wesselényi*, I... 205–208.; Rottalhoz erről írt leveleinek idézésével: Benczédi: *A Wesselényi-féle...* 630.

¹⁴³ Óváry: i. m. 248. (n. 1551–1552.) és 249.. (n. 1560.) („...*non dubium, quin brevi maiora sit perpetraturus scelera, quorum exemplo iam etiam Michael Borj tanta perpetrare audet, ut aures horreant ea audire*” – ered itt a további rebellió Balassa Imre lázadásából. MTAKK 4928–29/D-255, időrend [1668. július 27.]).

¹⁴⁴ Levele az uralkodóhoz, 1669. május 19. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. Vö. Óváry: i. m. 257. (n. 1608.) Pálffy Tamás kancellár elleni panaszai 1669. július 31-éről: uo. 259. (n. 1618.).

¹⁴⁵ Lásd a 15–16. j.-ben idézett alapirodalmat.

¹⁴⁶ Vö. Óváry: i. m. 265–266. (n.1652.), 266. (n. 1658.), 280–281. (n. 1731.).

A dokumentum Szegedy Ferenc Lénárt egri püspök iratai között maradt fenn, nyilvánvalóan terjesztés céljából a primási kancellárián készült másolatban:

„Vettük kegyelmed levelét, és az mit szóval pater Sambar¹⁴⁷ által üzent, megértettük. De édes püspök uram, nem köll azoktul az nyughatatlan seditiosusoktul [lázadoktól] annyira tartanunk, vagy félnünk, paveant illi et non paveamus nos [ők féljenek és nem mi]: mert ezek olyanok, ami nemök azok a sáskák, kikről Sz. János in Apocalypsi ír: sunt sine rege et capite [király és fő nélkül vannak], tanulhatnának a megromlott fejektül, Bán uramtul, aki sógorával edgyütt kemény arestom alatt vagyon. Íme mint rontá magát, feleségét, gyermekiit és sógorát, minden jovaira már Őfelsége kezét tette; ezennel többen is (amint vélnek az emberek) lesznek olyanok, akik hasonló kelepczében esnek. Az hadak máris megindultak, e jövő szerdán Posonynál lesznek, akik Morvából és Csehországból jönnek, Vágújhely és Trinchin között meg fognak csak ezekkel egyezni, akik peniglen Slesziából és Suecziából,¹⁴⁸ azok Jablonkán mennek által. Hada Őfelségének elegendő léssen, csak adhassunk elegendő provisiót nekik, adgyon számot róla Isten s világ előtt, aki azt a sok idegen németet nyakunkba hozta, én eléggé munkálgottam, hogy az szegény hazát minden alkalmatlanságotul megoltalmaztam volna, de ha így akarták némelyek nyughatatlan elméjek praecipitantiavival [megzuhanásaival], úgy vegyék hasznát. Tarcsa és éltesse Isten sokáig jó egészségben kegyelmedet. Most többet nem írhattunk, mivel Őfelsége kihívtaván Laxemburghba bennünket, im szintén a szekérbe ülünk” – fejezte be sorait Szelepchény.¹⁴⁹

A primás e levelében kárhoztatta a felelőtlen politizálást, s szemlátomást berzenkedett az ország német megszállása ellen. A csapatok hadmozdulatairól pontos értesülései voltak, ezeket egyaránt szerezhette az Udvari Haditanácstól, illetve a hágók közelében lakó papjaitól, intézőitől, kamarai tisztviselőktől. Információit nyilvánvalóan az ellenállás demoralizálása céljából terjesztette. Az összeesküvés felszámolásakor huzamosabb ideig Bécsben tartózkodott, I. Lipót tartotta ott, és rendszeresen részt vett a császári döntéshozatalban, rendre kijárt Laxenburgba, majd Ebersdorfba is.

Szelepchény óvatossága nem volt hiábavaló, stratégiája mindezen jelekből ítélve bevált, politikai ösztönei nem csalták meg. Ugyanakkor a helytartótárs Nádasdy Ferenc szeptemberi letartóztatása kétségkívül számára is jelentősebb turbulenciát okozott. Az országbíró magából az összeesküvés folytatásából, az 1670-es felkelés előkészítéséből már inkább ki-, mintsem bennmaradt. A rendi szervezkedést és egy

¹⁴⁷ Sámbar Mátyás S.I.

¹⁴⁸ Sueczia az *Orbis Latinus* szerint a nyugat-porosországi Schwetz (*Swetense Castrum*).

¹⁴⁹ A Bécsből írt levél címirata: „*Paria litterarum illustrissimi domini archiepiscopi Strigoniensis ad dominum episcopum Varadiensem*”. EFL AS n. 45 (Epist. ad episc. Szegedy, 1668–1670). Szelepchény ekkori magatartására lásd Pauler: *Wesselényi*, II... 55–59. is. Zichy István ugyanekkor hasonló információkat közölt a pozsonyi kamarával. Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere. *Századok*, 1975. 509–550., 527–528.

országgyűlés összehívásának előkészítését leginkább saját nádori ambíciói miatt azonban folytatta (az 1668-as *Oratio* az ország négy rendjéhez szólt, és rendi gyűlést hívott össze 1670 márciusában Besztercebányára). Emiatt, valamint óriási vagyona miatt az erősödő, sőt vérszemet kapó lipóti abszolutizmus célkeresztjébe került. Mozgásának iránya mindazonáltal ellentétes a primáséval. 1664 őszén még ők ketten fogadják el a vasvári békét,¹⁵⁰ és 1665 folyamán részesei a különféle közjogi koncepciók kidolgozásának, ám Szelepchény 1666-ra felismeri a realitásokat, és ügyesen visszakozik. 1666 nyarára Nádasdy pedig jó időre csatlakozik a stubbornai, murányi összeesküvőkhöz. Bár hivatalos kihallgatáson csak a harmadik alkalommal vallott Szelepchény ellen, már 1670. szeptemberi 3-ai letartóztatása¹⁵¹ alkalmával mondhatott egyet s mást, mint ahogy Zrínyi Péter is tett utalást érseki érintettségre szeptember 7-én.¹⁵²

Ezt követően szinte azonnal súlyos támadás indult a primás ellen az udvarban. Régi haragosa, Pálffy Tamás kancellár, aki bizalmasa, de a kancellári szolgálatban végül be nem való Szegedy püspök helyére lépett, Kollonich Lipóttal az oldalán nyíltan megvádolta az esztergomi érseket a szervezkedésben való részvétellel.¹⁵³ A korábbi, szűnni nem akaró ellentétekhez szorosan kapcsolódó¹⁵⁴ támadás egyúttal Rottal János ellen is irányult, akit viszont aligha lehetett meggyanúsítani, és inkább a lócsei *commissio* élén végzett bizonyos irénizmusa ürügyén vették célkeresztbe. A bukott főuraktól elhatárolódó, azokat kárhoztató, további letartóztatásokat vízionáló és az összeesküvés felszámolásában a jelek szerint buzgólkodó – a bevonuló hadak ellátásából talán hasznot is hajtó – és legfőképpen az udvarban otthonosan

¹⁵⁰ *Acta coniurationem...* 7–8. (n. v.).

¹⁵¹ Pauler: *Wesselényi*, II... 140–144.

¹⁵² Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 490–491. (7. j.). Zrínyi állítása egyaránt vonatkozott Széchényi Györgyre is. Lásd fentebb, 86. j.

¹⁵³ Részletesen Szelepchény és Rottal levelezése alapján: Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 491–494.

¹⁵⁴ A szűnni nem akaró „fakcióharc”-ról érzékletes beszámoló a primás 1669. május 6-ai levele Lipóthoz. Ebben előljáróban a felső-magyarországi mozgalmakat szervező Vitnyédy (aki az ő személyében az egyházat akarja „prostituálni”) és Nádasdyt vádolja, majd rátér Kollonichra, aki szerinte már Rómában is rossz hírért keltette, nemcsak Magyarországon és Bécsben: „*Iam recte intelligo dictum episcopum modo Viennam ascendere velle, ut me ibi quoque sinisteris commentis et calumniis traducat, suosque aliquos excessus, quos me nescivisse existimat, excusatione praeveniat. Haec sunt artes, quibus malevoli isti vigilem meam erga servitium maiestatis vestrae fidelitatem et existimationem convellere et lacerare ubique, tam hic inter regnicolas, quam etiam in aula maiestatis vestrae, quin etiam alibi, plane in Italia nituntur. Non ita pridem monitus sum a quodam confidante amico meo, quod idem episcopus tales delatorios pasquillos scripserit plane Romam. Ad que omnia ego tantum tacens gemo et attendo, quid ulterius sit meditataura haec factio, confusus brevi calumnias eorum et falsa commenta, sincera veritate et status mei nota omnibus integritate. Interim tum tot tribulationibus et inanibus iuveniliū istorum et inquietorum ingeniorum vexationibus fatigatus, taedet me plane vitae meae cupiens potius dissolvi et ut quantocius moriatur morte pistorum anima mea*”. MTAKK 4928–29/D-255, időrend. Vö. Óváry: i. m. 257. (n. 1604.)

mozgó, remek taktikai érzékkel megáldott Szelephénynek azonban rövid úton sikerült tisztáznia magát. Első körben, 1670. november 10-én egy Pálffy Tamás kancellár állításait cáfoló uralkodói iratot eszközölt ki, amely szerint alaptalan a vád, miszerint Nádasdy Ferencsel titkos és törvénytelen levelezést folytatott volna.¹⁵⁵ A nála alaposabb gyanúba keveredett püspöktársait már egy jó hónappal korábban eredményesen igyekezett védelmébe venni. Mind I. Lipótnál, mind pedig a főminiszter Lobkowitznál elérte, hogy ha valamelyik egyházi személy gyanúba is esne, az ne derogáljon az egész klérusnak, hanem vegyék figyelembe az „egyházi rendnek honestását”, és metropolitaként ő járhasson el velük szemben.¹⁵⁶ A primás gyors és hatékony fellépésének köszönhetően az ellene szervezett palotaforradalom híre még csak ki sem szivárogott. Még a rendre jól értesült toszkán (és pármai) rezidens Giovanni Chiaromanni sem hallott róla.¹⁵⁷

Kollonich és Pálffy arra irányuló puccskísérlete, hogy átvegyék a magyar ügyek irányítását a primás-helytartótól, tehát hamar elbukott, „*már október végénovemberben szétfűjták az őszi szelek, ámde Szelepcsényi, aki önmagán keresztül némileg az egész katolikus magyar főúri világnak kelt a védelmére, megküzdött, győzött és – maradt.*”¹⁵⁸ E világ és a magyar rendiség védelmére nyújtotta be október első napjaiban fontos emlékiratát, „*amely átfogó tervezetet tartalmazott a magyarországi rendezés általa helyesnek tartott irányáról. Az első komoly hozzászólás volt ez a kormányzat kérdéséhez a vezető magyar politikusok részéről, abban az új történeti helyzetben, amely a Wesselényi-mozgalom kipattanása és leverés után előállt*” – írja Benczédi László az esztergomi érsek „alkotmányos projekttervéről”.¹⁵⁹ Ezen korszakos jelentőségű emlékiratát, annak jelentőségét és fogadtatását, továbbá a primás politikai szerepvállalását az elkövetkező két évben, részben pedig azt követően, professzionálisan elemzi Benczédi a korábbiakban már többször idézett tanulmányában.¹⁶⁰ A szerző gyakorlatilag az egész addigi historiográfiával vitába

¹⁵⁵ Benczédi, i. h. Az ártatlanságát „bizonyító” tanúsítvány másolata: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyvtár, Kézirattár [ELTE EKK], Collectio Hevenesiana, vol. 70., fol. 176–177. – A primás győzelme nem volt megsemmisítő, Pálffy később is gyakran tört borsot az orra alá. 1671 tavaszán Szelephény például amiatt tiltakozott felháborodottan Lobkowitznál, hogy a kancellár az ő tudta nélkül töltetett be több egyházi javadalmat. Óváry: i. m. 300. (n. 1830.) és 302. (n. 1841.) – Úgy tűnik, a Szelephény és Rottal elleni udvari machinációkba Hocher kancellár is bekapcsolódott, Lessenyei Nagy Ferencről kifejezetten az utóbbi ellenében szeretett volna terhelő adatokat nyerni. ÖStA HHStA Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 295. Konv. D, fol. 11–18 (1671. október 15.).

¹⁵⁶ Levele Szegedy Ferenc egri püspökhöz (1670. október 2.): Balássy Ferencz: Közlemények az egri érseki levéltárból. *Magyar Tudományos Értekező*, 1862. 2. sz. 260–268. és 334–346., 344–345. (n. 13.) Vö. Pauler: *Wesselényi*, II... 156–158. is.

¹⁵⁷ Ekkori jelentéseiben csupán fáradozásai jutalmául kapott újabb helytartói kinevezése szerepel. Bécs, 1670. november 1. Óváry: i. m. 294. (n. 1795.).

¹⁵⁸ Az idézet: Benczédi: *Szelepcsényi érsek ügye...* 494.

¹⁵⁹ Uo. 494–495.

¹⁶⁰ Uo. 495skk.

szállva rajzolja meg – negatív személyes tulajdonságait a maguk helyén kezelve – Szelepchény politikai portréját, és voltaképpen rehabilitálja személyét a magyar történetírásban: ő a „a mérleg nyelve” rendiség és abszolutizmus között, kompromittálódott katolikus főurak megmentője, egyfajta konzolidátor. Benczédi rámutatott arra, hogy befolyása megőrzését Szelepchény sok tekintetben tulajdonképpen a Lobkowithoz fűződő viszonyának köszönhetette, aki azonban nem vette észre, hogy az 1670 őszi aratott személyes győzelme, az október 10-i titkos tanácsi konferencián kapott „vállveregetés”, a személyes bizalom kifejezése csupán érdemi javaslatainak elutasítását palástolta.¹⁶¹

Benczédi többször visszatér az 1670. október 10-én tárgyalt emlékirat utolsó pontjára, amely az örökös királyság bevezetéséről, a rendek szabad királyválasztó jogának feladásáról szól: *„Vajon tudatos volt-e Szelepchényben a magyar rendi önállóságra leselkedő nagy veszély, vajon dolgozott-e benne olyan szándék, hogy ajánlatával, gesztusával mintegy elébe menjen az eseményeknek, s kifogja a szelet a bécsi udvar vitorlájából? – Nem tudjuk, de ismerve a szeptemberi hetekben eluralkodott általános megfélemlítettség érzését, ezt a feltevést nem zárhatjuk ki a lehetőségek köréből. Objektív jelentésében ez a javaslat mindenestre egy ilyen megelőző és védekező funkciót töltött be: a magyarországi főúri és nemesi mozgalom összeomlása után, amikor Bécs kezében összpontosult minden hatalom, úgy tartani fenn, illetve állítani helyre a korona és az ország együttműködését, hogy a rendi dualizmus súlypontját bizonyos mértékig a központi hatalom irányába tolják el. Hogy az érsek eközben távlatilag is lemondott az állami önállóság alkotmányos biztosítékáról, a szabad királyválasztásról, az tagadhatatlan, ámde ezt egy olyan szorongatott helyzetben tette, amikor a félszázaddal korábbi csehországi események ismétlődésének rémképe sejlett fel – s nem alaptalanul – a kortársak képzeletében...”*¹⁶² – olvashatjuk.

Benczédi László arról is ír, hogy Bécsben 1671–1672 folyamán ismételten előelőhozták a hűtlenségén esett foltot. Mindaddig szó esett erről, amíg „ártatlanságáról” 1672. október 12-én az uralkodó egy újabb, általánosabb jellegű tanúsítványt adott ki.¹⁶³ A Szelepchényt a magyar politikai kultúra élvonalába elhelyező marxista történész a jelek szerint egyedül ezt az egy kérdést, tudniillik azt, hogy mivel szorították sarokba a primást, nem tudja megfejteni. A tanulmányunk elején megoldásra váró problémafelvetésként idézett dilemma részletei a következők: *„Történeti kutatásunk mindezideig nem tisztázta megnyugtatóan, volt-e, s ha igen, mennyi tényalapja a két főpap, Szelepchényi György esztergomi és Széchenyi György kalocsai érsek »beavatottság«-ának. Ami Szelepchényit illeti, ismerjük az öreg primás vérbő, impulzív természetét: nagyon is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a bécsi politika ellen olykor indulatos kijelentésekre ragadtatta magát. Amellett tudjuk azt is, hogy az érseknek nem kellett a szomszédba mennie némi furfangért, ravaszágért.*

¹⁶¹ Uo. 496.

¹⁶² Uo. 499–500.

¹⁶³ Uo.; HU-MNL-OL-A 57 15. kötet, 433–444. old.; PL AS AR Class. X. n. 196. 61. csomó, fol. 201.

Nagyon is valószínű például, hogy amit a mozgalomról megtudott, azt az udvarnak úgy adta tovább, hogy nem mindent adott tovább, s a kettő közötti rés már bő alkalmat nyújtott a gyanú megfogására. Szolgálatokat tenni erre is, arra is, lehetőleg minden irányban bebiztosítani magát – ez nagyon is beleillik abba a képbe, amelyet a források nyomán erről a bonyolult, ellentmondásos, s a maga nemében robusztus figuráról alkothatunk. De tulajdonképpen ezt írta elő a számára az a hatalmas érdek is, amelyet a maga személyében kifejezett: a magyar katolikus rendiség, vagy még közelebbről, a rendi szellemű magyar katolikus egyház. És Szelepchényi, a háta mögött ezzel a roppant érdekeltséggel, sajátos módon éppen azon az áron, hogy ravaszkodásával gyanúba keverte magát – vagyis éppen helyzete élő és feloldhatatlan ellentmondásai által – vált az események további alakulásának, az 1670-ben kibontakozó új politikai iránynak mintegy a kulcsfigurájává” – sorjáznak Benczédi fontolódásai.

Nos, Spinola nuncius szövegének ismeretében talán mi már megpróbálkozhatunk a kérdés megválaszolásával. Jelenleg arra az egy tényre van bizonyítékunk, hogy Szelepchény tárgyalta katolikus főpapokkal és főurakkal 1665 őszén arról, hogy az Erdéllyel egyesített Magyarország „protektora” a Szentszék legyen, és a magyar trón betöltésében közreműködjön, az ország számára hasznos uralkodót „kanonizáljon” (*canonizzasse*). Szelepchény személyes munkálkodását (*le di lui maniffature*) ígérte ama alárendeltség (*subordinazione*) valóra váltása (*verificare*) érdekében, amellyel Magyarország és Erdély tartozik a pápa irányába, és finom államjogi distinkcióval az ország (*Regno*) és az államok (*Stati*), azaz a királyi és a fejedelmi állam törvényes investitúrájáról (*legitima investitura*) beszélt. A Szentszéknek viszonzásul megegyezés szerinti, illendő „tiszteletadót” (*tributo dell’homaggio*) ajánlott fel azon engedmesség kifejezésére, amelyet az ő révén adnának a „pápa szentséges nevét ennyire tisztelő engedelmes népek”.

Mindez így, 1670-ből és az azt követő évektől nézve már roppant kockázatosan hangzott, kiváltképpen az I. Lipót elleni merénylet(ek) ismeretében – Nádasdy harmadik kihallgatásakor ezt firtatták részletekbe menően.¹⁶⁴ A protestáns Vitnyédy által az uralkodó ellen tervezett/szervezett merényletet elsőként 1666-ban említik,¹⁶⁵ de nyilván már korábban is felmerült az ötlet. A merénylet(ek) jelentőségének tényét esetleges megvalósulása teljesen más fénybe helyezi annak tudatában, hogy az Ausztriai-ház örökösödésének kérdését 1740-nél jó hetven esztendővel korábban tette volna aktuálissá és akuttá. És a tervezett merénylet összefüggésében Szelepchény akciója is önmagában szintén súlyosabb konspirációs vonulatot nyer. Hiszen bár a nuncius előtt nyilván nem mondta és nem is mond-

¹⁶⁴ Nádasdy harmadik kihallgatásának ismertetése: Pauler: *Wesselényi*, II... 281. A pápai közbenjárás: uo. 282–283. A merényletre tervére vonatkozó vallomásokra lásd Pauler: *Wesselényi*, I... 110, 2. j. Vö. Pauler: *Wesselényi*, II... 116–117. is.

¹⁶⁵ Pauler: *Wesselényi*, II... 108–110. Megemlítendő, hogy az elrablás, erőszakos halál stb. mellett a „diszkrétebb” mérgezés vádja is előkerült. Uo. 282–283.

hatta ki, de egyáltalán nem biztos, hogy az egyházi rend terveiben, amelyek I. Lipót esetleges közeli halálának valószínűségét vették fontolóra, kizárólag a természetes halandósággal számolt... Bizonyítani nyilván nem lehet, de feltételezés szintjén számba vehetjük, hogy netalán egy esetleges merénylet vélt sikere volt az, ami előre gondolkodásra, az új helyzetre történő felkészülésre ösztönözhatta a magyar prelá-tusokat. A magunk részéről nehezen hisszük, hogy a klérus előtt a merénylet elkép-zelése titokban maradt volna, hiszen számos példa cáfolja ezt. A 17. század elején IV. Henrik francia király életét orgyilkos tör oltotta ki, majd a század közepén I. Károly angol királyt kivégezték. A zsarnokölésről vallott korabeli, akár protestáns, akár jezsuita nézetek Európa-szerte ismertek voltak, hasonlóképpen elterjedtnek számított a *culpa felix*,¹⁶⁶ akárcsak az uralkodói kötelezettségszegésről szóló Grotius-i tanok.¹⁶⁷ Mindezek ismeretében, illetve a várható politikai „hasznot” szem előtt tartva, I. Lipót kiiktatásának elképzelését egyáltalán nem tekinthetjük epizodikus elemnek a szervezkedés történetében, mint ahogy Zrínyi és Nádasdy kihallgatói sem tekintették annak. Sőt az egész összeesküvésnek ez adott volna valamelyes realitást. Az elkövetőktől nyilván el kellett volna határolódní, megbün-tetni őket – ezért nem vállalta végül senki; de a beálló *fait accompli*-ban az ország rendjei már szabadon és törvényesen cselekedhettek volna – gondolhatták. Lipót halálával pedig a vasvári béke érvényessége is erősen megkérdőjeleződött volna. De nem soroljuk tovább a feltételezéseket.

Pálffy Tamásnak az országbíró vallomása vélhetően csupán alkalmat adott a vád megfogalmazásához, az 1665-ös elképzelések tényéről és tartalmáról mindvégig tudhatott valamit. Ám mindaz, ami a magyar rendi szervezkedések, tervezge-tések világának természetes sajátja volt gyakorlatilag Luxemburgi Zsigmond halála óta a szabad királyválasztás jogának köszönhetően, 1670-re összeesküvéssé alakult. Kiváltképpen akkor, ha és amennyiben az elképzelések között bármilyen kontex-tusban előkerült a trónutódlás kérdése, lett-légyen annak immár bármilyen, akár természetes oka is. Benczédi László így értékeli Szelepcsényi 1670. októberi terve-zetének utolsó, a szabad királyválasztás jogáról lemondó részét: „A Szelepcsényi ajánlatában kifejeződő magyar rendi hűségnyilatkozat, az uralkodóház iránti loja-litás adott időpontban történt demonstratív kinyilvánítása végeredményben a magyarországi feudális uralkodó osztály többségének természetes önvédelmi reflexe volt, amellyel a csehországi katasztrófa méreteinek magyarországi ismétlődését kívánták elhárítani.”¹⁶⁸ A Spinola-szöveg ismeretében ezt az értelmezést azzal

¹⁶⁶ A zsarnokölés teóriájának felekezetek feletti jellegére és hazai vetületeire: Szolnoki Zsolt: Egy jezsuitaellenes argumentum interkonfesszionális helyzetben. In: *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Szerk. Móré Tünde – Tasi Réka. Budapest, 2020 /Reciti Konferenciakötetek 8./, 115–127., különösen 122ssk.

¹⁶⁷ Hugo Grotius vonatkozó alampunkája (*De iure belli ac pacis libri tres*) 1625-ben jelent meg elő-ször Párizsban.

¹⁶⁸ Benczédi: *Szelepcsényi érsek ügye...* 500.

egészíthetjük ki, hogy Szelepchény ezzel igyekezett leginkább korigálni saját korábbi „megingását”. Így magyarázható, hogy miért is került emlékirata végére mintegy meglepetésszerűen ez a pont. Királyválasztásról tárgyalni 1665-ben még tulajdonképpen természetes rendi jog volt, ez 1670 őszére már a felségsértés felé közelített. Úgy véljük, csakis az 1665-ben „titkos” gyűléseken elhangzott, majd a nuncius elé tárt elképélésekről beszélhettek a letartóztatott katolikus főurak 1670 szeptemberében, erre tromfolt szinte azonnal a primás az örökös királyság tervével, deklarálendő és bizonyítandó feltétlen hűségét a dinasztia felé. Ügyes politikai lépés volt részéről, amivel csorbítani tudta vádlóinak tekintélyét. Hiszen valójában olyan jogról való lemondást ajánlott fel, amely kapcsán éppen ő maga győződhetett meg öt évvel korábban, illetve Zrínyi és Nádasdy bukásával végképpen, hogy nincs valós geopolitikai realitása alkalmazásának. 1665. novemberi koncepciójának – amely Spinola utalása szerint a dinasztia közeli teljes kihalásával számolt – antitéziseként Szelepchény úgy fogalmazta meg a Habsburgok örökös királyságának gondolatát, hogy a spanyol ágat egyedül a debil, utódnemzésre alkalmatlan II. Károly képviselte, Lipótnak pedig akkor még csupán egyetlen élő, mindössze másfél éves lánya volt (a korábban már említett Mária Antónia). Voltaképpen megszívlelte Spinola tanácsát, illetve a nemzetközi diplomáciai trendet követve az osztrák ág továbbélésével számolt.

Esztergom érseke nemcsak azt a Mohács után nyilvánvaló és alapvető tézist mélyíthette el magában, miszerint Magyarország Csehország és az osztrák örökös tartományok nélkül nem állhat meg a törökökkel szemben, hanem azt is, hogy az immáron másfél-évszázados, erős birodalmi pozíciókkal is rendelkező keleti Habsburg-államalakulat semmiképpen nem fogja „elengedni” a Magyar Királyságot, még egy esetleges dinasztikus válság esetén sem. A válság áthidalására – hozzunk egy mindössze 70 évvel későbbi analógiát – a nőági öröklés már ekkoriban megoldásul szolgálhatott volna. Nem csupán I. Lipót csecsemő gyermeke, hanem III. Ferdinánd 1653-ban és 1654-ban született lányai, Eleonóra és Mária Anna Jozefa révén,¹⁶⁹ illetve hasonlóképpen említhető Klaudia Felicitász (1653–1676), a hajadon tiroli főhercegnő, aki a már említett Ferdinánd Károly leánya volt. Klaudia Felicitász lett végül 1673-tól I. Lipót második felesége. Mindketten I. Ferdinánd leszármazottai voltak, sőt a főhercegnő nemcsak apai, hanem anyai ágon is.¹⁷⁰ A magyar jogrendet megkerülő kivégzések, az abszolutista intézkedések bevezetése már ekkor kézzelfoghatóvá tették a később a *Pragmatica Sancti*óban szemléletesen kifejezett *indivisibiliter ac inseparabiliter* eszméjét. A Szelepchény

¹⁶⁹ Előbbi Mihály lengyel királyhoz, majd a lotharingiai herceghez ment feleségül († 1697), utóbbi pedig 1678-ban János Vilmos majdani pfalzi választófejedelem felesége lett († 1689).

¹⁷⁰ Elképzelhető tehát, hogy az ő házasságát a szokásos dinasztikus szempontok mellett (III. Ferdinánd második felesége is a tiroli ágból származott) esetleg a magyar trón biztosításának szempontja is indokolhatta. Mindenesetre korai halála, illetve a rendi alkotmány felfüggesztése miatt még királynévá koronázására sem került sor. – A fenti biográfiai adatok: *Die Habsburger...* passim; Hamann: *Habsburg lexikon...* ord. alph.

által megfogalmazott örökös királyság elve ebben a megközelítésben nem más, mint arra irányuló törekvés, hogy az „örökletes betagozódás” a rendi alkotmány szabályai szerint és annak fennmaradásával menjen végbe. Az 1665-ös esztendő tervezeterei, a Giulio Spinola nuncius elé tárt koncepció voltaképpen 1723. évi *Pragmatica Sanctió*hoz vezető *folyamat* korai előjátéka.

Jegyezzük meg végül, hogy rövid úton el kell vetnünk Benczédi azon meglátását, miszerint Szelephény úgymond „ravaszkodott” volna, és nem adott minden információt tovább, hogy a szervezkedés esetleges sikerére is biztosítsa magát. Egy eredménnyel járó összeesküvésben, egy új Zrínyi/Nádasdy/Rákóczy-rezsimben Szelephénynek „semmiféle lapot nem osztottak volna” – pongyolasága ellenére talán ez a legkifejezőbb megfogalmazás. Elég, ha a Nádasdy-féle *Oratió*ban róla mondottakra („ordét, visit...”), vagy Báthory Zsófia erős ellenérzéseire gondolunk, aki a Kollonich–Pálffy-féle puccsot is támogatta a primás visszaszorítása, sőt megbuktatása érdekében. Szelephény koncepcionális okok mellett személyi indítékok, érdekek miatt is mindvégig az udvar oldalán volt már 1667–1670-ben. Nem véletlenül szerepelt elfogásának terve egyes összeesküvők programjában, amelyre ő maga is hivatkozik később.¹⁷¹ Az is adathozható, hogy az 1665. évi közös gondolkodás után a rendi vezetők korábbi személyi ellentétei már 1666 nyarára kiújultak.¹⁷²

*

Spinola nuncius jelentésének tanúsága szerint az alternatív politikai, közjogi program 1665-ben fogalmazódott meg Szelephény és vele együtt a *status ecclesiasticus* vezetőinek fejében. Még hozzá egy olyan program, amely alapvetően szintén csak katolikus rendiséggel, katolikus királysággal, sőt fejedelemséggel számolt volna. Nem tévedünk, ha kijelentjük: a protestánsok inkább választották volna a török behódolást, mintsem egy esetleges pápai hűbért. Mint ahogy tudjuk: a Szapolyai-féle út, egy erdélyi típusú megoldás lett végül Wesselényi szervezkedésének fő vonulata.¹⁷³ A szentszéki protektorátus elképzelése az 1664-es országos csatlódás, illetve a közjogi és külpolitikai eufória világában keletkezett. A Rajnai Szövetség és XIV. Lajos csapatainak megjelenése, a képviselőikkel folytatott korespondencia kitágította a magyar rendek világképét. Úgy tűnt, a Habsburgoknak

¹⁷¹ Szelephény tervezett elfogására: Pauler: *Wesselényi*, I... 205–209.; valamint II... 156–158.

¹⁷² A nádor már 1663. augusztus 22-én felháborodva kelt ki Lobkowitz előtt a kancellár mérhetetlen harácsolása miatt, miközben kötelességeit az Érsekújvár-közeli surányi várral szemben elhanyagolja. Javasolta Bécsbe menekített kincsei lefoglalását Mátyás király példájára. (1683-ban Kollonich meg is valósítja ezt!) 1666. július 23-án ismét súlyos vádakkal illeti Szelephényt, az uralkodó előtt őt vádolja a Balassa-féle lázadás értelmi szerzőségével, hogy azt állítja magáról: az ő kezében van a királyi hatalom stb. Egyúttal aggályát fejezte ki, hogy Nádasdyt is ellene fordították. Óváry: i. m. 201. (n. 1255.) és 236. (n. 1481.) Mindeközben a Nádasdy–Szelephény-viszony sosem normalizálódott igazán.

¹⁷³ A török orientációra többek között: Benczédi: *A Wesselényi-féle...* 602–609.

lehet alternatívája, és ez több elképzelésben öltött testet. Ahogy már említettük, az egyik ilyen volt a lengyel–magyar perszónalunióban vagy anélkül a magyar trónra kerülő Bourbon-királynak az 1664 ősztől számos szinten és fórumon megjelenő és vissza-visszatérő vágyképe, de hasonlóképpen felmerült Apafi vagy más főúr nemzeti királyságának ötlete, és harmadik megoldásként behódolás az oszmánoknak és az adófizetőjükké válás. Az elképzelések között szerepelt, hogy a lengyel eseményeket befolyásolják Lubomirski megölésével, az Adrián át francia kontingens érkezzen a királyságba, majd az a Tirolon és Elzászon keresztül érkező francia csapatokkal együtt egyesüljön a magyarokkal. Az 1668-as felkelés terve még távolabb állt a valóságtól, mindennemű külpolitikai támogatást is nélkülözött.¹⁷⁴ A szentszéki védnökség Szelepchény-féle – pontosabban az ő megfogalmazásában ránk maradt – elképzelése minden további nélkül ezek közé sorolható. Ugyanabban az 1664/65-ös milióben fogant, és az egyházi rend alternatív programját tartalmazta egy esetleges és átmenetileg nem is valószínűtlennek tartott közjogi helyzet alkalmára. Az osztrák Habsburgok ekkori kihalása esetére az adott konstellációban egy török vazallus magyar állam, egy lengyel típusú anarchikus rendi állam, egy francia-jellegű abszolutisztikus berendezkedés alternatívájaként a pápai protektorátus gondolata voltaképpen az eddigi, 1608-tól működőképesnek bizonyult modellt kívánta fenntartani: mind a fiskális szervezetségű központi hatalmat, mind a rendi alkotmányt meg akarta őrizni, átmentve, sőt növelve a katolikus felsőklérus befolyását mindkettőben.¹⁷⁵

Egy óriási különbség van azonban a Szelepchény-féle terv és a többi elképzelés között. Mégpedig az, hogy a kancellár-prímás nem folytatta a vég nélküli ötletelést, és nem saját vágyaihoz akarta igazítani példának okáért a francia politikát, mint tette rendre Zrínyi Péter (még 1669 tavaszán is az eperjesi gyűlésről),¹⁷⁶ de igaz ez Nádasdyra, illetve még valamennyire Wesselényire is. Szelepchény értett Spinola nuncius elutasító válaszából, időben felmérte, hogy a hatalmi realitások mentén

¹⁷⁴ Minderre lásd a szervezkedés többször idézett alapirodalmát.

¹⁷⁵ Az 1608-tól fennálló alkotmányos berendezkedésre és változásaira lásd a 98. j.-ben idézett irodalmat; továbbá Benczédi: *A rendi anarchia...* 1038–1039. és 1041–1041.; Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 2012. 1. sz., 37–62., különösen 38–39. – A klérus ellenérzéseire egy túlzó, lengyel típusú rendi rendszerrel szemben – ami ezek szerint (is) Magyarországra nem volt jellemző a kora újkorban – lásd fentebb, 40. j. A magyar államiság értelmezésének új kereteire, sok tekintetben a kora újkorra is releváns problémafelvetéssel és kérdésfeltevésekkel, melyekre a kora újkor kutatásnak kell megfelelő válaszokat adni: Pálosfalvi Tamás: *Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. Századok*, 2020. 1. sz. 135–182.

¹⁷⁶ Vö. Pauler: *Wesselényi*, I... 234–235. Az 1669. április 25-ei levele XIV. Lajoshoz I. Rákóczi Ferencsel és Barkóczy Istvánnal együtt, illetve követutasításuk kiadva: *Acta coniurationem...* 270–271. (n. cccxii–xiii.). Lásd még a 15–16. j.-ben elősorolt, illetve hivatkozott alapirodalmat, illetve a szervezkedéssel foglalkozó idézett tanulmányaimat: *Tractatus puncta...* i. m.; *Uő: Propositiones...* i. m.

csakis a bécsi udvar oldalán és a bécsi udvarban lehet politizálni. Amikor Szelephény 1668 őszén részt vállalt a felelős koncepciók kidolgozása helyett 1667-től mindinkább kalandos összeesküvésbe váltó szervezkedés leleplezésében, majd 1670-ben felszámolásában, annak világos tudatában tette ezt, hogy a Magyar Királyság ekkortájt mintegy 150 éves létének a Habsburgok formálódó dunai monarchiájában nincs megvalósítható alternatívája. Valóban, 1918-ig, még további 250 évig nem is volt, s ez a felismerés pontosan ugyanaz, mint ami a *Pragmatica Sanctio* 1723-as törvénybe foglalásához vezetett. A primás-főkancellár e kereteken belül igyekezett védelmezni a magyar rendi/nemzeti jogokat, érdekeket, lehetőség szerint visszafogni a megtorló gépezet működését; továbbá e kereteket kihasználva törekedett minden lehetséges eszközzel erősíteni saját felekezete pozícióit – saját korában még egyáltalán nem kivételes módon.

1670-re fél évtized homályába vesző, néhány megbeszélésen elhangzott szóbeli kijelentésen kívül semmilyen nyoma nem maradt a Magyarország feletti pápai protektorátus elképzelésének. Szelephény a jelek szerint sokkal ügyesebben húzó-dott vissza, mint Lippay primás, akinek ellenérzéseiről, terveiről nemcsak a francia diplomácia jelentései szólnak, hanem a rendi/nemzeti hagyomány is megőrizte „ellenzékbe kerülését”.¹⁷⁷ Ugyan Lippay tulajdonképpen Grémonville-nek sem tárt fel semmi különösöt, mármint ami a konkrétumokat illeti, mindössze azt, hogy a bécsi udvar ellenében fontolgatják Érsekújvár megostromlását. Olyan fantasztikus programot pedig végképp nem közölt a francia követtel, mint amilyent a kalocsai érsek-kancellár Spinolával.¹⁷⁸

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk: nyilván nem ez volt Szelephény egyetlen – bár kétségkívül a legfontosabb – lépése az ügyben, de csak ezt az egy nyomot hagyta. Amiről viszont sem a kortársai, sem az udvar nem értesült, velünk ellentétben. Az információt kezdettől fogva a pápai titok virtuális pecsétje zárta le, közel 350 évig rejtőzött a Vatikán archívumának mélyén. A rendi szervezkedésben való tényleges részvételét egyes palástoló politikai professzionalizmusa viszont holta

¹⁷⁷ Leginkább szemléletes példája ennek az 1684-es *Manifestum*, amelyben Lippay Wesselényivel és a kivégzettekkel együtt mint *magni heroes* jelenik meg a Thököly-féle török orientáció igazolására és legitimálásra. Vö. Péter Katalin: A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. In: *A Thököly-felkelés és kora...* 199–204., 202–203.

¹⁷⁸ A Szelephénynél jóval indulatosabb karakterű Lippay „prekuruc” képének kialakulása tehát inkább vezethető vissza élete utolsó éveiben tett kijelentéseire, mintsem tényleges diplomáciai lépéseire, amelyekben kellő körültekintést tanúsított. (Nemcsak Grémonville előtt volt óvatos, Rómába is mindenki másnál megbízhatóbb unokaöccsét küldte, láthattuk.) „*Halála után elhitték, hogy egy ízben az asztalnál Leopoldról mondta volna »átkozott legyen e kéz, mely a koronát a hitszegő fejére tette le.*” Pauler idézte Szepesi Pál másolataiból teljesen hihetőnek tűnik, annak ellenére, hogy Lippay 1664. október elején még kedvezően nyilatkozott az uralkodó személyéről Trinkell Zakariásnak adott utasításában, *optimus princeps*nek nevezve őt. Vö. Tusor Péter: Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október). In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk. Tibor Klestenitz – István Zombori. Budapest, 2015, 79–88., 84. Vö. még Tusor: *Lippay... és a „Wesselényi-összeesküvés...”* i. m.

után két évszázaddal nem kevésbé ártott Szelepchény historiográfiai imázsának. A Nádasdy-féle *Oratio* szélsőségesen szubjektív jellemzésével párosulva ő lett Kollonich mellett a „főgonosz” a nemzeti történetírásban, átöröklődve még a 21. századra is, mint már korábban jeleztük.¹⁷⁹ Tanulmányunk is világosan bizonyítja: bíboros utódával ellentétben Szelepchény egyáltalán nem egy abszolutista technokrata „prelabanc” főpap és államférfi volt. Sőt az ezt megtestesítő Kollonich Lipót udvari antitézisének, ellenségének számított. Kooperációjuknak a protestánsellenesség volt az egyetlen, szűk keresztmetszete.¹⁸⁰

Dinasztikus legitimitációjú, abszolutisztikus rendszerben elhelyezni és működtetni a magyar rendiséget, mely belső megosztottság, mind jelentősebb relatív erőforráshiány és főként külpolitikai támasz következtében önálló létre képtelen volt, óriási kihívásnak számított. Nehezítette a feladatot, hogy a magyar rendek ahhoz viszont elég erősnek bizonyultak, nehogy örökös tartományként illesszék be őket a formálódó dunai monarchia rendszerébe. Hasonlóan problémás volt a bécsi udvar részéről elfogadni a rendiség létét, és belátni maradék erejét. Ennek a két antagonisztikus, mégis egymásra utalt törekvésnek volt a legkisebb közös többszöröse a primás és a Habsburgok számára a fegyveres, erőszakos ellenreformáció – nagyon jól látta ezt már Benczédi László is, a kompromisszum árát protestáns főurak, nemesek, prédikátorok és iskolamesterek fizették meg.¹⁸¹ E kompromisszum szimbolikus nyitányaként tekinthetjük, hogy nemcsak végleg lezárja I. Lipót a primás elleni hűtlenségi vádat 1670. október 13-án, hanem pár nappal korábban, október 7-én a bíborra ajánlotta X. Kelemen pápának.¹⁸²

A két aktus időbeli közelsége nyilván nem véletlen, és mindkettő a Szelepchény felé áradó, szinte végtelen császári és királyi bizalmat volt hivatott bizonyítani a kortársak előtt (és egyben teszi ugyanezt az utókor számára is). A „szinte” kitételt az indokolja, hogy Szelepchény csupán az „ezüstfokozatú” császári „ajánlást” tudta megszerezni, a hivatalos nomináció Lipót kegyencéé és testőrparancsnokáé, Franz August von Waldstein máltai lovagé maradt. Ő e minőségében klerikusnak számított. Jelölése korántsem annyira bizarr, mint volt Carretto grófé, aki korábban madridi császári követ volt, vagy netalán a még csak nem is özvegy Auersperg hercegé, aki – bukását megelőzően – francia segítséget is igénybe vett célja eléréséhez. A késő középkorban és a kora újkorban ez a méltóság egyenrangot jelentett a vérbeli hercegekkel (a császári udvarban a főhercegekkel), óriási presztízst és privilégiumokat, politikai immunitást biztosított, ezért számos politikus álmainak neto-

¹⁷⁹ Lásd a tanulmányunk legelején mondottakat és külön is Romsics: i. m. 38.

¹⁸⁰ Mely kooperáció mértékét nagyban felnagyítja az 1674-es prédikátorperben játszott közös szerepük. Lásd fentebb, 9. j. Ugyanez áll Szelepchény és Pálffy Tamás kapcsolatára, Vö. Óváry: i. m. 277. (n. 1549.) – Lásd alább a 196. j-t is.

¹⁸¹ Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 502. – Vö. fentebb 34–35. j.

¹⁸² Tusor Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században.* Budapest–Róma, 2005 /CVH I/3./, 196. és 240–241.

vábbja volt a korabeli Európában. Nem véletlen, és nem magyarázható csupán egyéni karriervágygal, hogy mind Lippay,¹⁸³ mind pedig Szelepchény két-két évtizeden keresztül tartotta napirenden a kérdést. A bíborosi cím növelte volna belpolitikai presztízsüket, de éppígy a bécsi udvari befolyásukat és az európai renoméjukat. Szelepchény haláláig nem szűnő ambícióinak első nyoma 1658 őszeről való – igaz, még csak híresztelés szintjén.¹⁸⁴ E körülmények, valamint az, hogy együttesen igyekezett megszerezni a bíborosi ajánlást és az újabb feddhetetlenségi deklarációt, megerősíti korábbi gyanúkat, hogy Szelepchény „szervezkedését” és titkos tárgyalását Spinola nunciussal nemcsak az ország jövőjének biztosítása, az egyházi rend befolyásának megőrzése, hanem saját nemzetközi karrierjének előmozdítása is motiválhatta. Ez utóbbit reálpolitikusként felismerve végül a császári ajánlás útján látta megvalósíthatónak, noha elődjének kudarca nyilván nem töltötte el túlzott derűlátással.¹⁸⁵

Politikai túléléséhez nemcsak az járulhatott hozzá, hogy a hazai epizkopátus és kiváltképpen annak vezetője nélkül a Habsburg-abszolutizmus érdemi bázis nélkül maradt volna Magyarországon, hanem saját ügyes és többirányú politikálása is. A lipóti hatalmi rendszerben helyzetét ekképpen megszilárdító primás későbbi beadványaiiban mindazonáltal igyekezett visszafogni a megtorló gépezet működését.¹⁸⁶ A rendi alkotmány védelmezőjeként hevesen ellenezte a nyílt abszolutisztikus kormányforma bevezetését, miként azt a *gubernium* felállítását ellenző 1673. évi emlékirata is mutatja.¹⁸⁷ A *status ecclesiasticus* érdekeit képviselve ezt megelőzőleg pedig hatásosan védte ki, hogy a szervezkedés felszámolásával megerősödő központi hatalom megadóztassa a klérust.¹⁸⁸

¹⁸³ Uo. 106–160.; *Die Diarien und Tagzettel des Cardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*, I–VII. Hrsg. Katrin Keller – Alessandro Catalano. Wien–Köln–Weimar, 2010, II, 786.

¹⁸⁴ Tusor: *Purpura Pannonica...* 152.

¹⁸⁵ Vö. uo. 156–159.; valamint Tusor: *Lippay...* és a „Wesselényi-összeesküvés...” i. m.

¹⁸⁶ Lásd mindenekelőtt Giovanni Chiaromanni 1671. június 27-ei jelentését. Eszerint „A magyar főrendek az esztergomi érsek, a győri s nyitrai püspökök által szóban s írásban folyamodtak a császárhoz, hogy ha már a bűnösök ellen a legnagyobb szigorat alkalmazzák, állítsa legalább vissza az alkotmányos rendet az országban, nehogy a bűnösökkel a büntelenek is szenvedjenek. A német fejedelmek is tettek lépéseket a császárnál Magyarország érdekében. De vagy mert a császár a magyarokat mind bűnösöknek tartja, vagy mert tanácsosai nem akarják elszalasztani a kedvező alkalmat, hogy a makacs magyarokat megtörjék, nem hajtanak sem a magyar főrendek kéréseire, sem a német fejedelmek békítő szavaira. Apafi megtagadta a fölkelők iratainak kiadását.” Óváry: i. m. 305. (n. 1860.). Vö. még uo. (317skk oldalak) a Lobkowitz levéltárban fennmaradt számos datálatlan tervezetet, beadványt, melyeket a korábbi kutatás érdemben még nem épített be a korszak tárgyalásának narratívájába.

¹⁸⁷ ELTE EKK, *Collectio Kapriana*/B, vol. 71., fol. 343–346.; Benczédi: *Szelepchényi érsek ügye...* 494–495.

¹⁸⁸ Lásd az 1671. augusztus 30-ai és az 1672. március 27-ei nunciusi jelentéseket. Vanyó: i. m. n. 98. (57–59.) és n. 62. (107.).

A hűségén esett „folt” azonban a korábbiakhoz képest valamelyest korlátozta – politikai képességein túl leginkább főpapi mivoltának köszönhetően megmaradt – mozgásterét. Noha a helytartóságát egészen 1681-ig megtarthatta, és Pálffy Tamás halála után a magyar udvari kancellária feletti ellenőrzést is vissza tudta szerezni, az egyre inkább erősödő, a bevádolása háttérében álló Kollonich kamarai elnökként a korábbiakhoz képest mégis számottevő ellensúlyát képezte a magyar ügyek irányításában. Szelepchény személye ugyanakkor az 1670-es években is megkerülhetetlen tényező maradt az udvar és az uralkodó számára. Bár a primások hírszolgálatása Bécs felé végig meghatározó volt a korszakban, Szelepchény e téren szemlátomást túlteljesítette elődeit.¹⁸⁹ Politikai professzionalizmusának köszönhetően az Ampringen-féle *gubernium* „halva született elképzelése” sem jelentett számára végül komoly kihívást.¹⁹⁰ Nem először és nem is utoljára a magyar történelemben a primás Bécsben a magyar érdekek képviselőjének, idehaza pedig helytartóként a Habsburg-hatalom exponensének hálátlan szerepét volt kénytelen betölteni.¹⁹¹ Megkerülhetetlenségének, a rendi, nemzeti érdekek hathatós udvari képviselőjének számos bizonyítéka maradt fenn végig az 1670-es évekből.¹⁹² Az 1680-as évekre azonban befolyása lassacskán kezdett elpárologni.¹⁹³

9. Összefoglalás, kitekintés

Tanulmányunk ezúttal nem korábbi kutatásaink szokásos metodikáját követte. Tartalmát nem a Vatikánból, Bécsből, Esztergomból, különféle itáliai archívumok és kéziratárak mélyéről, vagy éppen az Országos Levéltár fondjaiból összegyűjtött összetartozó adatok alakították ki, és az eredményeket nem ezen adatok eredői adták. Egyetlenegy forrásunk volt, egy 1665 novemberében kelt nunciusi jelentés, amely Spinola nuncius eredeti olasz nyelven írt beszámolója a Szelepchényvel folytatott tárgyalásáról. Ezt a függelékben található szöveget igyekeztünk elemezni és értelmezni az 1660-as évek rendi szervezkedések és összeesküvések publikált forrásai, régi és új szakirodalma alapján, továbbá kibontani a sűrű jelentéstartalmú diplomáciai *dispacciót* a nemzetközi politika korabeli trendjei mentén és a bécsi udvar viszonyainak, céljainak keresztmetszetében. Sok esetben analógiákra, olykor következtetésekre és feltételezésekre voltunk kénytelenek hagyatkozni, vagyis szá-

¹⁸⁹ Lásd például EFML CE Caps. 11, fasc. 2, n. 2. Vö. fentebb, 123. j.

¹⁹⁰ Benczédi: *A Habsburg-abszolutizmus...* 550–552. és 545–546.; és az iménti, 187–188. j.

¹⁹¹ A hozzá 1670–1679 között intézett eredeti uralkodói mandátumok: PL AS Act. rad., Class. V, n. 539. Főként politikai tárgyú leveleinek, felségfelterjesztéseinek fennmaradt regisztruma 1676–1682 között: PL AS AP Prot. S/a; PL AS AP Prot. S/a (Protocollum Szelepchényi 1675); az uralkodónak írt opiniói, levelezése az erdélyi fejedelmekkel, lokális válságkezelésének iratai Hevenesi és Kaprinai gyűjteményeiben. *Catalogus manuscriptorum*, I/2–3, ad indicem.

¹⁹² Egy példa: PL AS AR Class. X. n. 196. 47. csomó, fol. 230–231.

¹⁹³ Vö. Tusor: *I. Lipót Szelepchény primás...* 146–151.

mos tekintetben inkább a középkorkutatás, mintsem a kora újkor kutatási metodikáját kellett követnünk. Kutatásunkból mindazonáltal az alábbi, történettudományi tézisként definiálható eredmények születtek:

1. Lippay primás 1665 áprilisa után nem tart szorosabb kapcsolatot a francia diplomáciával. Grémonville bécsi rendkívüli követ jelentéseiben ezt követően jószerevével már csupán halálhíre szerepel.
2. 1665 novemberében Szelepchény a „katolikusok”, a „vele tartó püspökök”, vagyis a *status ecclesiasticus* nevében egy alternatív közjogi koncepciót tárt Giulio Spinola pápai nuncius elé.
3. A koncepció lényege, hogy az egyházi rend nem fogadja el a különféle gyűléseken szóba került elképzeléseket, így sem egy „erős külföldi fejedelmet” nem akarnak a magyar trónon látni, sem pedig nem támogatják a Szent Római Birodalomba való tagozódás gondolatát. Helyette a pápa védnöksége alá kívánják helyezni a Magyar Királyságot és Erdélyt.
4. A gyakorlati végrehajtást nem az Apostoli Szék általi bekebelezéssel, hanem az új uralkodó pápa általi törvényes investitúrájával képzelték el, illetve a cserébe a Szentszéknek fizetendő éves adó formájában. A megvalósítás stratégiai hátterét a püspökök kezén levő várak és jövedelmek képezték volna, mindenekelőtt az „ország kulcsaként” aposztrofált Nyitra. A várat Szelepchény primás egészen 1667 októberéig a kezében tartotta.
5. A nuncius jelentéséből egyértelműen kiderül, hogy a koncepció a magyar trón megüresedése esetére került kidolgozásra. 1665. júniustól a 25 esztendő, Szelepchény által gyenge testalkatúként (*debole complessione*) jellemzett I. Lipót volt az osztrák Habsburgok egyetlen férfi, ráadásul nőtlen és gyermektelen tagja. Az esetlegesen dinasztikus trónigényeket támasztó spanyol ág közeli kihalásával 1665 szeptemberétől a teljes európai közvélemény számolt.
6. A magyar közélettel ellentétben az osztrák örökösödés kérdése ekkor még várakozás szintjén sem merült fel az európai politikában. Giulio Spinola nuncius válaszában rövid úton elutasította a Szelepchény által előtte felvázolt elképzelést. Nyomatékkal felhívta az ekkor még kalocsai érsek és magyar udvari kancellár figyelmét arra a hatásra, amit az elmondottak a császári döntéshozatal körében kiváltak.
7. Ezt követően nincsen nyoma annak, hogy a szűk két hónap múlva esztergomi érsekké és az ország főkancellárjává kinevezett Szelepchény bármilyen lépést is tett volna a pápai diplomácia előtt ismertetett koncepció vagy más, az Ausztriai-ház magyarországi uralmával szemben alternatívát képviselő elképzelés érdekében.
8. Az 1664. évi vasvári békét követő rendi szervezkedés(ek) vezetői között az egyházi rend részéről Lippay György mellett Szelepchény György nevét is meg lehet említeni. Szerepe elődjéhez hasonlóan jól körülhatárolható. Lippay elsődlegesen az oszmánok elleni háború folytatásával (Érsekújvár ostroma

1664. októberben, majd 1665 tavaszán) akart eredményt elérni francia támogatással, illetve potenciális jelleggel megteremtette a titkos érintkezés kereteit. Mindez azonban 1665. áprilisig tartó provizórium volt a fennmaradt adatok tanúsága szerint. Az egyházi rend részéről 1665 őszén Szelepchény a francia orientáció helyett egy itáliai, a pápai protektorátus gondolatát fogalmazta meg és képviselte a szentszéki diplomácia előtt. A közös gondolkodás bizonyítéka, hogy 1665. szeptember derekán Lippay primás azonos nevű unokaöccsét küldte Rómába, hogy oltalmat kérjen Magyarország számára.

9. Szelepchény tárgyalása a bécsi pápai nunciussal, az ott elhangzottak érdemben árnyalják a korabeli teljes katolikus felsőpapságról eddig kialakult történeti képet. Nem csupán Lippay állt a nemzeti egységmozgalom élére, nem csupán Sennyey István veszprémi és Szegedy Ferenc egri püspök került bizonyíthatóan közelebb a tényleges összeesküvéshez.¹⁹⁴ Szelepchény fellépése azt bizonyítja, hogy a rendi szervezkedésben ő maga és az „oldalán álló püspökök”, jószerével a *prelati* rendje, a *status ecclesiasticus* testületileg vett részt. A rendi/nemzeti identitásuk átmenetileg előnyt élvezett a felekezetivel szemben. Nem kell csodálkoznunk ezen, hiszen ez Pázmány esetében is megfigyelhető, leszámítva talán Bethlen támadásainak időszakát. Lippay esetében már bonyolultabb a helyzet, mivel nemcsak I. Rákóczy György hadjárata idején mutatott felekezeti intranzigenciát, hanem jószerével az 1650-es évek derekáig, vagy inkább a végéig. Nála is Erdély politikája jelzi leginkább a preferenciaváltozást 1664 előtt.¹⁹⁵ 1664 őszétől a felsőklérus is a nemzeti egységpolitika oldalán áll. Ez az egységpolitika konfesszionálisan oda-vissza irányú. A klérus arra is lehetőséget lát, hogy az ország érdekében adott helyzetben a protestánsok elfogadják az általuk képviselt pápai protektorátust, hiszen nyilvánvalóan nem hozakodtak volna elő a nuncius előtt egy belső vallás/polgárháborút jelentő elképzeléssel (mindez nem prejudikál annak a meglátásnak, hogy a protestánsok ennek ellenére viszont alapértelmezésben szívesebben választották volna a török orientációt). A rendi/nemzeti elköteleződés nem kapcsolódik kizárólag Lippay személyéhez vagy csupán egy-két püspökhöz, hanem egy testületileg megjelenített és az új primás, Szelepchény által is képviselt ügyről volt szó. Ez tanulmányunk talán

¹⁹⁴ Vö. korábban, 91. j.

¹⁹⁵ Lippay 1644/45-ös kérelmetlenségére a linzi békét követő országgyűléseken, óriási befolyására és ezzel arányos népszerűtlenségére az 1650-es években többek között: Tumor: *Jakusith...* 237–268.; Zsilinszky Mihály: *A linzi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvényecikkek története*. Budapest, 1890 /A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat kiadványai/, 231–321. és 327–423.; R. Várkonyi Ágnes: Az elvesztett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000. 2. sz. 269–328.; Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. *Századok*, 1972. 3. sz. 653–665. Attitűdjének változása leginkább Várad 1660. évi elvesztéséhez köthető. Erdély-politikája változásaira: Kármán Gábor: II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere. *Századok*, 2012. 5. sz. 1049–1084., 1066–1069skk; Szabó András Péter: „De profundis”. Nemzeteszmék a 1657. utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 2012. 5. sz. 1185–1160.

legfontosabb közvetlen tézise. A rendi szervezkedés tehát már a kezdetekben sem szűkkörű arisztokrata összeesküvés, mint ahogy Benczédi László feltételezi, sőt a jelek szerint 1665-ben még szélesebb körű a rendi bázis, mint 1667–1670-ben. A szabad királyválasztás, a *libera electio* vezérmotívuma ekkor még „elvi realitásként” az egyházi rend politikai programjában is szerepel, 1667 őszétől leginkább már csak felső-magyarországi köznemesi gyűléseken tűnik elő.¹⁹⁶

10. A leginkább a későbbi passzivitás okán detektálható, és legkésőbb 1667 őszére már mindenképpen biztosra vehető kihátrálás ebből az egységpolitikából nem konfesszionális, hanem reálpolitikai megfontolások alapján ment végbe. És mint az 1670-es évek történései mutatják, idejekorán felismerve a Habsburg-hatalom leválthatatlanságát, a klérus felekezeti vonalon igyekezett az országon belüli pozícióit erősíteni. A rendi, nemzeti vonatkozások ugyan másodlagosak lettek, de a lehetőségeken belül továbbra is képviselve maradtak. Szelepchény politikai túléléseinek, szerepváltozásainak megítélésében a kulcsszó a „professzionizmus” és a „reálpolitika”.¹⁹⁷ Azt persze az 1670-es években még senki nem láthatta előre, hogy a katolicizmus térhódítása hosszabb távon úgy eredményezte a Habsburg-abszolutizmus megerősödését, hogy az a *status ecclesiasticus* 17. században még erős államalkotó pozícióit is sok tekintetben jelképesé tette a 18. századra.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Bocskai István zempléni főispán „a környező megyék ellenzéki nemeseit 1667 őszén gyűlésre hívta magához, ahol is egy jövőendőbeli nemzeti király vagy kormányzó választásáról folytattak egymás között tanácskozásokat...”. További fontos meglátásokkal a szervezkedés periodizációjára, jellegére, társadalmi bázisára: Benczédi: *A rendi anarchia...* 1038–1039. és 1041–1041. A Spinola-jelentés szemlátomást mintegy keretbe foglalja, rendszerezi és implementálja mindazokat az adatokat és szempontokat, melyeket Benczédi a hazai és bécsi források alapján feltárt és megfogalmazott.

¹⁹⁷ Idekapcsolódóan az egyéni és kollektív érdekképviselő, mely kortól, eszméktől és ideológiáktól függetlenül minden politikus sajátja, leginkább ebben a sorrendben. Hosszú évtizedek alatt csiszolt politikusi professzionizmusát Nádasdy sértőnek szánt szavai érzékeltetik a legszemléletesebben, aki „fortélyos, olaszos praktikái”-ról, „törökös szemtelen csempészségi”-ről ír. Kizárólag kortárs ellenségei századokon át élő insznuációja, hogy e „skill”-jeit kizárólag saját maga érdekében hasznosította volna. Vö. Veress: *Nádasdy Ferencz Oratio-ja...* 108.

¹⁹⁸ A 18. századi viszonyokra: Joachim Bahlcke: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*. Stuttgart, 2005 /Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropa 23./; Forgó András: Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben. In: *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban”*. Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk. Maczák Ibolya. Budapest, 2009, 65–86.; Uő: *Egyház, rendiség...* i. m.; legújabban, az átmenet fokozatosságának hangsúlyozásával: Uő: *Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben*. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk. Forgó András – Gözsy Zoltán. Pécs, 2019, 73–92. – Érdeemes lesz majd külön közleményben továbbgondolni, hogy a Szelepchény-féle illojalitás/lojalitás probléma kifejeződik-e, és ha igen, hogyan fejeződik ki a hozzá köthető képi ábrázolásokon, illetve *vice versa* ezek keletkezése miként interpretálható ebben az érterben.

Befejezésül jegyezzük még meg, hogy a dolgozat alapjául szolgáló nunciusi jelentésben megjelenő, egy különleges, végül papíron maradt politikai program alapjául szolgáló eszme jó évtized múltán ismét feltűnik Szelepchény tollán. Ez pedig az Apostoli Szék történelmi jogosultságú, Magyarország feletti védnökségének gondolata egy realisabb és főként eredményesebb összefüggésben. A prímás 1677. március 26-án Pozsonyból Alderano Cybo bíboros államtitkárhoz intézett levelében az aktuálpolitikai fejlemények összefüggésében elengedhetetlennek tartotta, hogy mielőbb létrejöjjön a pápa által szervezendő nemzetközi összefogás. XI. Ince aktív szerepvállalásának indokaként azt hangoztatta, hogy a Szentszék a Szent István-i felajánlás nyomán különleges felelősségvállalással tartozik Magyarország irányában.¹⁹⁹ A hivatkozott eszmei alap gyakorlatilag ugyanaz, mint 1665 novemberében, a Giulio Spinola nuncius előtt tett fejtegetések alkalmával. Míg a gondolat akkor azonban egy zsákutcának bizonyult kísérlet volt csupán, a későbbiekben határozottan hozzájárult Róma tevőleges részvételéhez a Magyar Királyság oszmán uralom alóli felszabadításában.²⁰⁰

Forrás

*Giulio Spinola bécsi apostoli nuncius
Giulio Rospigliosi bíboros államtitkárhoz*

Bécs, 1665. november 28.

(Archivio Apostolico Vaticano, Segreteria di Stato, Germania, vol. 175, fol. 636r–638v – decifratum)

Di Vienna dal Mons. Nunzio a 28 November 1665
Decifrato 17 Dicembre

All'espressioni, che mi furono fatta per istrada nel progresso della mia descritta entrata in nome dell'Ungheria e Transilvania corrisposero gli uffici più significanti, che in casa passò meco il giorno apresso il Cancelliero de quel Regno, il quale inte-

¹⁹⁹ A Jakusith római követjárásakor és Lippay bíborosi feltejesztéseiben is szereplő érv hivatkozási alapja ezúttal már nem a Szilveszter-bulla, hanem Szent Bernát officiumának vonatkozó része volt: „E già che da S. Steffano, che ne fù rè specialmente fù dedicato e raccomandato alla Santa Sede, come si vede nell'officio di S. Bernardo, supplico humilissimamente per mezzo dell'Eminenza Vostra la Santità di Nostro Signore, che si degni di continuargli gl'effetti del apostolicissimo suo zelo, tanto più, che questo Regno ha una totale relazione con la Sede Apostolica, e procurare la conservazione di questo Antemurale della Christianità mediante l'unione de Prencipi Christiani...”. AAV Segr. Stato, Vesc. e prel., vol. 63, fol. 121r–122v.

²⁰⁰ Szelepchény szerepére a pápai politika magyarországi figyelmének fenntartásában: Tusor: *Purpura Pannonica...* 176skk.

se le mie premure sopra gli abusi colà introdotti da Vescovi nominati dopo vari discorsi, che indicavano la confusione, in che si trova quella regione dalla varietà delle sette costituita, mi disse che il mencovato Regno era diviso in tre Popoli, Ungheri, Panoni e Tedeschi. Li primi per la maggior parte massime nell'ordine della nobiltà Calvinista, li secondi Dio grazia quasi tutti Cattolici, gli altri nel più Luterani. Tutti però benché di religione diversa uniti a rifletter sopra la debole complessione dell'Imperatore, che per altro amano, come Principe d'angelici costumi, et a pensare al successore in caso, [fol. 636v] che questo mancasse per non rimaner soggetti alla Tirannide del Turco.

Soggiunse, ma con la precedente protesta di parlarmi con tal confidenza, che solo Nostro Signore possa farsi consapevole del segreto, che a tal fine i Deputati dei divisi Popoli hanno tenute strettissime conferenze, e convengono quasi intener accorte pratiche per acclamare a suo tempo un Principe valevole a defendere il Regno dalla forza d'ogn'altro pretensore, o invenire alla risoluzione, che s'incorpori all'Impero per maggior sicurezza della loro libertà. Li Cattolici però e precisamente i Vescovi aderenti d'esso Cancelliere, il quale ha per così dire autorità dispotica sopra tutte genti inherendo al desiderio di quelle, che coltivano l'antica e ben radicata divozione verso la Santa Sede e la consideranno per loro diretta Padrona, dissentono dalle preaccennate proposte, e concordemente stimano, che quando si [fol. 637r] desse il caso, non debba farsi altro capitale, che della protezione del Pontefice, e non venire a deliberazione, che non sia promossa da suoi ordini et animata dalla sua santissima mente. Onde il Cancelliere medesimo era di senso, che le considerabili renditi, che li esigono dai pesi, a quali gli Ecclesiastici soggiacciono, s'applicassero sin da hora al mantenimento d'alcune piazze importanti, che si trovano in mano de Prelati, e si governano da medesimi come Capitani anco nel temporale, et individuò Nitria che chiave²⁰¹ del Regno; giudicando con tali prevenzioni d'assodare in tutti i sinistri eventi il buon esito di simili progetti.

Io però dopo d'haver dati al Cancelliere segni di gradimento della sua venerazione e della fede di quei Popoli verso la Santa Sede, risposi, che stimavo molto intempestive, e pericolose le fatte meditazioni. [fol. 637v] E che l'istesso composto della pietà, religione, e virtù da lui poco d'anzi commendate come ornamenti proprii del regnante Cesare l'haverebbero anco rese otiose, mentre piuttosto deve ciascheduno sperar fermamente, che Dio giusto e misericordioso non abbandonerà un Principe, che abbonda di tante prerogative, anzi li benedirà nella prole numerosa del suo Augustissimo Sangue. E soggiunsi però che degna di lode era la cautela, con che haveva stipulato il segreto del suo ragionamento mentre apprendevo, che consulte di questa gelosia non potevano risapersi senza gran disturbo dei Consiglieri.

Ma non per questo lasciò egli di replicare, che ben ponderava, che tal volta la Santa Sede non applicarebbe all'incamerazione d'un suo Regno lontano, come

²⁰¹ A forrásban az eredeti *decifratum* aláhúzva és sorközi beszúrással e szóra javítva.

difficile a mantenersi dall'avidità de Principi convicini e potenti,²⁰² ma che le di lui [fol. 638r] manufatture tendevano a verificar la subordinazione, che deve l'Ungheria e la Transilvania al Pontefice, il quale in ogni caso mediante la legitima investitura di quel Regno e Stati in un Prencipe , che canonizzasse per degno del lor utile Dominio, poteva con l'accordo d'un competente tributo goder dell'homaggio d'ubbidienza, che rendevano con il di lui mezzo Popoli così riverenti et ossequiosi al suo Santissimo nome.”

PÉTER TUSOR

**“ET A PENSARE AL SUCCESSORE IN CASO”
György Szelepchény and the Intrigue of the Estates
(Source value of a nuncio's report)**

The focus of this study is the report of Giulio Spinola, Papal Nuncio in Vienna, dated November 1665. The *dispaccio* reports that György Szelepchény, Archbishop of Kalocsa and Bishop of Nitra, Hungarian Chancellor at Court, presented an alternative concept of public law to Pope Alexander VII through the nuncio on behalf of the ecclesiastical order (*status ecclesiasticus*). The essence of the concept was to place the Kingdom of Hungary and Transylvania under the patronage of the Pope. Practical implementation was not envisaged by means of annexation by the Apostolic See, but by means of a legal investiture of the new monarch by the Pope, or in the form of an annual tax to be paid to the Holy See in return. From the nuncio's report it is clear that the concept was conceived in the event of a vacancy on the Hungarian throne. As of June 1665, the 25-year-old Leopold I was the only male, however unmarried and childless member of the Austrian Habsburgs. Contrary to Hungarian public opinion, the question of the Austrian succession was not even on the table in European politics at that time yet. In his reply, Nuncio Giulio Spinola summarily rejected the idea put forward by Szelepchényi. Thereafter, the supreme clergy collectively distanced itself from the anti-Habsburg conspiracy, known as the ›Magnate Conspiracy‹, which reached its climax in 1670. The question of the Austrian succession, as is well known, did not finally become an acute problem until 1740.

²⁰² A forrásban a *de Principi e potenti* aláhúzza.

CIVILIZÁCIÓK TÖRÉSVONALÁN Márton Áron és az erdélyi katolicizmus a szovjet egyházpolitika frontterében a sztálini és hruscsovi korszakban

Bevezető

Az orosz egyháztörténeti irodalom – az oroszországi levéltári forrásbázis fokozatos bővülésének köszönhetően – egyre nagyobb teret szentel annak rekonstruálására, hogy milyen szerepet játszott az úgynevezett „szovjet faktor” a kelet- és közép-európai államok második világháború utáni egyházpolitikájában. A témára vonatkozó ismereteink örvendetes gyarapodásáról az elmúlt bő másfél évtizedben számos monográfia, forrástár és tanulmánykötet gondoskodott.¹ Ezeknek a publikációknak köszönhetően világosan látszik, hogy a térségben ekkoriban a hatalmat megszerző kommunista pártok (kormányzatok) egyházpolitikájának eredőjét alapvetően nem Budapesten, Varsóban, Prágában vagy Bukarestben, hanem Moszkvában kell keresnünk. Noha érdemes különbséget tennünk a tekintetben, hogy az új politikai rendszerek keretein belül a nyugati keresztény felekezetek (katolicizmus, protestantizmus) és a keleti kereszténység (ortodoxia)² mint uralkodó vallási irányzatok milyen politikai, gazdasági és társadalmi pozíciókkal rendelkeztek, nyilvánvaló, hogy az egyházak mindenhol a kommunista rezsimnek alárendeltségébe kerültek. Ezt a fundamentumot nem lehet függetleníteni az újonnan kialakuló geopolitikai kontextustól sem, vagyis a nagyhatalmak közötti érdekszférák

¹ A teljesség igénye nélkül lásd például *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztočnoj Jevropi 1939–1958. Diskusszionnie aszpekti.* Red. Galina Murasko – Mihail Ogyincov. Moszkva, 2003; Tatjana Volokityina – Galina Murasko – Albina Noszkova: *Moszkva i Vosztočna Jevropa. Vlaszty i cerkov v period obščesztvennih tranzsformacij 40–50-h godov XX veka.* Moszkva, 2008, /*Isztorija sztalinizma*/; *Vlaszty is cerkov v Vosztočnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948. T. 2. 1949–1953. Dokumenti rosszijskih arhivov.* Otv. red. Tatyjana Volokityina. Moszkva, 2009; *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke. Evoljucija vzaimootnosenij, polityicseszkih i szociokulturnij aszpekti. Opit Rosszii i Jevropi.* Otv. red. Anna Filimonova. Moszkva, 2011; Szergej Bolotov: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov i mezsdunarodnaja polityika SZSZSZR v 1930-e–1950-e godi.* Moszkva, 2011, 116–286.; Mihail Ogyincov: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov nakanunye i v epohu sztalinizskovo szocializma 1917–1953 gg.* Moszkva, 2014, /*Isztorija sztalinizma*/, 348–375.; *Goszudarsztvo i Cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztočnoj Jevropi v period polityicseszkih kriziszov vtoroj polovini XX veka.* Otv. red. Galina Murasko – Anna Filimonova. Moszkva, 2014.

² Tanulmányomban az orosz ortodox hívőket és az egyházat a legtöbb esetben a „pravoszlav” terminussal fogom jelölni, ami a görög eredetű ortodox („orthosz doxon”) kifejezés („igaz hit”) szláv nyelvekben meghonosodott tükörfordítása („pravo szlavie”).

elválasztásától, a Szovjetunió térségbeli hatalmi dominanciájától, s ennek nyomán az új rendszerek azonos belpolitikai berendezkedésétől és ideológiai irányultságától.

Magyarország vagy Lengyelország korabeli katolikusságának sorsa – a történelmi perspektíva ismeretében – viszonylag egyértelműnek tűnik, hiszen a lakosság döntő részét tömörítő, a korábbi állam- és társadalmi életben is meghatározó szerepet játszó katolikus egyház és annak szervezete került szembe a Kreml által hatalomra juttatott és támogatott új totalitárius rezsimmel. Ennél azonban kissé bonyolultabb a képlet az erdélyi magyarság katolikus vallási közössége kapcsán, hiszen az a háború után több frontzónában találta magát. Az addigi történelmi múltjához hasonlóan, a katolicizmus délkelet-európai bástyájaként konfesszionális értelemben is határhelyzetben maradt, mivel nemcsak a Kreml által hatalomra juttatott és támogatott totalitárius rezsimmel szemben kellett küzdelmet folytatnia, hanem az alágúrt, ám „államvallásként” mégis valamelyest preferált és a hatalommal együttműködő ortodox egyházzal szemben is meg kellett őriznie hadállásait. Ez az ellentét ráadásul etnikai köntösben, „többségi politikai elit” és „többségi egyház” *versus* „kisebbségi felekezet” szindrómájaként is jelentkezett.

Oroszországi kutatásaink célja az volt, hogy feltárjuk, milyen lehetséges korrelációk voltak a Szovjetunió külpolitikai aspirációinak is alárendelt szovjet egyházpolitika fejlődése és az erdélyi magyar katolicizmus 1944–1945 utáni történelmi sorsa között. A szovjet egyházfelügyeleti szervek iratanyaga intakt állapotban megőrződött, és az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (GARF) kutatható. Egyelőre mégis óvatosnak kell lennünk a következtetéseinkben, mert a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok egyházpolitikájának koordinációjában fontos szerepet játszó szervek, így a Szovjetunió Külügyminisztériumának az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárában (AVP RF) őrzött, illetve a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Nemzetközi Osztályának az Orosz Állami Legújabbkor-történelmi Levéltárban (RGANI) fellelhető iratanyaga csak korlátozottan hozzáférhető. E tanulmányunkban ezért egyelőre egy olyan fontos kérdés megválaszolását tűztük ki célul, amely a tágabb történelmi kontextus felvázolásában segíthet bennünket. A szovjet államapparátus által keletkezett dokumentumokat megközelítési keretnek használva, tehát az orosz forrásbázis felől szemlélve igyekszünk megvilágítani azokat a globális és regionális konfliktusokat, amelyek, ha nem is határozták meg közvetlenül, de közvetetten befolyásolhatták az erdélyi magyar katolicizmus és annak legnagyobb tekintéllyel rendelkező vezetője, Márton Áron³ mozgásterét a román kommunista vezetéssel folytatott küzdelemben.

³ Márton Áron (1896–1980) a 20. századi magyar egyháztörténelem egyik legkiemelkedőbb alakja volt. 1938. szeptember 14-től december 23-ig az Erdélyi (Gyulafehérvári) Katolikus Püspökség apostoli kormányzója, majd 1938. december 24-től megyéspüspöke. Kolozsváron szentelték fel 1939. február 12-én.

A háború utáni regionális és globális szovjet egyházpolitika gyökerei

A szovjet dokumentumok értelmezéséhez szükséges legtágabb kontextus az a hagyományos civilizációs törésvonal, amely a 11. századi egyházszakadás (szkizma) óta elválasztotta egymástól a nyugati (katolikus, protestáns) és a keleti (ortodox) kereszténységet,⁴ beleértve annak minden egyházszervezeti, dogmatikai, liturgiai velejáráját és a hívők normatudatára, mentalitására kiható aspektusát. A második világháború után ez a tradicionális szembenállás egy újfajta geopolitikai, politikai tartalommal telítődött: azok a délkelet-európai országok, amelyekben az ortodoxia jelentette az uralkodó vallási irányzatot, döntően – Görögországot kivéve – a szintén pravoszláv orosz etnikai elem által dominált Szovjetunió befolyási övezetébe kerültek, egyazon politikai-katonai tömb keretén belül kellett megszervezniük magukat. A világot megosztó hidegháborús logika, illetve az ateista filozófiájú és berendezkedésű szovjet rezsim által diktált tömblogika a politikai szempontú kohéziót is megkövetelte tőlük.

Az orosz történetírás alaposan feltárta a sztálini egyházpolitika 1943. őszi fordulatának mozgatórugóit,⁵ annak legfontosabb taktikai eleme mára közismertté vált. A fordulat mellett nyomós politikai, társadalompolitikai és katonapolitikai érvek szóltak, mégpedig a hitleri Németországgal és az annak helyi szövetségeseivel (a szovjet frazeológia szerinti „kollaboránsokkal” és „szeparatistákkal”, vagyis a nácik oldalán harcoló ukrán, illetve balti nemzeti mozgalmak fegyvereseivel és a tatár, kaukázusi ellenállókkal stb.) szembeni lehető legszélesebb társadalmi, népi egység megteremtése a háborús győzelem érdekében. Ehhez nélkülözhetetlenné vált, hogy a pravoszláv egyházat a hívő tömegek körében a hatalom mellett mozgósítsák. A két világháború közötti időszakban az egyházi infrastruktúra olyan mértékű sérüléseket szenvedett, hogy azt az egyház csak az államhatalomra

⁴ A görög szkizma (schisma) szóval jelölik a kereszténység történelmének „nagy egyházszakadását”, vagyis a középkori keresztény egyház keleti és nyugati felének eltávolodását és végleges egyházszervezeti kettéválását. A két egyház közötti liturgiai, dogmatikai különbségek már korábban kialakultak, a politikai és teológiai nézetkülönbségek miatt a két egyházrész viszonyát már a 8–9. századtól a feszültségek jellemezték, a tényleges szakítás 1054-ben, IX. Leó pápa és I. (Kerullároisz) Mihály konstantinápolyi pátriárka idején következett be azzal, hogy a két egyházfő kölcsönösen kiközösítette egymást.

⁵ A sztálini egyházpolitika fordulatának szimbolikus dátuma 1943. szeptember 4-e. A szovjet állami és pártvezető ezen a napon folytatott megbeszéléseket az Orosz Ortodox Egyház legfőbb méltóságai, Szergij moszkvai, Alekszij leningrádi és Nyikolaj kievei metropolitával. A találkozót kül- és belpolitikai megfontolásból készítették elő, abból a célból, hogy konstitucionalizált alapokra helyezték az állam és az ország legnagyobb egyházi szervezete közötti viszonyrendszert, s ezzel minél szélesebb „népi egységet” hozzanak létre, illetve olyan nemzetközi imázst közvetítsenek a Szovjetunióról, miszerint ott betartják a lelkiismeret szabadságát mint általános nemzetközi jogi normát. Az egyházpolitikai fordulat legfőbb kifejezője volt, hogy 1943. szeptember 8-án 1917–1918 óta először hívták össze az Orosz Pravoszláv Egyház zsinatát, amelyen Szergijt Moszkva és egész Oroszország pátriárkájává választották. Ezzel betöltötték az 1917–1918 óta üres pátriárkai széket, illetve újjáalakították az 1918 óta szünetelő Szent Szinódust is.

támaszkodva tudta regenerálni. Mindezek a tényezők egy sajátos szimbiózist hoztak létre, kölcsönös egymásrataltságot teremtettek állam és egyház viszonyában, amely a sztálini érában a háború után is – az időnként felbukkanó „egyházellenes kampányok” ellenére –, a korábbi negyedszázados kiszolgáltatottsághoz képest viszonylag nyugalmasabb időszakot hozott az egyház életébe.⁶

Az újabb vizsgálatok kiderítették azt is, hogy az egyházpolitikai fordulat létrejöttében a fentiek mellett nem kevésbé releváns tényező volt a Vatikán, és személyesen XII. Pius pápa háború alatti ideológiai és külpolitikai kurzusának ellensúlyozása, amelyhez a Kreml szintén a pravoszláv egyházzal kötött kompromisszum és az egyház reorganizálása által kívánt támaszt nyerni. Ismert, hogy XII. Pius pápa, alapvetően a kommunisták által az egyházi intézményrendszerekkel szemben tanúsított represszív politika miatt a Kelet-Európa feletti szovjet befolyás megakadályozása mellett szállt síkra. A háború utáni Európát egy demokratikus berendezkedésű Németország és a katolicizmus pozícióit kelet felé stabilizáló Lengyelország megerősítése, valamint egy erős Magyarország és Románia fenntartása révén képzelte el egy Duna-menti konföderáció keretében. Úgy vélte, hogy alapvetően ezeknek a vallásos lakossággal bíró országoknak a láncolata képezheti a Szovjetunió és ezzel együtt a kommunista hatalomgyakorlási módszer nyugati expanziójának gátját. Orosz történészek interpretációja szerint az orosz pravoszláv egyház újjászervezése a Kreml részéről, majd ennek következtében az autokefál ortodox egyházak egységének megteremtése a Moszkvai Patriarchátus égisze alatt a Szentszék háború alatti közép- és kelet-európai konföderációs elképzeléseire adott válaszreakcióként is értelmezhető.⁷

1944 folyamán, s különösen ez év nyarán-őszén, amikor a szovjet csapatok megközelítették a kelet-európai katolikus többségű országok (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) határát, szovjet részről még olyan elképzelések is számításba jöttek, amelyek a Vatikánnal való kapcsolatok normalizálását vetítették előre. Ennek jele volt például, hogy Joszif Sztálin, az Oroszországi Kommunista Párt⁸ Központi Bizottságának első titkára, a hatalom tényleges feje, 1944. május 4-én fogadta Stanisław Orlemański lengyel származású amerikai katolikus papot. A kettejük közötti megbeszélésre utóbbi kezdeményezésére került sor. Az úgynevezett „Orlemański-misszió” története alaposan feldolgozott,⁹ ezért csupán annyit

⁶ Erre részletesen lásd Mihail Ogyincov: *Veroiszpovednaja polityika szovjetszkovo goszudarsztva v 1939–1958* gg. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaah Vosztočnoj Jevropi 1939–1958...* 16–25.

⁷ Olga Vasziljeva: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov i Vtoroj Vatikanszkij Szobor. Fakti, szobityija, dokumenti*. Moszkva, 2004, 31–33.

⁸ Az Oroszországi Kommunista Párt (OKP) hivatalos neve 1952-től volt Szovjet Kommunista Párt (SZKP).

⁹ Lásd például Borisz Filippov: F. Ruzvelt, Pij XII, I. Sztálin i problema reputacii SZSZSZR v godi Vtoroj Mirovoj Vojni. *Vesztnyik PSZTGU*, 2016. 4. sz. 84–102.; Vagyim Jakunyin: Vatikán, SZSZSZR i misszija Sztanyislava Orlemanyszkovo. In: *Zaversenyie korennovo pereloma v hode Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Problemi issledovanyija i szohranyenyija isztoriceszkoj pamjatyi*. Red. Ravilja Hiszamatdinova. Orenburg, 2018, 284–288.

emelnék ki a szovjet generalisszimusz és a lengyel pap beszélgetéséből, hogy előbbi – a lengyel katolikusság Szovjetunióval szembeni attitűdjének kontextusában – határozottan kijelentette, miszerint nem kívánnak repressziókat foganatosítani a katolikusokkal szemben, azokat fogják büntetni, akik üldözik az egyházat.¹⁰ Mindazonáltal 1944–1945 fordulójától a Szentszék és Moszkva ellentétei áthidalhatatlanná váltak, amihez hozzájárult az is, hogy a szövetségeseken belüli antagónizmusok egyre erőteljesebben kerültek felszínre a Kelet- és Közép-Európa feletti hegemonia kapcsán. A Kreml és az orosz pravoszláv egyház a „fasizmus védelmezőjévé” nyilvánította a pápai államot, s arra törekedett, hogy a háború utáni rendezés folyamán csökkentse annak befolyását a szovjet érdekszférába kerülő országokban. Ennek három alapvető eleme volt: 1) a katolicizmus feldarabolása nemzeti egyházakra, s ezzel együtt azok függésének megszüntetése a pápai egyházkormányzati központtól; 2) a görög rítusú katolikus egyházak kivonása a Vatikán joghatósága alól; 3) a szovjet befolyási övezet katolikus többségű országaiban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon az ortodoxia megerősítése, autokefál ortodox nemzeti egyházak létrehozása, illetve ezen egyházszervezeteknek a Moszkvai Patriarchátus juriszdikciója alá vonása.¹¹

A szovjet egyházfelügyeleti rendszer kialakulása és sajátosságai

Az egyházak működésének koordinálására hivatott állami szervezetrendszer újjáalakítása is szervesen kötődik a sztálini egyházpolitika fordulatához. 1943. szeptember 4-én, két órával a metropolitákkal való találkozája előtt, amelyen a szovjet vezetés legelőször ismertette új egyházpolitikai alapelveit, Sztálin fogadta Georgij Karpovot,¹² a szovjet állambiztonsági szerv, az NKVD egyik ezredesét, akit a megalkotandó állami egyházügyi hivatal élére szemelt ki. Utóbbi hivatali pályafutásával kapcsolatban alaposan feltételezhető, hogy tevékenysége az 1920-as, 1930-as években is az egyházak működésének felügyeletével függött össze. A Népbiztosok Tanácsa tíz nappal ezután, szeptember 14-én fogadta el az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács (a továbbiakban: Tanács)¹³ létrehozásáról szóló rendeletet, amely az állami szervek struktúrájában a Népbiztosok Tanácsa (1945-től Minisztertanács) hivatalaként funkcionált, közvetlenül a kormánynak alárendelve. Noha működésének keretei, feladatköre, személyi állománya csak a háború után,

¹⁰ A megbeszélésről készült feljegyzést teljes terjedelmében lásd *Vlaszty is cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948...* 29–35.

¹¹ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 88–91.

¹² Georgij Grigorjevics Karpov (1898–1967): szovjet állambiztonsági tiszt. 1922-től szolgált a szovjet állambiztonsági szerveknél (VCSK, GPU, NKVD, KGB), 1943-tól ezredes, 1945-től vezérőrnagy. 1943. szeptember 17-től 1960. február 1-ig a Minisztertanács Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanácsának elnöke.

¹³ Oroszul: Szovjet po gyelam Russzkoy Pravoszlavnoj Cerkvi.

1945–1946 fordulójára formálódott ki teljesen, tényleges kompetenciái már a kezdeti időszakban kitapinthatókká váltak. Nem volt önálló döntéshozatali jogköre, az illetékessége alapvetően három teendőre terjedt ki. Elsősorban ide tartozott a kormány tájékoztatása az ortodox egyházzal kapcsolatos összes kérdéstről (külső kapcsolatok, intézményrendszer, klérus, felekezeti gondozás stb.) munkaanyagok, elemzések, statisztikák segítségével. A Tanácsnak kellett előkészítenie az egyházzal kapcsolatos *állami jogalkotói* folyamatot, valamint biztosítania kellett az egyházi és legfelsőbb állami szervek közötti összeköttetést és információáramlást. A Tanácsot egy öttagú grémium vezette és képviselte: az elnök, az elnökhelyettes, két tag és a titkár. Az állam és az egyház közötti szervezet „szűrőjellegét” jól mutatja, hogy Karpov egészen 1955-ig a KGB¹⁴ tisztje volt, s mind a helyettese, mind a személyi segédje ugyancsak az állambiztonsági szervek állományából került ki. A testület moszkvai központi apparátusa mellett szervezetének legjelentősebb részét az egyes köztársasági szubjektumok, autonóm területek mellé delegált helyi megbízottak hálózata képezte. Ezek regionális szinten informálódtak és intézkedtek a pravoszláv egyház ügyeiben. 1946 végén összesen 112 fő látta el a helyi megbízotti szolgálatot.¹⁵

A Moszkvai Patriarchátus államhatalom által is ösztönzött külpolitikai aktivitása 1944–1945 fordulójától vált igazán látványossá. Karpov a Sztálinnak írt, az általa vezetett szerv 1943–1946. évi tevékenységét összegző jelentésében maga is aláhúzta: a háború után hivatalának legfontosabb feladata az volt, hogy segítsen kiszélesíteni a Moszkvai Patriarchátus külföldi tevékenységi és befolyási szféráját. Az általa kimutatott számadatok rendkívül imponálóak voltak: csak 1945–1946 folyamán a patriarchátus képviselői 17 országba látogattak, három metropolitát, tizenhét püspököt és 285 ortodox gyülekezetet sikerült a patriarchátus joghatósága alá vonniuk.¹⁶

1946 végétől a Tanács vezetése, arra hivatkozva, hogy egyre jelentősebb a Moszkvai Patriarchátus jelenléte a nemzetközi porondon, többször is felvetette a döntéshozó testületeknél egy új, önálló szervezeti egység, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya megalakításának szükségességét, amelynek szervezeti szabályzatát ki is dolgozták 1947 nyarára. S noha a kormány nem kívánt újabb strukturális átalakításokat foganatosítani, jellemző, hogy a Tanács által kezelt

¹⁴ A szovjet állambiztonság szervezete 1952-ig az NKVD (Belügyi Népbiztosság), illetve 1945-től az MVD (Belügyminisztérium) szervezetrendszerén belül helyezkedett el. 1952-ben hozták létre az Állambiztonsági Bizottságot (KGB), amely önálló szervként működött hivatalosan a Minisztertanács, gyakorlatilag az SZKP felügyelete alatt.

¹⁵ Erre részletesen lásd Tatyjana Csumacszenko: Szovjet po gyeľam Russzkoj Pravoszľavnoj Cerkvi pri SZNK (SZM) SZSZSZR v 1943–1947 gg. Oszobennosztyi formirovanyija i gyejatyelnosztyi apparata. In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztranaľ Vosztočnoj Jevropi 1939–1958...* 70–77.

¹⁶ Uo. 77.

dokumentumokban, jegyzőkönyvekben annak legfontosabb szervezeti egységét, az Egyházi Igazgatási Osztályt „nemzetközi osztályként” is aposztrofálták. Ez elég szemléletesen mutatja, milyen fontos helyet foglalt el a Moszkvai Patriarchátus nemzetközi tevékenységének összehangolása az államérdekkel ezen osztály mindennapi ügyvitelében.¹⁷

Az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács mellett a Szovjetunió nem pravoszláv felekezeteinek (katolikusok, protestánsok, örmény gregorián egyház, iszlám és mások) felügyeletével egy önálló hivatalt hoztak létre 1944. május 14-én, Vallási Kultuszügyi Tanács néven.¹⁸ Ez a saját hatáskörén belül, az érintett felekezetek körében hasonló kompetenciákkal rendelkezett, mint a Karpov vezette szerv, s többek között felügyelte a Szovjetunióba érkező külföldi katolikus papok beutaztatását és mozgását, illetve a Szovjetunióból különféle célból külföldre utazó katolikus klérus kiutazásának engedélyeztetését, továbbá a hazai papság külföldi kapcsolatrendszerét.¹⁹ Jelenlegi ismereteink szerint azonban a szovjet egyházpolitika elvi és gyakorlati alakítására, az egyházpolitika államközi kapcsolatok szintjén megjelenő koordinálására korántsem volt olyan mértékű befolyása, mint a társszervének. Amíg az ortodox világ számára kijelölt vezető egyházat, a Szovjetunió határain kívül is expanzív Moszkvai Patriarchátust az Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács felügyelte, addig nem állt a Kreml érdekében, hogy megerősítse a többi olyan felekezetet, amelyek vallási központjai a Szovjetunió területén kívülre estek, és így legalább részben függetlenek maradhattak a szovjet aspirációkról. Nem véletlen, hogy a Vallási Kultuszügyi Tanács²⁰ ügyvitelében felülreprezentált volt az örmény gregorián egyház, amelynek anyaegyháza a Szovjetunió területére esett, a hívek körülbelül kétharmada ugyanakkor diaszpórában élt. A két állami egyházirányítási szervet 1965-ben, tehát már a brezsnyevi érában, Vallásügyi Tanács néven egyesítették.²¹ Ettől kezdve közös iratképző szerv lett belőlük, korábbi irattáraikat is összevonták, így az állami egyházi irányítás 1943 és 1991 közötti teljes irattermése együttesen került levéltári megőrzésbe.

¹⁷ Uo. 74.

¹⁸ Oroszul: Szovjet po gyelam religioznih kultov.

¹⁹ I. M. Szovjetov: Szovjet po gyelam religioznih kultov pri SZNK SZSZSZR. Objazannosztyi i szfera kompetencii, organizacionnaja sztruktura i osznoenie napravlenijja gyejatyelnosztyi. In: *Szovjetszkoe obszcseszto i goszudarsztvo v period pozdnyevo sztalinyizma 1945–1953 gg. Matyeriali VII Mezsuvuzovszkoj naucsnoj konferencii. Tver, 4–6 gyekabrja 2014 g.* Red. J. Baberovszki – A. A. Drozdov. Moszkva, 2015, /Isztorija sztalinyizma – Debatii/, 605–610.

²⁰ Oroszul: Szovjet po gyelam religij.

²¹ Későbbi működésére részletesen lásd I. I. Maszlova: Szovjet po gyelam religij pri Szovjetye Minyisztrrov SZSZSZR. K voproszu o vzaimootnosenijah goszudarsztva i Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi (1965–1991 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke...* 78–105.

A Moszkvai Patriarchátus és a román ortodox egyház viszonya

A Moszkvai Patriarchátus és a román ortodox egyház közötti kapcsolatokban Moszkva erőteljes nyomása ellenére sokáig nem teremtett teljesen egyértelmű helyzetet az, hogy Nicodim román pátriárka²² a háború után, az új rezsim konszolidálódásának idején kiváló álláspontra helyezkedett: noha taktikai okokból nem egy alkalommal deklarálta a hatalom melletti lojalitását, úgy vélte, lavírozhat, hogy megőrizze egyháza szuverenitását és autonómiáját a román társadalomban és az ortodox világban. Moszkva szemszögéből nézve a helyzet fokozatosan változott meg a baloldali erők 1946. november 16-i romániai parlamenti választásokon elért győzelmével. Ez végső soron a kommunisták erőfölényét biztosította a törvényhozó és végrehajtó állami szervezetekben, illetve Nicodim 1948. évi halála után, amelynek nyomán a – geopolitikai realitásokat is figyelembe véve – Moszkva mellett jóval elkötelezettebb Justinian került a pátriárkai székbe.²³ Romániában az állam és az ortodox egyház közötti kapcsolatrendszerben az 1940-es évek második felétől utóbbi a korábbiaknál erőteljesebben alárendelődött, a társadalmi és belpolitikai célokat kiszolgáló intézmény szerepébe kényszerült, illetőleg a korábbiaknál szervezettebben betagozódtott az autokefál egyházakat Moszkva körül koncentráló hierarchiába.²⁴

Természetesen nem célunk behatóbban megvizsgálni, milyen kompromisszumokra kényszerült a román ortodox egyház a viszonylagos szervezeti intaktságának és saját társadalmi szerepkörének megtartása érdekében, mégis érdemes utalnunk rá, hogy az állam és egyház viszonyában újonnan előállott helyzet új törésvonalakat hozott létre a román ortodox egyházon belül is. A Romániában „államvallásnak” minősített ortodoxia belső helyzete, stabilitása vagy éppen törékenysége ugyanis a többi felekezet állammal szembeni pozíciójára, kezdeményező-készségére, illetve az államnak a kisebbségi felekezetekkel kapcsolatos recepciójára is hatással lehetett. A román ortodox egyházat ekkor belülről feszítő problémák közül kiemelnénk egy olyat, amely Moszkva és Bukarest viszonyában is érezte hatását. Karpov 1949 nyarán kelt egyik szolgálati jelentésében részletesebben kitért az ortodox vagy az időközben ortodox egyházba tagolt romániai szláv ajkú lakosság (ukrán, ruszin, orosz) és az ortodox román ajkú papság viszonyára. A jelentés Pavel Sztatovnak, a bukaresti orosz templom lelkészének beszámolója alapján készült el, s elég plasztikusan szemléltette, hogy a tradicionális szláv–román szembenállás továbbélt a megváltozott politikai viszonyok közepette is. A dokumentum arról informálta a szovjet felső vezetést, hogy Justinian ellenzéke különösen azok-

²² Nicodim, születési nevén Nicolae Munteanu (1864–1948): román egyházi főméltóság, 1939. június 30-tól haláláig, 1948. február 27-ig a Román Ortodox Egyház pátriárkája.

²³ Justinian, születési nevén Ioan Marina (1901–1977): román egyházi főméltóság, 1948. május 24-től haláláig, 1977. március 26-ig a Román Ortodox Egyház pátriárkája.

²⁴ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 230–231.

ban a frontzónákban volt erős, ahol vegyesen éltek románok és szláv ajkú közösségek, tehát Máramarosban, a Bánságban és Dobrudzsában. A jelentés szerint az ezeken a vidékeken pasztorációt folytató román ortodox alsópapság, amely hagyományosan kivette a részét a szláv etnikai elem denacionalizálásából, mindent megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse az orosz és a román ortodox egyház kölcsönös együttműködését, mivel az a románosító kurzus ellenében hat.²⁵

Számos olyan kérdés van emellett, amelyben a román ortodox egyház az államhatalom szoros szövetségesévé, s a valójában Moszkvából kiinduló, de a szocialista blokk majdnem minden érintett országán végiggyűrűző egyházpolitikai folyamat tevőleges részesévé és haszonélvezőjévé vált. Mindenekelőtt a 16–17. századi unifikációs folyamat érvénytelenítését érdemes kiemelnünk, amely az összes, időközben a szocialista blokk országainak határai közé szoruló történelmi régióban, így Galíciában (Délnyugat-Ukrajna és Délkelet-Lengyelország), Kárpátalján (Ukrajna), Kelet-Felvidéken (Csehszlovákia), továbbá Észak-Erdélyben (Románia) nagyjából azonos menetrend szerint zajlott le. Igaz, a görögkatolikus egyház ortodox egyházba való betagozásának minden említett területen voltak egyedi szempontjai és mozgatórugói is. A háború utáni Romániában például az egyik legjelentősebb ellenzéki erőnek számító „történelmi párt”, a Iuliu Maniu nevével fémjelzett Nemzeti Parasztpárt fő tömegbázisát a döntően Észak- és részben Közép-Erdélyben koncentrálódó görögkatolikusság adta, az egyház vezető értelmiségi rétege, papsága, társadalmi szervezetei kiálltak a szintén görögkatolikus Maniu mellett a belpolitikai küzdelmekben. Mint azt Tatjana Pokivajlova orosz történész megállapítja, a görögkatolikus egyház likvidálása így együtt járt a kommunisták egyik legfőbb belpolitikai riválisának számító Nemzeti Parasztpárt háttérországának megtörésével is.²⁶

Az egyházpolitikai koordináció mélységének problémája

Az előző két fejezet kapcsán érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy két alapvető kérdést még mélyrehatóbban szükséges tanulmányoznunk: mennyire valósult meg a második világháború végétől a szovjet tömb országainak vezetése részéről egy egységes, teljesen egymásra hangolt egyházpolitikai kurzus, illetve – esetlegesen ennek érdekében – milyen mértékben érvényesült a szovjet vezetés közvetlen beavatkozása az egyes csatlós államok egyházpolitikájába?

Egyelőre általános tapasztalatként mondható el, hogy az „államegyházaknak” alá kellett rendelődniük azon kommunista kormányzatok érdekeinek, amelyek a

²⁵ G. G. Karpov beszámolója V. M. Molotov külügyminiszternek. Moszkva, 1949. június 1. Goszudarsztvennij arhiv Rosszizszkioj Federacii (a továbbiakban: GARF), fond (f.) 6991, opisz (op.) 1, gyelo (gy.) 452, liszt (l.) 255–257.

²⁶ Tatjana Pokivajlova: Konfesszionálnaja szituacija v Transzilvanyii i likvidacija unyiatzskioj cerkvi v Ruminyii (40-ie godi XX v.). In: *Vlaszty i cerkov v SZSZSZR i sztrana h Vosztocnoj Jevropi 1939–1958...* 188–190.

külpolitikai célokat összehangolták Moszkvával és másolták a szovjet államberendezkedést. Ezek így a tömblogika alapján működtetett külpolitikai-katonai kurzus és belpolitika eszközévé vagy céltáblájává váltak. A szocialista országok politikai vezetése részéről a legtöbb esetben a szovjet egyházpolitika modellezése, a módszerek tekintetében sokszor azonosulás, mintakövetés, az állami egyházszervezés strukturális idomulása figyelhető meg. Igaz, a bevezetőben elmondottakból következik az is, hogy akár az állammal szembeni pozíciók, akár az elszenvedett sérelmek tekintetében érdemes különbséget tenni a nyugati katolicizmus és a keleti ortodoxia mint „államvallások” között. A katolikus egyházszervezeteket, mind a katolikus többségű országokban, mind ott, ahol kisebbséget alkottak, a pápai centrumtól való függőségük okán nehezebben lehetett betagozni a szovjet tömb keretei közé, mint azon ortodox többségű országok egyházszervezeteit, vagy a „kívülről” megerősített ortodox kisebbségi autokefál egyházakat, amelyek a keleti kereszténység újonnan kijelölt politikai központjával, azaz Moszkvával kerültek szorosabb függő viszonyba.

Aláhúznánk, hogy egy rendkívül komplex kérdéskörrel van szó, amelynek megnyugtató megválaszolása további alapos, az egyes országokra lebontott összehasonlító kutatásokat is igényelne. Érdemes kitérni ebben a kontextusban a Karpov 1946. júniusi csehszlovákiai útja során Eduard Beneš csehszlovák államfővel folytatott megbeszélésén elhangzottakra is. A találkozóra már az ukrainai görögkatolikus egyházi vezetők lvovi gyűlése után került sor, amelyen határozatot fogadtak el arról, hogy az ukrainai görögkatolikus egyház beolvad a pravoszláv egyházszervezetbe. A csehszlovák elnök maga kezdeményezte a görögkatolicizmus problémájának megvitatását, s a kérdésére, hogy mi lesz a romániai unitusokkal, Karpov azt a választ adta, miszerint az nem a szovjet, hanem a román kormány és egyház dolga. A válasz arról tanúskodik, hogy Karpov és a Kreml tisztában volt a romániai belpolitikai és egyházpolitikai viszonyokkal, és nyilván számolt azzal is, hogy az unió likvidálásának kérdésében kormányzati hátszelet élvező ortodox egyház képes lesz maga is felőrölni és eltüntetni a görögkatolikus egyházi hierarchiát. Érdemes megjegyezni, hogy éppen Beneš volt az, aki ezen a megbeszélésen felvázolta a kelet-európai görögkatolikus entitások beolvasztásának koreográfiáját is: eszerint Romániának kell követnie a Szovjetuniót, majd a folyamatot Csehszlovákiában kell befejezni.²⁷

Az orosz dokumentumokat olvasva feltűnik, hogy a romániai egyházpolitikai viszonyok felőli tájékozódás és az illetékes szovjet külügyi és egyházügyi szervek, adott esetben pártszervek tájékoztatása a bukaresti szovjet nagykövetség alacsonyabb beosztású diplomatainak, a legtöbb esetben a nagykövetségi első és másodtitkároknak a feladata volt, csakúgy, mint például a kultúrpolitika vagy a tudománypolitika felőli informálódás. Noha szovjet szempontból ezek a területek nem minősültek az államélet meghatározó szegmensének (nem úgy, mint a belpolitika,

²⁷ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 427–428.

külpolitika, pártszervezet, ideológiai munka, párt- és állami vezetés stb.), mégis tükörképei lehettek a román társadalmon belül uralkodó hangulatnak. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a Kreml folyamatosan kontroll alatt tartotta a kelet-európai csatlós országok egyházpolitikai viszonyait.

A hruscsovi egyházpolitika fordulata

Az SZKP 1956. február 14-én kezdődött XX. kongresszusa elítélte a sztálini hatalomgyakorlási mechanizmust és a sztálinizmus bűneit, s egy általánosan kedvezőbb politikai légkörnek teremtette meg az alapjait. Az egyházpolitikában ugyanakkor később, 1957–1958-tól a kedvező változásokkal éppen ellentétes fordulat kezdett kibontakozni. Az SZKP Központi Bizottsága 1957. júniusi plénumának záróülésén, június 29-én leszámoltak a Sztálin híveinek, és ezzel együtt a XX. kongresszus ellenzékének számító „pártellenes trojkával”, amelyet Vjacseszlav Molotov, Kliment Vorosilov, Georgij Malenkov neve fémjelzett. A „sztálinizmus megnyilvánulásai” való végleges leszámolás maga után vonta a korábbiakhoz képest kiegyensúlyozottabb egyházpolitikának, az olyan „sztálininak” titulált „örökségnek” mint az újjászületett orosz pravoszláv egyházzal kapcsolatos álláspontnak a felülvizsgálatát is. Az egyház elleni küzdelem előkészítése a legmagasabb szintről kapott támogatást, hiszen arra a hatalomnak szüksége volt, hogy elérje általános célját, a kommunista társadalom felépítését. Nyikita Hruscsov pártfőtitkár valóban hitt a kommunista jövőben, amelynek megvalósítása elképzelhetetlen volt az emberek tudatának átalakítása, annak „babonáktól való megszabadítása” nélkül.²⁸

Az új egyházpolitika megvalósításának egyik legfontosabb eszköze a Karpov vezette, fentebb említett Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács lett, amelynek már 1957 folyamán kicserélték a teljes vezetőségét és megkezdték mind a központi apparátus, mind a vidéki megbízotti hálózat személyi állományának radikális átalakítását. Mivel Karpovnak kiváló személyes kapcsolatai voltak Alekszij pátriárkával²⁹ és a többi egyházi vezetővel, akiknek körében bizalmat élvezett, így éppen ő legitimálhatta az egyház társadalmi befolyásának szűkítésére irányuló első intézkedéseket. Ezért Karpov leváltására csak később, 1960. február 1-jével került sor. Tudható az is, hogy ő személy szerint ellenezte az állam és egyház viszonyában a sztálini érában kialakult *status quo* megbontását. A pátriárka Hruscsov számára írt leveleit háttéranyagokkal látta el; ezek egyikében éppen a Moszkvai Patriarchátus nemzetközi tevékenységét és annak a Szovjetunió érdekei szempontjából való fontosságát hozta fel érvként amellet, hogy megőrizték az orosz pravoszláv egyházzal

²⁸ Tatyjana Csumacsenko: Szovjet po gylam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi i jevo upolnomocsennie v uszlovijah novoj cerkovnoj polityiki vlasztyi (1958–1964 gg.). In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke...* 9.

²⁹ I. Alekszij, születési nevén Szergej Vlagyimirovics Szimanszkij (1877–1970): orosz egyházi főméltóság, 1945. február 4-től haláláig, 1977. április 17-ig az Orosz Pravoszláv Egyház pátriárkája.

meglévő normális kapcsolatokat. Sőt, az 1957–1958 folyamán a Tanács apparátusában foganatosított átalakításokra hivatkozva ismét felvetette a Tanács külügyi kompetenciáinak szervezeti formába öntését, kérve, hogy nevezzenek ki mellé egy kifejezetten külpolitikai kérdésekkel foglalkozó helyettest.³⁰

A hruscsovi vezetés ezzel szemben éppen azzal vádolta a Moszkvai Patriarchátus vezetését, hogy passzívan viselkedik a nemzetközi porondon. Egyrészt valójában arról volt szó, hogy az egyház képviselői, s különösen a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztályának nagy befolyású vezetője, Nyikolaj metropolita³¹ mind egyházi berkekben, mind nemzetközi tényezők előtt nyíltan bírálta az állami egyházpolitikát. Másrészt XII. Pius halálával és XXIII. János pápa 1958. október 28-i megválasztásával megváltozott a Vatikán és a Szovjetunió közötti addigi kapcsolat. XXIII. János alapvetően „egyetemesebb” politikát folytatott, célja a pápaság többi keresztény felekezettel és a nem hívó világgal fennálló viszonyának rendezése volt, ami beleillett Hruscsov világpolitikai „enyhüléssel” kapcsolatos elképzeléseibe is. Amikor a pápa 1959. január 25-én meghirdette a II. Vatikáni (Egyetemes) Zsinat összehívását, a Moszkvai Patriarchátus ezzel ellentétes állásponton volt, és kijelentette, hogy a katolikus egyházfő által összehívott zsinatot nem tekinti egyetemesnek, ezért képviselői nem is kívánnak részt venni rajta. Az 1962. október 11-én megnyitott zsinatra végül az orosz pravoszláv egyház, döntően a hruscsovi vezetés nyomására, megfigyelői státusban delegálta meghatalmazottjait.³²

Márton Áron és a szovjet–román egyházpolitikai kapcsolatok

A szovjet politikai egyházszervezés és állami egyházirányítás fentebb említett modellezése, illetve romániai adaptációi kapcsán tanulságos lehet egy olyan orosz levéltári forrás, amelyet a közelmúltban publikáltak. Az irat a Vallási Kultuszügyi Tanács elnöke, Ivan Poljanszkij³³ és Gheorghe Vlădescu-Răcoasa moszkvai román nagykövet közötti, 1948. december 13-i beszélgetésen elhangzottakat örökíti meg. A feljegyzés szerint a román diplomata a Szovjetunió területén lévő római katolikus egyház szervezete, valamint a szovjet állami szervek és a katolikus egyház közötti viszony iránt érdeklődött, s kérte, bocsássák rendelkezésére az erre vonatkozó jogszabályokat.³⁴ A kötet szerkesztői nem publikálták, de a feljegyzés mellett

³⁰ Csumacsenko: *Szovjet po gyelam Russzkoj Pravoszlavnoj Cerkvi i jevo upolnomocsennie...* 11–14.

³¹ Nyikolaj, születési nevén Borisz Dorofejevics Jarusevics (1892–1961): orosz egyházi főméltóság, 1944-től krutyickojei és kolomnai metropolita, 1946. április 4-től 1960. június 21-ig a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztályának vezetője.

³² Minderre részletesen lásd Vasziljeva: i. m. 122–166.

³³ Ivan Vasziljevics Poljanszkij (1899–1956): szovjet politikus, 1944-től haláláig, 1956-ig a Minisztertanács Vallási Kultuszügyi Tanácsának elnöke.

³⁴ *Vlaszty is cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948...* 836–840.

ugyanabban a dossziében megtalálható még a szovjet külügyminisztérium pár nappal később az egyházügyi hivatal elnökéhez intézett átirata, amelyben a román nagykövettel folytatott megbeszélésre hivatkozva kéri az 1918. január 23-i, az állam és egyház szétválasztását rögzítő dekrétum megküldését.³⁵ A román diplomáciai tájékozódás időben megelőzte a Márton Áronnal és általában véve a romániai római katolikus klérussal szembeni kényszerintézkedéseket, ami arra enged következtetni, miszerint a román vezetés a katolikus egyházszervezet meggyengítésére irányuló drasztikus intézkedéssorozat mérlegelésekor ügyelt arra, hogy figyelembe vegye a Szovjetunióban bevett jogi gyakorlatot.³⁶ A romániai katolikus egyház társadalmi, gazdasági és szervezeti megroppantása nemhogy nem mondott ellent az állam és egyház szétválasztása elvének, hanem a megfelelő politikai argumentációval egyenesen a szétválasztás ügyét szolgálta, ami a Szovjetunióban is a legkorábbi és legalapvetőbb jogi normák egyike volt.

Mindemellett bizonyosan kijelenthetjük, hogy a román kormányzat a Márton Áronnal szembeni egyes konkrét intézkedéseket, köztük a legkirívóbb lépést, vagyis a személyi szabadságától való megfosztását, nem hangolta össze előzetesen a szovjet vezetéssel, a kompetens külügyi vagy állambiztonsági szervekkel. Ma már szinte pontosan ismerjük annak részleteit, hogyan és milyen körülmények között tartóztatták le Márton Áront, akit 1949. június 21-én egy operatív akció keretében vettek őrizetbe, amikor a tövisi vasútállomásra tartott, hogy onnan Bukarestbe utazzon a kultuszminisztérium képviselőivel folytatandó tárgyalásokra.³⁷ Orosz történészek publikálták a kolozsvári szovjet főkonzulátus egyik 1949. évi jelentését is, amely részletesebben elemezte Márton Áron főpásztori tevékenységét.³⁸ Noha a dokumentumot augusztus 16-án szignálták, feltűnő, hogy az csupán egy kurta mellékmondatban utal a püspök közel két hónappal korábbi letartóztatására, s azt is hibásan datálva, júliusra téve. A beszámoló teljes gondolatmenetéből következtetve ugyanakkor az sem kizárható, hogy azt utólag, a központi külügyi apparátus utasítására állították össze, talán a letartóztatást is megemlítő egyik korábbi jelentés kiegészítéseként, a még teljesebb informálódás végett.

Ez a jelentés felvonultatja a Márton Áron államellenes, úgymond „reakciós” ténykedését tükröző teljes érvrendszert, megindokolva ezzel a személyével szembeni kényszerintézkedéseket. Eddigi ismereteink szerint ez a legkorábbi szovjet irat, amely a román államszervezet és a baloldali hatalom legádázabb ellenségeként

³⁵ Jevgenyij Kiszeljov, a Szovjetunió Külügyminisztériuma Balkáni Országok Osztálya vezetőjének átirata Ivan Poljanszkijnek. Moszkva, 1948. december 24. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 57, l. 105.

³⁶ A korai, az 1920-as évek első felének szovjet egyházpolitikára részletesen lásd Igor Kurljandszkij: *Sztalin, vlaszty, religija. Religioznij i cerkovnij faktori vo vnutrennyej polityike szovjetszkovo goszdarsztva 1922–1939 gg.* Moszkva, 2011, 82–232.

³⁷ Denisa Bodeanu: Márton Áron püspök letartóztatása, pere és börtönbüntetése a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács (CNSAS) dokumentumai tükrében. *Székelyföld*, 2012. 8. sz. 90–92.

³⁸ *Vlaszty is cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. T. 2. 1949–1953...* 234–239.

definiálja őt. A jelentés mind az állam, mind az új „népi hatalom” ellenségének számító, a régi burzsoá időket restaurálni kívánó, tekintélyelvű, gyakran a saját papságával és a romániai magyar társadalom egy jelentős szegmensével is konfrontálódó egyházi vezető arcélét rajzolja meg. A bűnlajstromán szerepel az is, hogy a görögkatolikus egyháznak az ortodox egyházzal való egyesítése után az egyik körlevelében egyházmegyeje papsága számára előírta, hogy az unió megsemmisítését ellenző görögkatolikus papokat és híveiket lássák el imakönyvekkel, sőt az is, hogy a római katolikus papság az ő utasításai alapján folytatott agitációt nemcsak a beolvasztást nyíltan megtagadó, hanem a már egyesült görögkatolikus hívek katolikus egyházba való térése mellett. A romániai görögkatolikus egyház ortodox egyházzal történő, felülről vezérelt „integrációjának” akadályozása vagy lassítása, a hozzájárulás az azzal szembeni ellenállási góccok infrastruktúrájának kiépítéséhez nyilván mind olyan tényezőnek számítottak, amikre a szovjet diplomácia is felfigyelt.

A szovjet egyházpolitikai kurzus és a román egyházpolitikai gyakorlat közötti korrelációt kutatva, a lehetséges párhuzamokat és ellentéteket keresve természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a szovjet–román kétoldalú kapcsolatok periodizációját, tehát adott esetben azt a jelenséget sem, hogy a hruscsovi éra második felétől a román külpolitika részben önállósodik, s a belpolitikai konfliktusok kezelésének technikája is eltér a Szovjetunióban alkalmazottaktól. Szimptomatikus ilyen tekintetben a román vallásügyi miniszter, Petre Constantinescu-Iași³⁹ 1955. őszi szovjetunióbeli útja is, amelynek során az állam és egyház viszonyában, illetve az állami egyházügyi szervek és az egyházi vezetés közötti egyeztetési mechanizmusban rejlő felfogásbeli különbségek, hangsúlyeltolódások is kitapinthatóvá váltak. A román tárcavezető 1955. október 27-től november 27-ig egy hónapot töltött a Szovjetunióban. Hivatali programjának legfontosabb részeként mélyrehatóan tájékozódott a szovjet egyházpolitikai viszonyok felől, de tartózkodásának hosszú időtartama azt is lehetővé tette számára, hogy elutazzon Grúziába és Azerbajdzsánba, ahol ugyancsak a konfesszionális jellegzetességeket mérte fel.⁴⁰ Az út tapasztalatairól utólag készített szovjet értékelő feljegyzésekben kiemelték például, hogy a román politikus elcsodálkozott, amikor Karpov elmondta neki, miszerint ő nem vesz részt a Szent Szinódus ülésein, de az ülések előtt a Tanács hivatalában találkozni szokott Alekszijjal, gyakran a pátriárka kezdeményezésére. Constantinescu-Iași hivatali rangjából fakadó befolyását ugyanakkor demonstrálja, hogy részt vett a Szinódus munkájában, mindig jelen volt annak ülésein, ahol nemcsak passzív szerepet töltött be, hanem beszámolt, véleményt nyilvánított, időnként „kijavította” a papságot. A román politikus

³⁹ Petre Constantinescu-Iași (1892–1977): kommunista történész, politikus, 1953–1957 között Románia vallásügyi minisztere.

⁴⁰ A látogatásáról keletkezett orosz levéltári dokumentáció teljes egészében megjelent: Seres Attila: „Bez dolzsnovo takta k religi i verujuscim”. Rosszijszkie dokumenti, kaszajuscieszja voproszka prebivanyija ruminszkovo minyisztra kultov Petre Konsztantineszku-Jasa v SZSZSZR v 1955. In: *Goszudarsztvo i Cerkov v SZSZSZR i sztranaš Vosztocnoj Jevropi...* 487–534.

elmondása szerint ez nem tetszett Justinianak, de az egyház részéről nem bolygatták meg a kérdést.⁴¹ Nemcsak az egyházzal való egyeztetési mechanizmus tűnhetett merevebbnek a Szovjetunióban követett gyakorlatnál. A szovjet partnerek és különösen az egyházzal való konszenzusos, bizalmi viszony fenntartására ügyelő Karpov számára feltűnő volt Constantinescu-Iașinak és akkori helyettesének, Dumitru Dogarunak⁴² az érzéketlensége az egyházi szertartások iránt. „A Jelohovszkij templomban meghallgattuk az istentiszteletet, Iași elvtárs és különösen Dogaru elvtárs eközben nem tanúsítottak kellő tapintatot, a viselkedésük inkább valamilyen kíváncsi külföldi tudósító viselkedésére emlékeztetett, mintsem olyan személyére, akinek az a munkája, hogy a papsággal és az egyházzal foglalkozzon” – áll ugyanebben a dokumentumban.⁴³

Az orosz történetírás eddig csak hivatkozott arra az iratra, amely a Constantinescu-Iași és a szovjet állami egyházügyi vezetők, Karpov és Poljanszkij közötti 1955. november 10-i moszkvai megbeszélésén elhangzottakat rögzíti. Az általunk többször is idézett orosz monográfia szerzői ráadásul kizárólag a görögkatolikus egyház helyzetéből kiindulva világítják meg ezt a megbeszélést, utalva arra, hogy annak papsága az illegalitás körülményei között továbbra is igyekezett egyben tartani a nyáját, s csak a román miniszter görögkatolikus egyház betiltásával kapcsolatos nézőpontját emelik ki.⁴⁴ A feljegyzés ugyanakkor véleményünk szerint a római pápa egyházfőségét elfogadó teljes romániai hívőréteg, azaz nemcsak a görög, hanem a latin rítusú katolicizmus, de talán leginkább Márton Áron személye és politikai mozgásteré szempontjából nézve igazán releváns. Az események értékeléséhez mindenképp érdemes leszögeznünk, hogy erre a találkozóra, amely első szempillantásra csupán egy elhanyagolható mozzanata volt a román miniszter Szovjetunióban tett, egy egész hónapot felölelő hivatalos útjának, kifejezetten a román fél kezdeményezésére került sor. Constantinescu-Iași ugyanis egyenesen Justinian útján, annak 1955. júliusi moszkvai látogatása során jelezte szovjet partnerei felé, hogy tájékozódás céljából szeretne a Szovjetunióba látogatni.⁴⁵ Az egy hónapos látogatás teljes dokumentációját áttekintve azonban állítható, hogy annak jellege nem mutatott túl egy hivatali és „szakmai” tapasztalatcserén. A hivatali és magánbeszélgetések során a kölcsönös tájékozódás és tájékoztatás jegyében a felek

⁴¹ Karpov rövid értékelése Constantinescu-Iași körútjáról a Szovjetunióban. Moszkva, 1955. november 28. után. GARF, f. 6991, op. 2, gy. 164, l. 380.

⁴² Dumitru Dogaru (1907–1975): román állami egyházügyi vezető, 1957-től 1970-ig a Minisztertanács Vallásügyi Hivatalának a főtitkára, 1970-től 1975-ig az elnöke.

⁴³ Karpov emlékeztetője Constantinescu-Iași moszkvai programjairól. Moszkva, 1955. november 28. után. GARF, f. 6991, op. 2, gy. 164, l. 366–367.

⁴⁴ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 439. Az irat jelzete: Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148.

⁴⁵ Karpov feljegyzése a Justinian román pátriárkával folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. július 27. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1225, l. 56–58.

ugyan többször kitértek a román állam és a román ortodox egyház viszonyának problémájára, és kisebb fajsúlyú kérdések is felmerültek (mint például a moszkvai teológiai szemináriumba küldendő román hallgatók és a bukaresti orosz templom ügye), de Constantinescu-Iași nagyobb horderejű, a felső vezetés döntését vagy útmutatását igénylő konkrét kérdésként egyedül a Márton Áron személyével összefüggő problémahalmazt vetette fel.

Ismeretes, hogy a román Nagy Nemzetgyűlés Elnöki Tanácsa már 1955. január 3-án kelt átiratában felfüggesztette a katonai törvényszék 1951. augusztus 6-i ítéletét, amelynek értelmében életfogytiglani kényszermunkára ítélték Márton Áront. Noha ennek nyomán az 1949. június 21-e óta különféle fegyházintézetekben sínylődő püspököt szabadlábra helyezték, a kommunista hatóságok szemében továbbra is bűnös maradt azokért a „tetteiért”, amelyek miatt 1951-ben elítélték.⁴⁶

Az eddigi kutatásaink alapján ez a november 10-i megbeszélés jelenti azt a pontot, amikor a Márton Áron egyházvezetői potenciáljával kapcsolatos összes kérdés, a román egyházpolitika katalizálása nyomán, valóban elérte a szovjet politikai döntéshozatal ingerküszöbét. A megbeszélésről készített feljegyzés leginkább érdekesítő mozzanata az, amikor a román politikus elmondja, hogy elhibázottnak tartja a katolikus főpapok, s köztük a gyulafehérvári püspök bebörtönzését. Az eszmecserén Constantinescu-Iași a Vatikán juriszdkciója alá tartozó teljes romániai hívőseggel szembeni politika revíziójának szükségességét sugallja, igaz, többször is alá húzza, hogy a görögkatolikus egyház visszaállítását nem tartja lehetségesnek.⁴⁷

A román miniszter kijelentései arról árulkodnak, hogy a román vezetés felismerte: zsákutcába navigálta a romániai katolikusággal szemben követett politikáját. Ahhoz ugyanis, hogy az egyházak vezető rétegével megtalálja a szükséges kompromisszumot, a saját szemszögéből nézve „megfelelő” tárgyalópartnerekre lett volna szüksége. A román kormányzat számára ugyanakkor 1955-ben – a teljes vezető katolikus klérus „lefejezése” miatt – Márton Áron maradt az egyetlen legitim és tekintéllyel rendelkező katolikus egyházi főméltóság, aki tárgyalópartnerként egyáltalán számításba jöhetett. Őt azonban markáns kommunistaellenes beállítottsága miatt meg kellett „puhítani” egy ilyen jellegű *modus vivendi* kialakításához. A püspökre ezért a szabadulása után óriási nyomás nehezedett, a román vallásügyi szervek megpróbálták rávenni, hogy működjön együtt az állammal. Döntéseit ezért felelősségteljesen kellett meghoznia, hiszen számára is világos volt, hogy – Pacha Ágoston⁴⁸ halála után – ő a romániai katolikus egyház egyetlen

⁴⁶ Bodeanu: i. m. 102–103.

⁴⁷ Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148.

⁴⁸ Pacha Ágoston (1870–1954): bányászati német származású katolikus egyházi főméltóság, 1930. október 10-től 1954. november 4-ig az 1930-ban alakított temesvári egyházmegye első megyéspüspöke. 1950. július 19-től 1954. május 31-ig letartóztatásban, illetve elítélése után börtönben volt.

szabadlábban lévő püspöke, akivel a román pártállami vezetés tárgyalni tud a katolikus egyház és az állam viszonyának rendezéséről.⁴⁹ Márton Áron azonban az államapparátus képviselőivel folytatott egyeztetésekhez kért különleges felhatalmazást nem kapta meg XII. Pius pápától.⁵⁰ Constantinesu-Iași a Karpovval és Poljanszkijjal folytatott megbeszélése folyamán kendőzetlenül elmondta azt is, hogy „beleláttak a püspök lapjaiba”, ugyanis titkosszolgálati úton megismerték Márton Áron XII. Pius-hoz intézett, 1955. augusztus 3-i levelének tartalmát,⁵¹ illetve a Szentszék Domenico Tardini vatikáni államtitkár aláírásával ellátott válaszelevelét. Márton Áron megfigyelésének bevett módszerei közé tartozott levelezésének titkos ellenőrzése és cenzúrája.⁵²

Különleges mozzanata még Constantinesu-Iași november 10-i moszkvai egyeztetésének, hogy – az arról készült emlékeztető tanúsága szerint – a román kormányzat a számára kiuttalan helyzet megoldásához a szovjet vezetéstől várt útmutatást. A szovjet beszélgetőpartnerek, Karpov és Poljanszkij ugyanakkor rendkívül visszafogottak voltak, láthatólag nem kívántak hivatalosnak is vehető nyilatkozatot adni. Utóbbi mindössze arra az inkább magánjellegűnek nyilvánított tanácsára szorítkozott, hogy a békepapok közül kellene egy vagy két főt kiemelni, és velük ellensúlyozni Márton Áron kurzusát. Míg a román miniszter – kifejezetten román kormányzati direktívára hivatkozva – egyértelmű tanácsot várt volna szovjet partnereitől, addig ők, az irat kontextusából érezhetően, a kérdést azzal utalták vissza a román vezetés hatáskörébe, hogy tegyenek konkrét megoldási javaslatot, amit majd a felsőbb pártszervek elé terjeszhetnek.⁵³ Ezt alátámasztja az is, hogy a szovjet egyházirányítási szervezetek a korszakban keletkezett valamennyi iratanyagát alaposan áttekintve sem bukkantunk egyelőre a konkrét kérdés következményeinek dokumentumaira a szovjet térfélen.

⁴⁹ A Román Kommunista Párt főtitkára, Gheorghe Gheorghiu-Dej az idősödő és beteg Pacha Ágoston helyett eleve a nála fiatalabb Márton Áront szemelte ki tárgyalófélnak. Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*. Marosvásárhely – Nagyvárad – Kolozsvár, 2019, 51.

⁵⁰ Nagy Mihály Zoltán: Az államvédelem célkeresztjében. Márton Áron püspök megfigyelése az '50-es évek végén. In: *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Szerk. Héjja Julianna Erika – Sáfár Gyula. Gyula, 2017, 54.

⁵¹ A levél szövege megjelent: *Márton Áron – Egyházi belső ügyek*. Összeáll. és jegyzetekkel ell. Marton József. Csíkszereda, 2016, /Márton Áron hagyatéka – 14. sz./, 198–199.

⁵² Denisa Bodeanu: Márton Áron dossziéi a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács archívumában. In: *Az idők mérlegén. Tanulmányok Márton Áron püspökről*. Szerk. Bodó Márta – Lázár Csilla – Lövétei Lázár László. Budapest – Kolozsvár, 2013, 124.

⁵³ Karpov feljegyzése a Constantinescu-Iași román vallásügyi miniszterrel folytatott megbeszéléséről. Moszkva, 1955. november 10. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1321, l. 141–148. Az, hogy Constantinescu-Iași a román felső vezetéstől kapott direktívákat, minden kétséget kizáróan leszűrhető az iratból. Karpov ugyanis a feljegyzésben szó szerint idézi román partnere erre vonatkozó szavait: „*Utasítottak, hogy tanácskozzam önökkel, mit javasolnak, mit tesznek önök stb.*”. A dokumentumot teljes terjedelemben lásd Seres: i. m. 520–526. Az idézett hely: 521.

Constantinescu-Iași egyhónapos szovjetunióbeli hivatali útjáról Karpov terjedelmes, hétoldalas összefoglaló beszámolót készített az SZKP Központi Bizottsága számára, amelyben részletesen kitért a Márton Áront érintő megbeszélésre is. A jelentés tehát a legfelsőbb pártszerv asztalára került, ami egyúttal az állami döntéshozatal csúcsszervének is minősült, de kizárólag a Központi Bizottság tagjainak tájékoztatását szolgálta, semmilyen döntést vagy határozatot nem hoztak róla. A dokumentum fejlécén lévő érkeztető pecsét szerint ugyanis azt visszaküldték a Központi Bizottság Általános Osztályának, amely kizárólag a tájékoztatásra szánt információk szintetizálására és archiválására volt hivatott.⁵⁴

A már többször is idézett orosz monográfia szerzői nem zárják ki, hogy Constantinescu-Iași személyes állásfoglalása mögött a szocialista táboron belül zajló változások, a Sztálin halála után kialakult helyzet, az SZKP XX. kongresszusának előszele rejlik, vagyis az új tendencia, amely azt jelezte, hogy a kelet-európai kommunista pártok fokozatosan és részlegesen eltérnek az erőszakos módszerek alkalmazásától a politikában.⁵⁵ Nyilvánvalóan megalapozottnak tekinthető ez a feltételezés, hiszen ahogy azt már korábban említettük, az 1956. február 14-én elkezdődött XX. kongresszus nyilvánosan is deklarálta a Sztálin halála után meginduló politikai enyhülési folyamatot. Nem mellékes az sem, hogy a börtönbe juttatott katolikus papság amnesztiája a már említett, Vatikánnal szembeni korábbi álláspontot revideáló s kiegyensúlyozottabb szovjet vonalvezetés jegyében összhangban állt a szovjet szándékokkal is.⁵⁶ Erre utal egy másik dokumentum is. A bécsi szovjet nagykövetség 1956. június 20-án kelt jelentésében hivatkozott az osztrák katolikus klérus azon kezdeményezésére, amely a Kelet-Európában letartóztatott katolikus főpásztorok szabadon bocsátására irányult, ehhez kérték a szovjet diplomácia segítségét. Ezt a jelentést a Külügyminisztérium illetékességéből megküldte Poljanszkijnek is, s mellékeltek hozzá egy listát a még börtönben sínylődő katolikus egyházi vezetőkről. Értelemszerűen közöttük volt Mindszenty József neve is. Poljanszkij záradékolta a tárca átíratát, s ebben felvetette azt a lehetőséget, hogy menjenek az osztrák papság kérése elé, és szovjet részről is segítsék elő a „népi demokratikus országokban” még börtönbüntetésüket töltő katolikus papok szabadlábra helyezését.⁵⁷

Feltűnő, hogy Márton Áron személye a kiszabadulása utáni időszakban, házi őrizetének ideje alatt is úgy jelenik meg a szovjet diplomáciai jelentésekben, mint

⁵⁴ Karpov összefoglaló beszámolója az SZKP KB számára Constantinescu-Iași szovjetunióbeli látogatásáról. Moszkva, 1955. december 14. Roszsijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkj isztorii (a továbbiakban: RGANI), f. 5, op. 30, gy. 93, l. 40–46.

⁵⁵ Volokityina – Murasko – Noszkova: i. m. 439.

⁵⁶ A román és a magyar történetírás is úgy véli, hogy Márton Áron szabadon bocsátásában is szerepet játszhattak a „hruscsovi enyhüléssel” a Szovjetunióban észlelhető – és Romániába a Szovjetunió felől hullámokat keltő – kedvezőbb egyházpolitikai tendenciák. Nagy Mihály Zoltán – Denisa Bodeanu: i. m. 52.

⁵⁷ Poljanszkij záradéka Vlagyimir Szemjonov külügyminiszter-helyettes számára. Moszkva, 1956. június 20. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 134, l. 2–14.

a „legreakciósabb” egyházi vezető, aki a legengedetlenebb politikát folytatja a román államhatalommal szemben, s ebben a szellemben szervezi egyháza papságát és híveit is. A rendszerint a román Vallásügyi Hivatal vezetőjénél vagy a hivatalos pártorgánumok révén tájékozódó szovjet diplomaták általában még a román ortodox egyházzal való összehasonlításban is sötétebb képet festettek arról, milyen a magyar nemzetiségű katolikusoknak a hatalomhoz való lojalitása. Ilyen tekintetben beszédes a Vallásügyi Hivatal főigazgatójával, Ion Bărbulescuval folytatott 1958. őszi megbeszélést megörökítő dokumentum, amely valóságos veszélyforrásként tünteti fel a magyar püspököt és nyáját: *„Az ortodox egyház, mondta Bărbulescu elvtárs, lojálisan viszonyul a népi demokratikus rendhez. Ezt nem lehet elmondani a katolikus egyház viszonylatában, amely ellenséges hangulatot táplál, és komoly reakciós erőt képvisel a Román Népköztársaságban. A legreakciósabb és legveszélyesebb politikát Márton Áron katolikus püspök folytatja.”*⁵⁸ A román politikusok részéről ugyanezek a premisszák fogalmazódtak meg akkor is, amikor a kormányzat agrár- vagy ifjúsági politikájának, illetve annak az egyházra érvényes konzekvenciái kerültek terítékre. A Vallásügyi Hivatal főtitkára, Dumitru Dogaru egy körülbelül fél évvel későbbi helyzetértékelésében arról tájékoztatta a szovjet nagykövetség munkatársát, hogy a Nagy Nemzetgyűlés határozatait az ortodox egyház megértéssel fogadja, míg a katolikus egyház és különösen annak vezetője, Márton Áron, „ellenséges” álláspontra helyezkedett velük szemben. Az egyházi földek kisajátításával kapcsolatban megjegyezte, hogy a gyulafehérvári püspök számára *„pontosan annyi földet hagynak meg, amennyit ő maga, a saját munkája révén meg tud művelni”*.⁵⁹

Visszatérő mozzanat a szovjet diplomáciai jelentésekben annak a ténynek a rögzítése, hogy az erdélyi katolikus püspökség és a Szentszék között az évszázadok során kialakult és a katolikus egyházi struktúra alapját jelentő szervezeti kapcsolatokat nem sikerült szétszakítani. A bukaresti szovjet nagykövetség két diplomatája, Vitalij Agapov másodtitkár és A. M. Alekszejev harmadtitkár⁶⁰ 1960 nyarán részletes elemzést készített a romániai egyházpolitikai viszonyokról. A szöveg a terjedelmét tekintve jócskán túlmutat az informatív jelentések szokásos keretein, mivel mellékleteivel együtt közel 130 oldalra terebélyesedett, tehát akár egy önálló koncepcionális dolgozatként és stratégiai útmutatásként is tekinthetünk rá. A katolikusok helyzetét majd húsz oldalon ismertetik, s ebben leszögezik, hogy a római katolikus egyház és a román kormány viszonyát nem sikerült rendezni. Részletesen kitértek arra, hogy a román államhatalom sem az eleinte alkalmazott represszív eszközökkel, sem pedig később, a kompromisszumkeresés útján nem

⁵⁸ V. K. Palamarcsuk bukaresti nagykövetségi másodtitkár feljegyzése a Bărbulescuval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1958. október 13. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1634, l. 148–149.

⁵⁹ V. K. Palamarcsuk feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1959. április 7. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1736, l. 37–39.

⁶⁰ A szovjet diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

tudta maradéktalanul megoldani a katolikuskérdést. Mivel a helyi katolikus klérus és a Szentszék közötti kapcsolati háló bizalmas csatornákon, legtöbbször a bukaresti olasz és francia misszió keresztül továbbra is fennmaradt, a két szovjet diplomata úgy vélte, hogy a megoldás kulcsa is a Vatikán kezében van.⁶¹ Dogaru még évekkel később is keserűen állapította meg, hogy megbonthatatlanok a kötelékek a pápai állam és a romániai katolikusok között: „Meg kell jegyezni, mondta Dogaru, hogy a Vallásügyi Hivatal sem az ortodox egyház legfelső tisztviselőivel, sem az ortodox papsággal fennálló kapcsolatainkban egészében véve nem ütközik olyan nehézségekbe, mint például a legfelső katolikus papsággal, és különösen a gyulafehérvári egyházmegye fejével, Márton Áron püspökkel fennálló kapcsolatokban. Például a szigorú tiltásaink ellenére a római katolikus egyház kitartóan folytatja a gyermekek tanítását az »isten törvényre«, a legkülönfélébb cselekhöz folyamodva ennek érdekében. Márton Áron püspök csakúgy, mint a római katolikus egyház teljes vezető rétege, a korábbiakhoz hasonlóan, szigorúan a Vatikán utasításait hajtja végre.”⁶²

Végezetül, ha egy kicsit kitekintünk a tanulmányunk címében is jelzett sztálini és hruscsovi korszakból, azt láthatjuk, hogy később a román államhatalom, Márton Áront szoros kontroll alatt tartva és elszigetelve őt a külvilágtól, a katolikusokkal fennálló viszonyrendszerben mégis ki tudott alakítani egy olyan *status quót*, amit a maga számára kedvezőnek ítélt. Elég eklatánsan mutatja ezt a bukaresti szovjet nagykövetség tanácsosa, L. I. Bojko⁶³ által készített feljegyzés a Dogaruval folytatott 1971. őszi megbeszéléséről. Utóbbi a találkozájuk során azt állította, hogy Márton Áron már nagyon öreg, beteges, lassú, kifigyelték az észjárását, és igazából nem lenne szerencsés, ha rákényszerítenék arra, hogy lemondjon, hiszen előfordulhat, hogy helyébe egy fiatal, energikus egyházvezető lépne, ami megbontaná a Márton Áron személyével már kialakult egyensúlyi helyzetet az állam és a katolikus egyház viszonyában.⁶⁴ Ne felejtjük el, hogy erre a megbeszélésre nyolc évvel Márton Áron halála előtt került sor, ekkorra a román állami egyházügyi vezetés azt gondolta a püspökről, hogy már mindent tud róla.

Záró gondolatok

Ahogy a tanulmányunk elején utaltunk rá, Márton Áron és a pasztorálására bízott közösség kiszolgáltatottságát minden bizonnyal az erdélyi katolikusok és ortodoxok közötti tradicionális bizalmatlanság is erősítette. Az alaphangulatot jól érzé-

⁶¹ V. I. Agapov és A. M. Alekszejev elemzése a romániai egyházpolitikai viszonyokról. Bukarest, 1960. június 30. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 1833, l. 54–181.

⁶² A. M. Alekszejev bukaresti nagykövetségi másodtitkár feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1962. március 12. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 2032, l. 40–42.

⁶³ A diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

⁶⁴ L. I. Bojko feljegyzése a Dogaruval folytatott megbeszéléséről. Bukarest, 1971. szeptember 28. RGANI, f. 5, op. 63, gy. 400, l. 287–291.

kelteti Justinianak még a sztálini érában elhangzott egyik kijelentése, amelyet az 1950. évi moszkvai látogatása során tett Nyikolaj metropolitának, a Moszkvai Patriarchátus Egyházi Külkapcsolatok Osztálya vezetőjének. A kettejük beszélgetéséről – minden bizonnyal titkosszolgálati eszközökkel – készített feljegyzést Karpov számára is eljuttatták. Ebben a román pátriárka hosszasan ecseteli – saját szóhasználatával élve – a „Vatikán agresszióját”, vagyis azt, hogy a pápa, az egyházegyesítés politikailag determinált feltételrendszerében, milyen erőfeszítéseket tesz a görögkatolikus gyülekezetek integritásának megőrzése érdekében. A katolikus papság azon félelmére hivatkozva, hogy a latin rítusúakat is betagolják az ortodox egyházba, a következőket mondta: *„Nálunk Romániában sok magyar él. Nos, ők rendkívül makacs fanatikusok, még csak gondolni sem akarnak semmilyen egyezsége az ortodoxokkal. Mindmáig követelik a földjeik és mindenféle, az előző rezsim idején birtokolt privilégiumaik megőrzését.”* Külön pikantériája mindennek, hogy miután a román pátriárka ismertette ebbéli felfogását, rögtön arról kezdett el referálni orosz partnerének, hogy a román ortodox egyház tárgyalásokat folytat a magyar kormányval egy önálló egyházmegye (eparchia) létrehozásáról a magyarországi románok számára.⁶⁵

Erdély etnikai megosztottsága nyilvánvaló volt a szovjet vezetés számára is, amely a népek önrendelkezésének jelszávába burkolt internacionalista nemzetiségpolitika jegyében, a „népi demokratikus rendszer” keretei között, az azonos ideológiai platformon álló népi-nemzeti tömegek kooperációja révén kívánta volna kezelni a helyzetet. Márton Áron karizmája, valamint az általa képviselt töretlen kiállás a kommunizmust teljességgel opponáló vallási értékek mellett, egyáltalán nem volt elhelyezhető ebben a képletben. Amennyiben a nemzetiségi-nemzeti érdekérvényesítés felekezeti köntösben jelentkezett, az ebben a szemléleti keretben nacionalizmusnak számított. Szintén egy Bukarestben kelt 1959. évi szovjet nagykövetségi jelentés érzékelteti ezt a leginkább meggyőzően. *„Az aknamunka szorosan összefonódik a magyar nemzetiségű Márton Áron személyes nacionalista tevékenységével, aki azt táplálja a hívő katolikusokba, hogy őket elnyomják az állam többségi nemzetét alkotó románok, és a katolikus egyház állítólagos »üldözése« az országban a domináns szerepet játszó ortodox egyház égisze alatt zajlik”* – áll a dokumentumban, miután az megismétli a Márton Áronnal kapcsolatban bevett kliséket, melyek szerint a püspök tevékenysége jelenti a legnagyobb veszélyt Romániára nézve. Mivel a jelentést jegyző V. K. Palamarczuk⁶⁶ nagykövetségi másodtitkár hangsúlyozza, hogy a katolikus egyház kirívóan ellenségesen lép fel a Román Munkáspárt nemzeti politikájával szemben, ebben az interpretációjában még az is az „ellenséges kampány” részének számít, hogy a katolikus papok szót

⁶⁵ Feljegyzés a Justinian pátriárka és Nyikolaj metropolita közötti megbeszélésről. Moszkva, 1950. május 26. GARF, f. 6991, op. 1, gy. 733, l. 127–128.

⁶⁶ A diplomata teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

emelték a kolozsvári magyar és román egyetem egyesítése ellen, azt a magyar kisebbség románosítása kezdeteként értékelve.⁶⁷

Az államnak alávetett helyzetben – elvileg – az is kézenfekvő lett volna, hogy az egyes vallási entitások összefognak és együttműködnek egymással Romániában. A fentiekben vázolt geopolitikai és politikai konstelláció, vagyis az a koncepció, hogy leválasszák a kelet-európai latin és bizánci rítusú katolikus egyházszervezetet Rómáról, illetve megerősítsék a térségben az ortodoxiát egy „nemzetközi ortodox (politikai) centrum” Moszkvában való létrehozása révén, és mindezt állami adminisztratív eszközökkel hajtsák végre, inkább csak tovább mélyítette a szakadékot a kereszténység két nagy tömbje között. Mindez rendkívül kedvezőtlen perspektívákat nyitott a romániai katolicizmus előtt, hiszen az – jelentős felekezeti súlya ellenére – egy ortodox dominanciájú országban, a katolicizmus és az ortodoxia történelmi frontvonalán helyezkedett el.

ATTILA SERES

ON THE FAULT LINE OF CIVILISATIONS

Márton Áron and Transylvanian Catholicism in the frontline of Soviet church politics in the Stalinist and Khrushchev era

The aim of this study is to explore and demonstrate the possible correlation between the history of the Hungarian Catholicism in Transylvania after 1945 and the Soviet religious policy, which was also subordinated to the foreign aspirations of the Soviet Union. Thanks to the large number of publications on church history in Russia after the regime change, it is clear that the origins of the church policies of the communist parties and governments – that took power in the Eastern European „people’s democracies” after World War II – are not to be found in the capital of these countries, but in Moscow. The records of the Soviet church supervisory bodies, such as the Russian Pravoslav Church Council (established in 1943), and the Council for Religious Worship (established in 1944), have been preserved intact and can be searched in the State Archives of the Russian Federation (GARF). Using the documents in the archives of these church administration bodies as a framework for approach, this paper sheds light on the global and regional conflicts that indirectly influenced the scope of Transylvanian Hungarian Catholicism and its most authoritative leader, the Transylvanian Roman Catholic Bishop Áron Márton (1896–1980), in his struggle with the Romanian state.

⁶⁷ V. K. Palamarczuk jelentése Jurij Andropovnak, az SZKP KB osztályvezetőjének. Bukarest, 1959. április 8. GARF, f. 6991, op. 3, gy. 198, l. 29–30.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

MINDSZENTY HERCEGPRÍMÁS A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYARSÁG VÉDELMEBEN 1945–1948 Vatikáni iratok alapján

Bevezetés

Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek különös figyelemmel fordult a Dunától északra fekvő területek sorsa felé. Saját egyházmegyéjének nagyobbik részéről volt szó, amelynek többségében magyarok lakta része az (első)¹ bécsi döntés után, az Apostoli Szentszék döntése következtében 1938–1945 között visszatért az esztergomi főegyházmegyéhez. Hónapokkal a második világháború befejezése után, de még egy bő évvel az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés előtt, 1945 októberében ezt a csehszlovákok által *de facto* újra elfoglalt területet ismét elszakították az esztergomi érsekségtől. Mindszenty József fokozott felelősséget érzett a Csehszlovákiához csatolt esztergomi egyházmegyei területekért, mert, mint későbbi amerikai követségi levelei is erről tanúskodnak, a történelmi országterületben gondolkodott, bár az Apostoli Szentszék a primási címet a mindenkori országterületre értelmezte.

A másodszer is Csehszlovákiához csatolt területek egyházi joghatóság-változásával kapcsolatos tiltakozását a vatikáni iratok alapján előző közlésünkben elemeztük.² Témánkat értelemszerűen a csehszlovákiai magyarság védelmében írt tiltakozó leveleinek számbavételével folytatjuk. A bőséges levéltári anyag feldolgozása során menetközben némileg stratégiát kellett változtatnunk. Miután nem lehet mesterségesen leválasztani a csehszlovákiai nemzetrészt érdekében írt leveleit az összes többitől, módszertanilag nem szorítkozhatunk csak a témánkat érintő leveleire. Vizsgálni kell a ráérkezett vatikáni válaszokat, amelyek a Mindszentytől folyamatosan beérkező levelek vételét követően keletkeztek, továbbá azokat az intézkedéseket is, amelyeket a Vatikán ezt követően foganatosított, egyrészt a prágai ügyvivő, illetve internuncius hivatala, másrészt a washingtoni apostoli delegátus

¹ A magyar történeti irodalomban természetesen első, mert volt egy második is. A szlovák történeti irodalomban viszont „a bécsi döntés”. A vonatkozó vatikáni csehszlovák iratokon így találjuk.

² Pontosabban a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja, a Vatikáni Államtitkárság akkori I. Szekciójának levéltárában őrzött dokumentumok alapján. Lásd Somorjai Ádám: Az egyházi joghatóság változása a Dunától északra fekvő, ismét csehszlovák államterületen, 1945–1949. Vatikáni iratok alapján. *Levéltári Közlemények*, 2019. (90. évf.) 213–239.

révén,³ harmadrészt a csehszlovák szentszéki követséggel és egyéb állami tényezőkkal való kapcsolattartás során. Ugyanakkor területi okokból ezek részletezésére nem térhetünk ki.

Az itt vizsgált leveleket a Vatikáni Államtitkárság fogadta, mert az a pápa titkársága, és a pápához beérkező leveleket ez a hivatal illetékes feldolgozni, ráadásul a pápa is ide küldte át elemzésre, intézésre, válaszadásra a hozzá érkező hivatalos leveleket. Mindszenty 1944–1948 között közvetlenül XII. Piusz pápához írt leveleinek száma kutatásaink szerint legalább 87 tételből áll, ezek nagy része idáig ismeretlen maradt. A hercegprímás által küldött és XII. Piusz pápát megszólító levelek száma 78. Ebből 77-et Mindszenty írt alá. Válaszlevelet a pápa egyetlenegy sem írt alá, csupán az 1945. október 5-én kelt kinevezési bullát.

A Vatikáni Államtitkárság két szekciójának megnevezése nem egyszerű, főleg, hogy 1988-ban a számozásuk megváltozott. Vizsgált periódusunkban az Első Szekció – az 1908-as kúriai szabályozás értelmében – 1968-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja volt, élén Mons. Domenico Tardinival.⁴ Ez a tisztség újabban érseki ranggal jár, de e korban még nem, de a megszólítás: „Eccellenza Reverendissima”, tehát „Főtisztelendő Excellenciád”⁵ Az Általános Ügyek Szekciójának élén Mons. Giovanni Battista Montini⁶ állt, a későbbi VI. Pál pápa, aki a Vatikáni Államtitkárság szubsztitútusa, tehát a (bíboros) államtitkár helyettese volt, ekkor még szintén Monsignore (pápai prelátus) egyházi rangban, hivatala miatt szintén kijárt neki a „Főtisztelendő Excellenciád”. Mint ismeretes, ezt a két tisztséget a bíboros államtitkár két helyettese tölti be. XII. Piusz pápa 1930–1939 között maga is bíboros államtitkár volt, e tisztségben utódjául Luigi Maglionét nevezte ki, akinek 1944. augusztus 22-én bekövetkezett halálát követően azonban nem nevezett ki államtitkárt.

A hercegprímás Montinit kilenc levélben szólította meg, Tardinit pedig további tízben. Idáig a vizsgált periódusban Montini aláírásával négy válaszlevelet talál-

³ Washingtonban 1984-ig nem volt apostoli nunciatura, de volt egy annál alacsonyabb rangú vatikáni diplomáciai misszió, melynek neve „delegazione apostolica”, „Apostolic Delegation”, élén érseki rangú delegátussal. Általában a nunciások is érseki rangot viseltek.

⁴ Domenico Tardini (1888–1961): római katolikus pap, vatikáni diplomata, 1937-től 1952-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, 1958-tól (XXIII. János pápa idejében) államtitkára és prefektusa, bíboros. A bíboros államtitkár hivatala és az Államtitkárság Első Szekciójának vezetője 1958 után tehát személyében egyesült.

⁵ A latin, mint ismeretes, tegez. Az „excellenciás” megszólítás az egyházban a püspököket, érseket illeti, valamint az államapparátusokban a nagyköveteket, minisztereket és miniszterelnököket.

⁶ Giovanni Battista Montini (1897–1978): helyettes vatikáni államtitkár 1937-től. 1938-ban XII. Piusz pápa kíséretében részt vett a budapesti eucharisztikus világkongresszuson. 1954-től Milánó érseke. 1958-ban XXIII. János pápa emelte bíborosi rangra. 1963-ban pápának választották (VI. Pál pápa). Pápasága alatt született meg 1964-ben a Szentszék és magyar állam közötti részleges egyezmény.

tunk,⁷ Tardini aláírásával pedig 35-öt.⁸ Montini hivatala, mint látni fogjuk, illetékességből rendszerint átküldte az ügyiratokat Tardini hivatalába.

Montini hivatalában Gennaro Verolino⁹ volt a referens, Tardiniéban a csehszlovák ügyekkel Corrado Bafile¹⁰ foglalkozott, a magyar ügyekkel Giulio Barbeta,¹¹ Sebastiano Baggio¹² pedig az egyházi fakultásokat, engedélyeket intézte. Olykor be kellett vonni Francesco Cherubinit¹³ is, mert egy személy már nem győzte a munkát, olyan ütemben küldte a hercegprímás mind leveleit, mind pedig azok kísérő dokumentumait.

Mindszenty általában latin nyelven levelezett, a kísérő dokumentumok latinul vagy valamely élő világnyelven érkeztek be, ezeket magyarból fordították. Fordítói általában az esztergomi érseki hivatal munkatársai, vagy a *Magyar Kurír* idegen nyelvű (budapesti angol nyelvű, római olasz nyelvű) kiadásainak munkatársai voltak.

A hercegprímás XII. Piusz pápához címzett leveleinek időrendben sorszámot adtunk, és ez a sorszám kíséri az egyes dokumentumokat az alábbiakban. Számozásunk szerint az 1. számút még a veszprémi püspöki kinevezéséért írta köszönetképpen 1944-ben, a 3. számú levél a kinevezési bulla.

⁷ Vizsgálódásainkba azonban nem vontuk be a Vatikáni Államtitkárság 1945-ben még II., az 1988-as kúriareform után pedig I. Szekciójának, az Általános Ügyek Szekciója levéltári anyagát, amely a Vatikáni Apostoli Levéltárban tanulmányozható.

⁸ Adataink ideiglenes jellegűek, mert még folyamatban van az anyag feltárása. A levelezés bőségét kívánjuk illusztrálni ismertetésükkel.

⁹ Gennaro Verolino (1906–2005): római katolikus pap, szentszéki diplomata. 1928-ban szentelték pappá, majd Rómában folytatott világi jogi és egyházi jogi tanulmányokat, ezt követően a Szentszék diplomáciai szolgálatába lépett. Kolumbiában, Olaszországban, Magyarországon és Csehszlovákiában szolgált. Magyarországon 1942-től 1945 áprilisáig a budapesti nunciatura titkára. 1944-ben aktív részese az üldözöttek mentésének. 1951-ben püspökké szentelték, majd több fejlődő országban, elsősorban latin-amerikai államban volt nuncius. 1963–1986 között a Rítuskongregáció titkára.

¹⁰ Corrado Bafile (1903–2005): római katolikus pap. 1926-ban a római Sapienza Egyetemen jogi doktorátust szerzett, ügyvédként működött. 1932-ben a papi hivatást választotta, a L'Aquila-i egyházmegyében 1936-ban szentelték pappá. Ezt követően a pápai diplomáciai szolgálatba lépett, elvégezte a Pápai Egyházi Akadémiát, majd 1939-től a Vatikáni Államtitkárságon működött. 1954-től pápai prelátus. XXIII. János pápa személyes asszisztense 1958-tól, 1960-tól (piszidiai) Antióchia c. érseke, németországi apostoli nuncius, 1975–1980 között a Szenttéavatási Kongregáció Pro-Prefektusa, 1976-tól bíborosprefektus.

¹¹ Giulio Barbeta (1890–1976): a Róma környéki Grosseto egyházmegyében, Orbetellóban született. 1915-től római katolikus pap, 1962-től farani címzetes püspöki kinevezéssel a Szent Péter-bazilika kanonokja.

¹² Sebastiano Baggio (1913–1993): Vicenza egyházmegyes pap, 1938-tól vatikáni diplomáciai szolgálatba lépett, dél-amerikai nunciaturákon szolgált. 1946–1948 között a Vatikáni Államtitkárság, majd a Konzisztoriális Kongregáció munkatársa. 1953-ban érseki rangban nuncius Chilében, 1959-től apostoli delegátus Kanadában, 1964-től nuncius Braziliában, 1969-től bíboros, a szardíniai Cagliari érseke, 1973-tól a Püspöki Kongregáció prefektusa.

¹³ Francesco Cherubini korábban a budapesti nunciaturán volt titkár.

Az itt jelzett 20 számozott levélen túlmenően hatot, amelyekben tiltakozott egyházmegyéje északi – és nagyobb – részének leválasztása ellen, már feldolgoztunk.¹⁴ A továbbiakban címadásunk és szándékunk szerint elsősorban a csehszlovákiai magyarok helyzetével kapcsolatos leveleivel foglalkozunk, megvizsgáljuk azok beérkezését és vatikáni – államtitkársági – intézését. Ahhoz, hogy a levelek keletkezésének körülményeiről képet alkothassunk, szükséges volna egyéb vonatkozó intézkedéseinek, közbenjárás-kéréseinek legalább a felsorolása. Így például levelet írt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai¹⁵ és brit képviselőjének,¹⁶ a szentszéki brit követnek,¹⁷ Ernest Bevin brit külügyminiszternek,¹⁸ VI. György angol királynak,¹⁹ Truman²⁰ amerikai elnöknek, Griffin²¹ és Spellman²² bíborosoknak. Ezek ismertetéséről azonban itt terjedelmi okokból le kell mondanunk. Csak akkor térünk ki rájuk, ha a Vatikánba is beküldött olyan dokumentumokat, amelyeket másoknak is.

Nem tartottuk feladatunknak, hogy felkutassuk a Prímási Levéltárban és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) állományában található korabeli Mindszenty-levelek fogalmazványait, lévén, hogy ezekkel már három kutató is foglalkozott, és összesen 26 levelet talált meg: Mészáros István XII. Piuszhoz intézett tizennégy Mindszenty-levelet;²³ Zinner Tibor hat levelet, amelyből háromnak közölte a szövegét is.²⁴ Balogh Margit, aki szintén 14 vonatkozó

¹⁴ Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 216 sk. Lásd táblázatunkat a tanulmány végén.

¹⁵ H. F. Arthur Schoenfeld (1899–1952): amerikai diplomata. 1945. január 26-án érkezett Budapestre mint az Egyesült Államok budapesti politikai megbízottja (képviselője). 1945. december 15-től 1947. áprilisáig követ, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagja.

¹⁶ Sir Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne (1893–1970): brit diplomata, 1945–1946-ban Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit tagja. Debrecenbe 1945. február 23-án érkezett, majd követte a kormányt Budapestre. 1946 tavaszán Sir Alexander Knox Helm (1893–1964) váltotta fel, 1947-től követi rangban. 1949-ig volt Budapestten.

¹⁷ Sir D'Arcy Godolphin Osborne (1884–1964): szentszéki brit követ 1936–1947 között.

¹⁸ Ernest Bevin (1881–1951): brit szakszervezeti vezető és munkáspárti politikus, külügyi államtitkár 1945–1951 között.

¹⁹ Albert Frederick Arthur George of Windsor, VI. György (1885–1952): az Egyesült Királyság királya 1936-tól, India utolsó császára és a Brit Nemzetközösség dominiumainak első királya.

²⁰ Harry S. Truman (1884–1972): 1945–1953 között az Egyesült Államok elnöke.

²¹ Bernard William Griffin (1899–1956): Birmingham egyházmegyei római katolikus pap 1924-től, Birmingham segédpüspöke 1938-tól, westminsteri érsek 1943-tól, bíboros 1946-tól.

²² Francis Josef Spellman (1889–1967): római katolikus pap 1916-tól, 1918-tól püspöki irodaigazgató, 1925–1932 között a Vatikáni Államtitkárság munkatársa. 1932-től Boston segédpüspöke, 1939-től New York érseke, bíboros 1946-tól.

²³ *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975.* Összeáll. Mészáros István. Budapest, 1997.

²⁴ Lásd Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Budapest, 2008, 251–252. (1945. december 29-én kelt levele); 384–387. (1947. október 30-án kelt levele); 427–430. (1948. augusztus 31-én írt levele); továbbá összefoglalóan: 258 sk. 150. sz. hosszú jegyzet.

levelet talált, de ezek közül csak kettő (sorszámozásunk szerint a 43. és a 48.) azonos a Mészáros István által találtakkal.²⁵

Táblázatosan:²⁶

Sorszámunk	Mészáros István 1997, utalás: EPL	Zinner Tibor 2008, utalás: ÁBTL txt: szövegközlés	Balogh Margit 2014, 2015, utalás: ÁBTL, EPL	Ki írta kinek
1.			1944. március 10.	Mindszenty–XII. Piusz
2.			1945. szeptember 20.	Mindszenty–XII. Piusz
3. bulla			1945. október 2.	XII. Piusz–Mindszenty
4.			1945. október 10.	Mindszenty–XII. Piusz
7.	1945. november 8.			Mindszenty–XII. Piusz
10.	1945. november 26.			Mindszenty–XII. Piusz
11.	1945. november 27.			Mindszenty–XII. Piusz
12.	1945. december 6.			Mindszenty–XII. Piusz
14.		1945. december 29. txt	1945. december 29.	Mindszenty–XII. Piusz
S. N.	1946. január 31.			Mindszenty–XII. Piusz
19.	1946. február 7.			Mindszenty–XII. Piusz
20.			1946. február 10.	Mindszenty–XII. Piusz
S. N.	1946. augusztus 16.			Mindszenty–XII. Piusz
34.		1946. december 22.	1946. december 22.	Mindszenty–XII. Piusz
37.		1947. január 9.	1947. január 9.	Mindszenty–XII. Piusz
39.	1947. január 12.			Mindszenty–XII. Piusz

²⁵ Balogh Margit: *Kardinal József Mindszenty: Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*. Berlin, 2012. Uő: *Mindszenty József 1892–1975*. I-II. kötet. Budapest, 2015.

²⁶ A sorszámokat az általunk megtalált beérkezett levelek összegzett listája szerint adtuk. A rövidítések feloldása: EPL = Esztergomi Primási Levéltár; ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára.

Sorszámunk	Mészáros István 1997, utalás: EPL	Zinner Tibor 2008, utalás: ÁBTL txt: szövegközlés	Balogh Margit 2014, 2015, utalás: ÁBTL, EPL	Ki írta kinek
S. N.			1947. február 14.	Mindszenty–XII. Piusz
43.	1947. május 30.		1947. május 30.	Mindszenty–XII. Piusz
47.			1947. július 7.	Mindszenty–XII. Piusz
48.	1947. augusztus 27.	1947. augusztus 27.	1947. augusztus 27.	Mindszenty–XII. Piusz
49.		1947. október 30. txt	1947. október 30.	Mindszenty–XII. Piusz
57.	1948. június 22.			Mindszenty–XII. Piusz
63.	1948. július 30.			Mindszenty–XII. Piusz
64.	1948. augusztus 17.			Mindszenty–XII. Piusz
67.		1948. augusztus 31. txt		Mindszenty–XII. Piusz
S. N.	1948. november 6.			Mindszenty–XII. Piusz
77.			1948. december 18.	Mindszenty–XII. Piusz
Összesen	14 levél	6 levél	14 levél	Mindszenty–XII. Piusz

Ezen túl pedig nem tartottuk feladatunknak, hogy módszeresen feldolgozzuk a csehszlovákiai magyarság védelmében kifejtett erőfeszítéseinek teljességét. A kérdéssel korábban több neves szerző foglalkozott,²⁷ anélkül, hogy feltárta volna a Vatikán felé tett erőfeszítések dinamikáját. Ezért úgy véljük, közlésünk hiánypótló, még azon az áron is, hogy itt csak egy első bevezetést tudunk nyújtani a pápával való kapcsolattartásra tett hercegprímási kísérletekről.

²⁷ Ezzel kapcsolatban lásd Janek István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. *Századok*, 2008. 1. sz. 153–182.; Miklós Péter gazdag publikációs tevékenységéből kiemeljük a következőket: Mindszenty József hercegprímás levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez (1946. június 22.). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum*, 2005. 3–4. sz. 157–162.; Uő: Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcseréről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 2009. 139–149.; Uő: Mindszenty József kiállása az üldözöttek védelmében (1945–1948). Mindszenty József emlékezete. *Vasi Szemle*, 2015. 5. sz. 834–841. Interneten: <http://www.vasiszemle.hu/2015/05/miklos.htm> (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 8.); Balogh Margit: Vojnovi zajatci, internovani, vysidleni. Aktivty József Mindszentyho, kardinála Mađarska v oblasti l'udských práv 1945–1948 (Prisoners of War, Internment, Deportation. The Activity of the Hungarian Cardinal József Mindszenty in the Field of Human Rights 1945–1948). *Historický časopis*, 2013. 1. sz. 45–84.; Uő: *Mindszenty József 1892–1975...* különösen 607–626.

A vizsgált időszakban egyáltalán nem volt egyszerű feladat Mindszenty József számára küldeményei célbajuttatása. Időnként a személyi postát használta, máskor az amerikai katonatisztek vagy az udinei érsek segítségét. Előfordult, hogy néme-lyik küldeménye csak egy hónap elteltével jutott el a címzetthez. A válasz is rendre késlekedett. Leghamarabb kb. egy hónappal a feladást követően foglalkoztak a kül- deményekkel, de inkább később. A vétel visszaigazolása lehetett rövid, lehetett kumulatív. Négy első küldeményének vételét egy rövid levélben igazolták vissza. S bár tájékoztatták arról, hogy tettek lépéseket, azok eredményessége felől már nem kaphatott hírt. Feldolgozásunk során tekintettel leszünk arra, hogy mely levelét küldték tovább akár Prágába az internunciushoz, akár Washingtonba az apostoli delegátushoz, de nem lehetünk tekintettel minden olyan diplomáciai postára, amely a témával kapcsolatban Prágából vagy máshonnan érkezett. Vizsgálatunk fő szempontja az, hogy Mindszenty közbenjárást kérő levelei milyen eredményt értek, érthettek el az adott körülmények között, amennyiben forrásaink alapján erről valamit mondhatunk.

Mindszenty a kérdés iránt püspöki szolgálatának kezdetétől fogva érdeklődést mutatott: még veszprémi püspökként kérte a szlovákiai püspököket, hogy lépjenek fel a csehszlovákiai magyarok üldözése ellen, ám levelére választ sem kapott.²⁸ A beiktatását követő napokban pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság angolszász misszióvezetőinek írt a csehszlovákiai magyarok üldöztetéseiről és meghurcoltatá- sáról. A magyarellenes intézkedések megszüntetése érdekében határkorrekciót javasolt.²⁹ Ezzel „kifejezésre juttatta azt, hogy az érvényes egyházi jogi rendelkezések értelmében ő az illetékes főpásztor és azt is, hogy tudatosan vállalja a Dunától északa- kon fekvő területek híveinek lelkipásztori – és nemzeti – gondjait.”³⁰

1945

Az új esztergomi érsek már beiktatása után három héttel, 1945. október 23-án magánál XII. Piusz pápánál tiltakozott az Apostoli Szentszék döntése miatt, hogy megszünteti megyés főpásztori joghatóságát a Dunától északra fekvő területeken.³¹

²⁸ Így írja Balogh Margit az „Emlékirataim”-ra hivatkozva és Vadkerty Katalin kutatásai alapján. Lásd Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 608.; Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948.* Pozsony, 2007, 70. A további külföldi és csehszlovákiai egyházi megnyilatko- zások felsorolására lásd „A külföld véleménye és a memorandumok” c. alfejezetet (63–75.) Vadkerty Katalin fenti művében.

²⁹ Mindszenty 1945. október 7-én kelt 3564/1945. sz. levele az angol és amerikai követekhez. Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 608. Hivatkozással H. F. Arthur Schoenfeldnek küldött levél pél- dányára.

³⁰ Lásd Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései. II. rész. Újabb iratok 1945 október–decemberéből. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2014. 1–4. sz. 297–317.; 301.

³¹ Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek 1945. október 23-án kelt levele XII. Piusz pápához. Lásd Uő: *Az egyházi joghatóság változása...* 216 sk.

Mindszenty hercegprímás november 8-án előbb gépelt levélben, majd annak nyomtatott változatában fordult a pápához. Ebben tudósított a magyar nép mostoha sorsáról is a fegyverszűnet révén ismét Csehszlovákiához csatolt részen.³²

A csehszlovák–magyar lakosságcseréről az Államtitkárság már kapott más jelzéseket is, így pl. Mons. Luttor Ferenc szentszéki meghatalmazott minisztertől, aki a Vatikánvárosban október 27-i dátummal kelt emlékeztetőben hívta fel a figyelmet a problémára. A szövegezésből nem derül ki, kinek az utasítására, vagy esetleg a saját kezdeményezésére fordult Luttor az Apostoli Szentszékhez, hiszen ekkor még ő vitte az ügyeket. A „Pro Memoria” egy külön gyűjtőben van letéve, amelynek felirata: „Magyarok deportálása Csehszlovákiában (1946)”.³³ Luttor a „csehszlovák” hatóságok kegyetlen eljárását „az oroszok által ellenőrzött magyar hivatalos rádió” hírei alapján „bűnténynek” tartja, „amely felülmúlja az SS vadságát Németország terrorista táboráiban”.³⁴ Ez a gondolat megtalálható Mindszenty további vonatkozó leveleiben is. A kor hangulatát tükrözi ez az egy oldalas *pro memoria*, amelyben tévesen és túlzóan 600 ezer elűzött magyarról ír.

Mindszenty leveleire olykor nagy késéssel, de készültek válaszok. Erre a levélre azonban, úgy tűnik, nem küldtek választ. Talán azért, mert egyik soron következő levele mellékleteként, majd első római útján személyesen is, tájékoztató anyaggal látta el a hivatalt.³⁵

³² Az Esztergomi Főegyházmegye Csehszlovákiához csatolt magyarságának mostoha sorsáról. Mindszenty József 1945. november 8-án kelt levele XII. Piusz pápához. Latin nyelvű, gépelt eredeti, aláírt. Iktatószám nélkül. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának iktatószáma (a továbbiakban: SS „AE” – értsd: „Segreteria di Stato – Affari Ecclesiastici”): 8086/45. Jelzete: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I Cecosl, Pos. 145 P.O. 196, ff. 68rv–69rv, 73rv–74r és 77rv–78r (gépelt, két nyomtatott példány, nyomtatott aláírással) [Archivio della Segreteria di Stato, Sezione Rapportati con gli Stati, Pio XII, Parte I 1939–1948, Cecoslovacchia, Pos. 145 P.O. 196]. Mészáros István hivatkozik a Primási Levéltár 4040/1945. ikt. sz. alatti fogalmazványára, lásd *Mindszenty-levéleskönyv...* 21. o. 49. sz. alatt.

³³ Jelzete: ASRS AA.EE.SS [a továbbiakban: AA.EE.SS. Terjedelmi okokból ezután eltekintünk a következő jegyzetrész közlésétől is: „Pio XII, Parte I”], Cecosl, Pos. 200 ff. 789–799f. Luttoré az első dokumentum: f. 790 (N. Prot. „AE” 7196/45), amelyet két újságkivágás követ (a *L’Osservatore Romano* 1946. február 28-i számából, valamint a prágai *Rudé Právo* 1946. március 23-i száma alapján a lakosságcseréről kötött csehszlovák–magyar megállapodásról [utóbbi annak szövegéről] olasz nyelven, a sajtófigyelőből). Az anyag legnagyobb része a berni csehszlovák követség sajtószolgálatának stencilezett, francia nyelvű lapszámai (*Bulletins tchécoslovaques*, 1946. február 27. Nr. 56., 13 lap, a 7. lapon szintén a csehszlovák–magyar egyezmény a téma a lakosságcseréről). További adalékokat, a Cecosl, Pos. 200 sz. doboz tartalmának leírását lásd *A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai, 1939. február 10. – 1948. december 31.* Szerk. Somorjai Ádám. Budapest, 2020, 21 sk.

³⁴ Luttor *Pro Memorijának* kezdő soraiból, lásd AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200 f. 790 (N. Prot. „AE” 7196/45). A dokumentum 1945. október 29-én érkezett be az Államtitkárságra (AA.EE.SS.-be).

³⁵ 1945. december 2-án érkezett meg Rómába, december 8-án fogadta a pápa és december 10-én indult haza. Az utazás részleteire lásd Németh László Imre: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház.* Budapest, 2009, 29–37.

A november 15-i dátummal készült öt oldalas nyomtatott körlevelében, amelyet december 4-én iktatott a Vatikáni Államtitkárság, ismét a pápához fordult. Ebben összefoglalta az Esztergomi Főegyházmege történetét, különös tekintettel az 1937 szeptemberében kiadott apostoli konstitúcióra, amelyben a Dunától északra fekvő csehszlovákiai területeket leválasztotta Esztergomról. Levelében ismertette az első bécsi döntés következtében létrejött helyzetet, amikor is az 1939. szeptember 23-án kelt „*Dioecesium fines*” bulla hatályba lépésével az egyházmegye nagy része visszakerült a korábbi főpásztorhoz. Előadta továbbá, hogy az ismételt határváltozás miatt a fegyverszünet idejére, a békekötésig új helyzet állt elő, amely ellen már korábban tiltakozott. Egy érdekes véleményt is megfogalmazott, amikor Románia elszigeteléséről írt. *„Tovább nő a veszély, ha az osztrák és magyar határok között Csehszlovákiát és Jugoszláviát összekötő szláv korridor jön létre, mely Magyarországot és Romániát kifejezetten elzárja Nyugattól és a katolikus közösségtől.”*³⁶ Kérte a pápát, járjon közbe: ne ismétlődjen meg Trianon, hiszen az említett területek lakossága túlnyomórészt magyar nyelvű. *„Sötét félelmektől gyötörve könnyörgök az Apostoli Székhez, hogy legnagyobb tekintélyével fellépve segítse és védelmezze Magyarországot, amely ezer éven át a kereszténység védőbástyája volt és mindmáig az akar lenni, jelen szerencsétlen sorsát pedig nem annyira saját vétkével érdemelte ki, mint inkább az erősebbek nyomása és földrajzi helyzete által erre rendelve kellett beleesnie.”* Kárpát-aljának a Szovjetunióhoz csatolása pedig egészen közel hozta a bolsevizmust. Majd megismételte a csehszlovák hatóságok embertelen intézkedéseiről szóló információkat, azon túl pedig 39 pap kiutasítását a csehszlovák területekről. A Lutternál már említett hitleri párhuzam itt talán első alkalommal nyert említést: *„Hinni akartuk, hogy az erőszakos népességáttelepítések csak egy eszelős diktátor próbálkozásai voltak, amelyek ellen az egész világ joggal tiltakozott. És íme, most, békeidőben a Csehszlovák Köztársaság ugyanezt a gaztettet követi el, megnyerni akarva ehhez a szövetséges hatalmak támogatását.”* A bíboros főpásztor állítja, hogy a cseh protestánsok és bolsevisták a szlovák katolikusok ellen is eljárnak. Ezt követően már Magyarország hercegprímásaként folytatja gondolatait, kéri a közbenjárást az egész ország érdekében. Ismerteti a trianoni békediktátum intézkedéseit. Nyomtatott levelét az újabban előállt szegénység ismertetésével zárta.³⁷

³⁶ Itt és a továbbiakban Darvas Mátyás fordítása latinból.

³⁷ Nyomtatott levél a trianoni békeszerződésben a szomszédos államokhoz juttatott területek ügyében. Mindszenty József 1945. november 15-én kelt levele XII. Piusz pápához. Esztergom. Latin nyelvű. Iktatószámok: 3819/1945.; SS „AE”: 8382/45. Jelzetek: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 148b, ff. 12rv–14r (gépelt felirat olaszul: egy másolat a több példány közül); AA.EE.SS. Ungheria (a továbbiakban: Ungh), Pos. 124, foll. 664rv–666r (december 4-én iktatták a hivatalban 1945. november 18-án kelt 3819/1945. ikt. sz. [SS „AE”: 8382/45] alatti másik levelével, számos melléklettel); AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 145. P.O. 196, ff. 79rv–81r (Nyomtatott, öt számozott oldal. Kék és piros ceruzával alaposan aláhúzott példány.); AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 148b, ff. 12rv–14r. Ezenkívül latin nyelvű korrektúralevonat: Prímási Levéltár „Mindszenty Magánlevéltár”, 22. doboz. Az utalást lásd *Mindszenty iratkatalógus és bibliográfia*. Összeállította a Történeisz Bizottság [Mészáros István]. Budapest, 1995. Kézirat. 24. lap (gépelt).

Erre a levelére sem sikerült szentszéki választ találni. Talán azért, mert nyomtatott volt, és a Vatikánban feltételezhatték, hogy számos más helyre megküldte, de azért is, mert november 18-án egy újabb levélben fordult a Szentatyához.³⁸ Ebben szintén mellékelte számos dokumentumot és azokkal együtt adta át Tardininak, de feldolgozása nem volt könnyű feladat a hivatal számára.³⁹ A levéltári őrzési helyen nem teljesen egyértelmű, hogy melyik leveléhez mely mellékletek tartoznak. Egyik-másikból két különböző példány is van, nem egymás mellett. Feltételezhető, hogy ezeket mindkét alkalommal megküldte, illetve egyiket megküldte, a másikat személyesen hozta.

A feldolgozást követően az anyagot az illetékes államok szerint iktatták, a Csehszlovákiára vonatkozókat a Csehszlovákia-sorozatban helyezték el.⁴⁰ A gazdag iratanyagot csak röviden ismertetjük, hogy lássuk, a csehszlovákiai magyarság védelme hercegprimási és érsek-főpásztori szolgálatának szerves része volt.

Az 1945. november 18-i levél mellékletei:

Gyűjtő, N. Prot. 8382/45	Ungheria, Pos. 124, f. 584
„6-XII-45” A Primástól N. Prot. 8382/45	Ungheria, Pos. 124, f. 585
Esztergom főegyházmegye térképe 1945-ben N. Prot. 8382/45	Ungheria, Pos. 124, f. 586
[9.] 1945. november 18.	Mindszenty–XII. Piusz, Nr. 3819/1945, „AE” 8382/45, 3 fólió
+ 5 fólió, november 15-én kelt latin nyelvű nyomtatott levél:	Ungheria, Pos. 124, ff. 587rv-588r

Egyházmegyéje szlovákiai részéről:

október 16.	Ordinariatus Tyrnaviensis Litteras Circulares, Nr. 9., latin - a nagyszombati egyházmegyei hatóság 4987/1945 sz. dekrétuma a joghatóság változásáról: Raphael Forni október 14-én kelt, 156. sz. latin nyelvű leirata, gépelt másolat	Ungheria, Pos. 124, f. 590
október 25.	A Čas c. pozsonyi szlovák lap híreinek latin fordítása: a szlovákiai terület egyházi joghatósága a nagyszombati püspököt illeti	Ungheria, Pos. 124, f. 591
november 17.	Dombi Ferenc őrsújfalui (Komárom vm., Csehszlovákia) helyettes intéző levelének latin fordítása. Megküldi a Čas c. pozsonyi szlovák lap példányát. Beszámol a fejleményekről.	Ungheria, Pos. 124, ff. 589rv

³⁸ Mindszenty hercegprimás 1945. november 27-én kelt, 3948/1945. ikt. sz. levele XII. Piusz pápához, „AE” 8089/45, jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 124, ff. 661–661v–662, másolatban még egyszer: ff. 689–689v. 1945. december 6-án magától a pápától érkezett be a hivatalba, lásd: f. 663.

³⁹ Tardini ügy rendelkezett, hogy a magyar ügyek referense, Mons. Barbetta, aki láthatóan nem győzte a munkát, vegye maga mellé segítségként Mons. Cherubinit. Lásd AA.EE.SS. Ungh, Pos. 124, f. 585.

⁴⁰ Iktatószámuk: „AE” 8382/45. Jelzetük: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 124, ff. 589–658.

Ezen túl: lelkipásztori körlevelek – a Magyar Kurír angol nyelvű kiadásának december 8-i száma az esztergomi székfoglalásról, valamint november 1-i és 8-i száma két lelkipásztori körlevelével, végül – többek között – a szlovákiai magyarok üldözéséről:

október 8.	Hungarian Courier, October 7, Ceremony at Esztergom	Ungheria, Pos. 124, ff. 624–626
S. d.	Hungarian Courier, Vol. I. Nr 4.	Ungheria, Pos. 124, f. 604
november 1.	Hungarian Courier, Vol. I. Nr 5. Primate Mindszenty's Pastoral Letter	két példányban: Ungheria, Pos. 124, ff. 601–603, ff. 702–704
november 8.	Hungarian Courier, Vol. I. Nr 6. Primate Mindszenty's Pastoral Letter	Ungheria, Pos. 124, ff. 605–607
november 21.	Hungarian Courier, Vol. I. Nr 8. Persecution of Hungarians in Slovakia	Ungheria, Pos. 124, ff. 614–616f. 616

Ezenkívül az október 14-én Budapesten tartott szentbeszéd és az október 17-én kelt lelkipásztori körlevél szövege, határokon kívüli egyházi ügyek: Ungheria, Pos. 124, ff. 617-620rv, 627–632v.

Feltehetőleg az 1945. november 27-i levél mellékletei:

„4. XII. 45.” Magyar vonatkozású kérdések Ungheria, Pos. 124, f. 633.

Tárgy: Magyarország háborús jóvátételi kötelezettségei Ungheria, Pos. 124, f. 634–655.

A szovjet katonák által elkövetett atrocitások sérelmezése:

november 21.	Angol nyelvű levél, „Your Excellency” megszólítással, ikt. száma: 4012/1945.	Két példányban: Ungheria, Pos. 124, ff. 621–623, ff. 656–658.
--------------	--	---

Tardini december 6-án fogadta a hercegprímást, aki ekkor adta át levelének példányait. Tardini sajnálkozását fejezte ki, miszerint az adott helyzetben nem volt lehetőség arra, hogy korábban értesítse az Apostoli Szentszék döntéséről.⁴¹ A hercegprímás nem hagyott időt az államtitkársági referenseknek a rengeteg információs anyag feldolgozására, mert december 6-i, majd a XII. Piusszal való december 8-i audienciája után újabb, december 10-i levelében fordult a pápához, melyben

⁴¹ A kérdésre részletesen lásd Somorjai.: *Az egyházi joghatóság változása...* 219 skk.

visszakérte a joghatóságot a Dunától északra fekvő csehszlovák területeken.⁴² Ezt a levelét már nem személyesen juttatta el a Vatikáni Államtitkárságra, mert aznap autóval rögtön útra kelt a dél-olaszországi Bariba, onnan pedig repülővel hazafele.⁴³ Erre a levelére találtuk meg az első hivatalos írásos választ Tardini aláírásával, melyben biztosítja az esztergomi érseket, hogy „*az egyházmegyehatárok semmiképpen sem változnak. Ezért nem történt sem díszmembráció, sem aggregáció, amely a korábbi egyházmegyei határokat csökkentené vagy növelné.*”⁴⁴

Összefoglalás Mindszenty 1945. december 2. – 10. között tett első római útjának időpontjairól

- 1945. december 2., vasárnap: érkezés Rómába.
- 1945. december 4., kedd: november 15-én kelt levele a számos csatolt irattal beérkezik a Vatikáni Államtitkárságra, nevezetesen annak Első Szekciójába, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjába.
- 1945. december 6., csütörtök: fogadja őt Domenico Tardini, aki az Első Szekció élén állt titkári minőségben.
- 1945. december 8., szombat: fogadja őt XII. Piusz pápa.
- 1945. december 10., hétfő: autóval Bari felé elhagyja Rómát.⁴⁵

1946

A felvidéki magyar kisebbség sérelmei miatt Mindszenty már az 1946. január 16-i dátummal kelt levelében az angol és amerikai követekhez, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaihoz fordult. Ebben szemrehányást tett: „*A szövetségesek az emberi jogokat ígérték Európa népeinek. Ami történik a csehek részéről, az nem emberi jog, az a legrútább német fasizmus, és bizonyára nem találkozik az angolszász hatalmak tetszésével.*”⁴⁶

⁴² A levél szövegét lásd uo. 222 sk. Aznap egy másik fontos levelet is írt a Jézus Társasága vikárius generálisának, amelyben azt kérte, hogy a magyar püspökök papi kollégium céljaira megkaphassák a Santo Stefano Rotondo templomot és az ott lévő kolostor épületét. Lásd Németh: i. m. 34. Ezt a levelét iktatták Esztergomban is, lásd uo. 84. sz. jegyzet.

⁴³ A rossz időjárás miatt kényszerzünetet kellett tartania az északi-itáliai Udinében, ahol az érsek vendége volt. Lásd Németh: i. m. 35.

⁴⁴ Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 224.

⁴⁵ Ezenkívül tárgyalt Angelo Rotta utolsó budapesti nunciussal, Gennaro Verolinóval, aki Rotta *uditorje* volt Budapesten, és 1945-ben az Államtitkárság Általános Ügyek Szekciójában teljesített szolgálatot másokkal. Részletezését lásd Németh: i. m. 29–37.

⁴⁶ A levél iktatószáma: 4560/1945. Szövegét lásd: A hercegprímás levele az USA követéhez a felvidéki magyar kisebbség sérelmei miatt. In: Somorjai – Zinner: i. m. 258–260., 34. sz. dokumentum. Az esztergomi Prímási Levéltár [EPL] állományában megvan mind a brit, mind az amerikai követnek írt levél, lásd *Mindszenty-leveleskönyv...* 25. o. 70. sz. Jelzete: EPL Mindszenty magánlevéltár, 2. doboz. A Prímási Levéltár jelzetét részletesebben adja meg Balogh: *Mindszenty*

Február 7-én részletesen beszámolt „a magyarok sorsáról az északi országrészben, mely a fegyverszüneti megállapodás értelmében most csehszlovák hatalomnak van alávetve”.⁴⁷ A hercegprímás levelére Tardini aláírásával április 8-i dátummal⁴⁸ az érdemi válasz lassan készült: egy első följegyzés már március 3-i dátummal fennmaradt.⁴⁹ Március 20-i dátummal készült el az olasz nyelvű fogalmazvány,⁵⁰ ugyanazon hónap 30-án kelt a Zsinati Kongregációhoz intézett átirat Straka ügyében.⁵¹

E levele alapján Tardini instrukciót küldött Mons. Raffaele Forninak, a prágai nunciatúra ideiglenes ügyvivőjének, melyben a levél tartalmát egy hivatali följegyzés a következőképpen foglalta össze: 1. A szlovákul nem tudó gyermekeket (főleg a nagyszombati apostoli kormányzóság, valamint a nyitrai és selmecbányai egyházmegye területén) semmilyen hittanoktatásban nem részesítik. 2. Az egyes egyházmegyék körleveleit csak szlovák nyelven nyomtatják ki, szintúgy Szlovákia ordináriusainak november 18-i közös levele is csak szlovák nyelven jelent meg. 3. Az állam akadályozza a papokat magyar anyanyelvük használatában mind a prédikációikban, mind a szentségek kiszolgáltatásában. 4. A magyar családok, bár nagyobb szükségét szenvednek a szláv családoknál, hátrányos helyzetben vannak a külföldről érkező segélyek szétosztása terén. 5. Az *Actio Catholica* pozsonyi igazgatósága nem gondoskodik megfelelőképpen a magyar anyanyelvű hívekről.

Ezt követően a Forninak küldött instrukció arról szól, hogy a Vatikáni Államtitkárság az esztergomi bíboros főpásztor figyelmébe ajánlotta azt, amit a szlovákiai püspökök tettek a kisebbségek védelmében, különös tekintettel az olaszországi püspökök által elfogadott közös lelkipásztori körlevelükre és két, kormányukhoz intézett levelükre. Ugyanakkor az említett instrukció udvariasan megkérte a prágai ügyvivőt, hogy bizalmasan informálja a csehszlovákiai egyházi tényezőket, miszerint odafigyelve gondoskodhassanak híveikről és megoldással szolgáljanak. Ami pedig az állami hatóságok magatartását illeti és a kisebbségekkel

József 1892–1975... 608. 487. jegyzet. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratanyag alapján egy hosszú jegyzetben összefoglaltuk a hercegprímás 1945. június 12. – 1948. szeptember 15. közti, erre vonatkozó tevékenysége írásos dokumentumainak dátumait és jelzeteit. Somorjai – Zinner: i. m. 258 sk. 150. sz. jegyzet.

⁴⁷ Közbenjárás kérése a csehszlovákiai magyarok ügyében. Mindszenty József 1946. február 7-én kelt levele XII. Piusz pápához. Latin nyelvű, gépelt, aláírt. Ikt. sz. 777/1946, SS „AE” ikt. sz. 2246/46. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl 200, ff. 782rv-783rv. Tartalmi kivonatát adja Mészáros: *Mindszenty-leveleskönyv*, i. m. 27. old. 81. sz. Azonos iktatószámot tüntet fel.

⁴⁸ Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, 200, ff. 772–773.

⁴⁹ 1946. március 3-án kelt olasz nyelvű följegyzés, melynek szerzője nincs megnevezve. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 781.

⁵⁰ Uo. ff. 778–779.

⁵¹ Tardini 1945. március 30-án kelt „AE” 2248/46. sz. átirata Marmaggi bíboroshoz, a Zsinati Kongregáció prefektusához. Hivatali példány, uo. ff. 784–786. Az ún. Straka-ügyről lásd az 54. sz. jegyzetet.

kapcsolatban felmerülő problémákat, „főlöseges azt ajánlani Excellenciádnak, hogy továbbra is a kínos helyzet enyhítésén dolgozzék.”⁵²

Több mint egy hónapon át készült tehát a Mindszentynek küldött hivatalos válasz, amely a bevezető mondatban tisztázta, miszerint Magyarország prímása egyházi személyek ellen is panaszt tett, azért szükséges szem előtt tartani, hogy a Csehszlovák Püspöki Kar a múlt novemberi olműtzi ülésén közös lelkipásztori körlevelet adott ki. Ebben az etnikai kisebbségekkel kapcsolatban idéztek a Nepomuki Szent János születésének hatszázadik évfordulója alkalmából érkezett pápai levélből,⁵³ és felhívták a figyelmet arra, hogy nincs igazi győzelem, ha nem győz az igazságosság és a szeretet. Ezt követően híveiknek azt ajánlották, hogy ne szennyezzék be magukat azokkal a visszaélésekkel, amelyeket már közülük többen megtapasztaltak Dachauban és más táborokban. Ugyanazon alkalommal a Csehszlovák Püspöki Kar emlékeztetőt küldött a kormánynak, amelynek harmadik pontjában kifejezetten kérte, hogy tartsák tiszteletben a kisebbségek természetes jogait és legyenek tekintettel az ő papjaikra. A szlovák püspököknek a köztársasági elnöknel tett látogatása alkalmából a nyitrai püspök átadott egy emlékeztetőt, amelynek 8. pontjában kitért a szlovák koncentrációs táborokban fogva tartott személyek siralmas állapotára, és ezeknek a táboroknak a felszámolására tett javaslatot. Rev. Jozef Straka ügyében a hercegprímás új vádakkal élt,⁵⁴ bár az egyházmegyei hatóság már eljárt a Zsinati Kongregációnál.⁵⁵ Tardininak több mint egy hónapon át készülő válasza tehát ezekre a pontokra tért ki.⁵⁶ Március 27-én kelt Tardini Forni prágai ügyvivőhöz írt utasításának első változata, amelyet március 30-án véglegesítettek és küldtek el. Ebben Mindszenty levelét öt pontban foglalták össze; értesítették Fornit arról, hogy tudatták az eminenciás bíborossal, miszerint a csehszlovákiai püspökök kiálltak a kisebbségek mellett és kérték, jelezze az állami hatóságok intézkedéseit a kisebbségekkel kapcsolatban, hogy könnyíteni tudjanak a kínos helyzeten.⁵⁷

⁵² Raffale Forni prágai ideiglenes ügyvivőhöz írt, 1946. március 30-án kelt, „AE” 2249/46. ikt. számú instrukció, hivatali példány: Cecosl, Pos. 200, ff. 780 sk.

⁵³ XII. Piusz pápa 1945. augusztus 25-én kelt levele a csehszlovák püspökökhöz. In: *Acta Apostolicae Sedis* 37 (1945) 252–254.

⁵⁴ „A magyar nemzetiségű katolikusok üldözői közé tartoznak egyes papok, úgymint Jozef Straka, aki most Pozsonyban az iskolaügyi bizottság katolikus részlegének igazgatója. Ő megpróbálta rávenni a komáromi bencéseket, akik egyébként a pannonhalmi Szent Márton-főapátság főapátjának joghatósága alatt vannak, hogy önkényesen szakadjanak el az említett Főapátságtól, és a szlovákok távolabbi területéhez csatlakozzanak.” Részlet Mindszenty 1946. február 7-i, XII. Piusz pápához írt leveléből.

⁵⁵ Lásd a fentebb említett, március 3-i hivatali följegyzést: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 781.

⁵⁶ Tardini „AE” 2246/46. ikt. sz. válaszelevele Mindszentynek az 1946. február 7-i levélre, uo. ff. 774–775, 776rv.

⁵⁷ Lásd: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 780rv.

A latin és olasz nyelvű tájékoztató anyag tételei a következők:

- Scheffler János szatmári püspök leveleiből: 1946. január 2.: AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria, Pos. 129, ff. 236-238;
- Erdély problémáiról: i. h. ff. 239-241;
- a kárpátaljai magyarok helyzete: i. h. ff. 242-252;
- a katolikusok helyzete Kárpátalján: i. h. ff. 253rv-254.
- Végezetül Giller Jánosné 1946. január 22-én Budapestről kelt latin nyelvű levele a pápához, amelyben kérelmezi, hogy férje, egyházjogi doktor, a pápai Szent Szilveszter-rend kitüntettje, átköltözhessen Losoncból: i. h. ff. 255rv-256rv.

A tájékoztató anyaggal, mint látjuk, a hercegprímás elsősorban a nemzet nagy kérdéseit tárta a pápa elé, beleértve az elszakított nemzetrészek gondjait. Az emberbaráti jószolgálat, a magánszemély kérésének továbbítása ehhez adódott hozzá. Amerikai katonatisztek jószolgálatára révén juttatta el repülőgépen Udinébe, ahol parancsnokságuk továbbította a küldeményt a helyi egyházi elöljárónak, majd olaszországi egyházi személyek vitték el mindezeket – Montinin keresztül – egyenesen XII. Piusz pápához.

1946. február 18. – március 18.: egy hónap Rómában, a bíborosi kalap átvétele

Második római útjára amerikai repülőgépen február 18-án érkezett és március 18-án indult vissza.⁶⁴ Római tartózkodásának első kilenc napján a bíborosi kinevezéssel kapcsolatos események kötötték le. Így február 19-én kapta meg a pápai főszertartásmestertől a Pápai Magyar Intézetben, ünnepélyes keretek között a bíborosi kinevezéséről szóló értesítést, Montini szubsztitutus aláírásával. Február 20-án szerdán délben a pápa kihallgatáson fogadta, ezen a napon délután volt a félig nyilvános konzisztórium, másnap, február 21-én csütörtökön volt a nyilvános konzisztórium a Szent Péter-bazilikában. Február 22-én titkos konzisztóriumon vett részt, ugyanaznap megkapta a bíborosi címtemplomot kijelölő pápai bullát. Február 25-én a pápa együtt fogadta a bíborosokat és a diplomáciai testületet, 28-án pedig az érsekeknek, így Mindszentynek is átadta az érseki palliumot.

Március 4-én hétfőn magánkihallgatáson fogadta Mindszentyt a pápa, ekkor már azonban a levéltári bejegyzések szerint beérkezett több, Magyarországra vonatkozó irata. A március 1-jén készült bejegyzés szerint a következő dokumentumokat valamelyik alkalommal XII. Piusz kezébe adta át:⁶⁵

- Dátum nélküli gépelt angol nyelvű összefoglalás a békekonferencia témájában: *Some facts concerning Hungary offered to the consideration of the Peace Conference*: AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria, Pos. 129, ff. 284v-291; I.

⁶⁴ A kérdésre lásd Németh: i. m. 37-50.

⁶⁵ Lásd „AE” 2648/46. iktatószámom, AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, ff. 282 sk.

Amint láthatjuk, a Vatikánban elsősorban a vallással, a szeretetszolgálattal és az egyházfegyelemmel kapcsolatos pontokra tértek ki, és nem hozták tudomására, hogy Straka ügyében átiratot intéztek az illetékes kongregációhoz. A békekötés felteteleire vonatkozó kérésre sem tértek ki, hiszen az Apostoli Szentsek nem volt illetékes, mivel nem kapott meghívást a békekongresszusra.⁵⁸

Mindszenty második római útja

Mint ismeretes, sokáig úgy volt, hogy nem engedik ki a hatóságok Rómába, nem adnak neki útlevelet.⁵⁹ Ezért küldött kézzel írt latin nyelvű levelet a pápához *február 12-én*.⁶⁰ Ebben kifejezte, bár vágyott arra, hogy Rómába utazzon Őszentsége lábai elé, eleget téve a konzisztóriumra való meghívásnak, de az oroszok azt nem engedélyezik. Egyben azt fájalta, hogy a bíborosokat nem tudja közbenjárásra kérni a nyomorúságos Magyarország fölemelésére.

Amerikai közvetítéssel juttatta el a tájékoztató anyagot Udinébe Giuseppe Nogara érsekhez, akivel előző útja során összebarátkozott.⁶¹ Az északkelet-olaszországi Udine város az amerikai parancsnokság székhelye volt, így Budapestről az alkalmi szolgálattévő amerikai „postáson” keresztül február 16-án érkezett meg a levél az olasz érserkhez. Giuseppe Nogara azonnal értesítette Montinit – arról is, hogy az anyagot visszatartja addig, amíg megbízható egyházi személy érte nem jön és el nem tudja vinni Rómába.⁶² Nogara érsek Tardininak is írt egy kísérőlevelet, mert a hercegprímás őhozzá kérte az irat továbbítását.⁶³

⁵⁸ Az Apostoli Szentsek a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszust követően nem kapott meghívást a nemzetközi békekongresszusra. A nemzetközi diplomáciai porondra való visszatérést a Helsinki Egyezmény jelentette, amely, mint ismeretes, 1975. augusztus 1-jén becikkelyezte az emberi jogokat.

⁵⁹ A bíborosi kinevezéssel kapcsolatos értesítést Montini az amerikaiakon keresztül küldte meg, de Schoenfeld követ több mint egy hónapos késéssel továbbította. Eközben Mindszenty az amerikaiakon keresztül érdeklődött, hogy mi a teendője. Lásd Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 513.

⁶⁰ Mindszenty József 1946. február 12-én kézzel írt levele XII. Piusz pápához. Latin, címeres levélpapír, AE” 2649/46. ikt. sz. alatt: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, f. 138.

⁶¹ 1945. december 10-én, mint fentebb jeleztük, „*autón utazott Bariba, ahol repülőgépre szállt. A kedvezőtlen időjárás miatt a repülőgép leszállt Udinében, ahol Nogara Giuseppe érsek látta vendégül. [...] Repülőgépe Udinéből december 13-án csütörtökön délelőtt indult tovább Budapestre.*” Lásd Németh: i. m. 37–50.

⁶² Giuseppe Nogara udinei érsek 1945. február 15-én kelt levele Montinihoz: „AE” 2649/47: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, f. 234.

⁶³ Giuseppe Nogara udinei érsek 1945. február 17-én kelt levele Tardininhoz: „AE” 2649/47: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, f. 235. Nogara érsek tudta, hogyan kell eljárni: az államtitkársági futárposta Montinihoz tartozott, a levelet Montinin keresztül juttatta el Tardininhoz.

Introduction: i. h. ff. 323–335; II. *Questions of territories and peoples*: i. h. ff. 302–322; III. *Economic questions*: i. h. ff. 295–299; IV. *Conclusions*: i. h. ff. 300–335.

- Latin nyelvű összefoglalás a kárpátaljai régióról: i. h. ff. 336–342.
- Recapitulatio – a beadvány egyfajta latin nyelvű összefoglalása: i. h. ff. 343–344.
- Bajorországba került 11 magyar asszony 1945. december 9-én kelt magyar nyelvű levele a Szentatyához: i. h. 129, ff. 293–294. „Férjeink a Mailly le Camp-i 16. számú amerikai fogolytáborban vannak és névsoruk a következő:” 14 név, tisztek: i. h. Ungheria, Pos. 129, f. 292.

A pápának személyesen átadott dokumentumok tehát kiemelten a békekötés feltételeivel foglalkoztak, részletezve Kárpátalja helyzetét, angol nyelven. A kétoldalas latin összefoglalás arról tanúskodik, hogy a hercegprímás itt is elsősorban a nemzet nagy kérdéseit tárta a pápa elé. A függelék, az emberbaráti jószolgálat a bajorországi magyar asszonyok kérésével mellékszerepet játszik. A levéltári iratokban nem találtunk további utalást az iratok feldolgozásával kapcsolatban. Az 1946. február 7-i, fentebb tárgyalt levelét is, mint jeleztük, ezen audiencia folyamán adhatta át, hiszen a pápa március 6-án küldte meg hivatalának feldolgozásra.

Február 27. Intermezzo: Osborne szentszéki brit követ intése

Az általunk szemlézett államtitkársági iratok között kitűnik egy bizalmas levél, amelyet Sir d’Arcy Osborne szentszéki brit követ írt Tardininek. Ebben jelzi, hogy az oroszok nem engedélyezik nuncius küldését Budapestre, és ebben az összefüggésben fölveti: „*Nem gondolja-e, hogy bölcs lenne megsürgetni Mindszenty bíborost, hogy legyen kevésbé erőszakos és provokatív megnyilatkozásaiban és magatartásában? Úgy tűnik nekem, túlságosan messzire megy abban, hogy beleviszi saját magát és az Egyházat is a politikába. Miután úgy tűnik, valószínűtlen, hogy a belátható jövőben lesz nuncius Budapesten, hogy mérsékelje őt, ezt talán a Vatikán tehetné meg. De ez csak személyes véleményem egy olyan kérdésben, amely természetesen nem az én hatásköröm.*”⁶⁶ Osborne intését egyrészt a vatikáni–magyar diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének tárgyalanná válása motiválta, másrészt pedig a bíboros személyes jelenléte Rómában. A bíborosi kinevezés az esztergomi főpásztor személyét nemzetközi összefüggésben is exponálta.

⁶⁶ A londoni Nemzeti Levéltár anyaga alapján lásd Somorjai Ádám: Mindszenty József és a brit diplomácia jelentései. III. rész. Újabb iratok 1946 január–júniusából. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2018. 1–2. sz. 84–112. A vatikáni példány jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, f. 259. A levélen kézirásos megjegyzés: „látta a Szentatyá 1946. február 28-án“.

Mindszenty második római útja után

Április 11-én kelt Mindszentynek az a pápához intézett levele, amelyben kéri: az egyházmegyék szétszakítását halasszák el, és a szomszéd államokban élő magyar hívek lelki gondozása saját nyelvükön történjen.⁶⁷

Bő hónap elteltével, május 21-én ismét szlovákiai ügyben fordult a pápához, ezúttal a kassai megyéspüspök, Madarász István⁶⁸ ügyében, aki 1946. január 27-i dátummal kapott levelet Tardinitól.⁶⁹ Eszerint egyházmegyéjében a fegyverszünet intézkedései folytán a Csehszlovák Köztársaság hadserege által elfoglalt rész kormányzását az Apostoli Szentszék apostoli kormányzói minőségben Jozef Čárskyra⁷⁰ bízta, bár utóbbi ugyanezen joghatóságot Madarász által delegálva már gyakorolta. Ez a szentszéki intézkedés, mint írta, szomorúsággal töltötte el nemcsak Madarász püspököt, hanem a lelkipásztori gondjára bízott mintegy ötvenezer magyar anyanyelvű hívőt is, mert ez prejudikál a békekötésnek. A pápa intézkedését kérte.

XII. Piusz július 6-án látta a hercegprimási levelet.⁷¹ Tardini július 31-i dátummal válaszolt, amelyben kuriális fordulattal arról ír, hogy „a gyermeki alávetettség, amely kíséri Főtisztelendő Eminenciád és Mons. Madarász Excellenciája sajnálatának kifejezését, reményre adnak okot, hogy az említett hívek teljes tanulékonyasággal fogadják az Apostoli Szentszék intézkedéseit.”⁷² Majd pedig arra hívta fel a hercegprimás figyelmét, hogy ideiglenes intézkedésről van szó, amelyet kizárólag az moti-

⁶⁷ Lásd Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 225 sk.

⁶⁸ Madarász (1907-ig Maszárovits) István (1884–1948): római katolikus pap 1907-től. 1915–1925 között az esztergomi primási irodában levéltáros, jegyző és titkár. 1926-tól Budapesten a Bazilika plébánosa, 1929-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa, az egyházi ügyosztály vezetője. Pápai prelátus 1932-től, váradi kanonok 1933-tól. 1939. július 19-től kassai megyéspüspök és a szatmári egyházmegye apostoli kormányzója (az utóbbi tisztséget 1941-ig töltötte be). 1945. február 26-án kiutasították. Székhelyét Hejcére, a püspöki nyaralóba helyezte át.

⁶⁹ Akit tévesen „szubsztitutus”-nak titulál.

⁷⁰ Magyarul is: Csárszky József (1886–1962): római katolikus pap 1909-től. 1924-től a kassai papi szeminárium tanára, majd rektora, 1925-ben c. tagorai püspök, roznnyói, majd hamarosan kassai apostoli kormányzó. Az első bécsi döntés után üdvözölte a városába bevonuló Horthy Miklóst. 1939-től a szatmári, kassai és roznnyói egyházmegyék Szlovákiában maradt részeinek kormányzója eperjesi székhellyel. 1946-tól ismét kassai apostoli kormányzó, 1951-től akadályozva volt a kormányzásban.

⁷¹ Mindszenty József 1946. május 21-én kelt, 2461/1946. ikt. sz. latin nyelvű levele XII. Piusz pápához, „AE” ikt. sz. 5763/46.: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 145, P.O. 197, ff. 29rv – eredeti gépelt, aláírt példány.

⁷² Tardini 1946. július 20-án kelt „AE” 5763/46. ikt. sz. válaszlevelének olasz nyelvű tervezetéből Mindszentyhez: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 145, P.O. 197, ff. 30rv. Latin fogalmazvány: uo. ff. 31rv. Latin nyelvű hivatali példány, amelyet 1946. július 31-én látott a Szentatya, és aznapi dátummal ment ki: uo. ff. 32r (gépelt, javításokkal).

vált, hogy a lelkek javát szolgálja a békeszerződésre való várakozás ideje alatt. Ezért túlzóak azok a félelmek, hogy ez az intézkedés prejudikálna a nemzetközi meg-egyezések valamely résztvevője érdekeinek.⁷³

A hercegprímás tiltakozása a Vatikánban a szlovákiai magyarok Cseh-szlovákiába történő embertelen deportálása ellen

A magyarok Csehországba deportálása 1946. november 15-én kezdődött. A hercegprímás 17-én már értesült róla, és egy héttel később, november 23-án pedig táviratilag tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság két nyugati államának befolyásos bíborosánál, Spellmannál, New York érsekénél és Griffinnél, London érsekénél, akik vele együtt kapták meg a bíborosi kalapot. Ugyanezen táviratát az olasz kormánynál akkreditált magyar követség jószolgálatából eljuttatta Tardinihoz is.⁷⁴ Az eredetileg Spellman és Griffin bíborosoknak küldött távirat magyar szövege többször megjelent.⁷⁵ A távirat váratlan hezitálást váltott ki Tardiniból, amint ez december 8-án kelt saját kezű kétoldalas följegyzéséből kiderül. Bár Mindszenty általánosságban kérte az Apostoli Szentszéket a közbenjárásra, és nem arra, hogy tiltakozzék a *L'Osservatore Romano* hasábjain, december 7-én mégis megjelent ott egy ezzel kapcsolatos hír.⁷⁶ Ezt Tardini Barbeta számára készült följegyzésében olyan módon rögzítette, hogy az illetékes referens, Barbeta kategorikusan a közlés ellen volt.⁷⁷ Tardini fölvetette Barbettának a kérdést, hogy Mindszenty miért küldte a táviratot,⁷⁸ talán azért, hogy a magyar nemzet védelmezőjének tűnjék, és (hogy) ez neki előnyére válhat Magyarországon.⁷⁹ Miért

⁷³ Uo.

⁷⁴ A szlovákiai magyarok deportálásának embertelensége. Mindszenty József távirati üzenete Domenico Tardinihoz. Esztergom, dátum nélkül (1946. november 23.). (A távirat dátumát a Prímási Levéltár anyaga alapján november 23-ban adja meg Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 612. 496. jegyzet. 1946. november 27. utánra való dátumozása téves, lásd Somorjai – Zinner: i. m. 258. o. 150. jegyzet.) Olasz nyelvű. A Quirinálnál (azaz az olasz államnál) akkreditált magyar követség ideiglenes ügyvivője, Nagy Álmos aláírásával, kíséző szóbeli jegyzékkel érkezett: Nagy Álmos ideiglenes ügyvivő 1946. november 26-i dátummal érkezett, iktatószám nélküli szóbeli jegyzéke, „AE” N. Prot. 8121/46. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 760. Szövege: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 771rv.

⁷⁵ *Magyar Kurír*, 1946. november 29. A *Magyar Nemzet* is közölte szövegét az 1946. november 30-i szám címloldalán, némileg szerkesztett formában. Utánközltek: *Mindszenty harca*. Szerk. Vecsey József. München, 1957, 92 sk.; Vadkerty: i. m. 12. sz. dokumentum, 558 sk.

⁷⁶ Erre hivatkozik a Vatikáni Rádió igazgatójának Salvatore Gallo SJ-nek 1947. január 8-án kelt 19 sz. levele („AE” 103/47. ikt. sz.) Tardinihoz: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 651. Mellékletekkel.

⁷⁷ Tardini 1946. december 8-án kelt „AE” 9076/46. ikt. sz. kézírásos följegyzése: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 767r.

⁷⁸ Az Államtitkárság felügyeleti szerve volt, a *L'Osservatore Romano* és a Vatikáni Rádió hozzá tartozott, a felelősség az Államtitkárságé volt.

⁷⁹ Tardini kézírásos följegyzése.

választotta a bíboros ezt a különös továbbítási formát?⁸⁰ Talán azért, hogy így informálja kormányát, miszerint ő azonnal értesítette az Apostoli Szentszéket.⁸¹ Majd Tardini fölvetette, ha nem tesznek semmit, más szavakkal: ha a *L'Osservatore Romano*ban nem jelenik meg semmi, az előnytelen lesz a bíborosra és előnytelen lesz az Apostoli Szentszék tekintélyére. Ezért tenni kell valamit. Tardini azt is megemlítette, hogy lehetne írni Prágába (értsd: az internunciusnak) és lehet írni a bíborosnak (értsd: Mindszentynek), hogy további információt kérjenek. Továbbá, hogy a *L'Osservatore Romano*ban valamit meg kellene jelentetni. Még egyszer kifejezte perplexitását: „*én azt sem tudom, hogyan*”. Barbettát ily módon szollicitálta, hogy segítsen neki.⁸² Ugyanazon a lapon „B” betűvel szignált másnapi, december 9-i írásos följegyzés, itt a Csehszlovákiával foglalkozó referensre gondolhatunk, Bafilére, aki megvédi Barbettát.⁸³ Tardini tanácsstalanságát az is okozhatta, hogy Barbetta nyolc nappal azt megelőzően, november 30-án készült emlékeztetőjében kifogásolta, hogy Mindszenty tiltakozását rögtön az angol sajtóban lehet olvasni.⁸⁴ A *Catholic Herald* mellékelt november 29-i száma⁸⁵ ugyanis ismertette Mindszentynek Griffin bíboroshoz küldött táviratát, amelynek szövege a fenti távirat összefoglalása.⁸⁶ A Vatikáni Államtitkárságra más informátortól is megérkezett Mindszenty táviratának szövege. Időrendben első Barcza György volt szentszéki követ levele, aki svájci otthonából, ahonnan magányszemélyként fenntartotta korábbi hivatali kapcsolatait és a vatikáni források szerint rendszeresen informálta Montinit, megküldte a táviratot.⁸⁷ December 11-én kelt jelentésében pedig

⁸⁰ Az Államtitkárságon ezt megelőzően ahhoz szoktak hozzá, hogy Luttor Ferenc, a szentszéki követségi ügyvivő továbbítja a levelet, mint ahogy ez 1946. december végéig történt. Az olasz államnál akkreditált magyar követség tehetett ugyan szívességet, de ez nem a megszokott módja volt a diplomáciai kapcsolattartásnak.

⁸¹ Tardini kézírásos följegyzése, folytatás: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 767r.

⁸² Tardini kézírásos följegyzése, folytatás: f. 767v.

⁸³ B[afile(?)] kézírásos följegyzése, folytatás: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 767r.

⁸⁴ Barbetta 1946. november 30-án kelt „AE” 9076/46. ikt. sz. emlékeztetője, lásd uo. f. 769. Barbetta itt vetette föl a Tardininál ismétlődő gondolatot, miszerint meg kellene kérdezni a prágai internunciust, ezen túl pedig, hogy diplomáciai úton kell érdekelődni a csehszlovák kormányznál, uo. Tardini följegyzése Barbetta távollétében történt, mert december 1-től, tehát az emlékeztető elkészültének másnapjától lelkiyakorlatok címen távol volt a hivataltól, lásd uo.

⁸⁵ Az iratokból nem derül ki, hogyan érkezhetett egy november 29-i londoni lap újságkivágása az Államtitkárságra úgy, hogy másnap már az illetékes referens feldolgozza azt.

⁸⁶ Iktatószáma: „AE” 9182/46., jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 768.

⁸⁷ Barcza György, 1927–1938 között Magyarország szentszéki követe Vevey-La Tour, Villa Rollin, Route de Chailly 2. sz. alatti lakásából Montinihoz, 1946. december 6-án kelt 5. sz. levele, iktatószáma: „AE” 9944/46. Jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, f. 62. Mellékletben az 1946. november 23-i dátumú távirat franciául. Barcza megjegyzése a francia fordítás végén: „*Mindszenty bíborosnak ezt a felhívását közölték a magyarországi polgári lapok. A szocialista és kommunista lapok ignorálták.*” Uo. ff. 63rv. Barcza november 29-én is informált a hercegprímás egyik budapesti szentbeszédéről vonatkozó ügyben, lásd AA.EE.SS. Ungh, Pos. 129, ff. 535rv, 536.

Cicognani⁸⁸ apostoli delegátus megküldte a Griffinnak írt távirattal azonos szöveget, amelyet Mindszenty Spellman bíborosnak, New York érsekének is megküldött. Spellman azon túl, hogy átküldte azt Cicognaninak, mint arról a Tardinihoz írt jelentésben olvashatunk,⁸⁹ egyben Cicognani tudomására hozta azt is, hogy a távirat szövegét megküldte Byrnes⁹⁰ külügyminiszternek is, aki írásban megköszönte azt.⁹¹ Ily módon, egyházi vonalain keresztül Mindszenty informálni tudta az Egyesült Államok külügyminiszterét is a Csehszlovákiában történő atrocitásokról.

A latin nyelvű választ Tardini írta alá december 15-i dátummal,⁹² ennek magyar fordítása az ÁBTL és a Prímási Levéltár állományában egyaránt megtalálható.⁹³ Benne az áll, hogy az államtitkárság eddig ezekről a történeésekről semmilyen hírt nem kapott, ezért „*ez okmány jelentőségét nyomban felismerve az ügyet közölte a Csehszlovákiában levő internuncius őexc[ellenciájá]-val*”,⁹⁴ egyben Mindszentytől további részletes információt kér. Saverio Ritter⁹⁵ prágai internunciushoz az instrukció előző napi, december 14-i dátummal kelt. Ebben három pontba szedve a távirat tartalmát, közölte Ritterrel, hogy további információt kér őeminenciájától és az internunciustól egyaránt a kérdéssel kapcsolatban.⁹⁶

⁸⁸ Amleto Giovanni Cicognani (1883–1973): római katolikus pap 1905-től, előbb a Szent Ritus Kongregációban, majd a Keleti Kongregációban és a Püspöki Kongregációban teljesített szolgálatot. Címzetes érsek és apostoli delegátus az Egyesült Államokban 25 esztendőn át, 1933–1958 között, bíboros 1958-tól, államtitkár 1961–1969 között.

⁸⁹ Cicognani washingtoni apostoli delegátus 1946. december 11-én kelt 2762/46. sz. jelentése Tardinihoz, jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 1032. A Spellmanhoz intézett távirat angol szövege: uo. ff. 1033–1034.

⁹⁰ James F. Byrnes (1882–1972): 1945–1947 között amerikai külügyminiszter.

⁹¹ Cicognani jelentése, így a Spellmannak küldött távirat angol szövege is csak két héttel Tardini fenti följegyzését követően, 1946. december 31-én érkezett be. Lásd a kézírásos feljegyzést: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 1032.

⁹² Tardini 1946. december 15-én kelt latin nyelvű, „AE” 9113/1946. ikt. sz. válasza Mindszenty táviratára, jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 762. Olasz nyelvű kézírásos tervezet: uo. ff. 763rv. A Prímási Levéltár jelzete: EPL Processus, 6. d. V–700/19. 218. fol. (Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 612. 496. jegyzet.)

⁹³ ÁBTL-jelzete: 3. 1. 9. V-700/15. 217–218. (Lásd Somorjai – Zinner: i. m. 258. o. 150. sz. jegyzet.) A Prímási Levéltár jelzete: EPL Processus, 6. d. V–700/19. 218. fol. (Lásd: Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 614. o. 502. sz. jegyzet.)

⁹⁴ Balogh Margit által idézett magyar fordítás, lásd Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* i. m. 614.

⁹⁵ Saverio Ritter internunciusi minőségben 1946. május 11-én tért vissza Prágába. Megromlott egészsége miatt gyógykezelésre kellett járnia, ezért később ideiglenes ügyvivők helyettesítették, így 1948 februárjától novemberéig Mons. Gennaro Verolino, 1948. novembertől 1949. márciusig Mons. Giuseppe Sensi, 1949. márciustól júliusig ismét Verolino, 1949. július 12-től pedig Mons. Ottavio De Liva, akit a csehszlovák kormány, felmondva a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatokat, 1950. március 16-án utasított ki. Lásd Giuseppe De Marchi: *Le nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*. Vatikánváros, 1957, 84. (Reprint: 2006).

⁹⁶ Tardini 1945. december 14-én kelt „AE” 9076/46. sz. instrukciója Saverio Ritter prágai internunciushoz, jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 765–766.

A hercegprímás további lépései

Mindszenty más alkalommal is fordult Spellman amerikai és Griffin angol bíborosokhoz, közbenjárást kérve, így a magyar hadifoglyok hazaengedése érdekében.⁹⁷ A hercegprímás saját szemével is meg akart győződni a helyzetről, ezért 1946. november 26-án engedélyt kért a csehszlovák hatóságoktól. A beutazást azonban Prága olyan feltételekhez kötötte, amelyek miatt le kellett mondania a látogatás gondolatáról.⁹⁸

Dátum nélküli, de az iktatószám alapján feltehetően *november végén* kelt levélben Mindszenty a pozsonyi magyarok sérelmével fordult Őszentségéhez, miszerint tilos a szlovák főváros templomaiban a magyar nyelv használata: „Szlovákia fővárosában, Pozsonyban (Bratislava), mely a nagyszombati apostoli kormányzó (Trnava, Č.S.R.) joghatósága alá tartozik, már több mint egy éve teljesen tilos és tiltott a város minden templomában a magyar nyelv használata, az Úr igéjének hirdetésében is.”⁹⁹ Ez a levél késve érkezhetett be a Vatikánba, hogyha Bafile csak 1947. január 27-én, tehát kb. két hónappal később tért vissza az ügyre. Emlékeztetőjében azt írta, hogy még nem érkezett be semmilyen válasz Prágából, pedig december „14-én, 15-én” ezzel kapcsolatban utasítást írtak neki is, és válaszoltak Mindszenty bíborosnak is. Csak pontosabb információk birtokában tehetnek valamit a bíboros kérése értelmében. Prágából ugyan még nem érkezett válasz, de Esztergomból bőségesen jött információ. Ritter válaszáat azért várták nagyon, hogy összevessék a Mindszenty által küldött hírekkel, objektivitás szempontjából. Nem tűnt úgy a Vatikánban, hogy a bíboros által kívánt módon lépéseket lehetne tenni, azon túl, hogy a Vatikáni Rádió már saját kezdeményezésből, adásban számolt be a Griffin bíborosnak küldött üzenetről.¹⁰⁰ Bafile végezetül azt javasolta, Ritter kaphatna új utasítást, hogy amennyiben lehetséges, eljárjon a pozsonyi magyarok ügyében.¹⁰¹

⁹⁷ 1947. január 27-én, lásd Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 599. o. 462. jegyzet, a Prímási Levéltár példánya alapján.

⁹⁸ A kérdésre lásd uo. 613. Vö. Janek: i. m. 179–180. A *Magyar Kurír*nak adott vonatkozó nyilatkozatait újraközölte *Mindszenty harca...* 97–100.

⁹⁹ Pozsonyban tilos a magyar nyelv használata az istentiszteleteken. Mindszenty József dátum nélküli, 1946. november végén kelt levele XII. Piusz pápához. Mons. Luttor Ferenc (hozta be): AA.EE.SS. Cecosl 200, f. 677v (fekete tollal írt följegyzés, a fekete tollal írt dátum: 27146, aminek olvasata lehet 27/46, de akkor nincs értelme, vagy 27jan46, akkor 1946. január 27-én). Latin nyelvű, gépelt eredeti, aláírt. Ikt. sz. 6497/1946. (Az esztergomi iktatószám, valamint a magas „AE” iktatószám alapján a beküldés időpontja 1946. november vége felé lehetett. Hipotézisünket megerősíti, ha a „27146” helyes olvasata „271146”, tehát elmaradt a kézzel írt dátumból a második 1-es.) Államtitkársági iktatószám: 9294/46. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl 200, f. 677r. A katolikus istentisztelet nyelve ez idő tájt még a latin, a népnnyelven a prédikáció és a népének nyelve értendő.

¹⁰⁰ Ennek olasz szövegét lásd Servizio Stampa, n. 2267, 1946. december 30. AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 663.

¹⁰¹ Bafile 1947. január 27-én kelt „AE” 619/47. ikt. sz. emlékeztetője, jelzete: uo. f. 731.

Mellékelte tervezetét, amelyet előljárója elfogadott.¹⁰² A levél beérkezését nyugtázó hivatalos választ Tardini csak 1947. február 28-án írta alá.¹⁰³

*

A *Magyar Kurír* nyomán a *Magyar Nemzet* 1946. december 3-i számában beszámolt Mindszenty látogatásáról az egyházmegyéje területére áttelepített hívek-nél.¹⁰⁴ Kézenfekvő, hogy ezek az élményei is inspirálták a következő két dokumentum megküldésére.

1. A szlovákiai magyarok megmentéséért kiadott kiáltványának dátuma a hazai irodalomban 1946. december 21. Az általunk feltalált angol és francia nyelvű vatikáni példányon azonban december 14-e a dátum. Nem ismeretes, hogyan érkezett be a Vatikánba, az eredeti gépelt példányokon azonban ott van az eredeti aláírása.¹⁰⁵

2. 1946. december 22-én kelt újabb levele XII. Piuszhoz.¹⁰⁶ Luttor Ferenc Tardinit megszólító rövid gépelt kísérőlevele szerint 1946. december 26-i dátummal ő hozta be az Államtitkárságra. Azért gondolhatunk erre, mert a Luttor-levél iktatószáma „AE” 9295/46., csakúgy, mint az azt fölvezető előbbi Mindszenty-levélé és a kiáltványé.¹⁰⁷ Ez ellentmond a Mindszenty-féle kísérőlevélen található ceruzás bejegyzésnek, miszerint az új rektor, Péterffy hozta be már január 17-én. Az is megtörténhetett, hogy az iratok „önálló életet” kezdtek élni, és mind a régi, mind

¹⁰² Tardini 1947. január 31-én kelt „AE” 619/47. ikt. sz. utasítása Ritternek, uo. f. 730.

¹⁰³ Ebben egyszerre igazolta három más – az 1947. január 5-re keltezett rövid és a január 9-i dátumú, illetve az 1946. december 22-i küldemények vételét is. Az 1947. február 28. kelettel aláírt „AE” 1256/47. ikt. sz. latin nyelvű válasz jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, latin: f. 732, latin nyelvű kézírásos fogalmazvány: ff. 733rv, olasz tervezet: f. 734. Az 1946. december 22-én kelt hosszú, az 1947. január 5-re keltezett rövid és a január 9-i dátumú levelekre vételét egy levél igazolta.

¹⁰⁴ Lásd még az összefoglalást: Vadkerty: i. m. 43 sk.

¹⁰⁵ A magyar katolicizmus kiáltványa a szlovákiai magyarok megmentéséért. Mindszenty József kiáltványa. Esztergom, 1946. december 14/21. Angol, francia nyelveken gépelt, eredeti, aláírt, iktatószáma: „AE” 9294/46. Más nyelveken december 14-re datált példányok jelzetei: AA.EE.SS. Cecosl, pos. 200; angolul: 751rv-752r; franciául: ff. 753rv-754r. Magyar szövegének dátuma december 21., jelzete: EPL Szlovákiai magyarok ügyében kiáltvány, ikt. sz. 6854/1946. Szintén december 21-i dátummal: ÁBTL 3. 1. 9. V-700/18. 428–429. o. (Somorjai – Zinner: i. m. 258. o. 150. jegyzet.) A Pannonhalmi Főapátsági Levéltár is őrzi a Komáromi Rendház iratai között, jelzete: 1947, ikt. sz. 33. Nyomtatásban megjelent: *Mindszenty harca...* 94–96. Az *Új Ember* 1947. január 5-i száma alapján, ahol címe: *A magyar katolikusok kiáltványa a szlovákiai magyarok üldözéséről*. Az angol nyelvű kiáltvány stilizált változatának egy bekezdése megjelent: József Cardinal Mindszenty: *Memoirs*. New York, 1974, 284. 37. sz. dokumentum.

¹⁰⁶ A szlovákiai magyarok üldöztetése. Mindszenty József hercegprímás XII. Piuszhoz. Esztergom, 1946. december 22. Latin nyelvű, Iktatószám nélkül – Államtitkársági ikt. sz. „AE” 9295/46. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 736.

¹⁰⁷ Luttor Ferenc 1946. december 26-án kelt, „AE” 9295/46. ikt. számú kísérőlevele Tardinihoz, jelzete: Cecosl, Pos. 200, f. 735.

az új rektor behozta a kiáltványt, az új rektor már a kísérőlevéllel együtt. Mindenesetre a négyoldalas kiáltványt a Vatikáni Államtitkárságon az előző kísérőlevél mellékletként kezelték.¹⁰⁸ A levél beérkezését nyugtázó hivatalos választ 1947. február 28-án Tardini írta alá.¹⁰⁹

1947

Egyelőre lappang annak a jegyzéknek a szövege, amely „csak kis részét tartalmazza a jogtalanságoknak, melyeket a magyar nép most Csehszlovákia területén kénytelen elszenvedni”, csak az 1947. január 5-én kelt kísérőlevél ismert.¹¹⁰ Négy nappal később, január 9-én a hercegprímás újból levélben fordult a pápához.¹¹¹ Mindszenty azzal nyomatékosította kérését, hogy 900 ezer kitelepítésre szánt magyarról írt, akik legnagyobbbrészt katolikus vallásúak. Ezt megelőzően – így pl. 1946. december 22-én – 700 ezerben adta meg a magyarok számát.¹¹² Mindszenty 900 ezres száma eltúlzott, ugyanakkor a helyzet ténylegesen drámai volt, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az akciót 1947 januárjára időzítették, amikor rendkívüli volt a hideg. A levél megírásakor még nem lehetett tudni, hogy a deportáltak túlnyomó része vissza fog szökni eredeti településterületére. Bő egy hónappal később, február 6-án sokkal alacsonyabb számokat említett.¹¹³ A levél beérkezését nyugtázó hivatalos választ 1947. február 28-án Tardini írta alá. Ebben egyszerre igazolta

¹⁰⁸ A magyarok rendkívül erőszakos üldözése és deportálása elhatalmasodott Szlovákiában. Esztergom, 1946. december 22. Kiáltvány. Latin nyelvű, gépelt indigós példány. Iktatószám nélkül – N. Prot. „AE” 9295/46. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 737–750.

¹⁰⁹ Ebben egyszerre igazolta három más – 1947. január 5-re keltezett rövid és a január 9-i dátumú és a fentebb, nálunk 32. számú, dátum nélküli Nr. 6497/1946 ikt. sz. küldemények beérkezését. Az 1947. február 28-i kelettel aláírt „AE” 1256/47. ikt. sz. latin nyelvű válasz jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200. Latin: f. 732, latin nyelvű kézírásos fogalmazvány: ff. 733rv. Olasz tervezet: f. 734. Mindszenty az 1946. karácsonyi püspökkari körlevélben szintén kitért a témára: ÁBTL 3. 1. 9. V-700/21 (Somorjai – Zinner: i. m. 258. 150. jegyzet.).

¹¹⁰ A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. január 5. Latin nyelvű. Ikt. sz. 76/1947; SS „AE”: 305/47. Jelzete: ASRS, AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 761. Ceruzával írt följegyzés a felső jobb lapszélen: a Magyar Akadémia új rektora hozta a hivatalba 1947. január 17-én.

¹¹¹ A csehszlovákiai magyar kisebbség deportálása ellen. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. január 9. Latin nyelvű. Ikt. sz. 175/1947.; SS „AE”: 1256/47. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 678rv. ÁBTL-jelzete: 3. 1. 9. V-700/15. 239–242. o. (Somorjai – Zinner: i. m. 258. o. 150. jegyzet); Prímási Levéltár-jelzete: EPL Processus, 6. doboz, V-700/19. 239–242. fol. (Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...* 614.)

¹¹² A Szlovákiából Cseh-Morvaországba deportáltak tényleges száma 44 ezer körül volt, a Magyarországgal való úgynevezett lakosságcsere során pedig további 89 ezer kitelepített-áttelepített csehszlovákiai magyarról beszélhetünk.

¹¹³ A számadatokra – és a kérdésre – lásd Popély Árpád: A szlovákiai magyarság csehországi deportálása. In: *Ottihontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Szerk. Molnár Imre – Szarka László. Komárom, 2007, 48–67., továbbá Vadkerty: i. m. 14.

három másik – a fentebb, nálunk 32. számú, dátum nélküli (Nr. 6497/1946. ikt. sz.), továbbá az 1946. december 22-én kelt hosszú levél, valamint az előző, 1947. január 5-i dátumú küldemények vételét.¹¹⁴

*

Feltételezhetően a vatikáni Keleti Kongregáció levéltára őrzi annak a *január 12-én* kelt levelének az eredeti példányát, amelyben a kárpátaljai helyzetről és Romzsa Tódor, a 2001-ben boldoggá avatott vértanú püspök bebörtönzéséről számolt be.¹¹⁵

Január 31-én kelt és február 1-jén érkezett be a Vatikánba távirati segítségkérése, melyet Montinihoz címzett.¹¹⁶ Ugyanekkor ennél hosszabb táviratát VI. György brit királyhoz és Truman amerikai elnökhöz intézte,¹¹⁷ amelynek szövege olasz fordításban érkezett be az Államtitkárságra.¹¹⁸ Tardini aláírásával, február 3-án ment a rejtjelezett távirat Ritternek Prágába, további biztos információt kérve, Montini aláírásával február 6-án pedig az egymondatos válasz Esztergomba, melyben biztosította a hercegprímást arról, hogy az Államtitkárság kérése szerint jár el.¹¹⁹ Ezenkívül Tardini rejtjeles táviratot küldött a prágai internunciusnak, kérve, hogy informálódjék és tegyen megfelelő lépéseket.¹²⁰

Egy kézírásos följegyzés szerint *február 2-án* Gennaro Verolinótól érkezett be a Vatikáni Államtitkárság Első Szekciójába a Magyar Földrajzi Társaság 25 oldalas nyomtatott tájékoztatója a szlovákiai magyarok deportálásáról. Tekintettel arra, hogy a füzet mellett ott van Mindszenty névjegye, vélhető, hogy tőle érkezett be,

¹¹⁴ Az 1947. február 28-i kelettel aláírt „AE” 1256/47. ikt. sz. latin nyelvű válasz jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200. Latin: f. 732, latin nyelvű kézírásos fogalmazvány: ff. 733rv, olasz tervezet: f. 734.

¹¹⁵ A kárpátaljai helyzet és Romzsa Tódor bebörtönzése. Esztergom, 1947. január 12. Teljes szövegét egyelőre nem ismerjük. Idézi *Mindszenty-leveleskönyv...* 34. o. 124. sz. (Jelzete: PL Processus, 2. doboz.)

¹¹⁶ „AE” iktatószáma: 695/47. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 729rv. Tartalmi kivonatát adja: *Mindszenty-leveleskönyv...* 34. 126. sz. A *Magyar Kurír* közlése alapján 1947. február 5-re datálja.

¹¹⁷ Mindszenty harca... 105 sk. Ugyanez a szöveg található meg az *Emlékirataimban*: 147 sk. Ezt idézi Miklós: *Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcseréről...* i. m. 144 sk.

¹¹⁸ A *Magyar Kurír* olasz nyelvű kiadása, Budapest, 1947. február 24. XXXVII, 1. sz. AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 980.

¹¹⁹ A két távirati válasz beérkezési iktatószáma azonos: „AE” 695/47., hivatali példánya ugyanazon a fólión: Cecosl, Pos. 200, f. 728. Érdekes az időbeli összeesés: január 31-i dátummal ment az instrukció rendes diplomáciai postán Prágába, amelyben ugyanilyen értelemben kapott utasítást az internuncius.

¹²⁰ „Mindszenty bíboros ismételtén kérte az Apostoli Szentszék figyelmét a csehszlovákiai magyarok érdekében, arról tájékoztatott, hogy embertelen körülmények között tömegesen kényszermunkára deportálják őket. Kérem Főtisztelendő Excellenciádat, informálódást követően tegyen megfelelő lépéseket.” 1947. február 6-án kelt („Cifra”) 158. ikt. sz. távirat Ritternek Prágába, „AE” 904/47. ikt. sz. alatt: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 973.

talán éppen a Pápai Magyar Intézet rektorának közvetítésével.¹²¹ A tájékoztató füzet előbb két oldalon a szlovákiai magyar kérdés nemzetközi szempontjaival foglalkozik, majd röviden az egyoldalú szlovák hivatalos álláspontokat hozza, ezt követően tárgyalja a szlovákiai magyarok deportálását. Végül a függelékben 10 számozott tételben további forrásokat és tanúvallomásokot tartalmaz. Bafile 1947. február 8-án kelt följegyzése szerint, amelyet február 12-én látott maga a pápa is, megjegyezte, hogy nem átmeneti munkáról van szó, hanem a lakosság áttelepítéséről, továbbá ez csak a magyar nemzetiségűekre vonatkozik, az áttelepített családokat vagyontuk nagy részének eladására kötelezték, és új lakóhelyükön csehországi gazdáknál végeznek cselédmunkát.¹²²

Február 6-án kelt levelében papokat kért azokba a tartományokba, ahova a magyarokat deportálták.¹²³ Ez a levél pontosan egy hónapig volt úton, mert a kézírásos bejegyzés szerint március 6-án érkezett be a hivatalba. Nem tudni miért, Bafile följegyzése és választervezete csak április 28-án készült el,¹²⁴ a levél beérkezését Tardini május 1-jén igazolta.¹²⁵ Ebben hivatkozott február 28-án kelt rövid, előző négy levelének vételét visszaigazoló levelére, és biztosította a bíborost arról, miszerint hivatala mindent megtett azért, hogy gondoskodjanak a már áttelepített népesség lelki gondozásáról. Ennek alapján küldött utasítást Raffaele Forni¹²⁶ ügyvivőnek a prágai internunciátúrára. Ebben, hivatkozva a február 15-én kelt 3527. sz. jelentésére és az Államtitkárság 1143/47. ikt. sz. utasítására, jelezte neki Mindszenty panaszát, informálta, hogy már megválaszolta azt, és a prágai nunciátúra figyelmébe ajánlja a kérdést: „tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy ez az annyit szenvedett népcsoport ne nélkülözze a megfelelő lelki ellátás megerősítését”.¹²⁷

¹²¹ *The Deportation of the Hungarians of Slovakia*. Published by Hungarian Society for Foreign Affairs, Budapest, 1947. AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 855–869v. Mellette ugyanez francia nyelven: *La deportation des hongrois de Slovaquie*. Association Hongroise des Affaires Étrangères, Budapest, 1947. Uo. ff. 839–853v. A két füzet iktatószáma azonos: „AE” 899/47.

¹²² Bafile 1947. február 8-án kelt „AE” 899/47. ikt. sz. gépelt följegyzése, jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 838.

¹²³ Kéri magyar papok küldését „azokba a tartományokba”. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. február 6. Latin nyelvű. Ikt. sz. 853/1947.; „AE”: 2543/47. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 723–725.

¹²⁴ AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, fol. 718.

¹²⁵ Tardini 1947. május 1-jén kelt 2543/47. „AE” ikt. sz. válaszelevele Mindszentynek, jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, olasz tervezet f. 722, latin hivatali példány f. 721rv.

¹²⁶ Raffaele Forni (1906–1990): Lugano (Svájc) egyházmegyes pap 1934-től, c. eginai érsek 1953-tól, apostoli internuncius Iránban, 1955-től nuncius Venezuelában, 1960-tól Uruguay-ban. 1965–1967 között a Vatikáni Államtitkárságon teljesített szolgálatot, 1967-től Szíriában volt pro-nuncius. 1969-ben visszavonult.

¹²⁷ Tardini 1947. május 1-jén kelt „AE” 2544/47. ikt. sz. utasítása Raffaele Forni prágai ügyvezetőnek: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 719.

Mindszenty április 24-én ismét a pápához fordult azzal a kéréssel, hogy az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai része ne legyen önálló egyházmegye.¹²⁸ 1947. június 30-án Tardini írta alá a választ, amelyben biztosította őt, hogy nincs szó egyházmegye felállításáról a kérdéses területen.¹²⁹

Május 10-én a hercegprímás újra a pápának írt, közbenjárást kérve a csehszlovákiai magyarok érdekében: „szíveskedjék azokat a szerencsétlen magyarokat a püspökök és a csehszlovák állam bizalmába visszavenni, hogy véget érjen már 24 hónap kínszenvedése.”¹³⁰ Tardini június 30-i dátummal küldte meg a levelet a prágai internunciusnak, részben informálásra, részben közbenjárás végett.¹³¹ Június végén tehát egyszerre dolgozhatták fel a hivatalban Mindszenty mindkét, április 24-i és május 10-i levelét.

Intermezzo

1947. május 23-án Mindszenty a Marosmenti Mária-napok, a Boldogasszony Éve rendezvényeinek keretében Csanád vármegyében, Pitvaroson és Csanádalbertin több mint hétszáz kitelepített katolikus hívővel találkozott.¹³² Pitvarosra a Csehszlovákiához került Gutáról (*Guta*, 1948 után *Kolárovo*), Vízkeletről (*Čierny Brod*), Vezekényről (*Vozokany*), Hidaskürtről (*Mostová*), Tallósról (*Tomášikovo*), Negyedről (*Neded*) és Királyrévről (*Králov Brod*) 1500 római katolikus magyart telepítettek át 1947–1948 folyamán. A találkozás spontán módon alakult ki a hercegprímás improvizálására – hiszen egyházmegyéje északi részeiről idekerült hívekről volt szó –, miután megkeresték őt a pitvarosi hívek: Makóról telefonon értesítették a hercegprímás érkezéséről a pitvarosi postamestert, aki szólt két legénynek, s azok vitték tovább a hírt a falu népének. 700 ember várta a bíboros érkezését.¹³³

¹²⁸ Az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai része ne legyen önálló egyházmegye. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. április 24. A levél szövegét és feldolgozását lásd Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 227 sk.

¹²⁹ Uo. 228.

¹³⁰ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. május 10. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 3033/1947. – N. Prot. SS „AE” 4047/47. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 717rv.

¹³¹ A Ritternek ment utasítás fogalmazása és Bafile kézzel írt följegyzése szerint a Mindszenty-level másolatát küldte meg, és az internunciust arra kérte, hogy segítsen a nyelvhasználat kérdésében. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 712.

¹³² Lásd Miklós: *Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcsereéről...* i. m. A lakosságcserehez lásd Uő: *A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. Múzeumi kutatások Csongrád megyében*, 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.; M. Pelesz Nelli: *A csehszlovák–magyar lakosságcsere története és következményei Pitvaroson. Belvedere Meridionale*, 2007. 5–8. sz. 88–94.

¹³³ *Új Ember*, 1948. május 30. 3.; Medgyesi Konstantin: *Mindszenty bíboros és a Marosmenti Mária-napok. Az 1947–48-as Boldogasszony-év történetéhez*. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*.

Június 9-én a hercegprímás érsek-főpásztori jogán azzal a kéréssel fordult XII. Piusz pápához, hogy engedélyezze részesedését a csehszlovákiai birtokok jövedelméből. Ez a vita már korábban megszokott volt, ugyanis az Esztergomi Főegyházmegye birtokainak nagy része a Dunától északra feküdt, és az esztergomi főpásztorok, így Csernoch János¹³⁴ és Serédi Jusztinián¹³⁵ – más egyházi kárvallott tulajdonosokkal együtt – egészen a hágai bíróságig elmentek jogaik érvényesítéséért. A Csehszlovák Köztársaság azonban megszarolta a Vatikánt, hogy ha a magyar főpapok nem állnak el a hágai pertől, akkor államosítják az összes egyházi vagyont az egész államterületen, így a Vatikánnak végül le kellett állítania Serédit.¹³⁶

Június 12-én kelt levelét pedig kanadai útra indulása miatt be sem fejezve, ezézt záradékkal ellátva, Drahos János¹³⁷ helynök írta alá.¹³⁸ Ebben a Csehszlovákia területén élő magyar anyanyelvű papok és hívek helyzetéről informálta a pápát, abban a reményben, hogy „Szentséged közbenjárására alábbhagyna a magyar papok további elkergetése”, illetve még arra is kérte, hogy „szíveskedjék atyai tekintélyével befolyást gyakorolni a szlovák püspöki karra, hogy arra indítsa őket: a magyar papokat magyar hívekhez helyezték, és az Elba-vidékre, az oda deportáltak lelki gondozására küldjenek kihelyezett papokat, akik őket látogatják. A cseh és morva püspököket figyelmeztetni kell, hogy az ott látogató papoknak az egyházi joghatóságon kívül adjanak meg minden szükséges segítséget, különösen az állami tisztviselők támasztotta nehézségek leküzdéséhez.”¹³⁹

Augusztus 27-én kelt levele további segélykiáltás, egyenesen lemondását helyezte kilátásba az addigi eredménytelenség láttán.¹⁴⁰ Szeptember 20-án Mindszenty nyilatkozatban tiltakozott az Egyesült Államok Katolikus püspökei hírügynöksége, az N.C.W.C. News Service budapesti képviselőjénél a magyarországi németek kitelepí-

Történeti tanulmányok. 3. kötet. Szerk. Zombori István. Szeged, 2000, 289–331., továbbá Kiss Ferenc: Mindszenty hercegprímás úr és a „betelepültek”. *Liliom. Makói Cserkészújság*, 1995. május, 3. A postamestert utána többször zaklatták és kérdőre vonták. Az mentette meg, hogy akkor éppen a szomszéd faluban volt. Uo.

¹³⁴ Csernoch János (1852–1927): csanádi megyéspüspök 1908-tól, kalocsai érsek 1911-től, hercegprímás, esztergomi érsek 1913-tól.

¹³⁵ Serédi (Szapucsek György) Jusztinián OSB (1884–1945): bencés szerzetes, bíboros hercegprímás, esztergomi érsek 1927–1945 között.

¹³⁶ A levél szövegét és az arra adott választ lásd Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 229 sk.

¹³⁷ Drahos János (1884–1950): római katolikus pap 1909-től, teológiai doktor 1912-től, 1912-től esztergomi központi beosztásokban, 1937–1950 között esztergomi érseki helynök, 1945-ben (Serédi halála után, Mindszenty beiktatásáig) káptalani helynök is. 1950. június 12-én címzetes püspök.

¹³⁸ Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 231 skk.

¹³⁹ A levelet 1947. június 28-án hozta be személyesen Péterffy Gedeon, a Pápai Magyar Intézet rektora. 1947. július 1-jén látta a Szentatya (AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 705.) A válaszlevelé július 30-i dátummal indult Esztergomba. Uo. 234.

¹⁴⁰ A kérdés részletes elemzésére lásd Balogh: *Mindszenty József 1892–1975...*, „Egy elhamarkodott lemondás” c. alfejezet, 614 skk., különösen 621 sk., amely idézi Drahos János 1947. augusztus 22-én rögzített részletes okfejtését. Lásd még Somorjai: *Az egyházi joghatóság változása...* 234 sk.

tése ellen. Ez megjelent a *L'Osservatore Romano*, az Apostoli Szentszék félhivatalos lapjának szeptember 29–30-i számában.¹⁴¹ Október 2-án pásztorlevélben fordult a hívekhez és a jószándékú emberekhez, amelyben a felvidéki magyarok és a magyarországi svábok deportálását tette szóvá.¹⁴² A válaszevél Tardini aláírásával ment.¹⁴³

1947. október 30-án kelt levelében Mindszenty beszámolt a magyar nép helyzetéről és az egyházpolitikai helyzet hét szakaszáról. Ebben, mivel a csehszlovákiai magyarságot a magyar nép részének tekintette, röviden írt róluk is: „A Duna feletti részeken a magyarok üldözése és kiűzése szünet nélkül folytatódik. Védelmes kéz sehol.”¹⁴⁴

1947. december 2-án Mindszenty ismét hosszabb levélben fordult XII Piuszhoz. Ennek kiváltó oka az volt, hogy értesülése szerint az „Osídlovaci Urad” (ahogy latinra fordította: *officium colonisationis*: a gyarmatosítás hivatala) átírt a nagyszombati ordinariátusnak (és feltehetően más ordináriusnak – értsd: püspöki hivatalnak – is), hogy a megmaradt kb. 200 magyar papot egy hónapon belül költöztessék át a magyarlakra déli területekről a szlovákok által benépesített északi területekre. Ez ellen a természetjogra hivatkozva tiltakozott és kifejtette érveit.¹⁴⁵ A válasz ismét Tardini aláírásával ment.¹⁴⁶

1948

1948. január 30-án a hercegprímás – egy év elteltével – arról informálta a pápát, hogy 1946 decemberében és 1947 januárjában 80–90 ezer magyart deportáltak Csehországba. Az ő lelki ellátásuk nincs megoldva, erre kért közbenjáró segítséget

¹⁴¹ Dichiarazione del Cardinale Mindszenty sulla deportazione dei tedeschi d'Ungh". *L'Osservatore Romano*, 1947. szeptember 29–30. Az újságkivágást lásd a csehszlovákiai magyarok deportálása elleni nyilatkozatok francia és angol nyelvű szövegei között: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, f. 755. Az olasz nyelvű szöveg előbb a *Magyar Kurír* olasz nyelvű kiadásában jelent meg, ezt vette át a félhivatalos szentszéki lap. Lásd a *Magyar Kurír* olasz kiadásának kilenc nappal korábban megjelent, 1947. szeptember 20-i számát, az 1–2. oldalt. Uo. ff. 756–757.

¹⁴² *Új Ember*, 1947. október 12., az MKPK nevében. *Mindszenty harca...* 115–117. Mindszenty József: *Hirdettem az igét. Válogatott szentbeszédék és körlevelek 1944–1975*. Vaduz, 1982, 160–163. Vö. Miklós: *Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcsereéről...* 145 sk.

¹⁴³ Tardini 1947. november 5-én kelt, „AE” 6112/47 ikt. sz. hosszú válaszevele Mindszentynek. AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 200, ff. 681–683. Tervezetek: ff. 684–686. (latin), ff. 688–700. (olasz).

¹⁴⁴ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. október 30. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 7441/1947. SS „AE”: 141/48. Jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 135, ff. 12–15. Magyar fordítását lásd Somorjai – Zinner: i. m. 384–387. 79. sz. dokumentum (ÁBTL 3.1.9. V-700/15 160–163., ill. V-700/15A. 426–428.)

¹⁴⁵ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. december 2. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 8425/1947. SS „AE”: 155/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, ff. 261–264.

¹⁴⁶ Tardini 1948. január 8-án kelt válaszevele Mindszentynek, AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 259. (olasz tervezet), f. 258. (latin). Ennek alapján instrukció Ritternek Prágába: 1948. január 14., uo. ff. 255–257.

a prágai apostoli nunciatúra útján. A legfőbb problémát abban látta, hogy nincs magyarul tudó lelkipásztor a környéken, mert a magyar hívek nem beszélék a szláv nyelveket. Az utánuk kiutazó magyar lelkipásztort pedig kiutasították.¹⁴⁷ A választ Tardini írta alá.¹⁴⁸

1948. július 5-én kelt levelében Mindszenty Rozsnyó és Kassa egyházmegyéek kormányzatának ügyében fordult a pápához. A kiváltó ok Madarász István kassai püspök, egyben a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének apostoli kormányzójának betegsége, aki székhelyéről elűzve Hejcén lakott. A magyarországi részek kormányzására két megoldási lehetőséget javasolt, amelyekkel a metropolita érsek (Eger) élhet,¹⁴⁹ és a pápa döntését kéri. Egyben azt is kérte, hogy a jelenlegi körülmények között Kassára ne neveztesék ki egyházmegyéek püspök, hanem hasonlóképpen apostoli kormányzó.¹⁵⁰ A hivatalos válasz ismét Tardini aláírásával érkezett.¹⁵¹

1948. július 15-i dátummal a hercegprímás arról értesítette a pápát, hogy Romániában és Csehszlovákiában bolsevik hatalomátvétel történik, és a csehszlovák püspökök túlságosan alkalmazkodnak: *Te Deumot* énekeltenek a kommunista vezető (Klement Gottwald) államelnökké választásához, továbbá egy katolikus újság arra hívta meg a híveket, lépjenek be a kommunista pártba, mert a kormány rendelkezései a Tízparancs értelmében történnek.¹⁵² Ismét szóvá tette a magyar papoknak a magyarok által elhagyott helyekre való diszponálását, ami nem szolgálja sem a magyar, sem a szlovák anyanyelvű hívek javát; továbbá a magyar nyelvű istentisztelet hiányát Pozsonyban, ami miatt a magyarok elhagyják katolikus hitüket (értsd: a magyar nyelvű protestánsokhoz csatlakoznak). Újra arra kérte a pápát: hasonlóan a magyar püspökök 1944-ben történt felhívásához, hogy segítsenek az üldözött zsidóknak, most forduljon a csehszlovák püspökökhöz: védelmezzék a megkereszteltek emberi jogait.¹⁵³ A választ Tardini írta alá.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. január 30. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 799/1948. SS „AE”: 1577/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 252.

¹⁴⁸ Tardini 1948. március 5-én kelt válaszelevele Mindszentynek, AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 250. (olasz tervezet), f. 249. (latin). Ennek alapján instrukció Verolino ideiglenes ügyvivőnek Prágába: 1948. március 12., uo. f. 251.

¹⁴⁹ Lásd Czapik Gyula egri érsek levelét ugyanezen ügyben, Eger, 1948. június 7. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 3816/1948. SS „AE”: 5272/48. Jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 142, ff. 143rv. A levelet 1948. augusztus 21-én Magyary Gyula vitte be személyesen.

¹⁵⁰ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. július 5. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 4711/1948. SS „AE”: 5525/48. Jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 142, ff. 142rv.

¹⁵¹ Tardini 1948. szeptember 1-jén kelt válaszelevele Mindszentynek, SS „AE”: 5525/48. Jelzete: AA.EE.SS. Ungh, Pos. 142, f. 127. (olasz tervezet), f. 129rv. (latin).

¹⁵² Mellékletben megküldte a *Katolické Noviny* 1948. május 30-i számát. Uo. ff. 130rv.

¹⁵³ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. július 15. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Iktatószám nélkül. SS „AE”: 5780/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, ff. 231rv.

¹⁵⁴ Tardini 1948. szeptember 1-jén kelt válaszelevele Mindszentynek, SS „AE”: 5780/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 229. (olasz tervezet), f. 226. (latin).

1948. augusztus 10-én Mindszenty a budapesti angol és amerikai követekhez fordult „a Szudétákba elhurcolt felvidéki magyarok ügyében”,¹⁵⁵ 1948. augusztus 12-én pedig H. L. Gauquié budapesti francia követhoz,¹⁵⁶ valamint ismét az angol és amerikai követekhez.¹⁵⁷

Miután, mint írta, hiába fordult a csehszlovákiai püspökökhöz, 1948. augusztus 19-én ismét a pápát kérte, ösztönözze őket arra, hogy vegyék védelmükbe a magyar ajkú hívek emberi jogait, akiknek helyzetét ismét az üldözött zsidókhoz hasonlította. Azzal érvelt, hogy az ő ügyükben is több európai püspöki kar adott ki közös pásztorlevelet, így ez a magyarok védelmében is történjék meg.¹⁵⁸ Erre és a következő, pápához írt levelére a választ ismét Tardini írta alá.¹⁵⁹

1948. augusztus 31-én Mindszenty Dinnyés Lajos magyar miniszterelnöknek írt. Levelében tiltakozott az újabb felvidéki áttelepítések miatt, tájékoztatva őt a püspöki kar 1948. augusztus 27-i „óvásáról és tiltakozásáról”.¹⁶⁰ 1948. szeptember 25-én újra írt a magyar kormányfőnek, amiért nem válaszolt a püspöki kar tiltakozásáról tudósító levelére, valamint az újabb áttelepítések miatt.¹⁶¹

1948. szeptember 17-én ismét segítségért folyamodott az ügyben, hogy Szlovákiában a magyaroknak, akik más nyelven nem tudnak, tiltják az anyanyelv használatát az iskolákban, s a plébánosok azt kérik, a pápa járjon közben, hogy legalább a templomi, illetve plébániai katekézisban használhassák az anyanyelvet.¹⁶²

Vizsgált periódusunkban az utolsó vonatkozó levél 1948. október 11-én kelt; ebben a hercegprímás azzal a kéréssel fordult a pápához, hogy a magyar papok

¹⁵⁵ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. augusztus 10. Lásd *Mindszenty-leveleskönyv...* 43. 184. sz. Hivatkozással az EPL Processus, 6. dobozra.

¹⁵⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-700/15. 369–370. o. (Somorjai – Zinner: i. m. 259. o. 150. jegyzet).

¹⁵⁷ Kárpátaljáról „a munkaképes férfiakat átszállították Oroszország belsejébe a bányákba kényszermunkára. A lakosságot orosz szempontból megbízhatatlannak tartják. Ezért pusztult el »véletlen« autó-összeütközésben Romzsa gör. kat. püspök is, hogy ne legyen szilárd tekintélye a rutén népnek.” Kéri erről kormányuk tájékoztatását. Lásd *Mindszenty-leveleskönyv...* 43. o. 185. sz. Hivatkozással EPL Mindszenty egyházkormányzati anyaga, 5593. [ikt. sz.].

¹⁵⁸ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. augusztus 19. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 5594/1948. SS „AE”: 5762/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 202. Az itt hivatkozott melléklet hiányzik.

¹⁵⁹ Tardini 1948. október 17-én kelt válaszelevele Mindszentynek, SS „AE”: 6487/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, ff. 199–200. (latin).

¹⁶⁰ Somorjai – Zinner: i. m. 431–434. Hivatkozással a következő forrásra: ÁBTL 3. 1. 9. V-700/15. 374–377. o. Lásd még Zinner Tibor: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket „elkövetők” felelősségre vonásához (avagy miért kell a negyedik semmisségi törvény). In: *Büntetőjogi tanulmányok* II. Veszprém, 2000, 57.

¹⁶¹ Somorjai – Zinner: i. m. 259. o. 150. jegyzet. Hivatkozással a következő forrásra: ÁBTL 3. 1. 9. V-700/15. 373. o.

¹⁶² Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. szeptember 17. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 6329/1948. SS „AE”: 6487/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 201.

Csehszlovákiában maradhassanak. Augusztus elején érkezett hírek szerint ugyanis a két ország kommunista pártja megegyezett abban, hogy 14 ezer további magyart utasítanak ki Csehszlovákia területéről, köztük 11 igen jó katolikus, 19 református és 2 evangélikus lelkipásztort. Ha ez megtörténik, a magyar hívek ellátatlanul maradnak.¹⁶³

Összegzés

Összességében megállapíthatjuk, hogy Mindszenty József esztergomi bíboros érsek, Magyarország hercegprímása 1945–1948 között rendszeresen jelentkezett XII. Piusz pápánál leveleivel. Ugyanígy a Vatikáni Államtitkárság exponenseinél számos kísérő dokumentum megküldésével, a csehszlovákiai magyarság védelmében. Erre egyrészt megyés főpásztori kötelessége indította, másrészt Magyarország hercegprímási mivolta, amelyet Nagy-Magyarország területére értett. Közbenjárásai kéréseinek eredménytelensége láttán még lemondását is kilátásba helyezte.

Mindszenty egyházi szempontból nem ismerte el a két világháborút lezáró nemzetközi békeszerződéseket. Ebben eltért a Vatikán értelmezésétől, mert az a prímási címet – amely a hazai jogfejlődés következménye, és amelyet a hivatalos levelezésben a Vatikán nem használt – a mindenkori országterületre vonatkoztatta. A Vatikáni Államtitkárság ezen dokumentumok alapján utasította a prágai apostoli internunciátúrát – amelynek élén többször csak ideiglenes ügyvivő állt – és a washingtoni apostoli delegációt, élén Amleto Giovanni Cicognani érsekkel (a későbbi bíboros államtitkárral), kérve tájékozódást és tájékoztatást.

Nem tartottuk feladatunknak a Vatikáni Államtitkárság vonatkozó erőfeszítéseinek részletezését, csak jeleztük, hogy Mindszenty sürgetésére beindult a vatikáni gépezet is. Ennek részletes feltárására más vatikáni levéltári fondokat is be kell majd vonni a vizsgálatokba: első helyen a Vatikáni Államtitkárság Általános Ügyek Szekciójának anyagát, élén Montini szubsztitútussal, továbbá a Prágai Apostoli Nunciátúra és a Washingtoni Apostoli Delegáció (Nunciátúra) fondjait, amelyek a Vatikáni Apostoli Levéltárban tanulmányozhatók. Annak megállapításához, hogy ezek a levelek – és a vatikáni közbenjárás kísérletek – milyen mértékben járultak hozzá a csehszlovákiai magyarság helyzetének jobbításához, szükséges lesz még a prágai külügyminisztérium, a pozsonyi kormánysszervek, az egyes szlovákiai egyházmegyék és az amerikai külügyminisztérium levéltáraiban történő kutatásra is.

¹⁶³ Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1948. október 11. Latin nyelvű, címeres eredeti, aláírt. Ikt. sz. 6849/1948. SS „AE”: 6634/48. Jelzete: AA.EE.SS. Cecosl, Pos. 248, f. 223.

FÜGGELÉK

Áttekintés a számozott Mindszenty-levelekről, amelyeket a csehszlovákiai magyarság védelmében XII. Piusz pápához írt 1945–1948

Táblázat

Nem kaptak sorszámot a korábban publikált Mindszenty-levelek, melyek tárgyát kurzívan szedtük. Összesen 21 számozott levél és küldemény tartozik témánkhoz, ezeket évi bontásban, időrendi sorrendben tüntettük fel. A közvetlenül XII. Piusz pápához címzett levelek és küldemények összesített száma kutatásaink szerint 87, a második rubrikában feltüntetett sorszám ennek függvényében értendő. A jelzet a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja, a Vatikáni Államtitkárság akkori I. Szekciójának levéltárának jelzete, mely 1988 óta a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltára. CS: Cecoslovacchia; Ungh: Ungheria. Publ: előző közlésünkben közzétettük/ismertettük.

1945

Ssz.	Ssz. (Összes: 78)	Levél (tisztá- zat) kelte	Tárgy	Jelzet: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I
Publ.	5	1945. októ- ber 23.	Egyházmegyéje északi részének joghatósága	CS 145 P.O. 196
1	6	1945. november 8.	Az Esztergomi Főegyházmegye Csehszlovákiához csatolt magyarságának mostoha sorsáról	CS 145 P.O. 196
2	8	1945. november 15.	Nyomtatott levél a szomszéd államokhoz került szelt egyházmegyék ügyében	Ungh 124 CS 145. P.O. 196CS 148b
Publ.	13	1945. decem- ber 10.	Egyházmegyéje északi részének joghatósága	Ungh 129

1946

Ssz.	Ssz. (Összes: 78)	Levél (tisztá- zat) kelte	Tárgy	Jelzet: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I
3	18	1946. február 7.	Közbenjárás kérése a csehszlová- kiai magyarok ügyében	CS 200
Publ.	23	1946. április 11.	Halasztassék el az egyházmegyék szétszakítása. A szomszéd államok- ban élő magyar hívek lelki gondo- zása saját nyelvükön történiék	Ungh 129
4	29	1946. május 21.	Madarász István kassai püspök ügyében	CS 145 P.O. 197
5	33	s. d. (1946. november vége?)	Pozsonyban tilos a magyar nyelv használata az istentiszteleteken	CS 200
6	S.N.	1946. decem- ber 14/21.	A magyar katolicizmus kiáltványa	CS 200
7	35	1946. decem- ber 22.	A szlovákiai magyarok üldöztetése - A csehszlovákiai magyarok de- portálásáról	CS 200

1947

Ssz.	Ssz. (Összes: 78)	Levél (tisztá- zat) kelte	Tárgy	Jelzet: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I
8	37	1947. január 5.	A csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében	CS 200
9	38	1947. január 9.	A csehszlovákiai magyar kisebbség deportálása ellen	CS 200
10	40	1947. január 12.	A kárpátaljai helyzetről és Romzsa Tódor püspök bebörtönzéséről	
11	41	1947. február 6.	Kéri magyar papok küldését „azokba a tartományokba”	CS 200
Publ.	42	1947. április 24.	Az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai része ne legyen önálló egyházmegye	CS 200
12	43	1947. május 10.	Közbenjárást kér a csehszlovákiai magyarok érdekében	CS 200

Ssz.	Ssz. (Összes: 78)	Levél (tisztá- zat) kelte	Tárgy	Jelzet: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I
Publ.	45	1947. június 9.	Miután magyarországi birtokait államosították, részesedést kér a csehszlovákiai birtokok jövedelméből	CS 200
Publ.	47	1947. június 12.	Egyházmegyéje szlovákiai részéből elűzött magyar papok ügyében	CS 200
13	49	1947. augusztus 27.	Lemondási kísérlet a sikertelenség miatt	CS 200
14	50	1947. októ- ber 30.	Helyzetjelentés részeként	Ungh 135
15	52	1947. decem- ber 2.	A dél-szlovákiai kb. 200 magyar papról	CS 248

1948

Ssz.	Ssz. (Összes: 78)	Levél (tisztá- zat) kelte	Tárgy	Jelzet: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I
16	55	1948. január 30.	Lelki ellátás kérése a deportált magyarok számára	CS 248
17	61	1948. július 5.	Ca. Rozsnyó, Kassa, Madarász	Ungh 142
18	62	1948. július 15.	A szlovákiai magyarok védelmében	CS 248
19	67	1948. augusztus 19.	A szlovákiai magyarok védelmében	CS 248
20	72	1948. szeptem- ber 17.	A szlovákiai magyarok védelmében	CS 248
21	77	1948. októ- ber 11.	A szlovákiai magyar papok védelmében	CS 248

ÁDÁM SOMORJAI OSB

**PRINCE PRIMATE MINDSZENTY IN DEFENCE
OF HUNGARIANS IN CZECHOSLOVAKIA**

1945–1948

Based on Vatican documents

Prince Primate József Mindszenty, Archbishop of Esztergom, paid special attention to the fate of the territories north of the Danube. This was the greater part of his own diocese, the majority of which was inhabited by Hungarians, and which reverted to the Archdiocese of Esztergom between 1938 and 1945, following the decision of the Holy See after the First Vienna Award. Months after the end of the Second World War, but more than a year before the signing of the Paris Peace Treaty on 10 February 1947, in October 1945, this territory, which had been de facto re-occupied by Czechoslovakia, was again separated from the Archdiocese of Esztergom.

According to our research, the Archbishop wrote at least 87 letters directly to Pope Pius XII between 1944 and 1948, most of which are still unknown. Six of his letters in favour of the legal settlement of his diocese have already been published. In this publication, we present 21 other letters in which he went beyond the ecclesiastical situation and raised human rights issues.

Overall, we have found that between 1945 and 1948 he regularly wrote about the situation of Hungarians in Czechoslovakia to the Pope and the leaders of the Secretariat of State of the Holy See. He even threatened to resign when his intercessions were unsuccessful.

CSEHSZLOVÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK AZ EMIGRÁCIÓBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

Ismert, hogy Magyarország és a csehszlovák emigráció ellentétes oldalon, ellentétes érdekekért küzdött a második világháborúban. A budapesti vezetés legalább az etnikai revízió eredményeit kívánta megőrizni a háború utáni időkre. A londoni csehszlovák kormány ezzel szemben az állam restaurációját szeretne volna elérni a müncheni döntés előtti határokkal, ami kizárta, hogy Magyarországnál maradjanak az első bécsi döntés által etnikai alapon visszacsatolt területek. Az Edvard Beneš vezette politikai csoport számára ezért a háborús években felértékelődtek azok a magyar emigránsok, akik elleneztek a Horthy-rendszert.

A magyar emigránsok politikai tevékenysége a második világháború utáni időszakban gyakorlatilag eredménytelen volt (jelentős szerepet egyikük sem játszott Magyarországon 1945 után), azonban szerteágazó kapcsolatrendszerüket kihasználva próbáltak lobbizni Angliában vagy épp az Amerikai Egyesült Államokban olyan ügyekért, amelyek meglátásuk szerint Magyarország érdekeit képviselték. Így tett Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt korábbi vezetője, aki Washingtonban kívánta meggyőzni a *State Departmentet* a „magyar ügyről”, míg a Károlyi Mihály névvel fémjelzett csoportosulások éppen azt kívánták elérni, hogy Magyarország demokratikus országgá váljon a Horthy-rendszert követően.

A csehszlovák fél mindkét esetben fontos, szinte megkerülhetetlen tényező, Eckhardt ellenséget, Károlyi támogatót látott bennük. Maga a csehszlovák emigráció jó információkkal rendelkezett a magyar emigránsokról, és megpróbálta őket – amennyiben lehetett – saját céljaihoz is felhasználni.

Előzmény: a csehszlovák emigráció egységesülése és intézményesülése

Mielőtt kitérnénk arra, hogy milyen volt a csehszlovák és a magyar emigránsok egymással való viszonya, mindenképpen említést kell tenni Edvard Beneš szervező tevékenységéről, amelynek eredményeképpen egységfrontba tömörült a csehszlovák politikai emigráció. Ez a folyamat ugyanis hatással volt a hivatalos magyar politikára, továbbá a létrejövő emigráns kormány volt az a csoportosulás, amely együttműködött egyes magyar szervezetekkel.

Edvard Beneš 1938 októberében megvált csehszlovák elnöki tisztségétől, majd emigrált: előbb Angliába, onnan az Egyesült Államokba távozott. A maradék cseh területek német megszállása, 1939. március 15. után azonban politikai téren újra aktívvá vált. Ennek első eredménye volt, hogy azokkal az amerikai cseh és szlovák

emigránsokkal hozott létre közös szervezetet (Amerikai Csehszlovák Nemzeti Tanács – *Československá národní rada v Americe*), akikkel eleinte nem ápolt jó viszonyt.¹

Beneš tevékenységére már ekkor felfigyelt a magyarországi vezetés. Pelényi János, Magyarország washingtoni követe 1939. április 17-ére datált² memorandumában kifejtette, hogy miként képzei egy külföldre küldött megbízott működését, ha bekövetkezne egy esetleges német megszállás. Írásában kiemelt példaként említette meg a Beneš-féle emigráció működését, egyben figyelmeztetett, hogy Magyarország számíthat politikai támadásokra ettől a csoporttól. Teleki Pál miniszterelnök megfogadta a diplomata tanácsait, így hamarosan egy megbízott utazott az Egyesült Államokba a Független Kisgazdapárt korábbi elnöke, Eckhardt Tibor személyében.

Beneš nem sokáig maradt a tengerentúlon: 1939 nyarán már Londonban folytatta tevékenységét. A francia fővárosban ugyanekkor egy szlovák irányítású emigráns csoport kezdte meg működését. Ezt Csehszlovákia párizsi követe,³ Štefan Osuský vezette, akinek a munkáját Milan Hodža korábbi miniszterelnök támogatta. Az első érdemi eredményt ők érték el: 1939. október 2-án megállapodtak a francia féllel arról, hogy felállítják a csehszlovák hadsereget, amely az ideiglenes kormányuk vezetése alatt fog működni.⁴

Október 17-én sikerült létrehozni Párizsban a Csehszlovák Nemzeti Bizottságot (*Československý národní výbor*), ennek szervezése már a londoniak sikerét hozta. Az Osuskýt is a tagjai között tudó szervezet kiáltványában kijelentette, hogy a csehszlovák népet képviseli, kitart a szövetségesek mellett a végső győzelemig, és nem ismeri el az 1939 márciusában történt eseményeket.⁵ A bizottságot hamarosan Franciaország és Nagy-Britannia is elismerte.⁶ 1940. július 21-én a londoni vezetés már ideiglenes kormányként ismerte el a tömörülést.⁷

¹ Edvard Beneš: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, 1948, 111–112.

² John Pelényi [Pelényi János]: *The Secret Plan for a Hungarian Government in the West at the Outbreak of World War II. The Journal of Modern History*, 1964. 2. sz. 173.; Magyar nyelven, keltezés nélkül lásd HU-MNL-OL-K 63-68. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Külügyminisztériumi levéltár, Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai, Külügyi alkalmazottak bizalmas tárgyú levelezése, 1938–1944. Pelényi János memoranduma. Iktatás nélkül].

³ Beneš számára nagy előnyt jelentett, hogy számos diplomata maradt pozíciójában, miután nem engedelmessé váltak a prágai kormánynak, és nem adták át missziójuk épületét Németországnak.

⁴ *Dokumenty československé zahraniční politiky. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940*. B/1. Ed. Jan Němeček et al. Praha, 2002, 241–244.

⁵ *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943 I*. Vyd. Libuše Otáhalová – Milada Červinková. Praha, 1966, 47–48.

⁶ Ádám Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* Budapest, 2009, 193.; *Dokumenty B/1...* 338.

⁷ Edvard Beneš: *The Fall and Rise of a Nation: Czechoslovakia 1938–1941*. Boulder, 2004, 91.

Hodža franciaországi tevékenysége kapcsán érdemes megjegyezni, hogy olyan szervezetben is szerepet vállalt, amelynek volt kapcsolata a magyar emigrációval. A Cseh-Szlovák Nemzeti Tanács (*Česko-Slovenská národní rada*) Párizsban egyeztetett az együttműködésről a Ternyei László újságíró vezette Cseh-Szlovákiai Magyarok Szövetségével (*Svaz Madarů z Česko-Slovenska*), ez azonban nem járt sikerrel.⁸

Külhoni magyarok és szervezeteik

A csehszlovák féltől eltérően a magyar csoportok nem kívántak emigráns kormányként fellépni. A két politikai ellenfél, Eckhardt Tibor és Károlyi Mihály más-más indokkal magyarázta ezt. A volt kisközgazda pártelnök azzal indokolta döntését, hogy amíg az Egyesült Államok elismeri a budapestit, addig nem kíván emigráns kormányt alapítani, míg Károlyi 1944-ben, az Angliai Magyar Tanács megalakulásakor azon az állásponton volt, hogy a szervezet csupán egy tanácsadó testület, és csak külföldön képviseli a magyar érdekeket.⁹

1941 folyamán Londonban három magyar szerveződés jött létre. Március 15-én megalakult a Londoni Magyar Klub, amelynek közvetlen előzménye az egy évvel korábban a Csehszlovák Kommunista Párt angliai vezetősége által életre hívott Magyar Bizottság volt. Utóbbiban a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagjai is helyet kaptak.¹⁰ A tömörülés mégsem volt jelentős, mivel mind a csehszlovák, mind a magyar kommunista emigráció központja Moszkvában volt.

Nem sokkal utánuk, május 28-án Károlyi Mihály is zászlót bontott saját szervezetével.¹¹ Esetében a mozgalomalapítás azonban nem volt ennyire egyszerű. Maga a volt államfő jegyezte meg memoárjában, miszerint sokan unszolták arra, hogy egy mozgalmat szervezzen,¹² arról azonban nem írt, hogy felült a kalandor Lónyay Károly légvárainak. A minden bizonnyal nagy képzelőerővel megáldott Lónyay a brit külügyet és Károlyit is elkápráztatta többek között azzal, hogy Franciaországban egy felfegyverzett, általa szervezett magyar légió várja a bevetést. Lónyay emellett arra is rávette Károlyit, hogy közösen indítsanak mozgalmat.¹³

⁸ Jan Kuklík – Jan Němeček: *Hodža versus Beneš*. Praha, 1999, 76–77.

⁹ Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943*. Budapest, 2008, 165.; Varga F. János: *Az Angliai Magyar Tanács története (1994–1945)*. Századok, 1983. 1. sz. 160.

¹⁰ Kellner György: *Magyar antifasiszták Angliában, 1940–1945*. Budapest, 1983, 41., 77.

¹¹ Kellner: i. m. 98.

¹² Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, 2012, 387.

¹³ Lónyay életéről lásd bővebben Ablonczy Balázs: *Egy hírhedt kalandor a 20. századból – Lónyay Károly tündöklése és bukásai*. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Eger, 2011, 333–348.

Augusztus folyamán kenyértörésre került sor Lónyay és Károlyi közt egy botrányos lefolyású és meglepő módon véget ért gyűlés miatt – erről az esetről a csehszlovák emigrációnak is volt tudomása egy részletes jelentésnek köszönhetően.¹⁴ Károlyi és Lónyay egymást hibáztatták az esemény kudarcos kimenetele miatt: a meddő vita azt eredményezte, hogy előbbi kilépett a Lónyay-féle Szabad Magyar Mozgalomból, és csak az Új Demokratikus Magyarországi Mozgalomnak szentelte idejét.

Hajdu Tibor, Károlyi biográfusa írta le először prágai levéltári forrásokra hivatkozva, hogy Lónyay vélhetően csehszlovák ügynök volt.¹⁵ Ablonczy Balázs egy angliai forrás nyomán úgy véli, hogy Hajdunak ez az állítása igaz lehet. Jelen ismereteink közvetlen forrásokkal nem támasztják alá Lónyay ügynök voltát, azonban elképzelhető, hogy a csehszlovák fél rajta keresztül mérte fel Károlyi szándékait – majd mikor megbizonyosodtak róla, hogy a volt államfő együttműködne velük, Lónyayt ejtették.

Az mindenesetre bizonyos, hogy Lónyayval kapcsolatban állt a csehszlovák emigráció: 1942-ben még arról próbálta meggyőzni sikertelenül Ivo Duháčeket, Hubert Ripka külügyminiszter-helyettes titkárságvezetőjét, hogy ötven magyar önkéntest beléptetne a csehszlovák emigráns hadseregbe, nehogy a lengyeleknél jelentkezzenek szolgálatra.¹⁶ Egy 1944-ből származó jelentésből pedig kiderül, hogy Lónyay mozgalma a csehszlovák külügyminisztériumnak megküldte az előző évről szóló beszámolóját. A feljegyzés alapján megállapította a referens, hogy tagok híján Lónyayéknak gyakorlati tevékenységük szinte nem is volt.¹⁷

A harmadik jelentős mozgalmat az 1941 áprilisában bezárt magyar követség Angliában maradt munkatársai, Zsilinszky Antal és Almásy Kálmán hozták létre. Csoportjuk, a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesülete polgári felfogású emigránsokat tömörített. Ismertebb tagjaik között volt Révay András lapszerkesztő, Iványi-Grünwald Béla történész, Földes Jolán író és Mikes György író.

A tengerentúlon Károlyi Mihály régi harcostársa, Jászi Oszkár és a nemzetközi hírű jogtudós, Vámbéry Ruzstem szerveztek csoportot, elfogadva az Új Demokratikus Magyarország Mozgalom elképzeléseit. Szervezetük Demokratikus

¹⁴ 1941. augusztus 2-ra egy nagyszabású gyűlést hívtak össze, amelyet Lónyay egyoldalúan lefűjt. Károlyi azonban megjelent, és mintegy száz ember előtt beszédet is tartott, miközben őt éltette a hallgatóság, Lónyayt pedig kritizálták. Károlyi beszédét és az eseményt Lónyay küldönc által hozott tiltakozó üzenete rekesztette be. Archiv Ministerstva zahraničních věcí Londýnský archiv (a továbbiakban: AMZV LA) Obyčejné, Politické zprávy, Maďarský referát, krabice 420. Víták a Szabad Magyarok Egyesületében. 2556/dűv/41.

¹⁵ Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, 1978, 475., illetve 149. lábjegyzet, 589.; Ablonczy: i. m. 38. lábjegyzet, 342.

¹⁶ *Dokumenty československé zahraniční politiky. Československá zahraniční politika v roce 1942. B/3/1*. Ed. Jan Němeček et al. Praha, 2010, 153.

¹⁷ AMZV LA 1939–1945, Diplomatický sbor ZÚ cizí Maďarsko, krabice 184. Lónyay Károly mozgalma 1943-ban. 3101/44.

Magyarok Amerikai Szövetsége néven alakult meg 1941. szeptember 25-én.¹⁸ Ez a tömörülés azonban nem maradt egységes. Károlyi Mihály vezetősége kapcsán kitört egy belső vita,¹⁹ amelynek eredményeképpen a radikálisabb „chicagóiak”, élükön Moholy-Nagy László képzőművésszel, 1942-ben kiléptek, és saját mozgalmat alapítottak Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács néven, élére Károlyi Mihályt választották tiszteletbeli elnöknek.²⁰

Jászi és Vámbéry „ellenpontja”, Eckhardt Tibor csupán 1941-ben kezdte meg tengerentúli tevékenységét. Azonban mégsem tudta a bizalmi ember szerepét betölteni, mivel Teleki Pál utódja, Bárdossy László tengelybarát külpolitikát folytatott, továbbá a kormány 1941 őszen megfosztotta magyar állampolgárságától,²¹ így kaphatott egy erős utalást arra nézve, hogy nem számítanak szolgálataira Budapesten.

Eckhardtra nem véletlenül esett a választás: többször járt az Egyesült Államokban, és kiterjedt kapcsolati hálójával rendelkezett helyben. Utolsó kiutazása előtt 1940-ben járt a tengerentúlon, ahol az 1938-ban emigrált Vámbéry próbálta rávenni a kintmaradásra és a majdani együttműködésre.²² Ez utóbbi azonban egy évvel később sem valósult meg.²³ Eckhardt végül 1941. szeptember 27-én közzétette mozgalmának kiáltványát, így a Független Magyarországért Mozgalom is működni kezdett.²⁴

Az előbbieken említett szervezetek főleg társadalmi, tájékoztató tevékenységet végeztek: lapokat adtak ki, vezetőik megszólaltak a fogadó ország (illetve más emigráns csoportok) médiumaiban, előadóesteket tartottak (ezeken gyakori téma volt Magyarország és a Kárpát-medence jövője), ünnepeket szerveztek. A londoni tömörülések a rendezvényeikre gyakran meghívták a rivális mozgalmak vezetőit is – annak ellenére, hogy együttműködésükről bajosan lehetett szó ideológiai

¹⁸ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2002, 394.

¹⁹ 1942 novemberében maga a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége is kettévált. Az anyaszervezet ezt követően az egyesült államokbeli honossággal bíró magyarok tömörülése, míg az Új Demokratikus Magyarországért a magyar állampolgársággal rendelkezőké volt. *Délamerikai Magyarság*, 1942. 1966. sz. 3.

²⁰ *Károlyi Mihály levelezése*. IV/B kötet. Szerk. Hajdu Tibor – Litván György. Budapest, 2015, 626.

²¹ A helyzet fintora, hogy nemcsak Eckhardtot, hanem Vámbéryt is ugyanazon minisztertanácson fosztották meg állampolgárságától 1941. október 8-án. HU-MNL-OL-K 27 [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Miniszterelnökségi levéltár, Minisztertanács, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1941. október 8.].

²² Eckhardt: i. m. 170.

²³ Eckhardt visszaemlékezésében ennek okát abban látta, hogy Vámbéry ugyan megígérte az együttműködést, ám hamarosan már ellene írt egy cikket. Eckhardt: i. m. 170–171. Faludy György ugyanakkor úgy emlékezett, hogy valójában Eckhardt utasította vissza Vámbéry együttműködési javaslatát. Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim*. Budapest, 1998, 162.

²⁴ A kiáltvány teljes szövegét közli Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei, 1941–1972*. Budapest, 2006, 213–214.

és személyes problémák miatt. Sok esetben például az is nehézséget okozott, hogy az adott csoport miként vélekedett a csehszlovák emigrációról.

Károlyi Mihály még évek múltán is úgy ítélte meg a Londoni Magyar Klubot, hogy az „*zömmel sovíniszta magyarokból és szlovákokból állt*”,²⁵ valamint „robotembereknek” nevezte a tagokat, amiért ragaszkodtak a moszkvai kommunista emigráció iránymutatásaihoz.²⁶ Hozzátette azt is: „*előállt az a paradox helyzet, hogy a volt horthysták és a kommunisták »hazafias« alapon szövetkeztek mozgalmam ellen*”.²⁷ Zsilinszky Antal ugyanakkor úgy vélekedett Károlyiról, hogy jó összeköttetései vannak az angol Munkáspárt és a csehszlovák emigráció felé, azonban a húsz éves emigrációja alatt időben (és térben is) eltávolodott a magyarországi közügyektől, a neve pedig odahaza negatív konnotációval forog a közbeszédben.²⁸

A széthúzó csoportok nagy tömegbázisra azonban éppen Angliában nem számíthattak. Nagyjából ötezer fős volt a szigetországi kolónia,²⁹ amelynek tagjai nagyrészt az első világháborút követően érkeztek – szemben az amerikai magyarokkal, akik sok esetben már több generációs múlttal rendelkeztek új hazájukban. Az Egyesült Államokban élő magyarság létszáma nagyjából százszorosa volt az angliainak: legalábbis a Magyar Revíziós Liga lapja, a *Magyar Külpolitika* az elérhető statisztikai adatok alapján 538 ezerre becsülte a számukat.³⁰ Legnagyobb szervezetük az Amerikai Magyar Szövetség, legnagyobb lapjuk pedig az *Amerikai Népszava* volt. Az Egyesült Államokban élő magyarság döntő többsége a Szövetséget támogatta: Eckhardt Tibor 1943-ban arról írt, hogy a félmillió tagosság az állampolgárságot nyert helyi magyarság 85 százalékát tömöríti.³¹ 1944-ben a csehszlovák külügyminisztérium is hasonló számokat közölt: beszámolójuk szerint a szervezetet a helyi magyarság 80 százaléka támogatta, nagyjából 500 ezer fő.³²

Ezek alapján nem véletlenül írta Eckhardt Tibor 1943-ban, hogy a Magyar Revíziós Liga megkönnyítette munkáját a tengerentúlon azzal, hogy korábban népszerűsítette a revíziós törekvéseket.³³ Jászi Oszkár is hasonló véleményen volt, igaz ez az ő szemében negatívumot jelentett: szellemileg elmaradottnak nevezte

²⁵ Megjegyzendő, hogy Károlyi második emigrációja idején, az 1950-es években készült emlékiratában az 1945 utáni magyarországi események negatív tapasztalatai miatt írhatott kritikusan a londoni kommunistákról is. Károlyi: i. m. 389.

²⁶ Uo. 400.

²⁷ Uo. 389.

²⁸ Kellner: i. m. 115.

²⁹ Varga: i. m. 153.

³⁰ Nagy Iván: A magyarok száma az Egyesült Államokban. *Magyar Külpolitika*, 1938. 6. sz. 13.

³¹ HU-MNL-ZML-IV.433. [Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, Egyedi iratok gyűjteménye. Eckhardt Tibor levele a Kiszgazdapárt vezetőihez, No. 5183.].

³² AMZV LA 1939–1945, Diplomatický sbor ZÚ cízi Maďarsko, krabice 185. Magyar szervezetek az Egyesült Államokban. 27274/44.

³³ HU-MNL-ZML-IV.433. No. 5183.

többségüket, akiket könnyen ki tudtak használni a „horthysta és kommunista” ügynökök.³⁴ A Károlyi mellett kiálló két amerikai progresszív csoport csupán a helyi magyarság maradékára támaszkodhatott.

Kapcsolat a csehszlovák és magyar emigránsok között: hasonlóságok és eltérések

Röviden elmondható, hogy a Londoni Magyar Klub a Csehszlovák Kommunista Párton keresztül kötődött a csehszlovák emigrációhoz, míg Károlyi Mihálynak vagy éppen Jászi Oszkárnak személyes kapcsolata volt annak vezetőivel. Eckhardt Tibor kifejezetten ellenséges viszonyban állt velük, míg a Zsilinszky-féle szervezet a csehszlovák emigráció szempontjából nem képviselt jelentős erőt, igaz, alaposan ismerték a csoportosulást. Erre utal, hogy számos olyan jelentés futott be a csehszlovák külügyminisztériumhoz, amely az utóbbi tömörülés ügyeit mutatta be.

Az említett személyes kapcsolatok, ismeretségek egyes esetekben meglehetősen régre nyúltak vissza: 1919–1920 között Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is Csehszlovákiában tartózkodott, ahol Tomáš Garrigue Masaryk államfő, valamint a külügyminiszter, Edvard Beneš is többször fogadta őket.³⁵ Eckhardtot, ha nem is személyesen, de jól ismerhette Beneš a hozzá befutó információk alapján. 1936-ban Esterházy Jánosnak, az Egyesült Magyar Párt vezetőjének már államfőként arról beszélt, hogy Eckhardt „*reális ember, akinek volt bátorsága a magyar parlamentben rámutatni arra, hogy Szüillőnek³⁶ több joga van Csehszlovákiában, mint neki Magyarországon.*”³⁷ Juraj Sláviknak, a lengyel emigráns kormányhoz delegált követnek 1940 tavaszán Tadeusz Kunicki lengyel diplomata javasolta, hogy a csehszlovák fél tartsa fenn a kapcsolatot egy „B.C.D.” elnevezésű magyar csoporttal, amelynek tagjai többek között Bethlen István és Eckhardt Tibor, és akik más külpolitikai álláspontot képviselnek, mint a hivatalos vezetés.³⁸

A második világháború alatt a korábbi személyes kapcsolatok sem haltak el: Beneš amerikai tartózkodása alatt egy clevelandi előadás apropóján találkozott ismét Jászival.³⁹ Beneš „igen melegen üdvözölte” Jászit, és rövid beszélgetésük során reményét fejezte ki aziránt, hogy a jövőben is „egy irányban fognak

³⁴ Amerikai magyarok a második világháború első éveiben. Részletek Vince Sándor levelezéséből. Közli Varga Lajos. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 204.

³⁵ Károlyi és Jászi csehszlovákiai tartózkodásáról lásd Károlyi: *Hit, illúziók nélkül...* 213–227.; Litván: i. m. 182–193.

³⁶ Szüillő Géza a csehszlovák nemzetgyűlés képviselője, 1938-ban, az első bécsi döntés után a magyar felsőház tagja volt.

³⁷ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája, 1936–1938.* 2. kötet. Összeáll. Ádám Magda. Budapest, 1965, 159.

³⁸ *Dokumenty B/1...* 436.

³⁹ Jászi 1942-ben Milan Hodžával is találkozott, azonban a volt csehszlovák kormányfő már a politikai emigrációból kiszorult, betegen érkezett meg az Egyesült Államokba, ahol már nem számított jelentős aktornak. Litván: i. m. 402.

dolgozni”.⁴⁰ A már Angliában élő Benešsel Károlyi Mihály nemcsak levelezésben, hanem személyes kapcsolatban is állt: 1941 áprilisában már arról beszélt a csehszlovák emigráció vezetője egy találkozásuk alkalmával, hogy csakis vele képzelhető az együttműködés magyar részről.⁴¹

Visszaemlékezésében Károlyi részletes leírást adott Beneš természetéről, de kitért arra is, hogy tőle mennyire különböző személyiség volt Jan Masaryk, az emigráns kormány külügyminisztere. Utóbbit elég jól ismerhette, mivel arról is számot adott, hogy a tárcavezető kedvenc testtartásában, „maga alá húzott lábbal” szokott ülni.⁴² Károlyi kiadott levelezéséből pedig kiderül, hogy Beneš és Masaryk mellett Hubert Ripka külügyminiszter-helyettes és Juraj Slávik belügyminiszter is a levelezőpartnerei között volt a csehszlovák emigráció prominensei közül. Masaryk és Ripka szervezetének klubjában pedig néha előadást is tartott.

A Londoni Magyar Klub esetében magától értetődő volt a csehszlovák emigránsokkal való kapcsolat a Csehszlovák Kommunista Párt érintettsége folytán: a mozgalom szervezője, felelőse, eszmei irányítója Moskovics Kálmán újságíró, a párt angliai vezetőségének tagja volt.⁴³ Együttműködött a szervezettel Forbáth Imre orvos, költő is,⁴⁴ aki jó ismerőseként tartotta számon Vladimír Clementis szlovák kommunista politikust, akiről később is szép szavakkal emlékezett meg.⁴⁵ Megjegyzendő, hogy Károlyi Mihály memoárjában a saját emlékeire támaszkodva ugyan elismerte tudását, azonban negatívan jellemezte Clementist.⁴⁶

A Zsilinszky-féle csoportnak kevés személyes kapcsolata volt a csehszlovák emigrációval. A Londoni Magyar Klub egyik alapítója, Kellner György konkrétan úgy fogalmazott, hogy „a csehszlovák kormánykörök még csak szóba sem állnak velük”.⁴⁷ A távolságtartás nem csak abból adódhatott, hogy Zsilinszky Eckhardt mozgalmában is szerepet vállalt,⁴⁸ hanem abból is, hogy 1941 áprilisáig vezetőjük a hivatalos Magyarország szolgálatában állt mint a londoni követség első titkára.

⁴⁰ Uo. 380.

⁴¹ Károlyi Mihályné: *Együtt a száműzetésben*. Budapest, 2011, 410.

⁴² Károlyi: *Hit, illúziók nélkül...* 393–396.

⁴³ Kellner: i. m. 74–75.

⁴⁴ *Panasz és remény* című verseskötetét a Londoni Magyar Klub adta ki 1942-ben. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Forbáth Imre hagyatéka (a továbbiakban: MTA Kt F. I. H.), Forbáth Imre önéletrajza. Ms 5378/2.

⁴⁵ MTA Kt F. I. H. Emlékezés Clementisre. Ms 5381/436.

⁴⁶ Károlyi: *Hit, illúziók nélkül...* 396–397.

⁴⁷ Kellner: i. m. 122.

⁴⁸ Zsilinszky felajánlotta az Amerikai Magyar Szövetségnek az együttműködést, miután megalakította saját mozgalmát. Ezért cserében Eckhardt meghívta őt a Független Magyarországiért Mozgalom Végrehajtó Bizottságába. Eckhardt: i. m. 171.

A csehszlovák fél feltételezte, hogy Zsilinszky és Almásy továbbra is kapcsolatban vannak a budapesti vezetéssel.⁴⁹

Az Egyesült Államokban szintén volt kapcsolat a csehszlovák és a magyar emigránsok között. A Csehszlovák Információs Iroda (*Československý informační kancelář*) vezetője, Jan Papánek egy 1941. május 5-én kelt levélben arról tájékoztatta Edvard Beneš, miszerint Schultz Ignác, a prágai nemzetgyűlés egykori szociáldemokrata képviselője írni fog neki arról, hogy egy magyar szervezetet kíván létrehozni az Egyesült Államokban. Felelevenítette továbbá: egy mozgalom létrehozásáról már Vámbéryvel is beszélt korábban, akit Károlyi Mihály buzdított arra, hogy így ellensúlyozza Eckhardt ténykedését a tengerentúlon.⁵⁰

Csehszlovák orientáció a Károlyi-féle emigrációs mozgalomban és annak kritikája

Mint programadó személy, Károlyi Mihály több ízben is kijelentette, hogy miért kell a csehszlovák féllal jó viszonyt ápolnia mozgalmának, valamint a háború utáni demokratikus Magyarországnak. Egy Detroitban élő hívéhez, Reinitz Jenőhöz írt levelében sommásan így foglalta össze álláspontját 1942-ben: „*Nemcsak azért vagyok a szláv orientáció mellett, mert nem akarom, hogy a magyarok elvérezzenek a németek szép szeméért, de azért is, mert addig, míg ki nem békülnünk a szlávokkal, egy progresszív Magyarország létesítése és a dunai föderáció megalkotása lehetetlen.*”⁵¹

Károlyi elképzelését a csehszlovák–lengyel föderációról szóló tárgyalások csak erősíthették. Az Edvard Beneš-féle emigráció 1941 februárjában deklarálta: Magyarország csak akkor lehet tagja a jövőbeli csehszlovák–lengyel államszövetségnek, ha demokratikussá válik politikai berendezkedése.⁵² Beneš 1943-ban azonban egyre inkább kihátrált az elképzelésből, mivel úgy látta, hogy a Szovjetunió érdekszférájába fog kerülni mind Csehszlovákia, mind Lengyelország, Moszkva pedig nem támogatja az államszövetségek létrehozását a régióban.

A föderáció ügye időlegesen összehozta Károlyit és Beneš, akik a Habsburg-dinasztia megítélésében is közös platformra kerültek. Vámbérynek küldött táviratában Károlyi 1942-ben rámutatott, hogy a Habsburgok restaurációját a föderációval

⁴⁹ AMZV LA Obyčejné, Politické zprávy, Maďarský referát, krabice 420. Viták a Szabad Magyar Mozgalomban. 2556/dűv/41. Megjegyzendő, hogy Károlyi Mihály erről az állítólagos kapcsolatról tett említést egy Hatvany Lajosnak írt levelében. Nem zárható ki, hogy a csehszlovák emigráció Károlyi körein keresztül jutott hozzá ehhez a teóriához. *Károlyi Mihály IV/B...* 454.

⁵⁰ *Dokumenty československé zahraniční politiky. Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. B/2/2.* Ed. Jan Němeček et al. Praha, 2009, 6.

⁵¹ *Károlyi Mihály IV/B...* 517.

⁵² A kérdéses memorandum a csehszlovák–magyar határról is szól: az első bécsi döntést nem ismerik el, azonban megemlítik, hogy az igazságosabb etnikai elrendezés eléréséhez határkorrekcióra és lakosságcserére is sor kerülhet. Lásd Edvard Beneš: *Paměti*. 3. (Dokumenty). Praha, 2008, 406–422.

összeegyeztethetetlennek tartja.⁵³ Beneš titkára, Eduard Táborský memoárjában arról írt, hogy Habsburg Ottóban a csehszlovák emigráció vezetője olyan akadályozó tényezőt látott, aki el tudta volna érni, hogy ne jöhessen létre az egységes Közép-Európa az ő elnöksége alatt.⁵⁴ A dinasztiaellenes nézeteiről ismert Beneš Károlyi ugyanakkor egyszer mégis kritizálta, mivel egy 1941. novemberi beszédében előbbi csupán annyit mondott, hogy a Habsburgok ügye Ausztriára és Magyarországra tartozik. A magyar politikust Hubert Ripka próbálta azzal leszerelni, hogy a csehszlovák emigráció vezetője jelenleg nem, de húsz évvel korábban már kijelentette: „sem Anschluss, sem Habsburgokat!”⁵⁵

Károlyi számított, támaszkodott a csehszlovák emigrációra: angliai mozgalma, valamint a tengerentúli Jászi-Vámbéry csoport is elfogadta ezt az irányvonalat. Nem volt azonban mindenki ennyire elégedett ezzel. A Londoni Magyar Klub a Horthy-rendszer felszámolásában egyetértett az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalommal, azonban nem osztotta a föderatív elgondolás helyességét, ők maguk a trianoni határok mellett álltak ki.⁵⁶ Moskovics Kálmán később úgy fogalmazott, hogy a Hitler-ellenes harc aktualizálta a nemzeti szabadságharcok és a függetlenség gondolatát, amit bajosan tudtak csak összeegyeztetni a föderáció eszméjével.⁵⁷

Az angliai csoportok esetében ez a nézeteltérés nem okozott nagyobb problémát, az viszont már inkább, hogy az Egyesült Államokban nem mindenki támogatta a csehszlovák vonalat a progresszív mozgalmon belül. Jászi nem vállalta a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének vezetőségét, Károlyival pedig az volt a problémája, hogy az 1930-as útja során főleg kommunistabarát személyekkel érintkezett, ezért pedig nem kapott beutazási engedélyt az Egyesült Államokba.⁵⁸

A radikálisabb chicagói csoport azonban ragaszkodott Károlyi vezetőségéhez. Saját mozgalmat alapítottak, ennek pedig tiszteletbeli elnökévé is megválasztották. Már a szakítás előtt sem rejtette véka alá véleményét Moholy-Nagy László, hogy kritikusan állnak a kialakult helyzethez. Jászinak írt levelében rámutatott arra, hogy egyrészt Vámbéry nem mozgatta meg a beutazási vízum kapcsán washingtoni kapcsolatait, másrészt Schultz Ignác részéről is csak halogatást, ígéretést tapasztaltak, amikor szóba került, hogy londoni csehszlovák vezetők segítségét kérje az ügyben.⁵⁹

⁵³ Károlyi Mihály IV/B... 623.

⁵⁴ Eduard Táborský: *President Edvard Beneš: Between East and West 1938–1945*. Stanford, 1981, 118.

⁵⁵ *Dokumenty B/2/2...* 254–255.

⁵⁶ Kellner: i. m. 96.

⁵⁷ Varga Rózsa: Forbáth Imre Angliai emigrációjáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1985. 1. sz. 165.

⁵⁸ Litván: i. m. 395.

⁵⁹ *Amerikai magyarok...* 232–233.

Ugyanebben az írásában Moholy-Nagy kijelentette: „A csehszlovák kormányzat emberei iránti minden kritikát eltiltó, hódoló alázatosság is aggályossá tette számunkra tisztségünk megtartását.”⁶⁰ Hozzátette, „demokrata bajtársakként” kívánnak a csehszlovák emigrációval együtt küzdeni, és nem kívánják azt, hogy pénzbeli segítségükért cserébe az utasításukat hajtsák végre. Elítélte továbbá azt, hogy Csehszlovákia a München előtti határaival álljon vissza a nagyszámú, kisebbségi sorba került magyar miatt. Jászi igyekezett cáfolni válaszlevelében a képzőművész állításait,⁶¹ azonban a viszony megromlott a „chicagóiakkal”. Erre példa, hogy 1943-ra Moholy-Nagy László neve eltűnt a Jászi-Vámbéry csoporthoz köthető *Magyar Fórum* című folyóirat főmunkatársainak felsorolásából.⁶²

Kooperáció és küzdelem a csehszlovák emigrációval

A fentiekből kitűnik, hogy a csehszlovák és a magyar emigráció – akár negatív, akár pozitív előjellel – több ponton is összekapcsolódott a második világháború alatt. A Károlyihoz kötődő szervezetek és a csehszlovák emigráció igyekeztek kihasználni a másokban rejlő kapcsolati tőkét. Főleg akkor, ha Eckhardt Tibort kellett ellensúlyozni. Utóbbi tevékenysége kiemelt figyelemben részesült a Beneš-féle emigráció részéről, mivel Budapest ügynökét látták benne.

A csehszlovák vezetés ugyanis tartott Magyarország külföldi propagandatevékenységétől. Maximilian Lobkowicz, a brit kormányhoz delegált csehszlovák követ 1943-ban kijelentette William Strangnek, a *Foreign Office* helyettes államtitkárának, hogy „a magyarok mesterek a rokonszenv kinyilvánításában.” Arra kívánt ezzel rámutatni, miszerint Nagy-Britanniában szimpátiával tüntetik ki a magyarokat, konkrét példaként pedig felelevenítette, hogy a felszámolt követség Angliában maradt tagjai milyen előzékeny bánásmódban részesültek.⁶³

Hogy Eckhardttól az egyesült államokbeli progresszív magyarok is tartottak, arra a politikus életrajzírója, Kádár Lynn Katalin mutatott rá. Vámbéry Rusztem már Eckhardt Amerikába érkezése előtt arra kérte Jan Masarykot, hogy nyújtson anyagi támogatást egy lap elindításához, amelyben ellensúlyozhatnák a volt kisgazda pártvezér tevékenységét, amelynek az a célja meglátása szerint, hogy a szövetségesek győzelme esetén a háború utáni időszakra átmentődjön a Horthy-rendszer. Az amerikai magyarság többsége pedig saját sajtótermékeivel támogatná is Eckhardtot e ténykedésében.⁶⁴

Az előbbieken említett, Jan Papánek tollából származó levél is erősíti Kádár Lynn meglátását, illetve – ismerve az Egyesült Államokban élő magyarok számát –

⁶⁰ Uo. 234.

⁶¹ *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll. Litván György – Varga F. János. Budapest, 1991, 449–456.

⁶² Vö. *Magyar Fórum*, 1942. 5. sz. 102.; *Magyar Fórum*, 1943. 1. sz. 2.

⁶³ Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, 1978, 177–178.

⁶⁴ Kádár Lynn: i. m. 71.

Vámbery valóban tarthatott attól, hogy Eckhardt népszerű lesz köztük, aminek később politikai súlya is lehet. További ütközőpont volt a csehszlovákok-progresz-szívek és Eckhardt között, hogy utóbbi Habsburg Ottóval munkaviszonyban állt a második világháború alatt.⁶⁵

Eckhardt visszaemlékezésében külön kitért arra, miszerint a Papának által vezetett információs központ fő feladata volt, hogy az ő és Habsburg Ottó tevékenységét dezavualja.⁶⁶ Érdekes adalék, hogy Papának Milan Hodžával szemben is felhasználta Eckhardtot és Habsburg Ottót. A politikust Amerikába érkezése után azzal próbálta besározni Papának a helyi csehek és szlovákok előtt, hogy Hodža Habsburg-párti és Eckhardttal egyeztet arról, hogy Magyarországon belül Szlovákia milyen jellegű autonómiát kapjon.⁶⁷

Eckhardt, bár kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkezett (Sumner Welles helyettes külügyi államtitkárral egyeztetett több alkalommal), és az egyesült államokbeli magyarság legnagyobb szervezete állt mögötte, hamarosan defenzívába szorult. A progresszív magyar emigránsok ugyanis több teret kaptak a sajtóban. Lapjaik, mint a *Magyar Jövő*, a *Harc*, a *Magyar Fórum* „lehalkították” Eckhardtot, akivel szemben gyakran felhánytorgatták fajvédő múltját, és azt állították róla, hogy csak színleg náciellenes. Schultz Ignác az erre a kampányra vonatkozó tervét a később a „chicagóiakkal” tartó Vince Sándor újságírónak egy levelében ki is fejtette 1941 szeptemberében.⁶⁸

Faludy György költő, a *Harc* korabeli szerkesztője a *Polkolbéli vig napjaim* című művében feleleveníti, hogy Jan Masaryk küldött cikkeket a lapba, de Edvard Beneš is nyilatkozott nekik.⁶⁹ Az „ellenirányra” példa, hogy Forbáth Imre a Vladimír Clementis által szerkesztett *Nové časy*ba írt egy cikket⁷⁰ a csehszlovákiai magyar irodalomról. Írását Clementis felkérésére vetette papírra, azonban a szerkesztőnek voltak elvi kifogásai Forbáth gondolataival szemben⁷¹ (ezek zárószóként meg is jelentek a cikk végén). Sőt 1939 őszén Forbáth volt az, aki a *Čechoslovák v Anglii*

⁶⁵ Habsburg Ottó Ausztria önállóságáért küzdött, egyben szintén föderalizálni kívánta Közép-Európát, és jó viszonyt ápolt Roosevelttal elnökkel – utóbbi miatt tartották veszélyesnek a csehszlovák emigráció vezetőit.

⁶⁶ Eckhardt: i. m. 201.

⁶⁷ Kuklik – Nemeček: i. m. 237.

⁶⁸ *Amerikai magyarok...* 206.

⁶⁹ Írásában Faludy egyben arra is kitért, hogy gyakran az *Amerikai Népszava* sem fukarkodott a dehonesztáló jelzőkkel, ha Vámbery Rusztemről volt szó. Faludy: i. m. 161., 157.

⁷⁰ Magyarul lásd Forbáth Imre: A csehszlovákiai magyar irodalomról. *Irodalmi Szemle*, 1965. 8. sz. 717–721.

⁷¹ MTA Kt F. I. H. Emlékezés Clementisre. Ms 5381/436.

című lap⁷² megkeresésére leírta, hogy milyen feltételek mellett vállalnák a csehszlovákiai magyar emigránsok az együttműködést.⁷³

Kádár Lynn Katalin Eckhardtról írt életrajzában a lejárató kampány sikerességének okait abban látta, hogy Magyarország német szövetségesként vett részt a háborúban, illetve a helyi viszonyokat kevésbé ismerték a tengerentúlon. Meglátása szerint ezért a híresztelések könnyebben lábra tudtak kapni.⁷⁴ S hogy nem csak „proxy sajtóháború” zajlott Eckhardttal szemben, arra példa, hogy Ladislav Szathmáry csehszlovák diplomata arra hívta fel egy alkalommal Trygve Lie, a norvég emigráns kormány külügyminiszterének figyelmét, miszerint a korábbi tárcavezető, Halvdan Koht a clevelandi *Szabadság* című lapnak adott interjút, amely Eckhardthoz, „a tengelybarát Magyarország legjobban álcázott amerikai propagátorához” hűz.⁷⁵

A támadások eredményeképpen 1942 júliusában Eckhardt lemondott mozgalmának vezetéséről, majd maga a szervezet is felfüggesztette működését.⁷⁶ 1943-ban levélben tájékoztatta helyzetéről a Független Kisgazdapárt vezetőit. Ebben kifejtette, hogy Washingtonban él, és ott ugyan fenn tudja tartani kapcsolatait prominens amerikaiakkal, azonban pénz hiányában nem tud saját, angol nyelvű lapot indítani, hogy „Beneš propagandáját” ellensúlyozza.⁷⁷

Eckhardt az angliai magyar csoportok esetében is megkerülhetetlen volt: az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom mindaddig elzárkózott a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületével való együttműködéstől, amíg Zsilinszky Antal szerepet vállalt a Független Magyarország Mozgalomban. 1942 tavaszán saját szervezetében is fellángolt a vita arról, hogy ez a közreműködés akadályozza az angliai egységmozgalom létrejöttét,⁷⁸ ezért a magyar követség korábbi első titkára végül kilépett a tengerentúli mozgalomból. Ez gyors változást hozott: Károlyi és Zsilinszky 1942 júniusában már közös nyilatkozatban tiltakoztak a magyar honvédség által elkövetett délvidéki atrocitások ellen.⁷⁹

A csehszlovák fél a médiát tekintve nemcsak a nyomtatott sajtóban, hanem a rádióban is Károlyit támogatta. Az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom

⁷² A folyóirat később *Czechoslovak* címmel a csehszlovák emigráció de facto hivatalos orgánumává vált, főszerkesztője Bohuš Beneš, Edvard Beneš unokaöccse volt.

⁷³ MTA Kt F. I. H. Forbáth Imre tanulmányvázlatai. Ms 5376/1–3. A feljegyzést ismertette Varga Rózsa: Forbáth Imre angliai emigrációjáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1985. 1. sz. 153–180.

⁷⁴ Kádár Lynn: i. m. 76.

⁷⁵ *Dokumenty B/3/1...* 167.

⁷⁶ Eckhardt: i. m. 222–223.

⁷⁷ HU-MNL-ZML-IV. 433. No. 5183.

⁷⁸ AMZV LA Obyčejné, Politické zprávy, Maďarský referát, krabice 420. Zsilinszky mozgalmáról. 2601/dűv/42

⁷⁹ AMZV LA Obyčejné, Politické zprávy, Maďarský referát, krabice 420. Jelentés a közös nyilatkozatról. 2697/42/dűv.

vezetője mikrofonhoz juttatásának célja egyrészt az lehetett, hogy Károlyi gondolatait minél többen – akár Magyarországon is – megismerjék. Másrészt, ha csak őt lehet hallani az éterben, akkor olybá tűnhet, mintha az övé lenne a vezető szerep a magyar emigrációban. Utóbbira utal, miszerint Eckhardt Tibornak Sumner Welles többször is megígérte, hogy műsoridőhöz jut, azonban amikor konkrétan felkérték a politikust, hogy egy rövidhullámú adónál működjön közre, a washingtoni külügyminisztérium leállította a kezdeményezést. Eckhardt a lépés mögött a csehszlovák emigrációt vélte felfedezni a háttérben.⁸⁰

Eckhardt meglátása szerint már 1941-ben is Károlyinak és elvbarátainak kedveztek a BBC-nél.⁸¹ Az Angliában élő Kellner György azonban másként látta a helyzetet: visszaemlékezésében arról írt, hogy a BBC túlságosan megértő volt az ellenséges oldalra kerülő Magyarországgal, sőt Eckhardtot is dicsérték, míg Károlyi Mihálynak és szervezetének nem adtak teret. Ennek okát abban látta, hogy az adónál dolgozó magyarok korábban még a londoni magyar követség ajánlásával jutottak munkához.⁸²

A két magyar emigráns merőben eltérő álláspontja között nagyjából félúton található meg a BBC által követett vezérelv: korlátozni kellett Magyarország háborús szerepvállalását, amelyhez meg kellett nyerni a németellenes erőket Magyarországon. Ez a csoport azonban nem volt felbontható a kormánypárti-ellenzéki tengelyen, így a legitimisták, konzervatívok, kommunisták és szocialisták számára is elfogadható műsort kellett sugározni.⁸³

A csehszlovák emigráns kormány is kiemelt figyelmet szentelt a BBC magyar adásainak. Hubert Ripka részletes jegyzékkel fordult 1942 nyarán Philip Nicholshoz, a csehszlovák kormány mellé delegált brit követhez, amelyben kifejtette, hogy a BBC adása továbbra sem szól elítélően az antidemokratikus és revizionista szölamokat megütő magyar kormányzatról. Nichols válaszában tömören annyit reagált, hogy a kritizált adások minden tekintetben a szövetségesek, így Csehszlovákia céljait is szolgálják.⁸⁴

1943 júliusára végül célt ért a csehszlovák emigráció, és megváltozott a rádió magyar műsorainak jellege.⁸⁵ Elképzelhető azonban – Nichols említett válaszában hangvétele alapján –, hogy az angol vezetés a „hungarofil” adások leállításával is jelezni kívánta: a Kállay Miklós vezette magyar kormánynak fel kell adnia a halogató magatartást, és nagyobb erőfeszítéseket kell tennie a háborúból való kiválásá-

⁸⁰ Eckhardt: i. m. 207.

⁸¹ Uo. 155.

⁸² Kellner: i. m. 208–209.

⁸³ Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér. Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Budapest, 2005, 123.

⁸⁴ *Dokumenty československé zahraniční politika v roce 1942. B/3/2*. Ed. Jan Němeček et al. Praha, 2015, 52–55.

⁸⁵ Beretzky: i. m. 125.

ra. Budapest számára további „jel” volt, hogy 1943. július 10-én kezdődött a szövetségesek szicíliai partraszállása, ami végső soron azt eredményezte, hogy Olaszország összeomlott és kilépett a háborúból. Csak ezt követően indultak be a feltétel nélküli megadás elfogadásáról szóló tárgyalások az angol és a magyar fél között Isztambulban.⁸⁶

A BBC nagyobb teret adott Károlyinak, azonban csupán Magyarország német megszállása, 1944. március 19. után érte el a kívánt „áttörést”. A megszállás az angliai magyar emigrációra is hatással volt: létrejött egységes szervezetük, az Angliai Magyar Tanács. Ennek előzménye nemcsak a megszállás, hanem a moszkvai emigrációjában tevékenykedő Rákosi Mátyás üzenete is volt; Rákosi ugyanis a Londoni Magyar Klubnak még 1943 végén megüzente: egyezzenek ki Károlyival. Ennek nyomán 1944. március 15-én a szervezet csatlakozott az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalomhoz.⁸⁷ A megszállás pedig „rásegített” arra, hogy a Nagybritanniai Szabad Magyarok Egyesületével megszűlessen a megegyezés.⁸⁸

1944. április 24-én rendezték meg a Tanács alapító ülését, ahol a beszédet mondó Károlyi Mihály csehszlovák viszonylatban elmondta: a szláv orientáció szellemében mind Csehszlovákiával, mind Jugoszláviával keresni fogják az együttműködést. Kijelentette, hogy Csehszlovákia München előtti határait kell elfogadni,⁸⁹ ami azonban saját meglátása szerint sem jó megoldás. Felidézte egyben Jan Masaryk egy korábbi beszédét, aki azt fejtette ki, hogy egy demokratikus Magyarországgal Csehszlovákia hajlandó lenne területekről egyeztetni.⁹⁰

A csehszlovák és a magyar emigránsok kapcsolata a második világháborút követő időszakban

1944–1945 fordulója kevés újdonságot hozott a csehszlovák–magyar emigránsok viszonyában. Károlyi 1945 februárjában Benešhez írt levelében ismét kiemelte, hogy a demokratikussá váló Magyarországgal Csehszlovákia együtt tud majd működni. Egyben felkérte, hogy segítse a magyar demokrácia kiépülését.⁹¹ Hajnal Jenő emigráns újságírónak írt levelében számolt be arról, hogy a hetvenedik születésnapjára rendezett ünnepségen Hubert Ripka ismét megerősítette: ha a magyar-

⁸⁶ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944.* Budapest, 2008, 55–56.

⁸⁷ Kellner: i. m. 214.

⁸⁸ A szervezet működéséről részletesebben lásd Varga: i. m. 152–175.

⁸⁹ Károlyi már a visszaemlékezésében ír arról, hogy a világháború vége felé csalódottan vette tudomásul, miszerint Beneš elfordult a dunai konföderációtól. Az alakuló gyűlésen tett kijelentése is erre utalhat, amikor Csehszlovákia müncheni döntés előtti határaitól beszélt. Károlyi: *Hit, illúziók nélkül...* 396.

⁹⁰ AMZV LA Obyčejně, Politické zprávy, Maďarský referát, krabice 420. Az Angliai Magyar Tanács alapító ülése. 9958/44.

⁹¹ *Károlyi Mihály levelezése.* V. kötet. Szerk. Hajdu Tibor. Budapest, 2003. 58.

ság a Károlyi-féle demokratikus útra lép, akkor meg tud egyezni egymással Budapest és Prága.⁹² Károlyi jó viszonyban maradt a csehszlovák politikusokkal, erre további példa, hogy Zděnek Fierlingernek írásban gratulált miniszterelnöki kinevezéséhez. Egyben arra is megkérte, hogy a gratulációhoz csatolt küldött levélét juttassa el Rákosi Mátyáshoz, mert szeretne hivatalos értesítést kapni arról, miszerint hazahívja őt az Ideiglenes Nemzetgyűlés – ugyanis csak a megerősítést követően tudná megkezdeni hazatérésének előkészítését.⁹³

1945 tavaszára már biztossá vált, hogy a csehszlovák emigráns kormány meg kívánja valósítani a csehekből és szlovákokból álló nemzetállamot. Április 5-én a kassai kormányprogram már ebben a szellemben lett kihirdetve: a VIII. pont szólt konkrétan arról, hogy a csehszlovák állam „tartós beavatkozásra” kényszerül a német és magyar kisebbséggel szemben.⁹⁴ A IV. pontban megjelenik a demokratikus Magyarországgal kiépítendő jó viszony, azonban ez csak akkor jöhet létre, ha jóvátették „a magyar megszállók által elkövetett összes sérelmet és büntetést”.⁹⁵

A csehszlovák vezetés a saját államában már feltételhez kötötte a két ország jó viszonyának kiépítését, emellett el kívánták érni a németek mellett a magyarok kitelepítését is. Ehhez azonban a nyugati szövetségesek 1945 júliusában a potsdami konferencián nem járultak hozzá, a lakosságcseréhez viszont igen. A szlovákiai magyar kisebbséget azonban már közvetlenül a háború utáni időszakban több jogfosztó intézkedés sújtotta. Ezek mértéke elborzasztotta Jászi Oszkárt és Vámbéry Rusztemet is, akik közös levelükben kérték Beneš arra, hogy vizsgálja felül a magyar nemzetiségűeket kollektív háborús bűnösséggel sújtó intézkedéseket, melyeknek sok ártatlan az elszenvedője.⁹⁶

Korábbi tanulmányában Janek István rámutatott: Károlyi 1945-ben alaptalanul volt optimista a csehszlovák vezetők kapcsán, akik egy idő után az atrocitások ügyében írt levelére sem válaszoltak. Károlyi – már hazatérését követően – Prágában egyeztetett Benešsel, azonban nem tudta elérni, hogy megváltozzon a lakosságcserét erőltető csehszlovák politika.⁹⁷

Károlyi személye azért értékelődhetett le a csehszlovákok szemében, mivel a Nemzetgyűlés csupán mandátumot juttatott számára, más tisztséget nem, és a hazahívásával is késlekedtek.⁹⁸ Emigráns szervezetének pedig már nem volt súlya

⁹² Uo. 70.

⁹³ Uo. 122–123.

⁹⁴ Szarka László: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában, 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, 2005, 43.

⁹⁵ Uo. 41.

⁹⁶ *Jászi Oszkár levelei...* 471–473.

⁹⁷ Janek István: Károlyi Mihály a csehszlovák–magyar viszony és a lakosságcsere rendezéséért 1945–48 között. *Fórum*, 2004. 2. sz. 127–144.; különösen 130–131., 135.

⁹⁸ Az említett, Fierlinger által Budapestre küldött levélre Rákosi Mátyás jó fél évvel később válaszolt. Megróttta Károlyit, amiért a csehszlovák politikuson keresztül üzent Budapestre, illetve értetlen-

(az Angliai Magyar Tanács feloszlatta magát 1945-ben). A tengerentúlon is volt változás: a *Harcot Vámbérynek* meg kellett szüntetnie, mivel az Egyesült Államok demokratikus országnak ismerte el Magyarországot, ezért már egy új lap alapításához kért apanázst a *State Department*től.⁹⁹ Ezek alapján feltételezhető, hogy a csehszlovák kormány időközben folyóirat híján megvonta támogatását Vámbérytől.

Összegzés

A második világháború kezdetén a nyugati csehszlovák és magyar emigráció is szervezetlen volt, de a csehszlovákoknál egy lineárisnak nevezhető szervezési folyamat zajlott le, amelyben nagy szerepet vállalt Edvard Beneš korábbi államfő. A magyar emigráció egységesülését főleg ideológiai, de nem elhanyagolható mértékben személyi ellentmondások is nehezítették. A londoni és az egyesült államokbeli emigráns csoportok meglehetősen eltérően viszonyultak a csehszlovák félhez, amely leginkább Károlyi Mihályt fogadta el, majd támogatta az érdekegyezések miatt: Magyarország demokratizálása és a közép-európai föderáció szükségességének hangsúlyozása mindkét félnél hangsúlyosan szerepelt.

Főleg Eckhardtól tartott a csehszlovák és a progresszív magyar emigráció, benne ugyanis a hivatalos budapesti vezetés ügynökét látták. Mivel az Egyesült Államokban letelepedett magyarság döntő többségét képviselő Amerikai Magyar Szövetség Eckhardtot támogatta a sajtójával, az ellenoldal csehszlovák segítséggel médiakampányt indított. A folyamat eredményeként Eckhardtot sikerült visszavonulásra kényszeríteni. A csehszlovák emigráció Károlyi adásidőhöz jutása miatt a BBC-nél is nyomást gyakorolt, azonban elképzelhető, hogy nem Hubert Ripka levelei hozták meg a fordulatot, hanem Nagy-Britannia érdekei: az adások hangvételenek megváltoztatásával is próbálták sürgetni a Kállay-kormányt a kiugrás előkészítésére. Nem meglepő módon Magyarország német megszállását követően a BBC már semmiben sem akadályozta az Angliai Magyar Tanács közleményeinek sugárzását.

A brit érdekek említése kapcsán érdemes rámutatni: bár Károlyi megbízott a csehszlovák vezetőkben, elfogadta támogatásukat, az utóbbiak leginkább saját céljaik teljesítéséhez használták fel őt és mozgalmát. Erre példa, hogy a második világháború alatt a csehszlovákok szemében „veszélyes” személyként felbukkanó Eckhardt is jórészt Károlyi amerikai híveinek segítségével sikerült leszámolni.

Arra, hogy a Prágába visszatérő csehszlovák vezetők számára a német és magyar nemzetiségűek megbüntetése fontosabb volt, mint a második világháború idején kommunikált jó viszony szükségessége a majdani demokratikus Magyarországgal, a kassai kormányprogram IV. pontja a példa. Ebből is látszik, hogy a

ségét fejezte ki, amiért a volt államfő még nem tért haza. Hajdu: i. m. 492–493.

⁹⁹ Kádár Lynn: i. m. 116.

csehszlovák emigráció politikai vezetése céltudatosabban működött a magyarnál, mivel győztes félként hazájukba visszatérve a törvények adta lehetőségekkel élve kívántak nekilátni a csehszlovák nemzetállam megvalósításának. Velük szemben a magyar emigráció csupán Magyarország demokratizálásának szükségességét hangsúlyozta, és az egymással szembeni ellentéteik elsimításához használták fel a csehszlovák emigráció támogatását.

DÁNIEL MIKLÓS

CZECHOSLOVAK–HUNGARIAN RELATIONS IN THE EMIGRATION DURING THE SECOND WORLD WAR

The Czechoslovak and Hungarian emigrant groups maintained contact with each other during the World War Two, which was deeply influenced by their political goals. The Czechoslovak Government in Exile feared that the Hungarian Government could agree with their Allies, thus they supported the anti-Horthy emigrant groups, and they declared that they negotiate with Budapest only when the Hungarian regime will be democratic. The Czechoslovak Government in Exile favoured the Mihály Károlyi led progressive group and harshly opposed Tibor Eckhardt, who was in their eyes the hidden agent of Budapest in the USA. The main goal of this paper to show not only these – sometimes complicated – relations between the emigrant groups, but also how they used the Czechoslovak support or how they tried to defend themselves against the Edvard Beneš led political emigrants.

A HŰSÉG „JUTALMA” A németek kitelepítése Sopronból, 1946¹

2021-ben emlékeztünk meg a soproni népszavazás 100. és a soproni németek kitelepítésének 75. évfordulójáról. Közismert, hogy 1921. december 14–16. között tartották meg a soproni népszavazást, mely során a nyugat-magyarországi város és a környező nyolc falu lakosságának többsége Magyarország fennhatóságát választotta az Ausztriával szemben. Míg a Sopront környező falvak lakosságának 55%-a Ausztriára szavazott (ezek közül különösen nagy arányban voksoltak a német falvak – Ágfalva, Balf, Fertőrákos, Harka, Sopronbánfalva – az osztrákokhoz tartozás mellett), addig a soproni szavazatok 72%-a Magyarországra esett. Ez utóbbiak el is döntötték Magyarország javára a népszavazás végkimenetelét.² Az érintett nyugat-magyarországi területen élő németeknek azonban 25 évvel később, 1946 tavaszán a kitelepítéssel kellett szembenéznük.

A soproni németség

Sopron földrajzi fekvésének köszönhetően évszázadokon keresztül folyamatos érintkezésben állt a zárt német nyelvterülettel, lakosai, polgárai rendszeres rokoni vagy üzleti kapcsolatokat ápoltak a németséggel. Sopron társadalmának összetételére nagy hatást gyakorolt IV. László 1277-es szabadalomlevele, amely kivette a várost az ispán joghatósága alól, és szabad királyi városi rangra emelte. Már ezt megelőzően is eljutottak a városba németek, ismerünk Liebhart vagy Sieghart nevű polgárokat, Andreas Schwärzel pedig 1278-ban a bírói tisztséget is betöltötte. A várossá emelés a kereskedelem és általában a városias jelleg gyors fejlődését, a társadalom átalakulását hozta magával. A szabad költözködési jognak köszönhetően egyre nőtt a *hospesek* száma, Sopron megyéből jórészt földművesek, Ausztriából és más német területekről pedig főleg iparosok és kereskedők kerültek a városba.³ A soproni és környékbeli németség tehát középkori eredetű, letelepedése a török kiűzése utáni ún. „sváb” betelepítéssel nincs összefüggésben, így ez a kifejezés Sopronban nem is használatos.⁴

¹ Az itt közölt tanulmány egyes részei megjelentek a következő publikációkban: Krisch András: *A soproni németek kitelepítése, 1946*. Sopron, 2006; Uő: A hűség „jutalma”. A németek elűzése Sopronból, 1946. *Rubicon*, 2007. 1–2. sz. 78–83.; Uő: Egy mentesítési kísérlet kudarca. A soproni németek kitelepítése. *Kisebbségkutatás*, 2006. 4. sz. 642–659.; Uő: A hűség „jutalma”. A németek elűzése Sopronból, 1946. *Emlékeztető*, 2016. 3–4. sz. 66–74.

² Uő: A soproni népszavazás és az evangélikus gyülekezetek. *Soproni Szemle*, 2021. 4. sz. 467–468.

³ Uő: Die ethnische Geografie von Ödenburg (Sopron). In: *Geographisches Jahrbuch Burgenland*. Band 33, Neutal, 2009, 87.

⁴ A soproni németek több évszázados történetéhez lásd Uo. 85–99., illetve Uő: A soproni németek története a 13. századtól a kitelepítésükig. *Rubicon online*. <http://www.rubicon.hu/magyar/oldad->

A városi rang elnyerése után a királyi várospolitikai tudatosan szorgalmazta új lakosok beköltözését, ennek köszönhetően a 13–14. században erőteljes volt a németek betelepülése. A 16–17. századi ausztriai ellenreformáció megerősödése idején sok protestáns talált itt otthonra, de későbbi korokban is sokaknak jelentett vallási menedéket a város. A dualizmus idején pedig elsősorban tanult szakmunkások érkeztek Sopronba. A hivatalos népszámlálásokat megelőző időszakból nem rendelkezünk pontos nemzetiségi adatokkal, de annyit biztosan kijelenthetünk, hogy Sopronban évszázadokon keresztül a németesség volt túlsúlyban, a magyarság aránya meghaladta a kismartonit vagy a rusztit, de nem érte el a kőszegit. Az egyéb nemzetiségűek száma jelentéktelennek tekinthető.⁵

Az 1850-ben lebonyolított összeírás a két és fél ezer idegen illetőségű egyént (tisztviselők, tanulók, vidéki cselédek stb.) nem részletezte, csak a honos lakosságot vizsgálta. A soproni polgárság 314 fős magyarsága a maga alig több mint két százalékaival eltörpült a németesség (97%) mellett. A hasonló elveket követő 1857-es népszámlálás nemzetiségi mutatóit Fényes Elek elemezte, ő nagyjából 1350 főben állapította meg a magyarság lélekszámát. Az 1880-as, immár hivatalos adat (1869-ben az anyanyelvre vonatkozóan nem szerepelt kérdés) 4877 magyart mutatott ki Sopronban. A lakosság háromnegyedét alkotó német elem visszaszorulása ettől kezdve megállíthatatlan volt.⁶

Az 1921-es népszavazás idején Sopronban a németesség aránya 48% volt. A két világháború közötti magyar kisebbségi politika Sopronban sem volt különösen előzékeny a nemzetiségekkel szemben, holott az ő lojalitásuk nélkül a város ma osztrák államterület lenne. Nemhogy köszönetet nem mondtak államhűségükért, hanem kezdettől fogva diszkriminatív intézkedéseket hoztak velük szemben: névmagyarosítás, a kisebbségi nyelvhasználat jogának sérelme, engedélyek felülvizsgálata és jutalmak odaítélése „politikai megbízhatóság” alapján. Burgenland elcsatolásával pedig elveszett a soproni németek egyik bevándorlási háttérháza. Bár az itteni németesség egésze a „gyanúsak” kategóriájába esett, a városvezetés leginkább a szőlőműveléssel foglalkozó gazdapolgárokkal szemben érezte az ellenszenvét. A gazdapolgárok hagyományörző életmódjukkal, a magyarokétól eltérő szokásaikkal, német nyelvükkel és jellemzően evangélikus vallásukkal viszonylag zárt és egzisztenciálisan független tömböt alkottak, a környező falvak német ajkú lakosságával egyetemben sikeresen álltak ellen a magyarosító törekvéseknek, a katolikus és nacionalista kormányparti kurzust nem voltak hajlandóak támogatni.⁷

lak/a_soproni_nemetek_tortenete_a_13_szazadtol_a_kitelepitesukig/ (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 25.)

⁵ Thirring Gusztáv: *Sopron városa a 18. században*. Sopron, 1939, 102.

⁶ Krisch: *Die ethnische Geografie...* 93.

⁷ Tóth Imre: A németesség helye és megítélése Sopronban 1918 és 1941 között. *Soproni Szemle*, 2004. 3. sz. 226.

Sopronra, a „civitas fidelissima”-ra még a két világháború között is mint kétnyelvű városra tekinthetünk. A település a Trianon utáni Magyarország legnagyobb német többségű városa maradt, bár ez a többség 1941-re a hivatalos magyar statisztika szerint már elolvadt. Az 1941-es népszámlálás nemcsak a soproni, hanem a magyarországi németek számára is sorsdöntő volt, ez szolgált ugyanis alapul a világháború utáni német kitelepítéshez. Három sikeres területi revízió után nemcsak az anyanyelvet, hanem a nemzetiségi hovatartozást is felmérték. Míg az anyanyelv bevallására objektív adatként tekinthetünk, addig az utóbbit nagyon sok tényező (politikai hangulat, nemzetiségi sérelmek) befolyásolhatta.

Mentesítési kísérletek és kudarcok

1945 decemberében a Nagy Imre belügyminiszter által a magyar koalíciós kormány elé terjesztett kitelepítési rendelet a teljes hazai németiségre kimondta a kollektív bűnösséget. Így lehetőség nyílt a magyarországi németiség kitelepítésére, még azokéra is, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával a német anyanyelv mellett magyar nemzetiséget adtak meg, ami még a korabeli magyar politikai felfogás szerint is a magyarsággal való sorsközösség vállalását jelentette. Bűnös volt az is, aki nem volt aktív ellenálló, vagyis aki a háború alatt nem volt tagja valamely demokratikus pártnak. Olyan bűnökért vontak felelősségre embereket, amelyek az elkövetéskor nem számítottak annak – írta Mindszenty József esztergomi érsek egy pásztorlevelében.⁸

A soproni evangélikus egyházköztség elnöksége már január 7-i ülésén tárgyalta a kitelepítési rendeletről. Különösen a németiség kollektív büntetését látták aggasztónak, mivel ez súlyosan fogja érinteni az evangélikus gyülekezetet, azt a gyülekezetet, amely Lackner Kristófot,⁹ Dobner Nándort,¹⁰ Kolbenheyer Mórt,¹¹ Rösch Frigyes¹² vagy Altdörfer Viktort¹³ adta a hazának.¹⁴

⁸ Krisch: *A soproni németek kitelepítése...* 15.

⁹ Lackner Kristóf (1571–1631): Sopron polgármestere, országgyűlési követe. Szerteágazó tudományos és művészi tevékenységet fejtett ki, sokat tett az evangélikus gyülekezetért.

¹⁰ Dobner Nándor (1659–1730): több ízben városbírónak és polgármesternek választották, a város követeként az országgyűléseken kiállt a protestáns vallásszabadságért.

¹¹ Kolbenheyer Mór (1810–1884): evangélikus lelkész, sokat tett a soproni evangélikus tanítóképző megalapításáért. Németre fordította többek között Arany Toldi-trilógiáját. Tevékenységét az uralkodó 1877-ben a Ferenc József-rend lovagkeresztjével ismerte el.

¹² Rösch Frigyes (1832–1923): városi képviselő és gyülekezeti presbiter. Ő alapította meg az országban elsőként a helyi Torna- és Tűzoltó Egyesületet. Ferenc József 1887-ben Rösch Frigyes tűzoltó parancsnokot koronás aranyérdemkeresztel tüntette ki.

¹³ Altdörfer Viktor (1860–1940): kiváló zongora- és orgonaművész, a soproni gyülekezet kántora.

¹⁴ HU-SEL I.1.i. 7/1946. [Soproni Evangélikus Levéltár. A soproni evangélikus egyházköztség elnöki tanácsának 1946. január 7-i bizalmas ülésének jegyzőkönyve].

Az evangélikus egyház püspöki kara is több beadvánnyal fordult a kormányhoz, rámutatva több igazságtalanságra. Mint írták, „*bűnné tették a származási adottságot jelentő német anyanyelvet*”. Kifogásolták, hogy a rendelet nem kategorizálja a bűnösséget, vagyis kollektíven esnek a németek büntetés alá. A kitelepítés nemcsak az evangélikus egyházra jár súlyos következményekkel, hanem nemzetgazdasági szempontból is nagy veszteséget jelent, nem is beszélve arról, hogy a szomszédos államok Magyarország németiséggel szemben alkalmazott ítélkezését veszik alapul nemzetiségpolitikájukban. Megemlítették Sopron Ausztriához való csatolásának veszélyét is, mert egy esetleges átcsatolás a helyi németiség kérdését megnyugtatóan oldaná meg.¹⁵

A kitelepítési rendelet eredeti szellemben való végrehajtása esetén Sopron háború utáni szétzilált társadalmának (lakosainak száma 1945-ben kb. tízezerrel kevesebb volt, mint az 1941-es népszámlálás alkalmával) egyharmada-egynegyede érezhette magát érintve. Mindez aggodalommal töltötte el a soproniak széles rétegeit. A helyi közösségek politikai és gazdasági érdekei mindig fontos szerepet játszottak a német mentesítési törekvésekben. Ilyenkor olyan sajtóságokra hivatkoztak, amelyek szerintük egyértelmű bizonyítékai a németek nemzethűségének. A társadalom helyi csoportjai a német kitelepítés ügyét általában másként látták, mint a központi államhatalom.

Nem történt ez másképp Sopronban sem. 1946 januárjában a soproni evangélikus egyház a katolikussal közösen feliratban fordult Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, ebben felhívták a figyelmet az 1921-es népszavazásra, illetve a németek gazdasági erejére. A felirat utolsó bekezdése így hangzott: „*Mivel az a meggyőződésünk, hogy a német, de egyéb idegen anyanyelv megvallása is Magyarország ezeréves hagyománya szerint nem lehet bűn és ez büntetést nem vonhat maga után, ez okból alulírott soproni rk. és ev. hitközségek azzal a kéréssel fordulnak Miniszterelnök Úrhoz, hogy a vonatkozó rendeletet változtassa meg olyan értelemben, hogy mindazok a német anyanyelvű magyar állampolgárok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, minden további igazolás nélkül mentesíttessenek az áttelepítés alól, ha pedig országos viszonylatban ez az indokolt kérésünk nem lenne bármi okból teljesíthető, úgy Sopron városára és környékére nézve a felhozott indokok alapján feltétlenül rendeltessék el, mint megérdemelt jutalom az 1921. évi népszavazáskor tanúsított államhűség fejében.*”¹⁶

Néhány nap múlva a soproni városi tanács hasonló hangnemben fogalmazta meg a belügyminiszternek írott memorandumát. Ezzel egy több hónapos mentesítési kísérletsorozat vette kezdetét, amely élére a helyi Kisgazdapárt állt, de a men-

¹⁵ HU-SEL-I.1.q. 50/1946. Az evangélikus püspöki kar miniszterelnökhöz írt levele, 1946. február 23.

¹⁶ HU-MNL-SL-XXIV.1. (28. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. Közellátási szakigazgatási szakszervek, Belügyi igazgatás és rendészet szervei, Soproni Kitelepítési és Telepítési Bizottság iratai, 1945–1948. Házi Jenő: In memoriam! A soproni németek kitelepítésének ügye].

tesítők maguk mögött tudhatták az evangélikus és katolikus egyházat, a városi tanácsot, illetve később a Szociáldemokrata Párt soproni szervezetét is. Az események fontos mozgatói között találjuk Házi Jenő főlevéltárost, a Katolikus Konvent elnökét, a Kisgazdapárt soproni szervezetének vezetőségi tagját, de felsorakoztak melléjük a város országgyűlési képviselői, illetve a város és vármegye főispánja is. Ez az erő próbálta minimális célként a népszavazási területen élő, magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallókat mentesíteni. Ez ügyben több alkalommal jártak a fővárosban, hogy országos, reményeik szerint a végső döntésben meghatározó szerepet játszó politikusoktól valamilyen ígéretet csikarjanak ki, hiszen a legfontosabb döntések nem helyben születtek, hanem a fővárosban, ahol a koalíciós pártok között ekkor már kiélezett harc folyt. Hiába kaptak azonban Nagy Ferenc miniszterelnök részéről többször is ígéretet a magyar nemzetiségűek mentesítésére, illetve az egyéni elbírálásra, az ügyben irányadó, Nagy Imre, majd Rajk László által vezetett belügyminisztérium a kormányfő ígéreteiről nem tudott, a kormányfő pedig tényleges segítséget nem tudott nyújtani, a kitelepítések országosan a régi mederben zajlottak tovább. Csak idő kérdése volt, mikor kerül sor Sopronra. A helyi szinten indított mentesítési kísérletek nem jártak eredménnyel. A város nem kapott külön elbírálást.¹⁷

A kitelepítés

A Náray József által vezetett III. számú kitelepítési kormánybiztosság megérkezése előtt Sopronnak előkészületként több feladatot is végre kellett hajtania. Egyrészt a városnak fel kellett készülnie a több száz fős, külön erre a célra megerősített kormánybiztosság fogadására, elszállásolására és a szükséges infrastruktúra biztosítására. A biztosság a lakosság felmérése miatt összeírást rendelt el, amelyet 1946. április 14–18. között hajtottak végre, a kitelepítendőök vagyonaát leltározták, illetve zár alá vették. Az összeírás elhúzódott, ezért a kormánybiztos Fábján Lajos polgármestert és a városvezetést tette felelőssé. A városvezető választáviratában kifejtette: a munkát nehezítette a városban állomásozó tízezer főnyi szovjet megszálló katonára, továbbá a bombázások miatt sok lakosról nem lehetett megállapítani, hogy hova költözött, „*egy falut zár alá lehet helyezni, de egy várost nem*”, és „*a 12 500 német anyanyelvű közvetlenül is érdekelt abban, hogy az összeírás ne sikerüljön*”.¹⁸

Április 20-án reggelre a kitelepítés gyakorlati végrehajtásához látszólag minden előkészület megtörtént. A város zár alatt állt, életbe lépett a kijárási és szesztilalom, összeálltak a végrehajtáshoz szükséges bizottságok. Valójában azonban a legnagyobb káosz és fejetlenség uralkodott. A városra történetének legtragikusabb időszaka várt, a kitelepítés gyakorlati végrehajtása visszaélések és igazságtalanságok sorozatát hozta. Bár az emberek ezt még nem tudhatták, így is óriási nyugtalanság

¹⁷ Krisch: A hűség „jutalma”... 79.

¹⁸ Uő: A soproni németek kitelepítése... 111.

vett erőt rajtuk. „Ez idő szerint napjaink nem csendesek és nem békeségesek. Szívünk, lelkünk, telve van sok aggodalommal és kétségbeeséssel. A kitelepítés réme, pusztulás fenyegeti egyházmegyénket, és ebben a mi gyülekezetünket is” – olvashatjuk a soproni evangélikus egyházközség egyháztanácsának április 11-i jegyzőkönyvi bejegyzésében.¹⁹ „A kitelepítés bűnös tragikuma a legvégzetesebb esemény hazánk e nyugati végvárának egész történetében” – írta ezekben a napokban Házi Jenő.²⁰

Április 20-án reggel 9-kor, a tervezetthez képest egy napos késéssel, ami tovább fokozta a bizonytalanságot, kifüggesztették az első kitelepítési listát, majd a következő napokon a továbbiakat. Az első szerelvények elindulása csak napok kérdése volt.

A Magyar Kommunista Párt megyei bizottsága április közepén közleményt adott ki a kitelepítéssel kapcsolatban. Ebben követelték a minél gyorsabb végrehajtást, elítélték a „reakciós körök” mesterkedéseit a törvény módosítására, mely alapján különösen a gazdag németeket akarják megmenteni. Elsősorban az ország újjáépítése szempontjából fontos személyeket kell mentesíteni – írták –, ha hűek voltak a magyarsághoz. A kitelepítést a törvény szellemében és emberségesen kell végrehajtani. Az új telepeseket politikai és erkölcsi alapon is felül kell vizsgálni.²¹

A kitelepítés lehetősége különösen súlyosan érintette az evangélikus egyházat, mivel a soproni németek nagy része ehhez a felekezethez tartozott. A rendelet gyakorlati végrehajtása bármikor bekövetkezhetett, ezért az evangélikus lelkészek a veszélyeztetett 86 német és 60 magyar konfirmandust április 25-én megkonfirmálták. Hanzmann Károly és Ziermann Lajos lelkészek így írták le ezt az eseményt: „Délután 6 óraker harangzúgás közt, s óriás néptömeg jelenlétében vonultunk be templomunkba. [...] A leánykák mind fehér, a fiúk mind sötét ruhában. Hatalmas templomunkban zsúfolt embertömeg: ca. 3500-an. [...] Tudok uralkodni érzelmeimen és nem tartozom a síró-rívó, megrikáto papok kategóriájába, de be kell vallanom, hogy ritkán esett oly nehezemre szolgálni, mint ez alkalommal. Evangéliumszerű és alkalomszerű akartam lenni, noha fojtogatta torkomat a fájdalom. Az egész hatalmas gyülekezet is úgyszólván végigsírta 14 perces prédikációt.” Ziermann Lajos esperes a zárszóban Lackner Kristóf, Sopron 16–17. század fordulóján élt polgármesterének egy képére és ennek feliratára hivatkozott: „Mergitur, non submergitur.” (Alámerül, de el nem süllyed.) „Sopron városa és lakossága, a kitelepített és itthon maradt rész, süllyedt, de nem fog elsüllyedni. Isten tesz majd róla.”²² A lelkészek sietsége teljesen indokolt volt, mivel már április 27-én délután elindult az első szerelvény, amely a korábban internált volksbundistákat

¹⁹ HU-SEL-I.1.i. Egyháztanácsi jegyzőkönyv, 1946. április 11.

²⁰ Hanzmann Károly: *Helyzetrajz és adalékok a soproni evangélikus ágostai hitvallású evangélikus egyházközség 1900–1950. évi történetéhez*. I. rész. *A korszak krónikája*. 2000, 207.

²¹ *Új Sopron*, 1946. április 18. 1.

²² HU-SEL-I.1.q. A Soproni Evangélikus Egyházközség iratai, 96/1946. A soproni kitelepítés.

és családtagjaikat szállította, 28-án pedig a német anyanyelvűek bevagonírozása kezdődött meg.²³

A kitelepítésre kerülő emberek hangulatáról és a két pályaudvaron uralkodó elkeseredettségről néhány képet a szemtanúk, Ziermann Lajos és Hanzmann Károly evangélikus lelkészek leírásaiból kaphatunk. A három lelkész (Beyer Pál volt a harmadik) hivatalosan nem kapott engedélyt arra, hogy az állomáson elbúcsúzhassanak híveiktől, és tiszteletükre megszólaltathassák az evangélikus templom összes harangját. Április 27-én, szombaton a két lelkész a GySEV²⁴ pályaudvaron a kijáratnál állva vegyült el a kitelepítendőök között és búcsúzott el tőlük. Másnap a Déli pályaudvar egy mellékvágányán állítottak össze egy 48 vagonból álló szerelvényt. Itt a tiltás ellenére kocsiról kocsira járva búcsúztak el a hívektől. Április 30-án már a harmadik szerelvényt állították össze a győri pályaudvaron, és ekkor is sikerült mindenkitől még a vagonokban elbúcsúzni. A következő alkalommal, május 1-én az evangélikusokat búcsúztató mindhárom lelkészt kitiltotta „egy rendőr hadnagyocská” a pályaudvarról, pedig a vesztőhelyre kísért gonosztevőknek is jár a pap. Ezt a rendőr hamar elintézte és visszaszólt: „*Ez nem vesztőhely.*” A lelkészek azonban nem adták fel, és másnap ismét végig akarták járni a kocsikat. Ekkor egy százados kérte a lelkészek engedélyét. Mivel ilyenekkel nem rendelkeztek, távozásra szólították fel őket. A 72 éves Ziermann csak lassan tudott menni, erre a rendőr a következőket vágta hozzá: „*Ha én 72 éves leszek, odahaza fogok ülni és nem fogok svábokat vizsgálni!*”²⁵

Németh Alajos középiskolai hittanár, helytörténész a kitelepítésről a következőket írta:

„1946. április 20-án megkezdődtek a kitelepítések. Budapestről érkezett tányérsapkás rendőrök bonyolították le nem mindig a legkíméletesebben. Nem csoda. Újonnan toborzott, szedett-vedett népség volt a háború utáni első rendőrség, melynek sem tapasztalata, sem erkölcsi érzéke nem volt ahhoz, hogy emberségesen bánják felebarátaival. Persze, tiszteletreméltó kivételek itt sem hiányoztak. A kitelepülőök névsorát naponta nyilvánosan kifüggesztették a városházán és másutt. Nagy csoportokban és izgatottan olvasták főleg az érdekeltek. Több ezer embert telepítettek ki városunkból. Sok volt a listán a közismert név, régi, tekintélyes soproni családok: intellektuelek, kereskedők, iparosok, altisztek, munkások, de leginkább gazdapolgárok. [...] Nem kis mértékben érvényesült a személyes bosszú is a kitelepítéseknél, továbbá egyéb önző érdekek, mint pl. a kitelepítettek földjeinek és házaik megkaparintása. A kitelepülőök nem sokat vihettek magukkal. Itt kellett hagyniuk jóformán mindent, amihez szívük-lelkük egy életen át hozzánőtt: földet, házat, állatokat, szerzőmokat, templomot, temetőt. A megengedett holmit szekérre rakatták velük, és

²³ Hanzmann: *Helyzetrajz és adalékok...* 209.

²⁴ Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút.

²⁵ Hanzmann: *Helyzetrajz és adalékok...* 209.; HU-SEL I.1.q. A Soproni Evangélikus Egyházközség iratai, 96/1946.

rendőri kísérettel megindultak a vasútállomás felé. [...] Sírástól elfúló hangon búcsúztak többen, amikor rám ismertek. Többen méltatlankodva közölték velem, mennyien lemaradtak a »kiteleplők listájáról«, akik pedig megérdemelték volna, de hát még időben beléptek a kommunista pártba.”²⁶

A kitelepítések megindulásával párhuzamosan külön figyelmet kellett fordítani a hazájuk elhagyására kötelezettek vagyontárgyaira, hiszen ez nemzeti vagyonnak számított, a háború utáni inflációs időkben különösen nagy értéke volt az állatoknak és a gabonának. Április 24-én az áttelepítési kormánybiztos elrendelte a megjelölt vagyontárgyak összeírását. Erre az eddigieknél is nagyobb feladatra a városi és megyei tisztviselőkön kívül tanárokat is igyekeztek kijelölni, ami természetesen nem ment zökkenőmentesen. Az összeíróknak házról házra járva kellett az állatállományt, mezőgazdasági felszerelést, vetőmagot, bort, kerékpárt, rádiót és gépeket összeírniuk. Az elkészült jegyzék egy példányát naponta reggel 8-kor Sántha Ferenc aljegyzőnek kellett átadni, aki egyben átnyújtotta az újabb összeírandók jegyzékét. A másik példányt a Községi Földigénylő Bizottság kapta meg, hogy az állatokról és a vetőmagról gondoskodni tudjon. Az állatokon kívül a szekeret, kocsit, talicskát, kézikocsit a Földigénylő Bizottság szedte össze és helyezte biztonságba. A bizottság a pártok küldöttjeiből ún. gyűjtő csoportokat hozott létre, és átvételi elismervény ellenében vette át az állatokat és a felszerelési tárgyakat. Az állatok összegyűjtésére előre nem volt semmilyen terület kijelölve, ami komoly fennakadásokat okozott. Némileg szervezettebb volt a gabona begyűjtése, erre a Festetich majort jelölték ki. A rendőrség a tárolás biztosítására őrszemeket adott, akik időnként strázsáltak az épület előtt, de teljes biztosításra nem volt lehetőség. Gyakran előfordult, hogy a begyűjtő bizottságok nem tudták megmondani, honnan származik a termés. A lopások valószínűleg itt is a tetőfokra hágtak. Az egyéb tárgyakat, mint a járműveket, rádiókat, varrógépeket, fényképezőgépeket, perme-tezőket a rendőrség gyűjtötte össze. A kisebb tárgyakat a városháza padlására hordták, a nagyobbakat az Orsolyita rendház Lehár Ferenc utcai pincéjébe.²⁷

A kitelepítettek bora szintén nemzeti vagyont képezett. Május 18-ig kb. 499 hektolitert gyűjtötték össze az ún. Pfandler pincében. A lefoglalt és eltűnt borkészletnek ennél lényegesen jelentősebbnek kellett lennie, hiszen városszerte beszéltek, hogy illetéktelenek (karhatalmi alakulatok, polgárőrség) is gyűjtötték a bort. Közismert volt, hogy pártok, hatóságok, hivatalok és intézmények is sok borhoz jutottak, a miniszteri biztosság vendéglőknek és más magáncégeknek többször borral fizetett. Náray biztos már a kitelepítést megelőző napokban nyílt rendelet

²⁶ Dr. Németh Alajos: *Sopron könnyes-véres dátumai*. Sopron, 1993, 233–234.

²⁷ HU-MNL-SL-XXI.504. (41. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Polgármesteri Hivatal iratai, 1946. XV. 9/946.].

alapján szállított el borokat. Ezek a visszaélések a városnak súlyos adóbevétel-kiesést jelentettek, amiről a belügyminisztériumnak jelentést is tett a város.²⁸

A kitelepítettek hátrahagyott és lezárt házait ismeretlenek gyakran feltörték. A kitelepítettek a lakásaik, házaik kulcsait az őket a pályaudvarra kísérő rendőrnek adták át, aki azután ezeket leadta a hatóságoknak. Maguk a leltározók is eltulajdonítottak sok mindent, vagy a gazda mentette ki tulajdonát a magyar falvakba, vagy éppen Ausztriába.²⁹

Az igazságtalanságokat fokozta az április 25-i pártközi megállapodás eredményeként megszületett új végrehajtási utasítás. Az új rendelet szerint a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű, nemzethűségüket bizonyítani is tudó személyek kitelepítését fel kellett volna függeszteni, vagyis amiért Sopronban már hónapok óta folyt a harc, végre elérhette volna célját. Az utasítást azonban csak május 7-én foglalták rendeletbe, annak titkossága miatt a közlönyben nem jelent meg, Sopronba pedig csak a kitelepítések befejezése után, június 7-én érkezett meg. A kitelepítések utáni belügyminisztériumi vizsgálat nem talált felelősöket.³⁰

A soproni mentesítők a kitelepítés napjaiban sem adták fel céljukat, vagyis a soproni németek legalább egy részének, a magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallók mentesítését. Április 28-án Vas Károly, a Kisgazdapárt soproni szervezetének elnöke beszámolt pesti útjáról. Emlékiratot juttatott el az angolszászokhoz, melyben a soproni helyzetet mutatta be és kérte segítségüket. Találkozott Varga Béla házelnökkel, aki a következőket mondta neki: *„Hagyjátok kimenni a németeket, mert ott kinn jobb dolguk lesz, mint ebben az országban, mely egy szemétdomb.”*³¹ Május 1-én Vas és Kóczán István főispán utazott ismét a fővárosba. A főispán biztos volt a dolgában, hiszen sikertelenség esetén a lemondását helyezte kilátásba. Házi Jenő ezen a napon a következőket írta le: *„Egyébként reggel értesültem arról is, hogy a két vonatszerelvény elhagyta Ágfalvát, tehát a magyar miniszterelnök nem tudta a szavát megtartani, vagy ő is hazudott? Uramfia, hol vagyunk? Nem a legdurvább kommunista rémuralom ez a kisgazdák statisztálásával? Szégyellem, hogy magyar vagyok!”*³²

A városban többször razziákat tartottak, hogy az illegálisan itt maradókat, illetve a visszaszavargókat kiszűrjék, ilyenkor persze nagy számban fogták el a kitelepítés elől bujkálókat, a Waffen-SS és a Volksbund volt tagjait. A razziák során az embereket éjszaka ébresztették fel, átkutatták a lakásukat és rejtőzködő „svábokat” kerestek. A kitelepítési bizottság karhatalmi alakulatai (700 fő) a május 3-ról 4-re virradó éjszaka különösen nagyszabású razziát tartottak a városban, melynek elsődleges célja a még Sopronban tartózkodó és a kitelepítés hatálya alá eső németek

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Krisch: *A soproni németek kitelepítése...* 90.

³¹ HU-MNL-SL-XXIV.1. (28. d.).

³² Uo.

felkutatása volt. Az eredmény 300 előállítás lett, de nemcsak németeket, hanem csempészeket is sikerült letartóztatni.³³

Május 2-án Vas Károly és a főispán³⁴ is visszatértek a fővárosból, ahol tárgyaltak a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel is. Az összeülő minisztertanács ismét ígéretet tett arra, hogy a magyar nemzetiségűek, ha nincs ellenük más kifogás, maradhatnak. „*Nincs sok bizodalمام ennek respektálásához*” – írta Házi, pedig ezúttal valós ígéretről volt szó. Az új információk szerint a miniszterelnök tényleg mindent elkövet, de két tényező miatt nehéz bármit is elérnie. Az egyik a belügyminiszter, Rajk László hajthatatlansága, aki mögött az oroszok állnak, és akire még Rákosi Mátyáson keresztül hatni akartak, a másik pedig az a félelem, hogy Ausztria felveti Sopron és a népszavazási terület elcsatolásának kérdését, tehát a szomszédos országot befejezett tények elé kell állítani.³⁵

A kitelepítés az ígéretek ellenére a régi mederben zajlott tovább, a kitelepítő vonatok folyamatosan hagyták el a várost. A május 3-i *Soproni Újság*ban Náray a minden lakos életét jelentősen megnehezítő éjszakai kijárási tilalom okait részletezte. A biztos szerint ez mindaddig érvényben marad, amíg a lakosság nem fog fegyelmeltebben viselkedni, ugyanis nemrégiben rendőrgyilkosság történt,³⁶ leégett a Hacker-féle téglagyár, többen agresszíven viselkednek. Aki a kitelepítendő névsorán szerepel és nincs rajta a mentesítettek listáján, az köteles vagonszámért jelentkezni a Pannónia Szállodában, ellenkező esetben a rendőrség állítja elő őket, és büntetésként a bevagonírozáskor nem vihetnek magukkal csomagokat. Egyben felhívta a már bevagonírozottak figyelmét, hogy a vagonokat ne hagyják el, mivel a napokban előfordult, hogy valaki borért ment haza.³⁷ Lehetséges, hogy Náray a Frank család esetére célzott. A családot ugyanis már bevagonírozták a Déli pályaudvaron, de a szerelvény nem indult. Ekkor a család Lajos nevű tagja hazaindult, hogy édesanyjának a pincéjükből egy üveg bort hozzon. A pincejárat viszont már be volt deszkázva, így saját pincéjükbe nem jutott le. Mindezek láttán Frank Lajos „*férfi létére úgy sírt, mint egy taknyos gyerek*”.³⁸

³³ *Új Sopron*, 1946. május 3. 2.; HU-SEL-I.1.q. 96/1946.

³⁴ A főispán április 30-i, a miniszterelnökhöz írt levelében tette szavá a soproni kitelepítés visszасágait. Megjegyezte, hogy olyanok is a listán vannak, akik már évekkel azelőtt meghaltak, viszont több volksbundista is mentesítést kapott. Az észrevételek alátámasztására mellékelte a városi tanács határozatát és a Kisgazdapárt által összeállított névjegyzéket. Feliratában megemlítette a hűsvéthétfőn tartott kisgazdapárti gyűlést is, ami miatt sokan joggal bíztak a mentesítésben. Kérte, hogy a Kitelepítési Bizottság addigi munkáját vizsgálják felül. HU-MNL-SL-XXI.1.b. (7. d.) [Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Főispáni iratok].

³⁵ HU-MNL-SL-XXIV.1. (28. d.).

³⁶ A Nándor fasoron (ma Ady Endre út) április 28-án éjjel egy kitelepítés elől bujkáló legény lelőtte az előállítására küldött két rendőr közül az egyiket.

³⁷ *Soproni Újság*, 1946. május 3. 3.

³⁸ Krisch András: A soproni németek kitelepítése a szemtanúk visszaemlékezései alapján. *Soproni Szemle*, 2006. 4. sz. 418.

Május 7-én elhagyta Sopront a III. számú Kitelepítési Bizottság.³⁹ A még fennálló feladatokat a II. oszlop Balogh Andor vezetésével fejezte be. Náraynak a következő véleménye volt a városról: „Sopron nehéz város, mert ennyi svábmentési akciót, mint Sopronban, még sehol sem tapasztalt.”⁴⁰

Az utolsó listát május 13-án függesztették ki, ez közel 1000 embert érintett. Sopront az utolsó kitelepítési szerelvény május 16-án hagyta el. A Sopronból elűzöttek pontos számát a kitelepítés volumene miatt nagyon nehéz megállapítani. A fennmaradt és sokszor pontatlan listák alapján a városból deportáltak száma 7000 fő körül lehetett. A kitelepítés befejezésével, május 16-án déli 12-kor a II. számú oszlop felelős biztosa, Balogh Andor Kópházán kelt levelében az elrendelt szesztilalmat, az utazási és szabad mozgási igazolványok kiadását, a fegyver-beszolgáltatást és az éjszakai órákra vonatkozó mozgáskorlátozásokat hatályon kívül helyezte.⁴¹

A kitelepítés következményei

A város még messze nem heverte ki a világháború pusztításait, épületei jelentős része még mindig romokban hevert, a háború következtében több ezer polgára menekült külföldre, a szovjet csapatok jelenléte nehezítette a mindennapi életet. A kitelepítés ezt a nehéz helyzetet tovább rontotta. Egész utcák, negyedek haltak ki, ellátási zavarok léptek fel, a hátrahagyott német vagyonszétosztása miatt megromlott a közbiztonság. Ilyen helyzetből indult meg a város évtizedekig tartó újjáépítése.

A kitelepítés első hatásai már májusban érezhetőek voltak. Adót nem fizetett senki, a földeken nem volt, aki dolgozzon, a piacon nem volt áru. A város a csőd szélén állt. A Szent Mihály-templomban május 19-én tartotta Papp Kálmán az utolsó német nyelvű misét. A kitelepítés miatt élelmiszerhiány lépett fel, mivel a Vörös Hadsereg tisztjei a kevés árut az értékesebb osztrák schillinggel vették meg. A tisztázatlan tulajdonviszonyok sem segítették a mezőgazdasági munkák beindulását. Mindez a város lakosságából érthetően nyugtalanságot váltott ki.⁴²

Az elűzések és a magyar nemzetiségűek ezt követő betelepítése nyomán drasztikusan megváltozott a város nemzetiségi és vallási összetétele. Az evangélikus egyházban a kitelepítés hatására csökkenteni kellett a német nyelvű istentiszteletek számát, a német gyermek-istentisztelet megszűnt. Kevesebb tanítóra volt szükség a tanulói létszám jelentős csökkenése miatt, de sokkal kevesebb lett az alkalmazottak száma is, több állást összevontak. Az evangélikus egyházközség elvesztette összes

³⁹ HU-MNL-SL-XXI.504.-XV. 9/1946. (41. d.).

⁴⁰ Új Sopron, 1946. május 7. 2.

⁴¹ HU-MNL-SL-XXI.504.-XV. 9/1946. (41. d.).

⁴² Krisch: A soproni németek kitelepítése... 103.

altisztjét, egyházfikat, az iskolai és pénztári szolgákat, a harangozót és a sírásót.⁴³ A város evangélikusainak aránya 1941 és 1949 között 25%-ról 14%-ra csökkent.⁴⁴

A második világháború után Sopron történelmének új fejezete kezdődött. Az ekkor már hat-hétszáz éve német nyelvű és többségű város, amely egyben a zárt német nyelvterület keleti végét képezte, lényegében magyarrá lett. Míg 1850-ben a lakosság 97%-a volt német, száz évvel később az arányok megfordultak. 1949-ben a város lakosságának már csak 3,6%-a volt német. A kitelepítés során Sopron több ezer polgárának: időseknek, nőknek, gyerekeknek, férfiaknak, egyszóval teljes családoknak kellett néhány óra alatt összecsomagolniuk és elhagyniuk azt a várost, ahol őseik már több száz éve éltek. Az évtizedekkel később hazalátogató németek elérzékenyülve keresték fel elvett házukat, hogy legalább rápillanthassanak, ha már becsöngetni nem mindig volt bátorságuk. Sokan, főleg az idősebb emberek a számukra idegen Németországban nem találták helyüket, mivel nem tudtak a szerezett szőlőbe járni dolgozni, nem ihatták kedvelt borukat a pincében.

Komoly sebet kapott a több évszázados hagyományokkal rendelkező szőlőtermelés. A kitelepített németek helyére érkező magyarok elsősorban földművelők voltak, akik nem értettek a borgazdasághoz. Számosan közülük az ölükbe hullott vagyont, illetve gazdaságot nem becsülték meg, csupán felélték a készleteket. Mások viszont hamar munkába álltak és megkezdték a termelést, aktívan hozzájárultak az újjáépítéshez. A kevés itt maradt német lakosban évekig élt a félelem az újabb kitelepítéstől. Sokan szöktek haza Ausztriából vagy Németországból és bujkáltak hetekig, hónapokig ismerősöknél, rokonoknál, mivel a házukban már mások laktak. A bujkálóknak tartaniuk kellett a rendőri razziáktól, hiszen ha megtalálják őket, akkor komoly bajba kerülhettek volna.

A kitelepítettek kezdetben bíztak a gyors hazatérésben. Az indulás előtti pillanatokban még gyorsan megöntözték virágaikat, megetették az állatokat, majd megindultak a pályaudvarra. Útközben még visszaintegettek a szomszédoknak, ne aggódjatok, hamarosan hazatérünk – gondolták. Sokan értéktárgyaikat, értékeesebb gazdasági felszerelésüket elrejtették a gazdasági épületben, vagy elásták. A kitelepítés után még évekkel is mendemondák keringtek a városban elrejtett, elásott kincsekről.

A kitelepítettek a visszaemlékezők szerint az első években gondolkodás nélkül hazatértek volna. Aztán ahogy telt-múlt az idő, kezdték őket új hazájukban is elfogadni, mivel észrevették, hogy szorgalmas emberekről van szó, akik alaposan kivették részüket a szintén romokban heverő Németország újjáépítésében. A magyarországi politikai helyzetről érkező egyre rosszabb hírek is segítették a kinti beilleszkedést.

A kitelepítés után előfordult olyan eset is, ami korábban elképzelhetetlen volt, hogy magyar telepes és német gyerekek verekedtek össze az utcán. Konfliktus

⁴³ Uo. 105.

⁴⁴ 1949. évi népszámlálás. 9. *Demográfiai eredmények*. Budapest, 1950, 324.

azonban nemcsak németek és telepések között volt, hanem a lakásínségben szenvedő Sopron magyar lakosai is visszatetszéssel nézték, amint az újonnan érkezők rövid időn belül ingatlanokat kapnak. A német nyelv használata teljesen az otthon falai közé szorult vissza, ott is csak óvatosan és halkán mertek németül beszélni az emberek. Sok idős kitelepített soha többet nem akart Sopronba visszatérni, hiszen teljesen jogosan úgy gondolták, hogy őket innen kegyetlenül elüldözték. Mások viszont elérzékenyülve, sírva tértek haza.

A soproni németiség kollektív büntetése különösen igazságtalan, hiszen polgárosodott rétegei nélkül 1921-ben a népszavazás során a terület nem maradhatott volna Magyarországnál. „Hálából” őket huszonöt évvel később elűzték. Hiábavalónak bizonyultak a helyi szinten megindított mentesítési kísérletek, a soproni németiség nagyobb csoportjait nem lehetett megmenteni. Kivételek persze voltak, hiszen a Sopron melletti Brennbergbányán dolgozó bányászok megmenekültek, ugyanígy egy-egy iparág nélkülözhetetlen munkásait is lehúzták a listáról.

Az országos földbirtokreformmal kapcsolatban már a kitelepítésekkel egy időben megkezdődött a német vagyon kiosztása a magyar betelepülőknek. Mivel a telepések többnyire nincstelen vagy szegény rétegekből érkeztek, a város újjáépítését nemhogy támogatni nem tudták, még ők szorultak Sopron támogatására, amint az egy közgyűlési jegyzőkönyvben olvasható. Sopronban a Községi Földosztó Bizottság végezte a hátramaradt ingatlanok kiutalását. Itt is gyakoriak voltak a visszaélések, a tagok sokszor a legszebb házakat maguknak utalták ki, sokat számított a „sógorság, komaság, párttagság”. A bizottság időnként látványos keretek között osztotta ki a városi színházban az új tulajdonosoknak a birtokleveleket. *„A közönség, főleg az érdektelen kíváncsiskodók csak azért nem fakadtak hangos nevetésre a sok ostoba frázis hallatára, mert nem volt bátorságuk hozzá”* – írja szemtanúként Németh Alajos középiskolai hittanár. Az itt maradt földeken olyanok szüreteltek és arattak, akik soha nem dolgozták meg ezeket a földeket.⁴⁵

Az itthon maradhatott soproni németek fenyegetettség-érzése 1946 tavasza után sem szűnt meg, bár további kitelepítésekre a városban már nem került sor. Az elűzések során sok esetben családokat szakítottak szét, a találkozások a később a vasfüggöny mögé zárt városban sokáig szinte lehetetlen volt. A Sopronban maradtak még a '60-as években is csak úgy tudtak a kitelepített rokonokkal pillanatokra találkozni, ha kimentek a Batsányi utcai vasúti sorompóhoz és a Bécs felől lassan közlekedő vonat felhúzott ablaka mögött utazónak integettek. Hamarosan viszont újabb „találkozásra” nyílt lehetőség, hiszen a Deutschkreutz felé közlekedő vonat visszafelé tartó útján a rokonok ismét láthatták egymást. A Németországban született generációknak Magyarország, az őseik földje sok esetben turisztikai célponttá zsugorodott.⁴⁶

⁴⁵ Dr. Németh: i. m. 234.

⁴⁶ Krisch: A hűség „jutalma”... 83.

ANDRÁS KRISCH

THE “REWARD” OF LOYALTY

The expulsion of the Germans from Sopron, 1946

In 2021, we commemorated the 100th anniversary of the plebiscite in Sopron and the 75th anniversary of the expulsion of the Germans from Sopron. This paper describes the latter sequence of events, the path to the expulsion and the consequences that still affect us today. After the Second World War, the Hungarian government's deportation decree declared collective guilt for the entire German population of the country. In Sopron, a local movement was immediately launched to rescue at least some of the Germans living in the town, but these attempts at exoneration proved futile. The collective punishment of the Germans in Sopron is particularly unjust, since without its civilised strata, the area would not have remained with Hungary in the 1921 referendum. In “gratitude” they were expelled twenty-five years later. For the generations born in Germany, Hungary, the land of their ancestors, in many cases reduced only to a tourist destination.

A BUKOVINAI SZÉKELYEK KÁLVÁRIÁJA SÁNTHA MENYHÉRT TOLLÁBÓL

Nagyanyám hagyatékát rendezve találtam rá egy kézzel írott füzet fénymásolatára, melyben ükapám testvére, Sántha Menyhért írta le a bukovinai magyarok történetét az 1764-es madéfalvi veszedelemtől 1972-ig. Harminckilenc oldalon keresztül olvashatjuk egy olyan személy feljegyzéseit, aki átélte eme kis népcsoport legzivatárosabb éveit: a 20. század első felét. 1901-ben született, visszaemlékezéseit tehát idős korában írta, mint mondja, „*hogy gyerekeim és unokáim előtt keserű történelmünk feledésbe ne menjen.*”

Sántha Menyhért a bukovinai Istensegítsen látta meg a napvilágot.¹ Tízen voltak testvérek, közülük ő volt a hatodik. Megszokott volt a nagycsalád: neki is nyolc gyermeke született, akik közül hárman ma is velünk vannak. 1926-ban kötött házasságot Győrfi Erzsébettel. Bácskában Bajsán laktak, majd 1945-ben a Tolna megyei Majosra telepítették őket, itt élt 1980-ban bekövetkezett haláláig. Unokája, Sántha Ilona így emlékezik rá: „*Nagyapám szikár, magas ember volt, magas homokkal, és még magasabb intelligenciával. Egyszerű parasztember letére több nyelvet is beszélt az anyanyelvén kívül, kötelező volt az »oláh«, de szerét ejtette némi orosz nyelvtudásnak is... hogy volt-e köze ennek a ragadványnevéhez, nem tudom, de ott, Istensegítsen s később Majoson is »Vaszilka Menyár« vagy »Vaszi Menyár« néven is emlegették.*² *Konok, makacs, állhatatos természete és igazságszeretete miatt felnézték rá az emberek. Nem sokat szólt, de ha igen, annak súlya volt!*”³

A bukovinai magyarok története Madéfalván kezdődött, Sántha Menyhért is itt kezdi az elbeszélést. Az 1764. évi mészárlás után a menekült székelyek Moldvában leltek menedékre, ahonnan néhány évvel később betelepültek Bukovinába, amit 1774-ben szereztek meg az osztrákok. Mártonffy Mór irányításával öt székely falu épült fel: 1776-ban Istensegits és Fogadjisten (románul Țibeni, illetve Iacobesti), 1785-ben Hadikfalva és Józseffalva (Dornești, Vornicenii Mici), utolsóként, 1786-ban pedig Andrásfalva (Măneuți). Népeiségük katolikus volt, egyedül Andrásfalván

¹ Ugyanitt született néhány évvel később a bukovinai székely fafaragó, Lőrincz Imre, akinek terjedelmes visszaemlékezését még a rendszerváltás előtt adta ki a Magvető Könyvkiadó. Lőrincz Imre: *A bukovinai Istensegíttől a völgyégi Majosig*. Budapest, 1986 /Tények és tanúk/.

² Istensegits különböző részein több Sántha nevű személy is lakott, akiket ragadványnevekkel különböztettek meg egymástól: Sántha (Hámbár) János, Sántha (Burukoj) Salamon stb. Vö. Sebestyén Ádám: *A bukovinai székelység tegnap és ma. A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig című könyv átdolgozott és kibővített kiadása*. Szekszárd, 1989, 181–192.

³ Sántha Ilona szíves közlése.

volt református közösség is.⁴ Közigazgatásilag Radóchoz (Rădăuți) tartoztak. Andrásfalván, Hadikfalván és Istensegitsen a Szucsáva (Suceava) vize folyik át.

A saint-germaini békeszerződés 1919. szeptember 10-i aláírása után a terület Romániához került, és a székelyek helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. Minden erővel be akarták őket olvasztani a románok közé, ezért a nyelvüket is betiltották. Ők viszont ragaszkodtak kultúrájukhoz, ehhez pedig egyedül az tűnt járható útnak, ha betelepülnek Magyarországra.⁵ A második világháború idején dr. Németh Kálmánnak, Józseffelva plébánosának végül sikerült elérnie, hogy az öt falu lakossága átköltözzön az „anyaországba”. 1941 tavaszán Délvidéken kapták meg a dobrovoljácok, azaz a szerb telepések földjeit, összesen huszonnyolc településre osztották szét őket. Ám 1944 őszére itt is rosszra fordultak a dolgok, a jugoszláv partizánok előretörése miatt több falu lakossága is északra menekült. Köztük Sántha Menyhért családja is. A bukovinai székelyek csak 1945-ben találták meg végleges otthonukat, nagyrészt Tolna és Baranya megyékben.⁶

Mindig is csodálattal töltött el, hogy a bukovinai székelyek mennyire ragaszkodnak gyökereikhez, mennyire fontos nekik a múlt és a hely, ahonnan jöttek. Nyolcvan éve telepítették le őket Magyarországra, ám napjainkban is folyamatosan szerveznek zarándokutakat az ősi földre, és versenyekkel, bálokkal, búcsúkkal őrzik hagyományaikat. A Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége mellett községi szintű egyesületek is tevékenykednek. Nem beszélve a könyvkiadásról: még mindig folyamatosan jelennek meg bukovinai székely témájú művek. Vannak képeskönyvek, mesekönyvek, történelmi áttekintések, napjainkban pedig Rudolf László családfakutató jelenteti meg sorra kiadványait, melyekben falvakra lebontva olvashatók az anyakönyvi adatok: segítségükkel bárki nekiállhat megrajzolni a családfá-

⁴ Sántha Alajos: *Bukovinai magyarok*. Második kiadás. Csátalja, 2009, 56–59.

⁵ A bukovinai magyarok két világháború közötti helyzetéről lásd Seres Attila: A romániai Országos Magyar Párt és a bukovinai székelyek politikai megszervezése, 1926–1927. *Kisebbségkutatás*, 2009. 3. sz. 453–464.

⁶ A délvidéki, majd a dunántúli betelepítés gazdag szakirodalmából lásd Gombos György: Bukovinai székelyek letelepítése Bácskában. *Láthatár. Kisebbségi Kultúrszemle*, 1941. 8. sz. 189–194.; Szabados Mihály: Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 1941. 9. sz. 169–181.; Ósy-Oberding József: A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. *Agrártörténeti Szemle*, 1967. 1–2. sz. 183–192.; A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Budapest, 1984 /Nemzetiségi Füzetek 6./; Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes: Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945). In: *A Völgyesség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történetiszkonferencián*. Szerk. Szita László – Szóts Zoltán. Bonyhád, 1991, 129–139.; Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001/Ősz, 141–187.; Seres Attila: Bukovinai székelyek a Bácskában. Iratok a Szent László Társulat levéltárából 1942–1944. *Limes. Tudományos Szemle*, 2009. 3. sz. II. rész, 155–176.; *Bukovinából Bácskáig. Az áttelepülés krónikája*. Horváth József fényképalbuma. Szerk. Rudolf László. Budapest, 2011.

ját. Ezekből már három kötet elkészült, Istensegíts és Hadikfalva egyelőre várat magára.⁷

Pedig ha a dolgok mélyére ásunk, szembetűnik, hogy nem magától értetődő ez a székely öntudat. Hiszen alig több mint tizenháromezren települtek át 1941-ben, és miután megtalálták végső otthonukat, nem az volt a jellemző, hogy egymás közt házasodtak. Mihályi Pál könyvében példaként hozza, hogy a fogadjisteniek összesen csak mintegy hat-tíz „tisza” székely házasságot kötöttek a háború után.⁸ Gyermekük így már csak félig székelyek, napjainkra pedig ez az arány tovább csökkent. Így valójában lehetetlen megmondani, hogy ma hányan vannak. Léteznek családok, ahol kezdettől fogva arra nevelik a gyermekeket, hogy nagy hangsúlyt kap a bukovinai székely eredet, mások pedig már nem tartják fontosnak, hogy beszéljenek róla. Éppen ezért az egyesületekben, a különféle rendezvényeken is nagyrészt az idősebb nemzedék van jelen, amelynek tagjait még arra nevelték, hogy őrizzék a hagyományokat. Mi történik, ha ők sem lesznek már velünk? Fogják folytatni e munkát a fiatalok, akik már csak negyed- vagy nyolcadrészt székelyek?

Alig vannak már közöttünk olyan személyek, akikről első kézből ismerhetjük meg a bukovinai magyarok történetét. Ezért tartom elengedhetetlenül fontosnak a megjelent könyveket, ezért publikálom Sántha Menyhért kéziratát is: mert a szájhagyomány mellett egy idő után csak az írott szó és a történelmi források maradnak, amelyek segítenek megismerni őseinket – ezt a kis népcsoportot, amely annyi nehézség árán végre otthonra lelt itt, Magyarországon.

*

A visszaemlékezést szöveghűen, a mai helyesírási szabályok szerint közlöm, ugyanakkor meghagytam a tájnyelvi sajátosságokat. A hibás vagy értelmezhetetlen szavak, mondatrészek után szögletes zárójeles felkiáltójeleket tettem, a tárgyi tévedéseket lábjegyzetben korrigáltam. A történelmi kontextus jobb megértése végett a forrást magyarázó lábjegyzetekkel láttam el. A mai Magyarország határain kívül eső földrajzi nevek hivatalos elnevezését is megadtam, a szövegben előforduló fontosabb szereplőkről pedig rövid életrajzokat készítettem.

⁷ Rudolf László: *Bukovinai székely családok. Józseffelva*. Bátaszék, 2008; Uő: *Bukovinai székely családok. Andrásfalva*. Budapest, 2017; Uő: *Bukovinai székely családok. Fogadjisten*. Bátaszék, 2018.

⁸ *A fogadjisteni székelyek földönfutásának története*. Összeáll. Mihályi Pál. Baja, 1999, 37.

DOKUMENTUM

Sántha Menyhért: A bukovinai székelyek kálváriája

Itt szeretném dióhéjba foglalva megírni a madéfalvi veszedelemtől napjainkig, vagyis 1764-től 1972-ig a [bukovinai] székelyek szomorú sorsát. Följegyzésekből, szájhagyományból és visszaemlékezésből, mely kalandos sorsnak jómagam is résztvevője voltam. Elhatározásomra az késztetett, hogy gyerekeim és unokáim előtt keserű történelmünk feledésbe ne menjen. De beszéljen a történelem.

1763-ban Mária Terézia osztrák császárné⁹ idejében felállították a székely határőrezredekét és a székelységet állandó katonáskodásra kényszerítették. Ami a székelyek körében óriási ellenállásba ütközött.¹⁰ Ebbe belemenni nem voltak hajlandók, ellenben készek voltak az osztrák katonai parancsnoksággal e kérdés végett tárgyalásba bocsátkozni. Így gyűltek a székely vármegyék vezetői össze Madéfalván, hogy másnap, 1764. január 6-án a katonai parancsnokságon e kényes ügyről tárgyaljanak. Az osztrákok megneszelték a székelyek szándékát, és hajnali 4 órakor titokban a falut körülzárták és ágyútűzet zúdítottak rá.¹¹ Az álmából fölriadt nép nem tudta, hogy mi történik. Pánik keletkezett, sírás, jajgatás, eszeveszett szaladgálás, a katonaság kit hol meglátott, irgalmatlanul lekasabolta. Reggelre 400¹² halott volt az áldozat. És megindult a még életben maradtok után a vadászat. A nép pedig menekült az erdőbe télvíz idején, hegyen-völgyön át Moldvába, otthagya házat, földjét és minden vagyonát örökre. A moldvai fejedelem szívesen fogadta a menekülteket, talán az is közbejárt, hogy a felesége magyar volt, név szerint Csatári Erzsébet. Akit a török szultán elraboltatott és a háremhölgyeinek főnökévé akarta tenni, mert komolyan beleszeretett. De a fejedelemasszony hallani sem akart erről, mondván, inkább meghalok, de a férjemet nem tagadom meg. A szultán haragra gerjedt, és azt mondta, legyen az ön kívánsága, fejét vétetem! Csak egyre kérem felségedet, ha meg kell hálnom, hajfürtömet küldje vissza férjemnek. Ha csak ez a kívánsága, ám legyen, megteszem. És le is fejeztette, haját pedig a vajdának elküldte. A vajda a felesége tiszteletére pedig Bukovinában kolostort építtetett, és felesége hajfürtjeit a kolostor templomhajójában üvegszelencében helyez-

⁹ Mária Terézia (1717–1780): Magyarország és Csehország királynője, Ausztria uralkodó főhercegnője, német-római császárnő.

¹⁰ A székely és román határőrezredek szervezését 1762 áprilisában kezdték el, teljhatalmú királyi biztossá Adolf Nicolaus Buccow tábornokot nevezték ki. A székelyek azonban tömegesen tagadták meg az összeírást, és nem voltak hajlandók felesküdni. Azt követelték, hogy állítsák vissza régi szabadságjogaikat, ne vigyék ki őket az országból, és saját tisztjeik alatt katonáskodjanak.

¹¹ Siskovics József altábornagy 1764. január 7-én hajnalban a Carato alezredes parancsnoksága alatt álló, mintegy 1300 főnyi seregével megtámadta a Madéfalván gyülekező székely ellenszegülőket és vérfürdőt rendezett a fegyveres ellenállást nem tanúsító nép között. Több száz embert mészároltak le.

¹² A madéfalvi emlékmű felirata szerint kétszáz.

tette el, ami még a mai napig is ott van a szucevicai¹³ kalugyer¹⁴ kolostor templomában.¹⁵ A Moldvába menekült székelyek egy része letelepedett Tatroson¹⁶ és a többi, szanaszét már ott lakó csángók közé. Itt sínylődték két éven¹⁷ át 1776-ig. 1775-ben Bukovinát a török szultán Mária Teréziának ajándékozta, mivel Galíciával határos volt, és Galícia már az Osztrák Birodalom tartománya volt.¹⁸ Bukovina egy különálló hercegség volt, melynek a területe 10 471 négyzetkilométer.¹⁹ A tatárdúláskor elnéptelenedett, olyannyira, hogy az osztrák kormány betelepítési akcióhoz fogott. Ahová vittek ruténokat, lengyeleket, németeket és mindenfajta népeket. És ekkor született meg az a gondolat, hogy a Moldovába menekült székelyeket valamilyen módon ki kell hozni. Ennek a végrehajtására a császárnő személyesen bízta meg gróf Hadik András tábornokot.²⁰ A tábornok magához rendelte páter Mártonfi Mórt,²¹ az ezred papját, és utasítást adott neki, hogy szőlővenyigevásárlás címen menjen át Moldvába, és a bemenekült székelyeket gyűjtse össze titokba és hozza ki Bukovinába. Azért kellett titokban dolgozzon, mert nyíltan a moldvai hatóságok nem engedték volna ki a székelyeket. Nehéz volt Mártonfi Mórnak eredményt elérni, mert még csak két éve [!] telt el azóta, hogy az osztrákok

¹³ Románul: Sucevița.

¹⁴ Kalugyer = görögkeleti szerzetes.

¹⁵ A szerző által leírt fenti történet valótlan. A sucevițai kolostort valójában a 16. század végén építette a gazdag moldvai bojárcsalád, Movilă. Tagjai közül Ieremia Movilă két ízben volt Moldva fejedelme (1595–1600; 1600–1606). 1587-ben feleségül vette a magyar nemesi családból származó Csomortány Erzsébetet, aki férje 1606-ban bekövetkezett halála után fiai trónutódlásáért harcolt. 1616-ban török fogságba került, és 1620 után hunyt el Konstantinápolyban. (Csomortány Erzsébet életének regényes történetét lásd C. Gane: *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Vol I. Iași, 1971, 139–168.) Az 1710-es évektől a török fennhatóság alatt álló két román fejedelemség – Moldva és Havasalföld – élére a szultán már nem a román bojárok közül nevezett ki fejedelmeket, hanem a konstantinápolyi görög tisztviselői karból válogatott, akiket ottani lakhelyük, a Fanar városnegyed után fanariótáknak neveztek. Igen gyakran váltogatták egymást, a kérdéses időszakban Grigore Callimachi (1761. május – 1764. március) volt Moldva fejedelme.

¹⁶ Folyó Moldvában, románul: Trotuș.

¹⁷ Tizenkét évig.

¹⁸ A Habsburg Birodalom Bukovinát Abdul Hamid török szultántól szerezte meg 1774-ben. Az addig Moldva északi részét alkotó terület 1786-ig katonai közigazgatás alatt működött. Ebben az évben önálló területként Galíciához csatolták, központja Csernovic (ukránul: Чернівці, románul: Cernăuți) lett. A közigazgatás 1849-es újjászervezését követően koronatarományként (Kronland) igazgatták.

¹⁹ Más adatok szerint hozzávetőleg 10 444 négyzetkilométer. Gatti Beáta: *Emlékezet, örökség, identitás: bukovinai székelyek néprajzi, kulturális antropológiai vizsgálata*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program, 55.

²⁰ Hadik András (1710–1790): hadvezér, császári- királyi tábornagy, a bécsi Udvari Haditanács elnöke, Erdély kormányzója. A magyar telepesek behívását báró Splényi Gábor, a tartomány első kormányzója kezdeményezte.

²¹ Mártonfi Mór Antal (1739–1794): minorita plébános.

földönfutóvá tették ezt a népet, és most menjenek megint a karmaik közé, erről hallani sem akartak. De győzött a nyomorúság, a hazátlanság és a sok jó ígéret, annyira, hogy a végén mégis csak beleegyeztek. Csoportonként felhúzódtak Bukovina határára, s egy éjszaka átléptek az ígéret földjére: 1776-ban Radóctól²² 8 kilométerre a Szucsáva²³ folyó bal partján. A tatárok által elpusztított község helyére telepedtek le, amelyből nem volt egyéb maradvány, mint egy templom csonka maradványai. De azon a nyáron borzalmasan megáradt a folyó, és nem mertek ott maradni, följebb húzódtak egy kis emelkedőre, s ott tanácsot tartottak, hogy hol állapodjanak meg végérvényesen. Ekkor pedig előlépett Kajtár Albert,²⁴ egy 96 éves öreg bácsi, aki két menyével és az unokáival volt, mert mind a két fiát az osztrákok lelőtték Madéfalván. Térdre borult és a két kezét az égre emelve azt mondta, Uram teremtőm ne engedd, hogy fáradt, öreg testemet még tovább kelljen hurcolnom, mert már tovább nem bírom. Édes Istenem segíts meg, segíts meg Istenem. Ekkor azon a helyen meg is állapodtak, itt rakták le a falu alapjait, és a falunak Istensegítség nevet adtak, amely 150 éven keresztül hivatalosan is Istensegítség néven szerepelt, egészen az 1918. évi háborús összeomlásig. A mérnökök fölmérték a falu helyét, egy nyílegyenes utcával 82 családnak 82 hold házhelyet, amelynek később mind a négy sarkára ház épült, ahogy a nép szaporodott. Így aztán 400 négyszögöles házhelyek alakultak ki, és három utca lett párhuzamosan 3 kilométer hosszúságban. Minden család kapott 36 kataszteri hold földet, és a község tulajdonába helyeztek 1000 hold erdőt, amely később rablógazdálkodás folytán kipuштult és legelő lett belőle. Aminek így is a juh- és szarvasmarha-tenyésztés terén nagy haszna volt a lakosságnak. Istensegítstől délre hat kilométerre szintén így alakult Fogadjisten, és ezzel a két községgel megkezdődött a Bukovinába telepített székelyek sajátos élete. Utána 1784-ben és 1785-ben, vagyis 18²⁵ év múlva telepítette gróf Hadik²⁶ Hadikfalvát, Andrásfalvát, Boldogfalvát és Magyarfalvát.²⁷ A két utóbbit nemsokára fölszívta a többi község és megszűntek. A négy község Radóc várostól keletre 4, 5 és 7 kilométerre, a város környékén helyezkedett el, ahol egy kis Székelyföld alakult ki.

²² Románul: Rădăuți.

²³ Románul: Suceava.

²⁴ Helyesen: Kajtár Lőrinc.

²⁵ Helyesen: nyolc.

²⁶ Hadik András.

²⁷ Mártonffi Mór valójában 1776-ban jött száz családdal Moldvából Bukovinába, ők alapították Istensegítset és Fogadjistent. A bécsi udvar az 1780-as években kezdte jobban szorgalmazni a betelepülést, 1784-ben általános kegyelmet kaptak azok, akik Moldvából oda költöztek. Megegyeztek a moldvai fejedelemmel, hogy a katonaszökevényeket ki kell adniuk, ezért osztrák tisztek járták a falvakat, és minden magyart válogatás nélkül összeírtak. 1784-ben ismét Moldvába küldték Mártonffit, egyrészt, hogy szőlőtőkéket vegyen, másrészt, hogy meggyőzze a magyarokat, jöjjenek Bukovinába. Akciója sikeres volt: megalakult Andrásfalva, Hadikfalva és Józseffalva.

József császár²⁸ idején települt Józseffalva, távol, 50 kilométerre délre a többi községtől. Aminek meg is volt a hátránya, mert jobban ki voltak téve a veszélynek az idegen néptengerben, az elsüllyedés jobban fenyegette őket, mert távol voltak a többi falutól. Az utóbbiak, különösen az andrásfalviak között, nem csak székelyek voltak, hanem a már előbb Moldvába menekült magyarországi katonaszökevények is keveredtek közéjük. Mint például az Ömböliek. Alátámasztásom az is igazolja, hogy a Székelyföldön Ömböli nevezetűek nincsenek.

Telepítés után az osztrák állam ellátta a telepeseket a legszükségesebb gazdasági felszereléssel, és lassan megindult az élet a többi nemzetiségekkel együtt békében. Komolyan [!] súrlódás a nemzetiségek között soha nem volt, mert Bukovina olyan volt, mint egy nemzetközi kis állam, a sok fajta népből összeállítva. A hivatalos nyelv a német volt, de a németek sem voltak kiváltságosak, aki kihágást követett el, a németet is egyformán büntette a törvény. A községek lakosai szaporodtak és fejlődésnek indultak. [!] Minden községben iskolákat és templomokat építettek. A Szent László és a Szent István társulat²⁹ látta el iskoláinkat magyar tanítókkal és tankönyvekkel, ugyanazok a tankönyveink voltak 150 éven keresztül, ami Magyarországon is volt.³⁰ Egészen 1914-ig, vagyis az első világháború kitöréséig. Időközönként minden községből vittek egy pár jobb tanuló gyereket ösztöndíjasként Budapestre a Szent László társulat patronálása mellett. És így aztán minden községnek saját született papjai és tanítói is lettek. Minden község iskolája több száz példányos könyvtárt állított föl, ahol a lakosság megtalálta a szórakozására szükséges történelmi regényeket, meséket, a magyar nemzet történelmét stb. Mezőgazdasággal foglalkozott mindenki és állattenyésztéssel. Teltek az évek nagyobb esemény nélkül zárt egységben, nem keveredtek el semmilyen nemzettel. Ha idegen nemzetiségű került a faluba az elmagyarosodott, a jobb módú gazdák román és rutén pásztorgyerekeket fogadtak föl jószágaik mellé, kiknek túlnyomó része elmagyarosodva örökre ott maradt. A szomszéd uraságnak a lakosság a birtok után robotot kellett csinálnon, [!], annyira sanyargatta a népet, hogy az egyik istensegítsi gazda³¹ keservében gyalogszerbe elindult Bécsbe a császárhoz. El is jutott, és bepanaszolta Volánszki³² József földbirtokost.

²⁸ II. József (1741–1790): magyar és cseh király, német-római császár, Ausztria uralkodó főhercege, német király.

²⁹ Az 1861-ben alakult egyházi jótékonyági szervezet, a Szent László Társulat legfőbb célkitűzése a történelmi Magyarország keleti és délkeleti határai mentén elterülő peremvidékek magyar eredetű katolikus szórványainak magyar anyanyelvű egyházi gondozása és az ehhez szükséges segélyprogram koordinálása volt.

³⁰ A Szent László Társulat hazatelepítésükig a szíven viselte a bukovinai székelyek sorsát – noha az első világháború után nem sok mindent tehetett az érdekükben. Segített fenntartani a magyar kultúrát, rendszeresen küldött könyveket, gondoskodott a helyiek tanítatásáról, valamint pénzügyi segélyeket is küldött.

³¹ Sebestyén Ádám szerint Makrai Péternek hívták. Sebestyén: i. m. 36.

³² Helyesen: Wolansky.

Ferenc József³³ meghallgatta, és az uraságot magához rendelte kihallgatás végett. Az uraság el is indult négyes fogatával, de Lemberg³⁴nál tovább nem mert menni, és ott megmérgezte magát. Így szabadult meg a lakosság a sanyargatástól.³⁵ Utána egy kissé nyugalmasabb idő következett, aztán jött a 48-as szabadságharc. A cári csapatok községeink szomszédságában vonultak át, hogy az osztrák császárnak³⁶ segítséget nyújtsanak a magyar szabadságharc leverésében. A székelyek vérző szívvel figyelték az eseményeket, de más egyebet nem tehettek. A szabadságharc elbukott, a bujdosóknak helyet [!] Józseffalván bújt el Druzsbátzki György³⁷ regiment páter, [!] aki Lembergől a Lenkey-huszárok³⁸ hazaszöktetésében kivette oroszlán-részét, és ezért a szabadságharc bukása után jelenlétén kívül³⁹ halálra ítélték. Az 1864-es⁴⁰ kiegyezéskor amnesztiát kapott, de Józseffalvát soha el nem hagyta többé.

Időközben a székelység úgy elszaporodott, hogy már szűk kezdett lenni a hely. 1883-ban, amikor Magyarországon a Dunát szabályozták,⁴¹ Bukovinában is kubi-kusokat toboroztak a Bánságba Székelykeve⁴² környékére, azzal a céllal, hogy az árterületen nyert földeket telepítés céljára, aki ott részt vesz, [!] ki fogják osztani azok részére. Ennek a lebonyolítására a magyar kormány Odesacki⁴³ Arturt bízta meg. A falvak lakossága úgy felkavarodott, [!] hogy mindenki menni akart, felbomlott a nyugalom, mert mindenkiben szinte ösztönösen élt az a gondolat, hogy Bukovina nem örökös hazánk, és előbb vagy utóbb nekünk innen alkalomadtán haza kell, hogy menjünk. Olyanoknak éreztük magunkat, mint az apa és anyátlan gyermekei a nemzetnek, aki a magyar nemzet keblén nem csünghetett és anyatejet

³³ Téves, mivel minden bizonnyal II. József uralkodása (1780–1790) idején történt ez eset.

³⁴ Ma: L'viv, Ukrajna.

³⁵ Bukovinában különösen sokat szenvedtek a székelyek az igazságtalan robottól, ezt csak 1848-ban szüntették meg.

³⁶ I. Ferenc József (1830–1916): osztrák császár, magyar és cseh király.

³⁷ Druzsabáczky György (1813–1897): katolikus pap. Részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, osztrák fogságba esett, majd először Istensegíts, utána pedig Józseffalva papja lett.

³⁸ Lenkey-század: a Galíciában állomásozó 6. Württemberg magyar huszárezred egyik százada, amely 1848. május 28-án Fiáth Pompeius főhadnaggyal megszökött. A szökött huszárok visszavitelével megbízott Lenkey János (1807–1850) százados a parancsot megszegve nem az állomáshelyére vezette a 130 huszárt, hanem Körösmezőn át Máramaroszigetre, ahol felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak. Lenkeyt 1849-ben tábornokká léptették elő, a szabadságharc leverését követően az aradi vár börtönében halt meg.

³⁹ Azaz távollétében.

⁴⁰ Helyesen: 1867-es.

⁴¹ Az Al-Duna szabályozásának tervét Vásárhelyi Pál készítette el még az 1830-as évek első felében, de a tényleges munkálatokra csak 1891–1898 között került sor.

⁴² Székelykeve (szerbül: Skorenovac) ma Szerbiához tartozik.

⁴³ Odescalchi Arthur (1837–1925): császári és királyi kamarás, honvéd katonatiszt, országgyűlési képviselő, ő vezette a bukovinai székelyek 1883-as al-dunai hazatelepítési akcióját.

nem élvezhetett, tápszerekkel nevelkedtünk. Ezen érzelmek hatására kavardott fel a nép, hogy mindenki menni akart. Egyik gazda aztán megkérdezte az uraktól, hogy mondják meg, mindnyájan el kell-e menjünk? Amire azt felelték, hogy emberek arra vigyázzanak, hogy a magyar tulajdon magyar kézen maradjon. Aki megértette, az le is mondott a menésről, de sokan már úgy rá voltak készülve, [hogy] semmi áron lebeszélni nem lehetett. Elpocsékolták földjeiket, házaikat és útra keltek az ezer kilométeres útnak [!] kocsikkal, annyian hogy a faluk majdnem kiürültek. Odaérve sátrakat állítottak föl és abban laktak, éjjel a békák meglepték őket, és erre fel úgy megundorodtak, hogy sokan ősszel a semmire visszamentek Bukovinába. Ahol aztán megkezdődött az otthagytott vagyonok visszaperelése. De sokan nem kapták vissza se házukat se földjüket, s így sokan koldusbotra jutottak. Akik ott maradtak a Bánságban, azokat letelepítették Székelykeve, Kevevára,⁴⁴ Sándoregyháza⁴⁵ és Hertelend⁴⁶ telepekre. Így is annyian ottmaradtak, hogy négy település lett belőlük, úgy mint Székelykeve, Keveháza,⁴⁷ Sándoregyháza és Hertelend.⁴⁸ Később megint tömeges telepítés történt az 1910-es években⁴⁹ Déva,⁵⁰ Hunyad,⁵¹ Csernakeresztúr,⁵² Gyorok,⁵³ Marosludas,⁵⁴ Szentgyörgy⁵⁵ és Kalánra.⁵⁶ [!]

Így érkezett el az első világháború, amelyben szintén nagy-nagy emberi veszteségek érték a székely falvakat. De a harmincas években már nem lehetett hiányt venni észre, a nép szaporodott, pótolta a hiányokat. Az 1918-as összeomlaskor a Népszövetség Bukovinát Romániához visszacsatolta,⁵⁷ és ezzel új szakasz kezdődött. Még egy pár évig normális volt a helyzet, aztán kezdett zavarodni, [!] a volt frontviselt

⁴⁴ Kevevára (szerbül: Kovin) ma Szerbiához tartozik.

⁴⁵ Sándoregyháza (szerbül: Ivanovo) ma Szerbia területén fekszik.

⁴⁶ Hertelendfalva (szerbül: Vojlovica) ma Szerbiához tartozik.

⁴⁷ Kevevára.

⁴⁸ Az Al-Duna mentén létrehozott telesfalvakba néhány hónap leforgása alatt mintegy négyezer székely költözött le Bukovinából.

⁴⁹ De már korábban is. A földművelésügyi minisztérium telepítési akciójának keretében hozták létre a gyoroki (1883), dévai (1888–1892, 1810), vajdahunyadi (1892), vicei, magyarnemeyei (1900), marosludasi (1905), sztrigyszentgyörgyi és csernakeresztúri (1910) „csángó”, vagyis bukovinai székely telepeket. Vincze: i. m. 143–144. A bukovinai székelyek 1914 előtti migrációjára vonatkozóan lásd még Foki Ibolya – Solymár Imre – Szóts Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Szekszárd, 2000.

⁵⁰ Déva (románul: Deva), a romániai Hunyad megye székhelye.

⁵¹ Vajdahunyad (románul: Hunedoara), város a romániai Hunyad megyében.

⁵² Csenakeresztúr (románul: Cristur) ma a romániai Hunyad megyében található.

⁵³ Gyorok (románul: Ghiorok), falu Romániában, Hunyad megyében.

⁵⁴ Marosludas (románul: Luduş), város a romániai Maros megyében.

⁵⁵ Sztrigyszentgyörgy (románul: Streisângeorgiu), a romániai Hunyad megyében található település.

⁵⁶ Pusztakalán (románul: Călan), város Romániában, Hunyad megyében.

⁵⁷ Bukovinát az 1919. szeptember 10-én aláírt saint-germaini békeszerződés csatolta Romániához.

katonaköteleseket behívták katonának, Csernavitzban⁵⁸ felállították a bukovinai ezredet, amelynek egy zászlóalja Radauban⁵⁹ volt. A háborút viselt katonák kezdtek lázongani, hogy nem ismerték el [!] Romániát, még a románok is. Addig szervezkedtek, amíg megegyezésre jutottak egyik napon, hogy este takarodó után mindenki ruhástól feküdjön le, s miután a tisztek kivonulnak a kaszárnyából, egy gépfegyvert a kaszárnya emeletének ablakába helyeznek, és az volt a jel, hogy egy sortüzet amikor leadnak, feltörik a fegyverraktárat, felfegyverkeznek, és Csernovicból egyenesen Radócra mennek, az ottani zászlóaljat is bekapcsolják, és kikiáltják Bukovina függetlenségét. De fejtellenül ment az egész. Kimentek az állomásra miután jól fölfegyverkeztek és lefoglaltak egy személyvonatot, s kényszerítették a vonatvezetőt, hogy vigye el őket Radócra. A vonatvezető nem mert ellenállni, és elindultak Csernovictól Radóciig, 71 kilométer, volt idő leteleponálni, hogy addig Radócon fegyverezzék le a katonákat, habár erre nem is volt szükség. Az állomásokra előre telefonáltak, hogy siklassák ki a vonatot, de nem merték megtenni sehol. A fegyveres katonákkal szemben, [!] de nem is volt szükség, mert aki ahogy a saját állomására ért, leszállt fegyverestől és elment haza. 24 óra múlva jöttek is a csendőrök és visszavitték őket az ezredhez, ahol aztán megindult a nyomozás és kihallgatás, hogy ki volt a kezdeményezője az egésznek. Jöttek a kínzások és verések, úgy, hogy sokan bele is pusztultak a sok verésbe. A többi kezdeményezőket [!] pedig életfogytiglani börtönre ítélték. Mivel Románia a halálos büntetést [!] megszüntette, így halálos büntetést nem lehetett alkalmazni.⁶⁰ S az egész történetért [!] a magyarságot szerették volna felelőssé tenni, holott benne volt minden nemzetiség. Utána az elítéltek amnesztiát kaptak. De minden politikai jogtól megfosztva szabadlábra helyezték [őket]. Bukovina ezredét feloszlatták, és többé bukovinai Bukovinában nem szolgálhatott katonaságot [!] egész a harmincas évekig. Ekkor aztán jöttek a politikai harcok, kormánybukások három-négyhavonként sorjában.⁶¹ Ami megszülte az általános sovinizmust.⁶² [!]

Iskoláinkban beszüntették a magyar nyelvet, gyerekeink csak román nyelven tanulhattak.⁶³ Megtanultak írni-olvasni, de ebből nem értettek semmit. Egy magyar iskolát végzett tanítónk volt, Hadikfalvi István,⁶⁴ akinek mindig az első osztályt adták. Mert ezekkel a kicsikkel volt a legnagyobb probléma. Egy tanítónak mindig nehéz volt egy kis tudást énemből beléjük csöptetni [!] a kicsikbe, még az

⁵⁸ Csernovic.

⁵⁹ Radóc.

⁶⁰ Csak a békeidőben elkövetett bűncselekményeket nem lehetett halállal büntetni.

⁶¹ Ez nyilvánvaló túlzás, az „ifjúliberális” Gheorghe Tătărescu például közel négy évig, 1934–1937 között megszakitás nélkül kormányfő volt, igaz, több kormányt is alakított.

⁶² Az 1930-as években – Európa több országához hasonlóan – Romániában is előretört a szélsőjobboldal, elsősorban a legionárius mozgalom, azaz a fasiszta jellegű Vasgárda.

⁶³ A két világháború között a bukovinai székely falvakban csupán a református egyház andrásfalvi elemi iskolájában taníthattak magyarul. Vincze: i. m. 145.

⁶⁴ Brendján István tanító Istensegítsen.

anyanyelvükön is, Hát [még] akkor, ha nem szabad anyanyelvükön még hozzájuk sem szólni. Mert a román tanítók mindig hallgatóztak az ajtaján, hogy nem-e [!] beszél a gyerekekhez magyarul, [és] ha egy szó is elesett, [!] már küldték a titkos jelentést a tanfelügyelőségre. Ahonnan természetesen figyelmeztetést kapott. Miután mindenképpen el akarták tiporni a nyelvünket, burkolt ellenintézkedéshez folyamodtunk. Hadikfalvi István tanítóval megalakult egy 100 tagból álló dalárda, amelynek a működési engedélyét meg is adták, színdarabokat adtunk elő és énekes ünnepélyeket rendeztünk. S hogy a hatóságot is kielégítsük, román darabokat is adtunk elő. De [ez] nem sokáig tartott, mert az engedélyt megvonták, azon a címen, hogy az egész nem egyéb, mint egy irredenta mozgalom. [!] Ekkor aztán az egyház kebelébe bújtunk [!] mint egyházi dalárda. Az iskolából, amelyet őseink építettek, kiebrudaltak. Részt vettünk istentiszteleteken és temetéseken, ahol már a hatóság nem mert megakadályozni. Senkitől sehonnan nem várhattunk semmi támogatást, az erdélyi székelység távol volt, és talán nagyban [!] nem is tudták rólunk, hogy ezek [!] is székely csoport, az idegen háborgó tengeren most folytatja élet-halál harcát a megmaradásáért. Az elnyomás olyan méreteket öltött, hogy már az ember ha kiment a falujából, nem lehetett megmukkani sem magyarul. Hazátlan bangyinák,⁶⁵ az Ural mögött a helyetek,⁶⁶ ha román kenyeret esztek, románul beszéljete! Vad barbár fajzat, aki nyers húst eszik és embervért iszik, a pofája széles, mint a tatárnak, a bajusza hosszabb, mint a huszárnak, ezeket ki kellene mind irtani. Panaszra nem volt hová menjünk, ki is tudott volna törődni velünk, amikor az erdélyi magyarságnak is megvoltak a gondjai.

1939-ben áldozócsüörtökön⁶⁷ a józseffalvi tüzeset aztán világgá repítette bukovinai létezéseinket. [!] Percek alatt érkezett a hír, hogy Józseffalva nem létezik. Földig égett minden, a házak fából voltak és még az alapkövek is szétrobbantak, száraz szél fújt, a falu végén az első háznál a gyerekek tüzet raktak a csűrbe⁶⁸ és az épület felrobbant, és pont hosszában érte a falut, és 40 perc alatt már csak a romok voltak. Még a tűzoltófecskendő is bent égett, meg sem lehetett közelíteni. Másnap a három nagyközségben gyűlést hívtak össze és megkezdték a gyűjtést, ki mit tudott adni, felajálni, [!] terményt vagy ruhaneműt? Mindegy volt, 25, 30 kocsi indult útnak falunként. Kolozsvárról pedig megérkezett egy mérnök, és kezdték tárgyalni a falu újjáépítését. Egy mérnököt kiküldték Dániába títustervekért, mert az volt a cél, hogy egy mintatelepet építenek a falu helyére. Minket pedig felkértek egyheti társadalmi munkára, kocsikat és gyalogosokat egyaránt, egy hétig ott maradtunk társadalmi munkára. És amikor haza akartunk menni a hét letelte után,

⁶⁵ A „jött-ment magyarok” román gúnyneve.

⁶⁶ Utalás a magyarok ázsiai származására.

⁶⁷ 1939. május 18-án.

⁶⁸ Németh Kálmán visszaemlékezése szerint Ilie Berár román gazda kukoricát pattogatott gyerekek ebédre a csűrben, itt keletkezett a tűz. Németh Kálmán dr.: *Százezer szív sikolt*. Második kiadás. Putnok, 2006, 209.

megkérték a további maradásra, hogy a magyar testvérek által gyűjtött pénzt ne kelljen idegeneknek adni. Így aztán még ottmaradtunk egy hónapig. Megkezdődtek a vályogvetések és elkezdődött az építkezés, először az istállókat építették föl. A község újjáépítésének céljára megindultak a küldemények pénzben meg anyagban. Ami a politikai [!] község részére érkezett, azt lefoglalták a románok részére. Mert 40 román család is tűzkárosult volt. Ezután a kezébe vette a gyűjtést [Németh] Kálmán,⁶⁹ és mindenfelé értesítést küldtek, hogy minden ajándékot névre szólóan a megadott gazdák címére küldjenek. Így aztán elestek a románok mindentől. Szucsáváról kiszállt a prefektus⁷⁰ és azt mondta Németh Kálmánnak, a józseffalvi plébánosnak, hogy szeretnék megforgatni egy bajonettet a szívedben. Miért prefektus uram? – kérdi a pap, – hát még azt kérdezed? A magyar lakosságna még a marháik is palotát kapnak, és a románok kényszerbódékban kénytelenek lakni. Elvetettétek a két nép között az örökös gyűlöletet, gondolod, hogy jó lesz így? Már bocsánat prefektus uram! Én az egész ország román lapkiadó vállalatainak elküldtem a segélykérő értesítést, és ezidáig 44 lej érkezett, tehetek én róla? 44 lejből talán csak nem képzeli el prefektus, hogy ennyi pénzen is lehet építkezni. Mi amiből építkezünk, azt nekünk az erdélyi magyar testvéreink küldték és gyűjtötték. Csak nem gondolja prefektus, hogy amit nekünk ajándékoztak, azt tovább ajándékozzuk másoknak, azt hiszem tisztán és érthetően beszélek. A prefektus óriási méregbe gurult és felugrott a hintóba, és azt kiáltja vissza Németh Kálmánnak: irredenta barbár társaság, majd megigyátok [!] ennek a levét. Az építés vezetőit nagyon megdöbbenette a megye főnökének brutális kijelentése. És kezdték latolgatni, hogy talán jobb is volna beszüntetni az építkezést, az itt elhangzottakból semmi jóra nem lehet következtetni. Ezt a népet fel fogják morzsolni. Ki kell innen emelni őket. Vagy Erdélybe? Vagy Magyarországba? [!] Tovább az építést nem folytatjuk, be is szüntettek mindent, és a még meglévő pénzt kiosztották a gazdáknak. Németh Kálmán pedig kiment Magyarországba tapogatózni, hogy volna-e valamilyen módja annak, hogy ez a nép hazatérjen.

Eközben a román hatóság kiadott egy rendeletet, hogy aki 1942.⁷¹ február 28-áig optál,⁷² semmi korlátozás nélkül elhagyhatja Romániát,⁷³ el is indult egy-két

⁶⁹ Németh Kálmán (1897–1966): erdélyi magyar római katolikus pap, 1932-től 1941-ig Józseffalva plébánosa. A bukovinai székelyek hazatelepítésének egyik szervezője és irányítója. Az 1940-es évek második felében az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le.

⁷⁰ Prefektus = a megye élén álló kormány megbízott.

⁷¹ Helyesen: 1941.

⁷² Az Észak-Erdélyt Magyarországnak visszajuttató 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés határozata 3. és 4. pontja értelmében az észak-erdélyi románoknak, valamint a dél-erdélyi magyaroknak jogukban állt a román, illetve a magyar állampolgárság javára optálni. Ezt hat hónapi határidőn belül teheték meg, a távozásra további egy év állt rendelkezésre. Ingóságukat magukkal viheték, akárcsak az ingatlanok értékesítéséből befolyt pénzt.

⁷³ A román belügyminiszter 1940. november 14-én kelt rendelete felhívta a magyarok figyelmét, hogy 1941. február 28-ig jelentkezzenek a hatóságoknál és optáljanak a magyar állampolgárságért.

család, semmi papír nélkül is, a határon átengedték. Akkor aztán a bukaresti magyar követség hazatérő igazolványokat adott ki, és megindult a tömeges kivándorlás.⁷⁴ Magyarországon pedig menekülttáborokat állítottak fel az ország különböző helyein. Németh Kálmán pedig működésbe lépett, Budapesten a magyar kormánnyal felvette a kapcsolatot és előterjesztette a bukovinai székelyek sorsát. [!] Ekkor aztán felállították a hazatelepítési kormánybiztosságot,⁷⁵ amelynek az élére Bonczos Miklós államtitkárt nevezték ki.⁷⁶ Így aztán Németh Kálmán vele folytatta meg [!] a telepítés kérdéseit. A székelység pedig tömegesen megindult haza és jöttek át a határon. Otthagyva házáat, földjét, mindenét. Úgyannyira, hogy a magyar kormány a Keleti pályaudvaron menekültügyi irodát kellett felállítson. Hogy legyen egy hivatalos szerv, aki [!] fogadja és az elhelyezésükről intézkedik a minden nap érkező újabb és újabb csoportokról. [!] Eközben a telepítési kérdés nagyon lassan és vontatottan haladott. [!] Csak jóindulatú ígéretések voltak mindenütt. Olyan kijelentés is hangzott el az egyik államtitkártól, hogy minek veri a kormány a fejét [!] ezzel, hiszen nem is tudnak magyarul, aztán még ennél is nagyobb volt [!] az, amikor ifjú Horthy Miklós⁷⁷ azt kérdezi, hogy hol is van az a Bukovina? Ez aztán nagy butaságra vallott. Egy kormányzónak a fia még ennyit sem tud. Németh Kálmán pedig kilincselte tovább. Kihallgatáson jelent meg a miniszterelnökségen, a minisztertanácson, a felsőházban és a képviselő gyűlésen. [!] Olyan megrázó beszédek tartott, hogy még a kőszívű emberek is meglágyultak. [!] Segítséget kérek és újból segítséget, 16 ezer szerencsétlen és hazátlan embernek az életéről van szó. Kegyelmes uraim, segítsenek! Azon [!] tárgyaltak, hogy Fejér megyébe kellene letelepíteni [őket], de senki nem volt hajlandó a birtokából felajánlani. Bonczos Miklósnak is ott volt birtoka, ő sem ajánlott föl, és a máséhoz nem mert nyúlni.⁷⁸ Így aztán csak késett minden. Németh Kálmán pedig más

Ezzel a magyarok minél nagyobb számú önkéntes távozását szerették volna elérni. A rendeletről a bukovinai székelyeket is tájékoztatták a rădăuți-i városházán kifüggesztett hirdetéssel.

⁷⁴ A romániai magyarok – köztük a bukovinai székelyek – tömeges menekülése már a második bécsi döntést követő napokban megindult.

⁷⁵ Az ország területére érkezett nagyszámú, főleg dél-erdélyi magyar menekült ügyeinek intézése végett 1940. október 11-én Bonczos Miklós belügyi államtitkár vezetésével megalakult az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság. Bonczos feladata volt a bukovinai székelyek hazatelepítésének előkészítése és végrehajtása is.

⁷⁶ Bonczos Miklós (1897–1971): Csongrád vármegyei főispán, országgyűlési képviselő, belügyminisztériumi, majd igazságügyi minisztériumi államtitkár, 1944-ben belügyminiszter. Ugyanezen év decemberében elhagyta Magyarországot és Argentínában telepedett le.

⁷⁷ Ifjabb Horthy Miklós (1907–1993): Horthy Miklós kormányzó és Purgly Magdolna legkisebb gyermeke. Diplomata, bankigazgató, a magyar felsőház tagja. 1944. október 15-én a németek elrabolták és foglyul ejtették, majd 1945 májusában az amerikai csapatok kezére került. 1947-ben kivándorolt Brazíliába.

⁷⁸ Születtek olyan elképzelések is, hogy a bukovinai székelyeket a Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdélybe, a Szamos völgyébe kéne telepíteni, erősítendő a Székelyföld és a Partium közötti vékony magyar etnikai folyósót. Egy másik terv szerint a Szatmárnémeti és Nagykároly környéki

eszközökhöz folyamodott. Megjelent gyűléseken, főiskolákon, egyetemeken, összejöveteleken és munkások körében. Úgy felkorbácsolta a főváros lakosságát, hogy tüntetéseket rendeztek a minisztériumok előtt, és követelték a kormánytól a bukovinai székelyek hazatelepítését. A dolog oda fajult, hogy Németh Kálmán már nem kívánt egyén lett Budapesten, ami kitűnik az alábbi sorokból. A Nemzeti Bank vezérigazgatója⁷⁹ jó barátja volt, és meghallott egyet-mást a titkokból. Egyik napon levelet intézett hozzá, fölszólította, [!] hogy tudomást szerzett arról, hogy a kormány el akarja raboltatni az okmányait, amelyekben a sok ígéretések voltak papírra fektetve. Kálmán, írta, az okmányaidat hozd ide a Nemzeti Bank páncélszekrényébe megőrzés végett. Félték, hogy nehogy átadja az ellenzéknek, aminek meg is volt az alapja. Mert az ellenzék föl is kapott egy felhívást, [!] hogy adja át az okmányait, és 24 óra alatt a kormány meg lesz buktatva, s utána a hazatelepítés úgy fog menni, mint a karikacsapás. Így Németh Kálmán nagyon veszélyes helyzetbe került. Mint ő mondotta, az okmányokat nem adom ki a kezemből, még az életem árán sem. S hogy megszabaduljanak tőlem, miben telik? Egy világvárosból eltűnni egy embernek, elfognak és egy nagy követ a nyakamba kötnek, kivisznek a Margit hídra és beledobnak a Dunába. Ki tudja meg, hogy hová lett Németh Kálmán? Soha még híreket se fogja tudni senki. Kedveseim! Azért mondom el ezt nektek, hogy ha mégis eltűnnék, tudjátok meg, hogy meghaltam értetek.

Közben aztán a honvédség elfoglalta Jugoszláviától Bácskát, és a szerb telepeket kiűrítve szorítottak helyet nekünk.⁸⁰ S bevágtak bennünket a tűzfészekbe, s ekkor aztán megindították a Bukovinából való hivatalos kitelepítést.⁸¹ Mielőtt az első transzport elindult volna, az egész falu lakossága proszekcióval⁸² kimentek [!] a

román telepesfalvakban helyezték volna el őket. A bukovinai székelyek nagy többsége azonban inkább az ország belsejében, színmagyar vidéken szeretett volna letelepedni.

⁷⁹ Lehetséges, hogy a szerző Baranyai Lipótra, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökére gondol.

⁸⁰ 1941. április 11-én Magyarország csatlakozott a náci Németország Jugoszlávia elleni támadásához, és visszafoglalta Bácskát, a baranyai háromszöget, Muraközt és a Muravidéket. Ezt követően a magyar kormány elfogadta Werth Henrik vezérkari főnök azon javaslatát, hogy a bukovinai székelyeket a Bácskából eltávolított szerb telepesek, az ún. dobrovoljacok helyébe telepítsék

⁸¹ 1941. május 11-én írták alá a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló magyar–román megállapodást, amelynek értelmében ugyanezen év május–júniusában összesen 3279 (más adatok szerint mintegy 2900) bukovinai székely család, azaz 13 200 fő települt át a Bácskába, az onnan eltávolított szerb telepesek helyébe. Az egyezmény, ellentétben a magyar kormány eredeti elképzeléseivel, nyitva hagyta az áttelepülés vagyoni jogi kérdéseinek rendezését. Az áttelepülők eladott ingóságokból kétezer lejt hozhattak magukkal, az ezt meghaladó összeget a bukaresti magyar követségnél helyezték letétbe. A megállapodás megtiltotta egyebek mellett a gazdasági felszerelések, a gabona, takarmány, az ígás- és haszonállatok, valamint a nagyobb mennyiségű élelmiszer kivitelét. Lehetővé tette viszont, hogy a magyar kormány megbízottai a helyszínen irányítsák a telepítés munkálatait. Hivatalos román adatok szerint az áttelepültek után több mint 12 ezer hektár föld és több mint kétezer ház maradt vissza, ami továbbra is az ő tulajdonukat képezte. Vö. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Budapest, 2013, 145–146.

⁸² Helyesen: processzióval, azaz ünnepi körmenetben.

temetőbe és elbúcsúztak [!] a halottaiktól. Apáink[tól], dédapáinktól, akik ott alusszák örök álmaikat, s páter Mártonfi Mórtól, aki 175 évvel ezelőtt ennek a községnek lerakta az alapját,⁸³ aki haláláig el sem hagyott, 175 évig őrizte a népét, s most nem a mi hibánkból, hűtlenül el kell hagyjuk. Drága atyánk, bocsáss meg és nyugodj békében. Józseffalva lakossága pedig elbúcsúzott páter Druzbácki Györgytől, aki az 1848-as szabadságharc idején Lembergől a Lenkey-huszárok hazaszöktetését elősegítette, a szabadságharc leverése után pedig ezért, jelenlétén kívül [!] halálra ítélték, Józseffalvára menekült a székelyekhez. Az 1867-es kiegyezés után amnesztiát kapott, de a falut többé el nem hagyta. Ott nyugszik a templom kerítésében, [!] béke poraira. Így tért haza 175 év múlva a bukovinai székelység, nyelvileg teljesen megmaradva a székely tájszólással. De nem így a ruházkodás terén. A székelyföldi ruházkodási típus [!] teljesen elmaradott. És kialakult egy teljesen új bukovinai sajátos székely öltözet, amelyet nem hordott semmifajta nemzet. Így aztán megindult gyors ütemben a hazatelepítés, mert a németek meg a románok fel voltak készülve a Szovjetunió megtámadására. Csak éppen arra vártak, hogy az utolsó magyar vonat is elhagyja a hadikfalvi állomást.⁸⁴ Ahogy kigördült a vonat az állomásról,⁸⁵ rögtön dörögni kezdtek az ágyúk, és ezzel kitört Románia és Németország részvételével a Szovjetunió elleni háború. Amely annyi keserűséget és szenvedést hozott az egész Európára. De hogy meg ne feledkezzek egy elképzelhetetlen dologról, kénytelen vagyok említést tenni [róla]. A menekült székelyek csak két évig tartózkodtak Moldvában, és utána kikerültek Bukovinába a Monarchia területére. Ahol határzárlat soha nem volt. Több mint valószínű, hogy mindenkinek maradtak ott rokonai. Nem is beszélve az ott hagyott vagyonaikról. Hogy hogyan szakadott [!] minden érintkezés meg az anyaországgal, a Székelyfölddel? Soha senki vissza nem járt. És így idővel feledésbe ment minden, úgyszólván, hogy senki még azt sem tudta, hogy melyik faluból származik! A gyors ütembe [való] kitelepítés miatt Szegeden kellett egy-két napot várni, amíg a honvédség és a csendőrség helyet nem ürített. [!] Aztán levittek az egyik szerb telepre és behelyeztek a lakásokba. De milyenbe? Vasárnap délben szállták meg a csendőrök a falut, és 15 percet adva [!] nekik, hogy csomagoljanak és mindenki jelenjen meg a Kultúrház előtt. Aki pedig szökni próbál, irgalmatlanul lelövik. Így aztán elképzelhető, hogy a lakásokban mi volt. Az asztalokon a félben hagyott délebédek, a teknőkből a tészta kifolyva és visszasüppenne. Mondható, hogy hajmeresztő látvány tárult elénk. S az ember önkéntelenül megrázkódik ezen látottakon, szinte rosszul eső érzés fogott el mindanyiunkat, hogy idehoztak. A szerbeket pedig

⁸³ Istensegíts 1776-os alapításától nem 175, hanem 165 év telt el.

⁸⁴ A Szovjetunió megtámadása és a bukovinai székelyek áttelepítése között valójában semmiféle összefüggés nem volt.

⁸⁵ 1941. június 21-én, másnap Németország megtámadta a Szovjetuniót. A támadáshoz június 22-én Olaszország és Románia is csatlakozott, Szlovákia, Horvátország és Finnország pedig valamivel később. Magyarország 1941. június 26-án lépett be a Szovjetunió elleni háborúba.

leszállították Újvidékre és át akarták tenni őket Szerbiába, de a német katonai parancsnokság nem engedte be. Így azután táborokba helyezték egy pár napra, s utána elengedték [őket], hogy menjenek, amerre akarnak.⁸⁶ Azok pedig a telepek körül lévő szerb tanyákon helyezkedtek el, és onnan figyeltek minket, hogy mit csinálunk. Az odaérkezés utáni napon megérkezett Bonczos államtitkár egy pár főtiszttel és azt mondták, hogy drága székely testvérek most már elérkeztek az örökös hazátokba, áldjon vagy verjen a sors keze, itt örökre élnetek és meghalnotok kell. Kétmillió magyar szurony véd meg beneteket, foglaljátok el ezt a szent földet, kezdjétek hozzá az élethez.⁸⁷ Igen, hozzá is fogtunk, s három év alatt olyan eredményeket értünk el, hogy a szomszéd uraság is csodálkozott. A Bukovinából hozott pénzét mindenki beleverte a lakások tatarozásába, melléképületek építésébe, valamint jószágállomány beszerzésére.

Mígnem aztán a sztálingrádi vereség után,⁸⁸ 1944-ben megindult a lavina. A románok kiléptek a háborúból,⁸⁹ és megindult a dicső német hadsereg úgynevezett tervszerű visszavonulása, persze hanyatt-homlok, ész nélkül. A háború szele megérkezett, menekültek a bánáti svábok, két-háromszáz kocsi. Végláthatatlan sorokban, a háború már magyar földön folyik. Bizonytalanná vált a mi sorsunk is. A szomszéd község már elmenekült.⁹⁰ Egyik este összejöttünk és megbeszéltük, hogy az éjszaka mindenki csomagoljon, és reggel az egész telep indulunk, [!] úgyhogy senki le ne maradjon, akinek nincs fogatja, azt felosztjuk a többihez, és egyszerre indulunk az egész, [!] 1944. október 9-ikén reggel elindultunk.⁹¹ Ki tudja merre, merre visz a végzet. A nagyobb községekben mindenütt konyha volt felállítva a sváb menekültek részére a magyar belügyminisztérium terhére, de nekünk nem adtak sehol semmit. A német katonaságtól nem tudtunk haladni, még az utakról is leszorítottak. Így érkeztünk Bajára, ahol két éjjel kellett álljunk, a németek nem engedtek előre a komphoz. Amíg el nem jött egy csendőrszázados és nagy nehezen utat nyitott, így jutottunk el a komphoz, átkeltünk aztán a Dunán, és irány nem tudjuk merre, csak mentünk előre Bonyhád felé. A svábok a kapuikat lezárták előttünk, nem fogadtak éjszakára sehol be. Az utak szélén kiálltunk az árokba. Így

⁸⁶ A dobrovoljácok többségét a háború végéig internálótáborokban tartották.

⁸⁷ A beszéd teljes szövege: Sántha: i. m. 133-134.

⁸⁸ A sztálingrádi csata valójában 1942. augusztus – 1943. február között zajlott le.

⁸⁹ 1944. augusztus 23-án I. Mihály román király a hadsereg és az ellenzék támogatásával letartóztatta Ion Antonescu marsallt és kormányának kulcsbembereit, hadat üzent Németországnak és átállt a szövetségesek oldalára.

⁹⁰ A közeledő front, a feszült politikai helyzet, a visszatérő szerb telepesek és az egyre élénkülő szerb partizántevékenység miatt kezdődött el a menekülés. A M. Kir. Kiürítési Kormánybiztosság 1944. szeptember 17-en kiadott rendeletében kezdeményezte a térség részleges kiürítését, majd 1944. október 6-án elrendelték a teljes kiürítést.

⁹¹ A következőkben leírt történet nem az egész bukovinai székelységre vonatkozik. Nem együtt ment a több mint 13 ezer ember, a huszonnyolc bácskai falu külön-külön szervezte a menekülést. Ez Sántha Menyhért és falujának története.

érkeztünk meg Bonyhádra, de amerre haladtunk, mindenütt sváb és sváb. Nem tudtuk elképzelni, hogy mi van, tulajdonképpen hol van Magyarország, hogy is hagyták meg Trianonban ezt a területet, hiszen itt valóságos Germánia van. Magyarországra svábis. [!] Aztán Bonyhádon megkaptuk az irányítást Somogyba Böhönye községbe, s elindultunk, estét érve Majoson⁹² nem fogad be senki, megyünk tovább Nagymányokra, ott sem fogadtak be, így aztán Mányokon túl az országút árkában voltunk kénytelenek meghálni, most váltunk tényleg földönfutóvá. Az októberi deres éjszakákat az utak szélein tölteni a sok kisgyerekkel együtt. Így érkeztünk meg Dombóvárra október 15-én, amikor Horthy⁹³ bement a kapitulációt.⁹⁴ Azon tanácskoztunk, hogy valamire jólesne félrevonulni az országról, mert megindulnak a németek menekülni, és eltipornak az utakon. Mégis lassan elérkeztünk Kaposvárra. S továbbra is azon tűnődünk, hol van tulajdonképpen Magyarország? Mert Bajától még magyar falut nem értünk, sváb itt minden, talán még a levegő is. Kaposváron valami nagyon nagy lehangoltságot vettünk észre, különösen a katonatiszteken, olyan lehorgasztott fővel járt-kelt mindenki, hogy észre kellett venni, hogy itt valami nagy baj történt. De nem sokáig tűnődhetünk, mert mindjárt meg is tudtuk, hogy a háború folyik tovább, mert átvette a kormányzást a háború 24. órájában egy agyalágyult emeletes marha, Szálasi Ferenc.⁹⁵ A leglaikusabb ember is belátta, hogy itt sosem lehet győzelemről [szó], amikor a német hadsereg ezer kilométerekről vonul fejteltenül vissza, elhagyva fegyverzetét és minden felszerelését. S akkor előáll egy rangéhes hülye, Szálasi, akinek a nevéhez fűződik a főváros romba döntése. És az a sok szerencsétlen katona, aki belátta, hogy nincs semmi értelme, hogy most a végén meghaljon, és mégis meghaltak, mert aki meglógott, azt mind lelövette. Amikor aztán a bitófa alá került, még észnél sem volt, úgy kellett odavonszolgák. Aki valami történelmi igazságért kerül a bitófára, büszkén állnak [!] oda, mint az aradi tizenhárom vértanú, mert tudták, hogy az igazságos ügyért készek meghalni. De Szálasi mint a nép elárulója gyáván, csúszva ment, mint egy megalázott vadállat, úgy húzták a bitófa alá. Pedig egyszeri felakasztás nagyon kevés volt ahhoz, hogy megbűnhődjék azért a bűncselekvéseiért, amit elkövetett az egész magyar néppel szemben, fel kellett volna húzni legalább tízszer! Aztán Kaposvárról elindultunk, estére elértünk

⁹² Majos 1973 óta Bonyhádra tartozik.

⁹³ Horthy Miklós (1868–1957): politikus, altengernagy, az Osztrák–Magyar Monarchia flottájának utolsó főparancsnoka, 1920–1944 között Magyarország kormányzója.

⁹⁴ A magyar fegyverszüneti delegáció Horthy Miklós nevében 1944. október 11-én, Moszkvában aláírta az előzetes fegyverszüneti megállapodást. Az október 15-ére időzített átállási kísérlet azonban meghiúsult. Ezt követően Horthy német nyomásra lemondott az államfői posztról, és átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, aki az utolsó percig kitartott a németek, illetve a háború folytatása mellett.

⁹⁵ Szálasi Ferenc (1897–1946): politikus, katonatiszt, a szélsőjobboldali Nyilaskeresztes Párt vezetője, 1944. október 16-a és 1945. március 28-a között Magyarország nemzetvezetője. 1946-ban a budapesti népbíróság halálra ítélte és ugyanazon év március 12-én kivégezték.

Nagybajomba, de ott is minden kísérletünk hiábavalónak bizonyult, mert ott sem fogadott be senki, az Isten csűrje alatt háltunk, a mennybolt csillárjainak fénye alatt dideregve és fázva, mint a cigányok. Másnap megérkeztünk Böhönyére, szintén estére. Jelentkeztünk a bírónál elszállásolás végett. De a felesége szóhoz sem akart engedni, hogy már nyakig van menekültekkel, és nincs is a faluban már hely. A bíró pedig, hogy még most várnak 500 székely leventét, amit [!] a németek most visznek el. Ezért nem tud helyet adni a részünkre. Erre belépett egy csendőr tiszt-helyettes és azt kérdi, hogy miről van szó bíró úr? Itt vannak ezek a menekültek és nem tudtam befogadni [őket], mert a község zsúfolva van. Menjenek Marcaliba a főszolgabíróhoz. A tiszthelyettes kegyetlen haragra lobban és azt mondja, hogy hogy nincs hely? 10 perc alatt el legyenek szállásolva, mert különben meggyűlik a baja. Egy urasági istállóba aztán elhelyeztek éjszakára, másnap pedig a bíró tovább ragaszkodott, hogy menjünk Marcaliba. Kérem szépen mi nem megyünk sehová, nincs telefonja a községnek? Tessék telefonálni! Ha akarja, telefonáljon, de azért fizetni kell, mondja a bíró. Jól van, elmegyek és megkeresem a tiszthelyettes urat, akkor aztán mindjárt tudott telefonálni. A főszolgabíró azt az utasítást adta, hogy irányítson át Szenyérbe. Közben [az] egyik kocsin egy idősebb nőt meghalva találtak, akit nem vihettünk tovább, s [akit] így a község hatóságilag el kellett temessen. Így jutottunk másnap Szenyérbe, de ott is nagyon hidegen fogadtak. Pedig nem is tudták, hogy huzamosabb időre vagyunk oda helyezve. Így teltek a napok, segítettünk a gazdáknak az őszi munkákban. Egyszer csak megjelenik a nagyatádi ezred, ott voltak egy éjszaka és továbbmentek. Akkor tudtuk meg, amikor elmentek, hogy menekülnek és közeleg a front, utána megszűnt minden forgalom. Mindjárt tudtuk, hogy a szélcsend a viharnak [az] előjele. És így is történt, az egyik napon süvítteni kezdtek az udvaron a golyók. Naponta gyúltak ki az aknavetőktől a házak, tehát teljesen kritikussá vált a helyzetünk, amíg nem teljesen rájöttünk, tulajdonképpen mit őrzünk mi itt? Ekkor aztán összeszedtük magunkat és elindultunk Zalába. A lakosság ekkor döbönt rá, hogy még ők is eljuthatnak a mi sorsunkra, és ekkor kezdtek kérlelni, hogy ne menjünk sehová, mert Zalában éhen pusztulunk, amíg két szem búzájuk lesz, addig az egyik a miénk lesz, csak maradjunk. De nem hallgatva senkire, egyik kora hajnalban elindultunk, mert nappal nem lehetett mozogni és a faluból kijutni. Zalaapátiba értünk, ott sem akartak befogadni, nagy nehezen aztán sikerült, elhelyeztek egy gonosz asszonyhoz. Következtek aztán a nélkülözések, hiszen semmink sem volt. Így szenvedett a majdnem 16 ezer menekült székely az ország nyugati részein szétszórta. Három település pedig Bácskába szorult, akiket [!] a jugoszláv hatóságok internáltak és táborokba helyeztek, akiket aztán 1945 tavaszán mindentől megfosztva át dobtak a magyar határon. Ekkorra a német katonai parancsnokság Zalában fogatokat kért a községektől a frontra muníció-szállításra. Az elöljáróságok minden községben a menekült székelyek fogatait ajánlották föl tizenkét napra, de a tizenkét nappól három hónap lett, mert nem engedték el mindaddig, amíg 1945 tavaszán a front föl nem bomlott [!] és a

németek menekülni nem kényszerültek, így szabadultak meg fogataink a németektől. És ekkor aztán be is fejeződött Magyarországon a háború.⁹⁶

Működésbe lépett az ideiglenes magyar nemzeti kormány,⁹⁷ hogy a sírba döntött szerencsétlen országot a romokból újjáépítse. Ekkor döntötte el a kormány, hogy a hazátlan bujdosó székelyeket a Tolna, Baranya, Bács megyei folksbundos hazaáruló svábok⁹⁸ helyére telepítik le. Föl is állították Bonyhádon a telepítésügyi kormánybiztosságot, amelynek a lebonyolítására [!] megbízták Dr. Bodor György kormánybiztost.⁹⁹ Aki aztán hozzáfogott kemény kézzel, a rendőrséggel a svábok kitelepítéséhez. Ideiglenes táborokba helyezték, később elengedték [őket], mert nem tudták, hogy mit kezdjenek velük.¹⁰⁰ Amikor aztán megszületett a potsdami döntés, ahol a négy nagyhatalom, a Szovjetunió, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok delegátusai megegyeztek abban, hogy a magyarországi SS- és folksbundos hazaárulókat Nyugat-Németország köteles befogadni.¹⁰¹ Így aztán megindult a svábok hazatelepítése, [!] a magyar kormány szerelvényeket is bocsátott rendelkezésükre a magyar rendőrség kísérete mellett, akik egész Németországig kísérték őket.¹⁰² Itthon pedig folyt az igazolás azok ellen, akik még

⁹⁶ A korabeli hivatalos propaganda szerint Magyarországot 1945. április 4-ére szabadította fel teljes egészében a Vörös Hadsereg, a magyarországi harcok valójában 1945. április közepéig tartottak.

⁹⁷ Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés másnap egy Moszkvában elfogadott lista alapján megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, élén Dálnoki Miklós Bélával.

⁹⁸ 1945 után a térség társadalmainak többségi közhangulata – így a magyarországi is – a második világháború kirobbantásáért a nemzetiszocializmus mellett elsősorban a német kisebbséget tette felelőssé. Magyarországon is felerősödtek a németellenes érzések, és a német kisebbséget, a „svábokat” kollektív háborús bűnösnek, Hitler „zsoldosainak”, „ötödik hadoszlopának” titulálták.

⁹⁹ Bodor György (1904–1976): ügyvéd, politikus, a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Radikális Párt főtitkára, majd 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik szervezője. Fontos szerepet játszott az 1944 őszén Bácskából menekült bukovinai székelyek Tolna megyébe való kitelepítésében.

¹⁰⁰ Bodor György az elmenekült, szétszórta bukovinai székelyeket Erdei Ferenc belügyminiszter tudomásával 1945 tavaszán egy tömbben, Tolna megye Völgységi (későbbi nevén Bonyhádi) járásában, az ottani „svábok” helyébe kívánta letelepíteni. Ezért a helyi németeket – nem bizonyított Volksbund-tagságukra hivatkozva – a Lengyel községben létrehozott táborba internáltatta, földjeiket, házaikat elvette, mindezt jórészt önkényesen, szóbeli döntések alapján. 1945. május végén visszavonták megbízatását, de az internálásukból szabadult németek már nem térhettek vissza házaikba, amelyekbe beköltöztek a bukovinai székelyek. A Népgondozó Hivatal adatai szerint Bodor 1945-ben Tolna megye 26 községében 2712 családot, Baranya megye 7 községében 588 családot telepített le. Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993, 64.

¹⁰¹ A potsdami konferencia 1945. július 17. és augusztus 2. között zajlott le három nagyhatalom (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) részvételével. A háromhatalmi egyezmény egyebek mellett hozzájárult ahhoz, hogy Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország kitelepítheti német nemzetiségű állampolgárait.

¹⁰² A magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről szóló kormányrendelet 1945. december 29-én jelent meg. A kitelepítést végrehajtó Népgondozó Hivatal adatai szerint 1946-ban

nem voltak kilakoltatva. Mindenki ártatlannak vallotta magát, de minden nap újabb és újabb adatok kerültek elő elrejtett és elásott Volksbund-igazolványok, tagsági könyvek és más igazoló adatok folytán, egy-két kivétellel mindenki beleesett a vagyonek Kobzásba. Később az amerikaiak beszüntették a Nyugat-Németországba való befogadásukat. Ekkor a magyar kormány a Szovjetunióhoz fordult, amelynek az eredménye az lett, hogy továbbra [!] Kelet-Németországba telepítik a svábokat. Így folytatódott tovább a kitelepítés, sokan a szerelvényről megszöktek, mert nem akartak Németországba menni, ők Németországot szerették volna idehozni. Így aztán 1945 tavaszán megkezdődött a székelyek és a Horvátországból hazatelepültek letelepítése a svábok helyére.¹⁰³ A cseh kormány meg a magyar csere-kitelepítésbe egyeztek meg, amelynek folytán sok magyart kitelepítettek a csehek, innen pedig tótokat vittek a helyükre, így a felvidéki magyarok be lettek a székelyek közé telepítve.¹⁰⁴ Minden községben megalakultak a földigénylő bizottságok. Amelynek [!] az volt feladata, hogy fölmérjék a családtagonkénti földszükségletet, és amennyiben lehetséges, igazságosan fölösszák a volt svábok földjeit, amelyet [!] évszázadokon át jogtalanul használtak.¹⁰⁵ Birtokbahelyezés után életbelépett a beszolgáltatási rendszer.¹⁰⁶ Az ország romokban hevert, újjá kellett építeni, a kormány nem fogadta el az amerikai úgynevezett Marshallsegély-tervet, mert nem akarta az országot a kölcsön ellenszolgáltatásaképpen politikailag függőségbe helyezni.¹⁰⁷ Így aztán saját erőből kellett nagy erőfeszítések árán az országot fölépíteni, ezért vált szükségessé a beszolgáltatás. Így aztán állatot, gabonát, minden terményt úgy le kellett adni, hogy a parasztságnak némelykor nem maradt semmi terménye, még a padlásokat is leseperték. Ekkor aztán megindult a székelység ellen a rágalom,

mintegy 135 ezer németet telepítettek Németország amerikai megszállási övezetébe, 1947 és 1949 között pedig 50 ezer főt a szovjet zónába. A kitelepítést erőszakkal, embertelen körülmények között hajtották végre.

¹⁰³ Mintegy 190, Boszniából és Horvátországból menekült magyar családot is letelepítettek Tolna és Baranya megyékbe.

¹⁰⁴ Mivel a potsdami konferencia nem egyezett bele a csehszlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítésébe, 1946. február 27-én Csehszlovákia olyan lakosságcsere-egyezményt kötött Magyarországgal, amelynek alapján jogot nyert annyi szlovákiai magyar kitelepítésére, ahány Csehszlovákiába önként áttelepülni óhajtó, magyarországi szlovák jelentkezett. Míg a magyarországi szlovákok számára az áttelepülés önkéntes és bármikor visszavonható volt, addig a szlovákiai magyarok áttelepítése egyoldalú csehszlovák kijelölés alapján történt és kényszer jelleget öltött.

¹⁰⁵ A földek jogtalan használatáról szóló szerzői megállapítás nem fedi a történelmi valóságot.

¹⁰⁶ A beszolgáltatásra vonatkozó korábbi rendelkezéseket 1945. májusban hatályon kívül helyezték, de ezzel egy időben megjelentették az új beszolgáltatási rendszerről szóló 11 850/1945. K.M. sz. rendeletet, amely szigorú előírásokat tartalmazott a gazdák számára.

¹⁰⁷ George C. Marshall amerikai külügyminiszter 1947. június 5-én hirdette meg az Európának szánt gazdasági segélyprogramot. Sztálin azonban a leghatározottabban megtiltotta az ellenőrzése alatt álló országoknak – így Magyarországnak is –, hogy elfogadják a felajánlott gazdasági támogatást.

hogy nem tudnak gazdálkodni. Ehhez ilyen és hasonló kijelentések nem csak a svábság, hanem még hatósági közegektől is hangzottak el, nem gondolva arra, hogy termény nélkül nem lehetett gazdálkodni. Az a pár sváb család, aki [!] megmaradott a vagyonában, az is leégett, [!] és lassan lecsillapodtak a rágalmak [!] és kedélyek. Így érkezünk el az 1956-os ellenforradalomig,¹⁰⁸ amikor is megint felángoltak [!] a svábokban a székelyek elleni rágalmak és hiú remények, hogy most megváltozik minden, és visszakapják a vagyonukat. Kezdek szervezkedni a székelyek ellen, sokaknak meg is üzenték, hogy haladék nélkül pucoljanak ki a lakásukból, mert ha nem, komolyabb eszközökhöz fordulnak, például fegyverhez. Az ellenforradalom leverése után aztán megint szelíd bárányok lettek. A forradalom után megkezdődött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ami előre nagyon nehezen ment, mert a parasztság nem akarta feladni az egyéni szabadságát. Lassan aztán mégis sikerült a lakosságot betömöríteni a termelősövetkezetekbe, és így megkezdődött a kollektív mezőgazdasági termelés, ahová [!] beléptek a svábok is, és lassan megszűntek az ellentétek a közös munkában, a közös érdek eggyé nevelte a népcsoportokat, kezdtek összeházasodni, összekeveredni. A 25 év előtti gyűlölködések megszűntek a svábok és a székelyek között. De sajna még ma is akad olyan magyar újságíró, aki fölszaggatja a beheggedt sebeket. Mint Ordas Iván¹⁰⁹ [az] 1971 őszén megjelent *Székelyek Tolnában* című cikkében, folytatásban három nap egymás után, amely szó szerint a következő. Belepottyantak a magas mezőgazdasági kultúra területébe és nem tudtak gazdálkodni, elherdálták a jószágállományt, kiirtották a szőlőket és ehhez hasonlókat. A következő cikk: *Mit hoztak a székelyek Tolnába?* Analfabetizmust és trahomát [!] és bibliai nagyszámú gyereket.¹¹⁰

Jaj de szépen süt az őszi napsugár
az aradi vár vértömlőnek [!] ablakára,
fogva ül ott tizenhárom magyar vitéz,
ki a börtön fenekén a halálra kész.
Jaj, de reszket, kit végsőnek hagynak hátra,
ki a többi szenvedését végig látja,
Damjanichot hagyták hátra vértanúnak,
hogy érezze fájdalmát a vérbosszúnak.
Pedig rác volt, nem magyar vér,
mégis harcolt ő a magyar szabadságért.

¹⁰⁸ A szerző átvette az 1956-os forradalom és szabadságharcra vonatkozó korabeli szóhasználatot.

¹⁰⁹ Ordas Iván (1928–1998): író, újságíró, 1969-től 1984-ig a *Tolna Megyei Népiújság* munkatársa.

¹¹⁰ Ordas Iván *Székelyek Tolnában* című háromrészes cikksorozata 1971. augusztus 10–12. között jelent meg a *Tolna Megyei Népiújság*ban. Valóban ilyen megállapításokat tett, ugyanakkor tizenhárom évvel később, 1984. április 14-én megjelent egy írása, amelyben gyakorlatilag bocsánatot kért, amiért korábbi cikkeivel megsértett másokat.

Bukovina árva székely népe,
Hányszor mondtuk sírva, fohászkodva,
Hogy ments meg minket magyarok asszonya,
Jó szűzanyánk, nem hagytál el minket.
Keresztények boruljatok térdre,
Bukovina árva székely népe.
Hányszor mondtuk sírva, fohászkodva,
Hogy ments meg minket magyarok asszonya.
Jó szűzanyánk nem hagytál el minket,
Isten elé vitted kérésünket,
S meghallgatta könyörgő imáinkat,
Visszaadta drága szép hazánkat.
Kegyhelyünkön magyar szóval kérünk,
Szabadítsd ki többi rab testvérünk,
Hogy a világ minden népe lássa, hogy
Magyarország Mária országa.

NOÉMI BARICZNÉ FENYŐ

**“THE SUFFERINGS OF THE SZEKLEERS OF BUKOVINA”
BY MENYHÉRT SÁNTHA**

In my grandmother's heritage I found the photocopy of a notebook in which Menyhért Sánta, the brother of my great-great-grandfather wrote down the story of the szeklers of Bukovina.

Everything started at Madéfalva, where the army of Maria Theresa slaughtered the village due to the fact that the szeklers did not want to get enlisted into the Habsburg army. The survivors moved to Moldva, however the Austrians needed a lot of people to repopulate the newly occupied Bukovina. The szeklers moved there and they established five villages: Istensegits, Fogadjisten, Hadikfalva, Andrásfalva and Józseffalva. Life was difficult there as well: until the abolition of the serfdom they suffered a lot from unjust lords, they were plagued by diseases and due to the rapidly growing population many families left Bukovina. After the First World War the land has been occupied by Romania. As the situation became unbearable, all the five villages moved to Bácska in 1941, where they could live in the houses of the deported Serbians. Nevertheless, three years later they had to leave their homes once again because of the war. They fled to Hungary, however they did not receive any support here at first. After a while, all of the szeklers of Bukovina acquired their own lands, mostly in the counties of Baranya and Tolna. Their integration however was not easy, because they had different cultural habits than the Swabians who lived there originally.

KÖZÖS ÚTJAINK

Levéltár-pedagógiai együttműködés a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár között

A Magyar Nemzeti Levéltár a Magyar Országos Levéltár és húsz megyei levéltár integrációjával jött létre 2012-ben, ezzel az ország legnagyobb közgyűjteményévé vált. Az őrizetében lévő több mint 300 ezer iratfolyóméter forrásanyaggal Magyarország egyik legfontosabb memóriaintézménye. A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozatában lefektetett alapelvek között szerepel, hogy folyamatosan bővülő gyűjteménye révén képes legyen megjeleníteni és dokumentálni a nemzet írott örökségét, valamint alakítsa és erősítse a nemzet, a lokális közösségek és az egyének, állampolgárok azonosságtudatát. A Magyar Nemzeti Levéltár kiemelt célja, hogy az általa őrzött kulturális közjavakat mind a hazai, mind a külföldi érdeklődők számára hozzáférhetővé tegye *offline* és *online* formában is.¹ Ezért az alapfeladatok ellátása mellett az intézményben folyó szakmai munkát, a levéltárosok szakmai tevékenységét igyekszik minél inkább megismertetni, láthatóvá tenni a társadalom számára. Ennek egyik fontos formája a levéltári iratanyag oktatási és közművelődési célú felhasználását és megismertetését elősegítő levéltár-pedagógia. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár pedagógiai tevékenységének alapját az intézmény gyűjteménye nyújtja, ebből következően ez határozza meg a programok témáján túl a tanulási-tanítási folyamatok módszereit. A zsidó levéltári gyűjteményeket nagyban meghatározza a helyi zsidó közösségek története, melyek szétszórva, kisebb közösségekként éltek a társadalomban. Ebből az is következett, hogy saját szabályrendszerrel bíró, autonóm közösségek voltak, ami az iratkezelést is befolyásolta. A legjellemzőbb iratok a közösségi összeírások, adónyilvántartások, zsidó közösségi nyilvántartások, regiszterek, különféle jegyzőkönyvek, melyeket zömmel héber betűkkel írtak, s ez a levéltár-pedagógiai lehetőségeket is befolyásolja. A Zsidó Levéltárat 1972-ben alapították; ekkor egy komolyabb levéltári gyűjtés indult, amely napjainkig tart, feltérképezve a különböző hitközségeknél fennmaradt iratokat. A hitközségi, közösségi iratokon túl személyes és családi hagyatékok is megtalálhatók a gyűjteményben.

A 21. században a társadalmi átalakulások, a megváltozott oktatási módszerek arra ösztönzik a közgyűjteményeket, hogy a felnövekvő generációkat új módszerekkel érjék el és segítsék hozzá a kultúra megismeréséhez, megtanítva őket sokszínű

¹ A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozata. <https://mnl.gov.hu/kuldetesnyilatkozat> (Utolsó letöltés ideje: 2021. január 14.)

kulturális örökségünk értékelésére. Ezt a törekvést tudja hatékonyan támogatni a levéltár-pedagógia. Ez egy olyan levéltár-pedagógus által vezetett nem-formális oktatási, nevelési tevékenység, mely a levéltári iratgyűjteményen alapul, az iratokban rejlő tanulási lehetőség kihasználásával hozzáférhetővé teszi a kulturális örökség dokumentumait az oktatási intézményekben tanulók számára. Mindezt különböző tematikájú, a diákok életkori sajátosságaihoz igazodó interaktív offline és online foglalkozások formájában. A levéltár mint a nem-formális oktatás egyik fontos színtere az általa őrzött levéltári iratanyag ismeretének birtokában, a tudásmegosztás jegyében aktívan támogatja a tanulás folyamatát, összhangban állva a köznevelési célokkal és tartalmakkal. Témaválasztása, problémafelvetése révén kapcsolódik az iskolai tananyaghoz, kiegészíti, megkönnyíti annak befogadását. A mában gyökerező történeti problémákkal való találkozás révén segít megértetni a múltat, a múltban zajló történeti folyamatokat, az esetleges összefüggéseket, kapcsolatokat; levéltári források segítségével segíti a térben és időben való tájékozódást, kiegészíti és árnyalja a diákok által már elsajátított ismereteket. Nagy hangsúlyt helyez az információszerzés és információgyűjtés készségének elsajátítására, az egyéni tudásépítésre, a tantárgyköziségre és a Nemzeti Alaptantervben meghatározott különböző kompetenciák fejlesztésére.² Mindehhez kapcsolódva – mennyiségük és sokszínűségük okán – kimeríthetetlen erőforrást jelentenek a levéltárakban őrzött eredeti dokumentumok mint rendkívüli szemléltető eszközök. Ezeknek az akár több száz éves kincseknek az eredeti vagy digitalizált formában való megtekintése, elolvasása maradandó élményt nyújt a diákoknak, felkelti tudásvágyukat és önálló ismeretszerzésre serkenti őket, hiszen ezek teremtenek kapcsolatot a múlttal, a múlt történéseinek megértéséhez, és így a jelenben való jobb tájékozódáshoz. Ily módon a diákok közel kerülhetnek azokhoz az elsődleges forrásokhoz, melyekről ismereteiket egyelőre tankönyvekből szerzik.

2020 tavaszától a koronavírus-járvány miatt kialakult egészségügyi helyzet és az ehhez kapcsolódó korlátozó rendelkezések komoly kihatással vannak az emberek mindennapi életére. Ez a közgyűjteményekben is felgyorsította azt a törekvést, hogy helyszíntől független, távolról és szabadon elérhető, a világhálón közzétett tartalmakkal, különböző alkalmazásokkal támogassák az iskolai oktatást. Digitalizált gyűjteményeik és az ezekhez kapcsolódó alkalmazások, játékok, feladatok közzétételével igyekeznek a pedagógusok mindennapi oktató-nevelő munkáját megkönnyíteni, s ily módon továbbra is biztosítani láthatóságukat és hasznosságukat. Ehhez a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár is csatlakozott új digitális oktatási tartalmak létrehozásával és rendelkezésre bocsátásával. Ez lehetőséget ad arra, hogy a tanárokat speciális, a levéltári, múzeumi gyűjteményhez kapcsolódó oktatási tartalmakkal segítse, ötleteket adjon számukra, és

² Laura Csonka: Prítomný(i) aj online! – Archívno-pedagogické služby Maďarského národného archívu podporujúce verejnú vzdelávanie / Online is jelen! – A Magyar Nemzeti Levéltár közoktatást támogató levéltár-pedagógiai szolgáltatásai. *Slovenská Archivistika*, 2021. 1. sz. 77–84.

ily módon a mindennapi oktató-nevelő munkájukba beépíthessék a közgyűjtemények által biztosított szakmai tartalmakat. Fontos szempont az is, hogy a közgyűjtemények e tevékenységgel teljesítik azt a feladatot, miszerint gyűjteményüket a szélesebb közönség számára is nyilvánossá és elérhetővé tegyék, ezáltal is érzékeltetve kulturális jelentőségüket.

Mindezzel összefüggésben a világválság hatására kialakult helyzet és a digitális világ előtörésének következményeként a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár a 2020. év végén háromnapos online levéltár-pedagógiai műhelyt szervezett, amelynek célközönségét magyarországi levéltárakban dolgozó szakemberek alkották. A workshop célja az általános pedagógiai, zsidó történelmi és iratkezelési bemutatón túl az volt, hogy párbeszédet indítson a levéltári szakemberek között, nem csupán a levéltár-pedagógia általános kérdéseiről, hanem a levéltár-pedagógia online térben történő megvalósulásának lehetőségeiről is. A workshopokon való beszélgetések és ötletelések nyomán fogalmazódott meg a közös együttműködés ötlete.

A 2021 januárjában kezdődött, a Magyar Nemzeti Levéltár több tagintézménye és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár közötti együttműködés legfőbb célja az volt, hogy a két közgyűjteményben őrzött írásos és tárgyi emlékekből megvalósítsák a magyar zsidóság történetét feldolgozó levéltár- és múzeumpedagógiai projektet. Ily módon lehetővé vált ezen memóriaintézmények egymáshoz fűződő kapcsolatainak kiterjesztése, erősítése, az egymás közötti kapcsolódási pontok megtalálása és történelmi témák, események új, többszemponútú bemutatása. Az együttműködést az is erősen befolyásolta, hogy a pandémia miatt átalakult a közgyűjtemények kultúraátadási és kultúraközvetítési lehetősége, hiszen az nagyrészt áthelyeződött az online térbe. Ebből kifolyólag a projektben mindenképpen egy közös, pedagógiai és oktatási szempontok szerint sokoldalúan hasznosítható, múzeumi tárgyakat és levéltári dokumentumokat közlétező virtuális kiállítást kívántunk létrehozni, mely a levéltár- és múzeumpedagógiai aspektusok előtérbe kerülése révén a közoktatásban jól hasznosítható.

A virtuális kiállítás címe: *Közös útjaink – Fejezetek a magyar zsidóság történetéből*. Ebben a magyar zsidóság történetét, a magyar-zsidó együttélést kívántuk bemutatni és feldolgozni a középkortól a 20. század végéig levéltári iratok és múzeumi tárgyak által. A virtuális kiállítás célközönsége a témaválasztás okán a 12 év feletti általános és középiskolás korosztály, a közoktatásban dolgozó pedagógusok és az érdeklődő felnőttek. Fontos oktatási célunk volt a kiállítás létrehozásával, hogy a közgyűjteményeket a diákok, pedagógusok minél inkább megismerjék, új ismereteket szerezzenek a tárgyi kultúra és az elsődleges források által a magyar zsidóság történetéről, a (helyi) történelmi és kulturális értékek, emlékek megfigyelésére és megőrzésére ösztönözzük őket, felhívjuk a figyelmet az egyéb, tankönyveken kívüli ismeretszerzésre (közgyűjtemény, lakóhely, család), és felkeltsük érdeklődésüket a történelmi, levéltári kutatás iránt.

A virtuális kiállítás kilenc közgyűjteményi dolgozó (Bánfalvi-Orosz Eszter, Bodor Tímea, Csonka Laura, Dancz Vera, Farkas Zsófia, Halász Eszter, Hecker

Henrietta, Jakab Réka, Toronyi Zsuzsanna) munkájának eredménye, és több hónapos folyamatos ötletelés, egyeztetés, vita, kompromisszum és fáradhatatlan kutatás nyomán készült el.

A virtuális kiállítást a *ThingLink* felületen valósítottuk meg, és mind a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár honlapján,³ mind a Magyar Nemzeti Levéltár oktatási szolgáltatásán, az *Oktatólapok* felületén megosztottuk.⁴ A *ThingLink* egy ingyenesen használható program, melynek segítségével a feltöltött képeket különböző ikonok segítségével interaktív tartalmakkal lehet ellátni, és a látogató az ikonokra kattintva kap bővebb információkat, tartalmakat. Az egyes ikonok között szabadon lehet mozogni, nézelődni. A program feltöltési felületén különböző tartalomtípusok feltöltésére van lehetőség: 1) szöveg és kép, így fényképeket – a mi esetünkben műtárgyfotókat, levéltári forrásokat – és hozzájuk kapcsolódó leírásokat, kontextusba helyező szövegeket lehet egymás mellé helyezni; 2) szöveg, mely által szöveges információkat tehetünk közzé; 3) honlapról származó tartalom, melyben relevánsnak tekintett külső internetes tartalmak, honlapok megosztása és kiállításba való beillesztése válik lehetővé. Az egyes feltöltött és interaktív tartalmakkal ellátott képekből, melyek a virtuális kiállítás esetében egy-egy szobát, alszobát jelenítenek meg, igény szerint összefüggő tárlatot, interaktív virtuális kiállítást hozhatunk létre.

A *Közös útjaink – Fejezetek a magyar zsidóság történetéből* című virtuális kiállítás révén a látogatók lehetőséget kapnak, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár őrizetében található, közös történelmünk részét képező tárgyakat, iratokat megismerjenek és ezekhez kapcsolódó történelmi ismeretekkel gazdagodjanak. A kiállítás egyik kiemelkedő erénye, hogy olyan közgyűjteményi tartalmak is megjelennek, melyek nem láthatók a múzeum állandó kiállításán, a levéltár esetében pedig csak a kutatók számára hozzáférhetők. Ily módon az ország bármely pontjáról betekintést kaphatnak a látogatók a magyar zsidóság történetébe két közgyűjtemény révén, hiszen az online tér lehetővé teszi, hogy a tárgyak, iratok kilépjenek az őrzési helyüket jelentő intézményi keretkből, és a másik közgyűjtemény tárgyaival kapcsolatba kerülve új kapcsolódási pontok, új összefüggések jöjjenek létre. Emellett a téma komplex, többszemponú bemutatásakor arra is rá kívántunk világítani, hogy a két levéltár gyűjtőköréből adódó különbségek okán a levéltári dokumentumok, valamint a múzeumi tárgyak és dokumentumok miként tudják kiegészíteni egymást, hogyan adnak lenyomatot a különböző korszakokban a zsidóság és a többségi társadalom viszonyáról.

A virtuális kiállításban szereplő levéltári dokumentumok és műtárgyak esetében figyelmet fordítottunk arra, hogy levéltári jelzettel és raktári számmal mutas-

³ <https://www.milev.hu/milev4plus.html> (Utolsó letöltés ideje: 2021. november 16.)

⁴ <https://oktatoalapok.mnl.gov.hu/kozos-utjaink-fejezetek-magyar-zsidosag-tortenetebol> (Utolsó letöltés ideje: 2021. november 16.)

suk be őket, így az intézmények adatbázisaiban könnyen megtalálhatók további kutatás céljából is. Mindezek mellett a felületen szerepelnek adott résztémákhoz kapcsolódóan hanganyagok, videók, illetve további intézményi online tartalmakra mutató linkek, melyekkel tágitani kívántuk a kiállítás határait.

A virtuális kiállításban megjelenő tartalmakat az őrzési helyük alapján – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyar Nemzeti Levéltár egyes tagintézményei – különböző színű ikonok mögé töltöttük fel, valamint meghatározott tartalomtípusokhoz meghatározott ikonokat rendeltünk a könnyebb felhasználás és a könnyebb tájékozódás végett. Példának okáért a „szív” ikon a személyhez, személyekhez kötődő tartalmakat, a „mikrofon” ikon a hanganyagot, a „3D” ikon a múzeumi tárgyakat, a nagybetűk, számok az államigazgatáshoz, a „hely” ikon egy adott helyhez, a „ház” ikon egy épülethez, közösséghez kapcsolódó tartalmakat jelöli.

A kiállítás összeállításánál arra is figyelmet fordítottunk, hogy az önálló felfedezés örömet adó tartalmak a közoktatásban tanuló diákok mellett az érdeklődő felnőttek számára is érdekesek legyenek. Ugyanakkor azzal is tisztában voltunk, hogy a téma feldolgozása nem lehet teljes annak szerteágazottsága és a gazdag forrásadottság miatt, ezért a tartalmakat elsődlegesen úgy válogattuk, hogy a pedagógiai, közoktatási felhasználhatóságot tartottuk szem előtt.

Az általunk megjelölt célközönség okán a tematikán belüli tartalmak meghatározásánál komoly figyelmet fordítottunk a jelenleg érvényes közoktatási szabályozók (alaptanterv, kerettantervek) figyelembevételére, különös tekintettel a történelem tantárgy kerettantervében szereplő releváns tematikus egységekre. Mind az általános iskola 5–8. évfolyam, mind a gimnázium 9–12. évfolyam történelem kerettantervében a zsidóság története ugyanazon témakörök esetében képezi a tananyag részét, egy-két esetben tapasztalható tematikai bővülés a középiskolás korosztályoknál. A középiskolások esetében, ahogy a kerettanterv is megfogalmazza: *„Alapvető cél annak érzékeltetése, hogy a magyar nemzet történelmére számos nemzetiség és közösség (pl. német, zsidó) együttélése is hatást gyakorolt.”* Ez az egyik alapvető gondolati elve a közös virtuális kiállításnak is, hiszen a befogadás-kirekesztés kettősségét kívántuk érzékeltetni a középkortól a 20. századig; tehát azt, hogy a hazai zsidóság a többségi társadalom életének mely területein volt jelen, miként tudott a különböző korszakokban integrálódni, és honnan, illetve hogyan szorult ki. Így a kerettantervben szereplő csomópontokhoz a virtuális kiállításban egy-egy, a témát múzeumi tárgyakkal és levéltári dokumentumokkal bemutató szobát rendeltünk. Ebből kifolyólag döntően kronológiai rendben az alábbi témaköröket alkottuk meg. 1. Mi a zsidóság? 2. Közép- és koraújkor. 3. Az együttélés terei. 4. Reformkor. 5. Vállvetve harcoltak. 6. A dualizmus kora. 7. Horthy-korszak. 8. Hazatérés.

A kerettantervben az 5–8. osztálynál a kereszténység, a 9–12. osztálynál a vallások az ókorban témakörökben tárgyalt zsidó vallás ismertetéséhez kapcsolható a *Mi a zsidóság?* szoba, melyben a zsidósághoz kötődő alapfogalmakat, szokásokat,

ünnepeket tisztázzuk múzeumi tárgyakon keresztül. Részletesebben megismerhető a zsidó vallás egyik legnevesebb ünnepe, a Szombat (*Sabat*) a szertartási tárgyakon keresztül. Szintén felfedezhető a vallás legszentebb könyve, a Tóra és a tóratekeres díszítésére szolgáló tóradíszek. Emellett megjelenik a szobában a zsidó naptár és a fontos zsidó ünnepek, a Peszah és a Purim. Az öltözködés kapcsán megismerhető többek között az imaszíj és imasál, amelyek a mindennapi vallásgyakorlás fontos kellékei. A szobában a zsidóság megismeréséhez nélkülözhetetlen alapfogalmak is jelen vannak, mint a kóserság és a rabbi.

A középiskolás korosztálynál a kerettantervben megjelenik a középkori város témakörnél a zsidóságnak a városiasodásban játszott szerepe, és szó van az antijudaista törekvésekről is. Ehhez kapcsolódóan alkottuk meg a *Közép- és koraujkor* szobát, amelybe a zsidóságnak a budai várba való letelepüléséről, jogállásáról, a budai zsidó közösségről, illetve annak egyik kiemelt vezetőjéről, Mandel Jakabról készítettünk tartalmakat. Emellett itt mutatjuk be az askenázi–szefárd rítus közötti különbségeket, mivel Buda 1541-es török elfoglalása után szefárd zsidók is érkeztek az Oszmán Birodalom területéről.

Az *együttélés terei* címet viselő szobában egyes újkori zsidó közösségek (Pest, Pápa, Szeged, Tolna megye) példáin keresztül kívántuk bemutatni a 18. századtól folyamatosan beáramló zsidóság társadalmi beilleszkedési, integrációs folyamatát, leginkább a gazdasági kapcsolatokra, a lakhatási viszonyokra, a hitközségi és a mindennapi életre kitérve.

A reformkor és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetét, az ebben a zsidóság szerepvállalását feldolgozó kerettantervi témakörhöz kapcsolódva készült el a *Reformkor* és részben a *Vállvetve harcoltak* szoba. A reformkor időszakában fogalmazódott meg az igény a magyarországi zsidóság társadalmi és gazdasági emancipálására, melynek eredményeként megszületettek 1840-ben azok a törvények, melyek a zsidók gazdasági érvényesülése előtt tágra nyitották a kapukat. A törvények mellett a zsidóság beilleszkedése kapcsán olyan múzeumi tárgyakat és levéltári dokumentumokat is megjelenítettünk a szobában, melyek az asszimilációt választó neológia és a változtatásokat elutasító ortodoxia szétválásába, az új zsinagógák építésébe, azok belső liturgikus tereinek konfliktusoktól korántsem mentes kialakításába engednek betekintést. A középiskolások számára külön kiemeljük a zsidóság nyelvváltását és Löw Lipót, a neológia emblematikus személyiségét, aki nek életéről és munkásságáról egy külön alszobát állítottunk össze. Emellett az 1848 tavaszán az országon végigsöprő zsidóellenes megmozdulások hatására kezdeményezett zsidóösszeírások háttéréhez és Pápa város esetében a gyakorlati megvalósításhoz kapcsolódó dokumentumokat is gyűjtöttünk.

A *Vállvetve harcoltak* szobában a hazai zsidóságnak az egyes háborúkban, forradalmakban játszott szerepének érzékeltetéséhez válogattunk anyagokat. Láthatóvá válik, hogy miként jelentek meg a napóleoni háborúk idején mint hadiszállítók, miként támogatták és álltak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ügye mellé, milyen tartalommal iktatták törvénybe a magyar zsidóság politi-

kai egyenjogúsítását, továbbá az első világháborúban milyen szerepvállalást tanúsítottak.

A kerettantervben a dualizmus témakörében dolgozzák fel a zsidóság emancipációját és részvételét a modernizációban. A *dualizmus kora* szobában e két kulcsfontosságú téma személyes, családi történeteken való bemutatásán túl az 1868-as zsidókongresszusról, az ezt követő ortodox és neológ szakadásról, kultúrtörténeti és vallástörténeti szempontból a zsidó házassági szokásokról, a tiszaezlári vérvádról (mely a korszakban Európa figyelmét is egy kis szabolcsi falura irányította), valamint az erősödő antiszemitizmusra reagáló eszméről, a cionizmusról és Herzl Tivadarról tettünk közzé tartalmakat.

A kerettantervben a második világháború témakörében jelenik meg a zsidótörvények, a deportálások, a holokauszt és a felelősök kérdése. Ehhez kapcsolódóan a *Horthy-korszak* szobában mutatjuk meg a zsidótörvényeket, azok háttérét, valamint egy konkrét példát is ismertetünk, mely a budapesti Madách Gimnázium zsidó osztályának 1940-es megszüntetéséről szól. Emellett a zsidótörvények miatt segélyezésre szoruló tömegek ellátásáról gondoskodni kívánó Országos Magyar Zsidó Segítő Akció tevékenységébe és a katonaköteles korú zsidó férfiakat érintő munkaszolgálat működésébe is betekintést adunk. A szobán belül külön alszobákban dolgoztuk fel a tragikus 1944. tavaszi, a vidéki zsidóságot érintő gettósítást és deportálást, az 1944 októberében hatalomra jutó nyilas kormányzat működését, társadalmi háttérét, a budapesti zsidóság sorsát, valamint az embermentők tevékenységét levéltári dokumentumok, adatbázisok és múzeumi tárgyak által.

A *Hazatérés* című szobában azt kívántuk bemutatni, hogy a holokausztot túlélő zsidóságnak milyen lehetőségei voltak a társadalomba való visszaailleszkedésre, mi vált a holokausztban elpusztított közösségek életben maradt tagjaira, mi történt a zsinagóáikkal, milyen védekezési stratégiákat választott a zsidóság, és mindezek mellett hogyan zajlott le a magyar holokausztban döntő szerepet játszó háborús bűnösök felelősségre vonása. A szocializmus késői évtizedeiben újjáéledő zsidó identitásba, a ma is aktív közösségek, szervezetek életébe is bepillantást kívántunk adni.

A *Közös útjaink* című virtuális kiállítás létrehozásánál azt is kiemelten fontos szempontnak tartottuk, hogy sokrétű felhasználási lehetőséget nyújtson. Úgy véljük, hogy az önálló felhasználás mellett a kerettantervi kapcsolódás okán könnyen beépíthető a tanmenetbe a virtuális kiállítás egy-egy szobája, s lehetővé teszi akár csoportos, akár egyéni munkaformában a tananyag történelmi információkat hordozó dokumentumokból történő bővítését, árnyalását, az információszerzés és információgyűjtés készségének elsajátítását. Terveink között szerepel az is, hogy az intézmények saját, illetve közös online levéltár-pedagógiai foglalkozásokat szervezzenek a virtuális kiállítás egyes szobáihoz, melyeken a diákok, érdeklődők online formában tudnak részt venni, és a levéltár-pedagógusokkal közösen dolgoznak fel egy-egy témát a múzeumi tárgyak és levéltári dokumentumok segítségével az életkori sajátosságokhoz igazodva, interaktív elemekkel gazdagítva.

A következőkben két szobát szeretnénk részletesebben is bemutatni. Az *Együttélés terei* című szoba a magyarországi zsidóság történetét mutatja be a 18-19. században. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményéből olyan darabokat válogattunk a kiállítás e szobájába, amelyek a zsidó közösség szempontjából mutatják be ezt az időszakot. Fontos változást hozott a magyarországi zsidóság történetében II. József rendelete, amely lehetővé tette a zsidóság számára – a bányavárosok kivételével – a szabad költözés jogát. Földesúri birtokokon zsidó családok már e rendelet előtt is letelepedhettek, amennyiben a földesúr erre engedélyt adott. A kiállításban látható rabbiszereződés is ezt az időszakot mutatja be. 1740-ben a Szatmár megyei Nagykároly földesura, Károlyi Sándor 50 telket adományozott zsidóknak, hogy letelepedjenek az elnéptelenedett városban. Az ide letelepedett zsidó közösség szabadon választhatott rabbit, de megválasztását a helyi közigazgatás képviselőinek is jóvá kellett hagyniuk. Az 1834-es rabbiszereződés egyik oldalán a rabbi kötelezettségeit és jogait írták össze. Az okmányt a megye zsidó közösségeinek képviselői is hitelesítették aláírásaikkal, a helyi zsidó közösség pedig jóváhagyása jeléül megpecsételte. A dokumentum másik oldalán magyar nyelven is megerősítették a szerződés tartalmát, ezt az oldalt a megye főszolgabírója írta alá és erősítette meg pecsétjével. Ugyanennek az időszaknak állít emléket a kiállításban szereplő bírói pálca is. Ahogy a rabbi megválasztását is jóvá kellett hagynia a helyi főszolgabírónak, ugyanígy engedély kellett ahhoz is, hogy a zsidók üzletet nyissanak vagy saját bírót válasszanak közösségük számára. 1732-ben a kismartoni földesúr, Esterházy herceg szépen faragott, aranyozott pálcával ajándékozta meg a zsidó bírót. Ez azt jelképezte, hogy a kismartoni zsidók közössége független lett, saját szabályai szerint működhetett, és saját bírója ítélkezhetett vitás ügyekben.

A személyes dokumentumok is sokat mesélnek az *Együttélés terei* című szobában megjelenő időszakról. A kiállításban látható bábaoklevél is hozzájárul a korszak megismeréséhez. Az 1770-es évektől létezett bábaoktatás, ez volt az első államilag elismert női foglalkozás. Zsidó nők számára II. József 1787-es rendelete tette lehetővé a képzésen való részvételt. A levéltári gyűjteményben sok bábaoklevél található, hiszen a 19. század végére a magyarországi bábák negyede zsidó volt. Azért is volt ez igen népszerű foglalkozás a zsidó nők körében, mert a közösség tagjai sokszor ragaszkodtak a zsidó bábához, mivel így elkerülhették a bábakeresztsgét, azaz a gyermek erőszakos megkeresztelését. A bábák gyakran közreműködtek körülmételeseknél is, biztosítva a szakszerű egészségügyi felügyeletet. A fentebb kiemelt műtárgyak és dokumentumok segítenek elképzelni és megérteni, hogy a 18-19. században milyen volt a magyar zsidóság helyzete, hogyan kapcsolódott a magyar társadalomhoz, milyen lehetőségei voltak a vallás gyakorlásához, és milyen kötelezettségekkel vagy milyen szabályok betartásával nyílt alkalom az együttélésre.

A *Horthy-korszak* címet viselő szoba mutatja be, hogyan zajlott le a két világháború közötti időszakban a magyar zsidóság fokozatos jogfosztása. Ehhez kapcsoló-

dóan közzétettük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrizetében található, a 0. zsidótörvényként ismert *numerus clausus*, az 1938-ban elfogadott első, az 1939-ben megszavazott második, valamint az 1941-es harmadik zsidótörvényt. A második zsidótörvény már nagyjából faji alapon határozta meg, hogy ki számít zsidónak, bár a vallási hovatartozás is fontos viszonyítási alap maradt. Zsidónak minősült, aki önmaga, vagy akinek legalább egy szülője, vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor vagy korábban. S éppen a zsidóság ily módon történő meghatározása miatt fogalmazott levélet Deák András, a Ganz Villamossági Gyar cégvezetője – a budapesti ügyvédi kamara tagja, emléklapos tüzérhadnagy – Teleki Pál miniszterelnöknek még a második zsidótörvény elfogadása előtt, 1939. április 4-én.

A szobán belül külön alszobákban dolgoztuk fel a magyarországi holokauszt egyes fejezeteit. Az 1944–45 címet viselő alszoba a magyarországi zsidóság történetének legtragikusabb fejezetét – a megbélyegzést, a gettósítást és a deportálást – mutatja be a magyar államigazgatás munkáján, valamint vidéki és fővárosi zsidó személyek és közösségek példáján keresztül. A Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményéből több olyan dokumentumot válogattunk és tettünk közzé, melyek a magyar állam és a magyar közigazgatás, valamint a többségi társadalom magatartásába engednek betekintést. A vidéki zsidóság 1944. tavaszi kényszerlakhelyének kijelölését, azaz gettósítását Veszprém és Szeged példáján keresztül kívántuk bemutatni. Mind a veszprémi gettó, mind a később, 1944 novemberében, már a nyilas kormányzat által felállított budapesti nagy gettó esetében a gettótérképeket is közzétettük. Abba, hogy a gettósítás miként érintett egyes közösségeket, például iskolai osztályokat, érzékletes betekintést ad a nagyvárosi zsidó gimnázium érettségiző diákjainak és érettségiztető tanárainak esete: a levéltári dokumentum tanúsága szerint ugyanis az érettségit a gettósítás miatt félbe kellett szakítani. A vidéki zsidóság deportálása 1944. május 15-én kezdődött el, és a magyar közigazgatás hatékony közreműködése miatt példátlanul gyorsan zajlott le. 56 nap alatt 437 ezer zsidót deportáltak, döntő többségüket Auschwitz-Birkenaubába. Az ennek végrehajtása kapcsán felmerült panaszokról a fennmaradt 1944. nyári minisztertanácsi jegyzőkönyvek is fontos információkkal szolgálnak. Az 1944. július 5-i jegyzőkönyv tanúsága szerint például „Az angol és amerikai jelentések egybehangzóan arról írnak, hogy a zsidók Magyarországról való deportálása egyenlő a magyarországi zsidók kiirtásával.”⁵

A magyar lakosság nagy része 1944 tavaszán, nyarán tétlenül és közömbösen szemlélte a zsidóság gettósítását és deportálását. A két világháború közötti antiszemita közbeszéd, az 1938 óta életben lévő zsidótörvények ugyanis hozzászoktatták a lakosságot ahhoz, hogy a zsidók másodrendű állampolgárok és ellenségek. A gettósítással és deportálással egyidejűleg a zsidó vagyon állami szintű lefoglalása is

⁵ HU-MNL-OL-K 27-1944. 07. 05. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek].

megtörtént; e vagyon jelentős részét a helyi, keresztény lakosság kapta meg ingyen vagy nagyon alacsony áron. A virtuális kiállításban közölt egyik dokumentum képet ad arról, hogy Kassa városában milyen helyzet állt elő a zsidó vagyon lefoglalásakor és elosztásakor.

A *Nyilaskeresztes Párthoz* kapcsolódó alszobában a párt létrejöttének körülményeibe, politikai programjába, átszervezéseibe kívántunk betekintést adni. Felhívtuk a figyelmet egy fontos forráscsoportra, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, és mintegy 23 ezer nyilas párttagsági belépési nyilatkozatot, valamint párttag-nyilvántartó kartont tartalmaz. Az *Embermentők* alszobában azon személyeknek kívántunk emléket állítani, akik életüket kockáztatva mentették és segítették a magyar zsidókat a vészorszak időszakában. Az embermentő diplomaták közül bemutatjuk Carl Lutz, Svájc budapesti alkonzuljának tevékenységét és az általa kiadott kollektív útlevelek második kötetét, valamint Raoul Wallenberg vízumkérelmét; Wallenberg az amerikai Háborús Menekültügyi Iroda megbízásából 1944. július 9-én érkezett a budapesti svéd követségre követségi titkári beosztásban. Mindkét dokumentum a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményében található.

*

Ezzel a módszertani cikkel egy rövid áttekintést kívántunk adni a Magyar Nemzeti Levéltár és a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár közös levéltár-pedagógiai együttműködése nyomán 2021-ben elkészült virtuális kiállításról. A kiállítás által lehetővé vált a magyar zsidóság történetének különböző közgyűjteményi tartalmakkal való feldolgozása, s ily módon tovább erősödtek a két intézményt összekötő szakmai kapcsolatok. Az érdeklődők, de még inkább a pedagógusok számára ugyanakkor olyan gyűjteményi tárgyak, dokumentumok váltak hozzáférhetővé, melyeket reményeink szerint fel tudnak használni mindennapi munkájukban, és ezáltal a levéltárak, múzeumok még jobban megjelenhetnek a közoktatásban.

LAURA CSONKA – VERA DANCZ

OUR COMMON PATHS
Archival-educational cooperation between
the National Archives of Hungary
and the Hungarian Jewish Museum and Archives

The main aim of the archival-educational cooperation established in 2021 between several member institutions of the National Archives of Hungary and the Hungarian Jewish Museum and Archives was to create a joint virtual exhibition of written and material relics preserved in the two public collections. The exhibition would be of versatile use in terms of pedagogical and educational aspects, and could deal with the history of Hungarian Jewry from the Middle Ages to the end of the 20th century. This makes it possible to extend the links between the two institutions and to present a new, multifaceted view of the Hungarian-Jewish coexistence. By creating this exhibition, museum objects and archival documents have become available, which – we hope – teachers will be able to use in their daily work, and thus archives and museums can be even more present in public education.

HATÓSÁGI JOGKÖR A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁRBAN Tapasztalatok, lehetséges irányok

Bevezető

A Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) a modern magyar állam szerves részeként a közigazgatáshoz ezer szállal kötődő, az országban működő egyik legnagyobb kulturális közgyűjtemény. Az intézményben őrzött több mint 300 kilométernyi iratanyag révén jelentős adatszolgáltatási és jogbiztosító feladatot lát el, segítve ezzel az állam működését, az állampolgárok tájékozódását, információs igényük kielégítését. A fenti funkciókkal összhangban, bekapcsolódva a digitális ökoszisztémába s igazodva a digitális átállás elvárásaihoz, intézményünk 2020. július 1-je óta elektronikus ügyintézésre kötelezett szervként végzi munkáját. Az MNL modernizációs stratégiájával¹ összhangban jelent meg a magyar kormányzat azon rendelkezése, amely az elszármazott köziratok kezelésére és a köziratok védelmére fókuszál. A 2021. évi LVI. törvény 5. §-a, valamint a 2021. évi CXLVI. törvény 20. §-a² rendelkezett a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. tv. (a továbbiakban: Ltv.) azon módosításairól, melyek 2021. szeptember 1-től az elszármazott köziratok, illetve 2022. január 1-től köziratvédelem vonatkozásában az MNL-t országos szinten hatósági jogkörrel ruházták fel.³ Ezt a jogkört az MNL-en belül a Szakmai Koordinációs Igazgatóság keretében működő Köziratvédelmi hatósági és Iratkezelés- felügyeleti Osztály látja el.

A fentiekben említett kétféle hatósági eljárás lehetővé teszi a magyar állam számára, hogy az elszármazott, vélelmezhetően köziratnak minősülő iratokat tulajdonosuktól az MNL ideiglenesen átvegye és megvizsgálja, azok adatait szükség esetén közhiteles nyilvántartásban rögzítse, ezáltal pontos információval rendelkezzen arról, hogy az adott közirat hol található, kinek a tulajdonában van. Továbbá a jogszabályi környezet biztosítja, hogy az irat vizsgálata után az MNL mint hatóság (a továbbiakban: Hatóság) hiteles elektronikus másolatot készítsen, azt átadja az

¹ Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba: A Magyar Nemzeti Levéltár stratégiája. A modern magyar állam és kultúra szolgálatában, 2021–2025. *Levéltári Közlemények*, 2019. (90. évf.) 5–21.

² *Magyar Közlöny*, 2021. 97. és 235. sz.

³ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről, 3/A §. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. szeptember 30.)

illetékes levéltárnak, vagy ügyviteli érték esetén az azt keletkeztető szervnek. Amennyiben szükséges, a magyar állam költségvetése megfelelő fedezetet biztosít arra, hogy ezen köziratokat az MNL megvásárolja. A köziratvédelem kapcsán pedig lehetővé vált az állományvédelmi szempontból helytelen körülmények között tárolt köziratok azonnali, az érintett szerv költségére történő elszállítása a Központi Irattározási Szolgáltatóhoz. Az iratok bértároltatására a Hatóság a probléma megszüntetéséig kötelezheti a közfeladatot ellátó szerveket. Rossz irattári állapotok esetén ezzel a lépéssel az iratok penészfertőződése vagy egyéb károsodása megelőzhető.

A fenti jogszabályi változásnak köszönhetően jelentősen bővült a Hatóság jogköre, eszköztára. Az állam mindezt annak érdekében tette, hogy a maradandó értékű köziratot eredeti vagy elektronikusan hiteles másolat formájában, használható állapotban a levéltárak megőrizték, lehetővé téve ezzel az állampolgárok, illetve a kutatók számára a nemzeti múlt értékeinek minél szélesebb körű megismerését.

A jogszabályi háttér ismertetése

a) Az elszármazott köziratok védelme

Az Ltv. 3/A §-a értelmében a közirat annak a közfeladatot ellátó szervnek a tulajdona, amely irattári anyagába a közirat tartozik vagy tartozott, ennek hiányában az állam tulajdonát képezi, kivéve, ha a közirat jogszerűen más szerv vagy személy tulajdonába került. Ez utóbbi esetben beszélünk elszármazott köziratról. A törvény 3/A §. (2) bekezdése értelmében az 1957. január 1-je előtt keletkezett, az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló törvény hatálya alá nem tartozó közirat birtokosát az ellenkező tényállás bizonyításig tulajdonosnak kell tekinteni, aki egyúttal köteles a köziratban foglalt esetleges személyes adatokat a hatályos adatvédelmi jogszabálynak megfelelően kezelni. A törvény 3/B §-a értelmében a maradandó értékű, jelen törvény által előírt módon nyilvántartásban szereplő elszármazott közirat a védett kulturális javak részét képezi csakúgy, mint a törvény által korábban is rögzített maradandó értékű közirat, illetve magánirat. Az 1957. január 1. előtt keletkezett elszármazott köziratok elidegeníthetők a jelen jogszabályi előírásokban foglaltakat figyelembe véve, azonban itt megjegyzendő, hogy a maradandó értékkel bíró elszármazott köziratok esetében fontos változás, hogy az államot elővásárlási jog illeti meg.

Amennyiben egy irat tulajdonosa adott esetben értékesíteni szeretné az általa birtokolt iratot, és benne, vagy az árverést szervező cég képviselőjében felvetődik a kérdés, hogy a jogszabályok szerint milyen típusúnak minősül (közirat vagy magánirat) az általa birtokolt irat, akkor lehetősége van a fentiekben említett törvény 7/A §-ában foglaltaknak megfelelően közigazgatási hatósági eljárásban kérni annak megállapítását, hogy az köziratnak, illetve az elszármazott közirat maradan-

dó értékűnek minősül-e. Ezen eljárás lefolytatására a törvény 7/A §. (2) bekezdése értelmében az MNL mint hatóság rendelkezik megfelelő hatáskörrel.

Az eljárást az MNL hivatalból is lefolytathatja, ha például egy hatósági eljárásban szükséges annak megállapítása, hogy egy adott irat magán- vagy köziratnak minősül-e. Adott esetben egy, a határforgalom ellenőrzésére jogosult szerv a jogtalanul külföldre szállítani szándékozott olyan iratok esetében, melyek kapcsán vélelmezhető, hogy köziratokról lehet szó, visszatárolhatja azokat és kezdeményezheti az eljárás hivatalból történő lefolytatását. Továbbá abban az esetben is így járhat el az MNL, ha olyan irat kereskedelmi forgalomba bocsátásáról szerez tudomást, amelyről vélelmezhető, hogy közirat. Ezen jogszabályi változás kapcsán kiemelendő, miszerint a törvény 7/A §. (5) bekezdése rögzíti, hogy valamely irat kereskedelmi forgalomba bocsátását, különös tekintettel az árveréseken történő átruházását megelőzően, amennyiben vélelmezhető, hogy köziratról van szó, a kereskedő köteles a Hatóság részére azt bejelenteni, valamint kérheti az irat esetleges közirati minőségének a megállapítását. A hatósági eljárás idejére az irat tulajdonosa köteles azt egy átadás-átvételi jegyzőkönyv és annak mellékletét képező iratjegyzék ellenében átadni a Hatóságnak. Az eljárás során a Hatóság megvizsgálja, hogy a vizsgálat tárgyát képező irat valóban köziratnak minősül-e, és ha igen, akkor maradandó értékűnek tekinthető-e. Ez utóbbi megállapításához kérheti szakértőként az illetékes közlevéltár, az 1990 után keletkezett iratok esetében a köziratok kezelésének szakmai irányításért felelős miniszter, valamint az iratot keletkeztető, közfeladatot ellátó szerv vagy annak jogutódja együttműködését. Az MNL-nek mint hatóságnak 30 nap áll rendelkezésére, hogy döntést hozzon.

- Ha az eljárás során az a döntés születik, hogy nem köziratról van szó, abban az esetben a Hatóság visszaadja az iratot a tulajdonosának.
- Amennyiben az eljárás során azt állapítja meg a Hatóság, hogy a maradandó értékkel nem bíró elszármazott közirat ügyviteli értékkel rendelkezik, a tulajdonosnak történő visszaadás előtt az iratról hiteles másolatot készít, amelyet átad azon közfeladatot ellátó szerv részére, amely a közirat őrzésére e törvény szerint jogosult.
- Ha a megvizsgált közirat maradandó értékű és annak tulajdonosa értékesíteni kívánja azt, ebben az esetben a Hatóság dönt a törvény biztosította elővásárlási jogának gyakorlásáról, vagy azonnali vételi ajánlatot tehet a közirat megvásárlására.

A vételi ajánlat megtétele során a Hatóság figyelembe veszi az irat történettudományi forrásértékét, továbbá az eszmei és piaci értékét. Amennyiben az irat tulajdonosa a vételi ajánlatot elfogadja, vagy esetleg ingyenesen lemond az állam javára, a Hatóság határozatban dönt az illetékes közlevéltárnak történő átadásról, illetve szükség esetén megfizeti a vételárat. A maradandó értékű köziratot a Hatóság visszaadja a tulajdonosának abban az esetben, ha nem kíván élni az elővásárlási jogával,

nem tesz vételi ajánlatot, vagy az irat tulajdonosa a vételi ajánlatot nem fogadja el. Azonban az irat visszaszolgáltatása előtt a Hatóság elektronikus másolatot készít az iratról, és annak példányát átadja az illetékes közlevéltárnak.

Ha a Hatóság azt állapítja meg, hogy az irat olyan közirat, amely nem minősül elszármazott köziratnak, akkor dönt a köziratnak azon közfeladatot ellátó szerv vagy illetékes közlevéltár részére iratkezelés céljából való átadásáról, amely a közirat őrzésére a törvény előírásai szerint kötelezett.

A határozatot követő 15 napon belül a köziratot át kell adni az arra jogosult részére.

A törvény 7/C §. (1) bekezdés értelmében a visszaszolgáltatott iratokról a Hatóság közhiteles nyilvántartást vezet, amely tartalmazza a közirat részletes leírását, az azonosítását biztosító adatokat, az őrzés helyét, az irat tulajdonosát, annak személyazonosító adatait, lakcímét, tulajdonjoga keletkezésének, változásának idejét és jogcímét, valamint az esetleges vételárat. Amennyiben a közirat tulajdonosának adataiban változás következik be, 30 napon belül azt köteles bejelenteni a Hatóságnak. Ha a közirat tulajdonosa a törvényben foglaltaknak nem tesz eleget, a Hatóságnak köziratvédelmi bírságot kell kiszabnia, melynek értéke 10 ezertől 250 millió forintig terjedhet.

b) A köziratok védelmére irányuló hatósági eljárás

2022. január 1-től az MNL hatósági jogköre kibővült az Ltv. 11/A §-a alapján a köziratok védelmére irányuló intézkedéssel. A jogszabálmódosítást a 2021. évi CXLVI. törvény 20. §-a iktatta be. A rendelkezés szerint *„az illetékes közlevéltár, a szerv iratkezelésének felügyeletére vagy ellenőrzésére jogosult egyéb szerv, szervezet vagy személy, illetve a köziratok kezelésének szakmai irányításáért felelős miniszter a közfeladatot ellátó szerv irattári anyagának szabályszerű megőrzését súlyosan veszélyeztető körülmény fennállása esetén 15 napon belül kezdeményezi a köziratok védelmére irányuló hatósági eljárás (e § alkalmazásában a továbbiakban: eljárás) hivatalból történő lefolytatását.”*⁴

A körülmények súlyosságától függően a Hatóság háromféleképpen dönthet. Kevésbé súlyos körülmények esetében határidőt állapít meg a szabálysértés megszüntetésére. Abban az esetben, ha határidőre a közfeladatot ellátó szerv nem tesz eleget jogszabályi kötelezettségének, akkor a Hatóság *„kötelezi a szervet az irattári anyagának a szerv költségére a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló kormányrendelet szerint kijelölt központi szolgáltatónál (a továbbiakban: központi szolgáltató) történő elhelyezésére.”*⁵

⁴ 1995. évi LXVI. tv. 11/A §. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. szeptember 30.)

⁵ Uo.

Ugyanakkor, ha a köziratok védelme érdekében azonnali intézkedésre van szükség, akkor a Hatóság határidő kitűzése nélkül kötelezheti az érintett szervet arra, hogy iratanyagát a Központi Szolgáltatónál saját költségén elhelyezze. Ha a közirat fennmaradását súlyosan veszélyeztető körülményt a szerv elhárította, akkor a Hatóság engedélyezheti az iratok, valamint az iratkezelés visszaadását a szerv részére.

A hatósági eljárások első tapasztalatai

A fentiekben részletezett két hatósági eljárást az MNL-nek az általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény és a közigazgatási perrendtartásról szóló 2017. évi I. törvény rendelkezéseivel összhangban kellett lefolytatnia. Az elszármazott köziratok esetében 2021. szeptember 1. és 2021. december 31. között négy esetben folytattunk hatósági eljárást az érintettek bevonásával, s hoztunk határozatot szakmai véleményük alapján. Ebből egy esetben éltünk a jogszabályban rögzített vételi ajánlat lehetőségével, amikor is magánszemély bocsátott *online* piactéren aukcióra Mosonmagyaróvárra vonatkozó 18–19. századi köziratokat. A további három ügyben aukciós- és zálogházaktól kerültek az iratok elektronikus másolat formájában a Hatóság birtokába, majd ezt követően az érintett levéltár állományába.

Az egyik ilyen ügy Lónyay Menyhért pénzügyminiszter 1869-ben kelt uralkodói felterjesztése volt egy irodatiszt ügyében. A gyűjtők körében az irat értékét az utolsó oldalon olvasható Ferenc József-aláírás az aukció során jelentős mértékben megnövelte.

A másik ügy Széchenyi István, az első felelős magyar kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztere által 1848. május 31-én kiadott renDELETEhez kapcsolódott. Az irat a királyi építészeti igazgatóság ügyvitelének szabályozásáról szól, és az utolsó előtti oldalán olvasható Széchenyi aláírása is. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az irat a kikiáltási ár többszöröséért kelt el az árverésen.

A legizgalmasabb, nagy sajtónyilvánosságot is kapott ügy Csontváry Kosztka Tivadar és Keleti Gusztáv 1880–1881-ben váltott leveleinek elárverezése volt. Az aukcióra a fenntartó minisztérium hívta fel figyelmünket. A hat levél vizsgálata alapján megállapítottuk azok maradandó értékű elszármazott közirat voltát. Keleti Gusztáv ugyanis a Magyar Képzőművészeti Egyetem jogelődje, az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde⁶ igazgatójaként, hivatali minőségében levelezett a festővel. Két, Csontváryval foglalkozó mű alapján

⁶ A Mintarajztanodát 1871. május 6-án, az I. Ferenc József által szentesített törvény alapján Pauler Tivadar alapította miniszteri rendelettel, ezért az intézmény közfeladatot ellátó szervnek minősül.

megállapítottuk,⁷ hogy a levelek az Egyetem irattári anyagából kerülhettek ki, feltehetően a II. világháborút követő időszakban, és tartalmuk alapján művészettörténeti szempontból is jelentősek. Csontváry első rajzait elküldte bírálatra Keleti Gusztávnak, aki azokat egy nyolcéves gyermek szintjének minősítve, eltanácsolta őt a rajzolásról. Miután a levelek tartalmi és formai vizsgálata megtörtént, a jogutód Képzőművészeti Egyetem Levéltárától kapott szakvélemény alapján határozatot hoztunk. A Csontváry-levelek megvásárlására a nagyon magas kikiáltási ár miatt lehetőségünk nem volt, ezért azok nyomdai minőségű másolatok formájában kerültek a Képzőművészeti Egyetem Levéltárának gyűjteményébe.

Kitekintés a 2022-es évre

Az állampolgárok számára még kevésbé ismert az MNL által ellátott hatósági feladatkör, ugyanakkor a jövőben várható az ilyen típusú ügyek gyarapodása. Igyekszünk az aukciósházakkal is folyamatos kapcsolatot tartani annak érdekében, hogy köziratgyanú esetén még az árverést, illetve a katalógusba kerülést megelőzően tájékoztatást kapjunk. Habár eltérő az illetékességi körünk, a Miniszterelnökség Műtárgyfelügyeleti Hatósági Főosztályával is együttműködünk. Amennyiben ugyanis egy náluk indult ügyben felmerül a köziratgyanú, hivatalból áttéve az MNL viszi tovább az eljárást. Mindezek alapján az idei évtől kezdve folyamatosan magasabb ügyszámmal kalkulálunk. Emellett a jövőben tervezzük a közhiteles hatósági nyilvántartáshoz köthető informatikai infrastruktúra fejlesztését is.

A 2022. január 1-től hatályos köziratvédelemmel összefüggő hatósági jogkörben az MNL-nek még nem kellett intézkednie, de folyamatosan figyeljük az iratok őrzési körülményeit.

Távlati célok

A köziratok fennmaradásának biztosítása érdekében fontosnak gondoljuk, hogy az iratkezelés-felügyeleti munkához köthető más alaptevékenységeket is (kényszerselejtezés, iratselejtezés, iratkezelési szabályzat, iratátvétel, iratkezelés-ellenőrzés) hatósági jogkörben lássuk el. Ahhoz, hogy az országban működő valamennyi közfeladatot ellátó szervnél ténylegesen megvalósuljon a jogszabályi előírásoknak megfelelő iratkezelési folyamat és irattári rend, elengedhetetlenül szükség van a hatósági funkciókra. Mindez illeszkedik az MNL modernizációs stratégiájába, és alapját képezheti a közigazgatással való szorosabb együttműködésnek.

⁷ Bényi László: Csontváry ismeretlen levelei. *Magyar Művészet*, 1936. 10. sz. 307–314.; Gerlóczy Gedeon – Németh Lajos: *Csontváry-émlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztká Tivadar írásaiából és a Csontváry-irodalomból*. Budapest, 1976, 34–35.

ADRIENN NAGY – LÁSZLÓ SÁNDOR NÉMETH – ADRIENN ZÁVOCZKI

**AUTHORITY OF THE NATIONAL ARCHIVES
OF HUNGARY**
Experiences, possible directions

With the amendments to Act LXVI of 1995 on public records, public archives and the protection of private archival material, the National Archives of Hungary (NAH) was granted authority at the national level for the protection of public records from 1 September 2021 and from 1 January 2022 for the protection of public records. In the case of public documents of provenance, the legal mandate gives the state the possibility to purchase privately owned public documents of lasting value or to deposit them in the archives of a public body, or to add copies to its own or another archive's collection. The public authority's power to protect public documents helps to ensure the preservation of public documents stored in inappropriate conditions in public archives, thus avoiding the possibility of forced disposal. In addition to the legal background, we will also look at the experience gained so far, look ahead to 2022 and briefly outline our long-term objectives.

AZ ELMÚLT ÉVEK MINTAVÉTELI GYAKORLATÁNAK TAPASZTALATAI AZ ILLETÉKESSÉGI IRATÁTVÉTELEKNÉL

Bevezető

A levéltári iratátvételek során a folyamatosan csökkenő raktári kapacitás miatt egyre inkább körültekintően kell eljárunk az irattükröződések, duplumok, s az egyéb „ballaszt” bekerülésének megelőzése érdekében. Az iratkezelés-felügyeleti munka során ezt leginkább az irattári tervek folyamatos felülvizsgálatával tudjuk kontrollálni. Az évente, vagy két-három évente a levéltár számára megküldött iratkezelési szabályzatok, irattári tervek véleményezésekor nyílik arra lehetőség – a szervek képviselőivel egyeztetve és a levéltári érdekeket érvényesítve –, hogy abban az esetben, ha az irattári tétel egészének levéltárba adása nem indokolt, mintavételt határozzunk meg, főként, ha azzal az átveendő iratmennyiség információvesztés nélkül jelentősen csökkenthető.¹ Elsőként a bírósági, polgári és büntetőperes iratok maradandó értékű, de mégis selejtezhető irataira dolgozott ki a levéltáros szakma erre vonatkozó eljárásrendet, mintaselejtezési jegyzékeket a 2000-es években.² Ezt követően további szakterületekre, mint például a nevelési-oktatási és az egészségügyi intézmények által keletkeztetett dokumentációkra vonatkozó iratértékelési és mintavételi eljárásrendi terveket, javaslatokat dolgoztak ki.³ 2020. július 1-ig viszont nem rögzítették jogszabályban a mintavételnek mint a levéltári munkafolyamat részének definícióját.

E tanulmányban az elmúlt évek irat-mintavétellel kapcsolatos tapasztalatait mutatom be iratkezelési szabályzatokon, valamint néhány szervnek a levéltárral közösen kialakított mintavételes ügyein keresztül. Ezt követően kitérek a Gazdasági Versenyhivatal eljárásai során keletkezett maradandó értékű iratok mintavételes besorolásának szempontjaira is.

¹ A mintavételes selejtezésről legújabban lásd Nagy Adrienn: Mintavételes selejtezés a jogszabályi változások tükrében a Magyar Nemzeti Levéltárban. *Levéltári Közlemények*, 2020. (91. évf.) 117–122.

² Fehér Csaba: Iratminta-vételi eljárások a BFL gyakorlatában. Maradandó értékű jogszolgáltatási és rendészeti iratok. *Levéltári Szemle*, 2014. 3. sz. 5–16.

³ Boross István – Gerhard Péter et al.: Iratképzők – maradandó értékű iratok – levéltárak. Problématérkép. *Levéltári Szemle*, 2019. 4. sz. 26.; Koltai Gábor: A fővárosi oktatási-nevelési szervek maradandó értékű iratainak feltárása és gyűjtése. I. *Levéltári Szemle*, 2020. 4. sz. 31–52.; Sasfi Csaba: Egészségügyi dokumentáció mint a levéltáros szakma (egyik) nagy kihívása. *Levéltári Közlemények*, 2020. (91. évf.) 123–146.

Jogi szabályozás

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény (a továbbiakban: Ltv.)⁴ a történelmi múlt megismerésének elsődleges forrásául szolgáló, a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, a nemzet kulturális örökségének részét képező levéltári anyag védelmét, folytonos gyarapítását és használatát szabályozza. Hatályba lépése óta az Ltv. többszöri módosításon ment keresztül. A 2020. július 1-től hatályos módosítás⁵ következtében az értelmező rendelkezések 3. §. v. pontjába bekerült a mintavétel definíciója: a mintavétel „*a levéltár által kezdeményezett eljárás olyan selejtezendő iratok levéltári átvétele érdekében, amelyeknél az irattári tétel egészének levéltárba adása nem indokolt, de egyes ügyiratok marandó értékű iratként történő kiemelése és levéltárba adása a levéltári érdek érvényesítése céljából szükséges.*”⁶ Az új szabályozás szerint a közfeladatot ellátó szerv köteles a nem selejtezhető irattári tételekbe tartozó, valamint a mintavétel során marandó értékűnek minősített iratokat a kapcsolódó nyilvántartásokkal és segédletekkel együtt átadni.⁷

A törvénymódosítás maga után vont a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló 335/2005. (XII. 29.) sz. kormányrendelet módosítását is. A 11. §. (1) bekezdésébe beépítették a mintavételi eljárás fogalmát: „*Azon tételek esetében, amelyek jellegükből adódóan nem sorolhatók be egyértelműen a marandó értékű vagy selejtezhető kategóriába, a levéltár mintavételi eljárást kezdeményezhet.*”⁸

A mintavétellel történő iratátvétel jogi szabályozása megteremtheti a lehetőséget a reprezentatív mintavétel alkalmazására, ugyanakkor a kiválasztás módját az illetékes levéltárak feladatkörébe utalja.⁹ Az elmúlt években néhány szerv irattári tervében talákoztunk mintavételes besorolású tételekkel, a jogszabályi háttér megteremtésével pedig elképzelhető, hogy – a levéltárral egyeztetve – egyre több irattári tervbe építik be az iratátadás e formáját.

⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 11.)

⁵ 2020. évi XXXII. törvény a kulturális intézményekben foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyának alakulásáról, valamint egyes kulturális tárgyú törvények módosításáról. (Ltv. 6. §. (3) bek.) *Magyar Közlöny*, 2020. 125. sz.

⁶ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 11.)

⁷ Az Ltv. 9. §. g) pontja.

⁸ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500335.kor> (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 12.) Módosító határozat: 272/2020 (VI. 12.) Korm. rendelet. *Magyar Közlöny*, 2020. 140. sz.

⁹ Bényei Balázs: A levéltári törvény és végrehajtási rendeleteinek módosítása a gyakorlatban. *Levéltári Szemle*, 2020. 3. sz. 16.

Néhány példa különböző típusú szervek iratkezelési szabályzatából

Az Alkotmánybíróság irattári tervében az alábbi meghatározást olvashatjuk: „NS(15) Levéltári Mintavétel = levéltári mintavétel után selejtezhető 15 év elteltével. (Megjegyzés: a levéltári mintavétel során figyelemmel kell lenni arra, hogy maradandó értéket elsősorban azok az ügyek ügyiratai képeznek, melyek a testületek napirendjén szerepeltek.)”¹⁰ Többszörre a benyújtott alkotmányjogi panasszal kapcsolatos ügyekre vonatkozóan találkozhatunk ezzel a besorolással.

Az Alkotmánybíróság gyakorlatával ellentétben a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) 23/2015. számú intézkedése nyomán a BÁH Egységes Iratkezelési Szabályzatában rögzített selejtezhető tételek közül számos irattípus esetében mintavétellel élhetett a levéltár. Viszont a szabályzat második melléklete előírta, hogy „a 079–089. irattári tételcsoportok esetében az illetékes közlevéltár mintavételi eljárással kijelölheti a maradandó értékű és levéltárba adandó iratokat. Amennyiben a területileg illetékes közlevéltár nem jelöli meg a mintavétel szempontjait, az irattári tervben meghatározott őrzési időket kell érvényesíteni.”¹¹ A megvizsgált iratanyag nagyrészt tükröződő iratokból állt, így a levéltárosok a Hatósági ügyek b. tételére („Menekültkénti, menedékeskénti, oltalmazotti elismeréssel, az elismerés megszűnésével kapcsolatos, 2008. 01. 01-jét követően indult hatósági ügyek iratai...”), valamint a „Kényszerintézkedéssel kapcsolatos iratok harmadik országbeli állampolgárok esetében” ügyek alá tartozó kilenc tételre vonatkozóan javasolták a mintavételt.¹²

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatáskezelési és innovációs ügyei és a kutatás-fejlesztési ügyek között is találhatunk mintavételre besorolt tételeket, amelyek a projekt zárását követő 10 év megőrzés, illetve a programozási időszak zárását követő 10 év után kerülnek mintavételi eljárás alá. A kiemelés szempontjait az adott projekt jelentősége, vagy a támogatás összege fogja meghatározni.¹³

Az Országos Idegenrendészeti Főigazgatóság 1/2021. sz. Egységes Iratkezelési Szabályzatában is számos selejtezhető tétel alá tartozó ügyben állapítottak meg mintavételt a levéltárosok. Ezek az alábbiak: az eljárásokkal kapcsolatos iratok, a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek ügyeiben keletkezett dokumentumok, a beutazásra és tartózkodásra jogosító engedélyekkel kapcsolatos

¹⁰ 1. sz. melléklet az Alkotmánybíróság elnökének az Alkotmánybíróság iratkezelési szabályzatáról szóló 8/2015. (XII. 10.) utasításához.

¹¹ Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) 23/2015. sz. intézkedése a BÁH Egységes Iratkezelési Szabályzatáról.

¹² Feljegyzés a 07/-1/2019. sz. MNL-ügyirathoz a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal 2007–2016. évi, illetve a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal 2017. évi iratainak selejtezése tárgyában.

¹³ A 10/2018. (XII. 21.) NKFIH-utasítás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Egyedi iratkezelési szabályzatáról.

iratok harmadik országbeli állampolgár esetében, valamint a kényszerintézkedésekkel és úti okmányokkal kapcsolatos dokumentumok harmadik országbeli állampolgár esetében. Az egészségügyi szervek közül a Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet néhány ügytípusa – a betegekkel kapcsolatos kártérítési perek, az egészségre ártalmas munkakörökben foglalkoztatottak, valamint az orvosetikai bizottság ügyei – esetében is rögzítettük az iratkezelési szabályzatban a mintavételt mint levéltári iratátadási formát.¹⁴

Mintavételezési szempontok

A mintavételi eljárást a maradandó értékű iratanyagok kiválasztására az Ltv. 2020. július 1-jétől hatályos módosítása előtt is számos esetben alkalmazta a levéltár. Főként a selejtezési eljárások során éltek a levéltárosok ezzel a lehetőséggel, amihez a jogi alapot a 27/2015. (V. 27.) EMMI-rendelet¹⁵ biztosította. A kiemelés szempontrendszerének kialakítása azonban változó volt, mivel többféle módszer és azok kombinálása is lehetséges: mechanikus, ügykörjegyzék alapján történő, valamint egyedi iratértékeléssel végrehajtott mintavétel. A mechanikus mintavétel esetében minden évből lehet egy meghatározott iratmennyiséget visszatartani, pontosabban minden tizedik vagy ötvenedik iratot, de formai szempontokat is követhetünk, amikor minden iratfajtából visszatartunk mintát. Az ügykörjegyzék alapján történő kiválasztásnál értelemszerűen a selejtezendő iratanyag ügykörjegyzékéből választjuk ki a mintákat.¹⁶ A levéltári gyakorlatban a mechanikus módszert alkalmaztuk a fentebb már említett BÁH irattári tervében szereplő két mintavételes besorolású irattári tétel esetében, és minden 50. ügyirat kiemelése mellett döntöttünk.

Egyedi mintavétel történt a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara Választott-bíróóságának maradandó értékű peres iratainál, mivel a szerv kezdeményezte a tétel selejtezhetővé tételét és a levéltári mintavételt. A perek közül a jelentősebb, ismertebb cégekkel kapcsolatos és a kiemelkedően magas perértékkel rendelkező ügyeket válogattuk ki, így már nem a teljes iratanyag került a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába.

Hasonlóan a fenti példához, egyedi szempontrendszer alkalmazásával, de a selejtezésre ítélt iratok közül válogattuk ki a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatalának jogelődje, az Országos Találmányi Hivatal engedélyezett és elutasított szabadalmi közül a levéltárnak mintavétellel átadandó iratokat. Itt elsősorban az ismertebb fel-

¹⁴ A Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet 1999. augusztus 1-jén hatályba lépett Iratkezelési szabályzata.

¹⁵ A közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500027.emm> (Utolsó letöltés ideje: 2021. július 12.)

¹⁶ Mikó Zsuzsanna: A levéltárak gyűjtőterületi munkája. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmeny Lajos. Budapest, 2009, 496.

találók – mint például Rubik Ernő,¹⁷ Béres József,¹⁸ Molnár Dánielné „Ilcsi néni”¹⁹ és Nemcsics Antal²⁰ – által benyújtott szabadalmakra vonatkozó dokumentumokat emeltük ki, illetve az olyan ismertebb találmányokat, amelyekkel akár a mindennapjaink során is találkozhatunk (méhbe helyezhető fogamzásgátló eszköz, intenzív hőszállítású, csővezes alumínium radiátor, golyósoros csigahajtás), de a legkülönlegesebbnek, legabszurdabbnak tűnő szabadalmak közül is válogattunk érdekességük miatt (görkorcsolya taposva hajtott kerékkel, eldobható WC-ülőke takaró, távcső-szerkezet a Nap megfigyeléséhez, horkolásgátló szerkezet).

A Nemzeti Akkreditáló Hivatal jogelődje, a Nemzeti Akkreditációs Testület által keletkeztetett, az *Akkreditálásra vonatkozó határozatok és mellékleteik, akkreditációs okiratok* című tétel alá tartozó maradandó értékű iratanyagból szintén kiválogattuk a történeti szempontból jelentősebb vállalatok (többek között a Paksi Atomerőmű Rt., a MOL Rt., vagy a Richter Gedeon Nyrt.) akkreditációs eljárásainak iratait.

Reprezentatív mintavételi eljárásra került sor a közelmúltban a Gottsegen György Országos Kardiológiai Intézet 1978–1983 között keletkezett kórlapjaiban.²¹ Az egészségügyi dokumentációban az iratkiemelés szempontjait azért tekinthetjük reprezentatívnak, mivel itt a fentebb ismertetett szempontokon – ismert személyek, jelentősebb történelmi időszakok, vagy az iratképző szerv működését bemutató iratminta – túlmutatva, szociológiai módszert alkalmaztunk a mintavétel során. A kiválasztásnál szempont volt a beteg neme, életkora (felnttygyerek), lakhelye (budapesti-vidéki); a mintavételes dokumentumok a keletkezési időszak elejéről, közepéről és a végéről kerültek ki.²² Az így átvett kisebb mennyiség is jól reprezentálja az érintett korszak teljes anyagát.

¹⁷ Rubik Ernő (1944-): a Rubik-kocka és számos logikai játék feltalálója. 1967-ben építészmérnökként végzett a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karán. 1987-től címzetes egyetemi tanár, 1990-től a Magyar Mérnök Akadémia elnöke, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem tanára.

¹⁸ Béres József (1920–2006): a Béres Csepp megalkotója. 1954–1963 között az Állami Mezőgazdasági Gépállomás kisvárdai laboratóriumát vezette. 1965-ben agrármérnökként diplomázott, 1968-ban doktori címet szerzett. 1972-ben alkotta meg a nyomelemeket tartalmazó gyógyászati készítményt, amelynek a Béres Csepp nevet adta.

¹⁹ Molnár Dánielné szül. Katona Ilona, ismertebb nevén Ilcsi néni (1926 –2013): kozmetikus, üzletasszony. Az „Ilcsi” kozmetikai szerek megalkotója.

²⁰ Nemcsics Antal (1927–2019): színtervező, festőművész, környezettervező. 1950-ben végzett a Magyar Képzőművészeti Főiskolán, 1951-től a Budapesti Műszaki Egyetem tanára. A Coloroid színrendszer és a színharmónia-elmélet kidolgozója.

²¹ A 127 kartont tartalmazó öt doboznyi irat átadására 2020. július 31-én került sor. Hasonló átadás történt 2019-ben az Országos Sportegészségügyi Intézet 1982–2002 között keletkezett iratanyagából (*Repülő Orvosi Vizsgálati Törzslapok*).

²² Sasfi Csaba szíves közlése.

A Gazdasági Versenyhivatal eljárásaira vonatkozó mintavételi eljárásról

A Gazdasági Versenyhivatal működéséről röviden

A Gazdasági Versenyhivatalt (a továbbiakban: Hivatal) az Országgyűlés hozta létre a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról szóló 1990. évi LXXXVI. törvény elfogadásával. A hivatal a törvény hatályba lépésével egyidejűleg, 1991. január 1-jén kezdte meg működését. Jogállását, szervezeti és működési kereteit, eljárási rendjét és a magyar versenyjogi szabályokat az 1996. évi LVII., a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény szabályozza, amely 1997. január 1-jén lépett hatályba.²³

A Hivatal versenyfelügyeleti munkája során érvényesíti a magyar versenytörvény és az uniós versenyjog szabályait, a rendelkezésére álló eszközökkel igyekszik a verseny érdekében befolyásolni az állami döntéseket, illetve a verseny társadalmi elfogadottságának növelése végett a versenypolitikai ismeretek terjesztésével, valamint a verseny közgazdasági és jogi kérdéseivel foglalkozó szakmai közélet fejlesztésével hozzájárul a versenykultúra fejlesztéséhez.²⁴ Élén az elnök áll, akinek munkáját két elnökhelyettes és a főtitkár segíti. Hivatali szervezetét – az elnök irányításával – a főtitkár vezeti.

Az illetékes elnökhelyettes alá tartozó szakmai irodák ügýtípus szerint szervezettek.²⁵ Ezek döntenek a versenyfelügyeleti eljárás elrendeléséről, és gondoskodnak a döntés-előkészítéshez szükséges vizsgálatok lefolytatásáról. Folyamatosan figyelemmel kísérik a verseny és a piacok működését, a hivatalhoz érkezett egyes panaszok, illetve bejelentések alapján döntést hoznak arról, hogy induljon-e hivatalból versenyfelügyeleti eljárás, jogsértés gyanúja esetén pedig saját kezdeményezésre versenyfelügyeleti eljárást indítanak. Lefolytatják a hivatalból indult versenyfelügyeleti eljárásokat, szükség szerint megszüntetik azokat, vagy előkészítik a Versenytanács döntéseit, utóvizsgálat keretében ellenőrzik azok végrehajtását.²⁶

²³ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600057.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. augusztus 12.)

²⁴ Lásd bővebben: A Gazdasági Versenyhivatal elnökének 2/2020. (VII. 14.) GVH-utasítása a Gazdasági Versenyhivatal szervezeti és Működési szabályzatáról. *Hivatalos Értesítő*, 2020. 39. sz.

²⁵ A *Fogyasztóvédelmi Iroda* vizsgálja a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalmával, az összehasonlító reklám tilalmával és az üzleti döntések tisztességtelen befolyásolásának tilalmával kapcsolatos panaszok, bejelentések intézését. Az *Antitröszt Iroda* a gazdasági erőfölénnyel való visszaélésekkel, a versenykorlátozó megállapodásokkal foglalkozik. A titkosan megvalósított kartellek vizsgálatát a *Kartell Iroda*, az információszerezést, tényfeltárást a *Felderítő Iroda* végzi. A vállalkozások összefonódásának ellenőrzését a *Fúziós Iroda* látja el. A versenyfelügyeleti ügyekben indult eljárások lezáró határozatait, megszüntető végzéseit a Hivatal döntéshozó fóruma, a *Versenytanács* hozza meg, munkáját a *Döntéshozatali Támogató Iroda* segíti. A fogyasztói jelzések nyilvántartását, valamint a panaszeljárásokkal kapcsolatos egyes feladatokat az *Ügyfélkapcsolati Iroda* végzi. https://www.gvh.hu/gvh/gvh_jogallasa_szervezete/2359_hu_a_hivatal_jogallasa_szervezete (Utolsó letöltés ideje: 2021. június 2.)

²⁶ A Gazdasági Versenyhivatal elnökének 7/2021. (V. 31.) GVH-utasítása a Gazdasági Versenyhivatal eljárásai során alkalmazandó belső ügyintézési rendről. *Hivatalos Értesítő*, 2021. 27. sz.

A Hivatal eljárásainak maradandó értékű iratai

A Gazdasági Versenyhivatal a megalakulását követően elkészült első irattári tervében a Hivatal kezdeményezésére indult *Versenyjogi ügyek* iratainak legnagyobb része, valamint a *Versenypolitikai iratok* mindegyike maradandó értékű volt. E besorolás az évek során nem változott, de bővült a *Panaszos ügyekre* vonatkozó tétellel, amely szintén maradandó értékű iratokat tartalmazott.²⁷ Az elmúlt években viszont jelentősen megnövekedett a Hivatal felé intézett fogyasztói jelzések száma, ami az iratmennyiség bővülését is maga után vonta.

A jelenleg is hatályos iratkezelési szabályzat szerint a Hivatal eljárásaira vonatkozó ügykörök, mint a *Panasszal összefüggő*, a *Bejelentéssel összefüggő*, a *Versenyfelügyeleti*, továbbá az *Összefonódás-bejelentés elintézésével kapcsolatos eljárás* iratai szintén maradandó értékkel bírnak.²⁸ A fentiek függvényében a Hivatal ezidáig összesen 206,38 iratfolyóméter iratot adott át a Magyar Nemzeti Levéltárnak, beleértve ebbe a működéssel kapcsolatos dokumentumokat is.

A Hivatal által tervezett, soron következő iratátadást tartalmazó panaszos és bejelentéses iratok jegyzékét látva, a kollégákkal úgy döntöttünk, hogy javasoljuk az irattári tervben a *Panasszal összefüggő*, a *Bejelentéssel összefüggő*, illetve az *Összefonódás-bejelentéssel összefüggő eljárások* iratai besorolásának módosítását 15 év után selejtezhető és a levéltárnak mintavételi eljárással átadandó tételekre. Egy év alatt ugyanis kb. 1500–2000 panaszos és bejelentéses ügy keletkezik a Hivatalnál, amelyeknek alig negyedéből indul eljárás.²⁹

A mintavételi eljárás kialakításában – a Hivatal iratkezelési szakértőjének javaslata alapján³⁰ – az lett az egyik fő szempont, hogy megnézzük, melyek azok az ügyek, amelyek kapcsán eljárás is indult. Az eljárás indítására vonatkozóan a Hivatal belső ügyintézési rendjéről kiadott 7/2021. (V. 31.) elnöki utasítás az irányadó. Az utasítás 3. §-a rendelkezik az eljárási prioritásokról, tehát arról, hogy melyek azok az ügycsoportok, területek vagy szempontok, amelyeknek vizsgálat elrendelése esetében elsőbbséget kell biztosítani.³¹ Szintén a belső eljárásrend szabályozza, hogy az adott panasz alapján elrendelik-e a vizsgálatot.³² Tehát a panasz nem része a versenyfelügyeleti eljárásnak, viszont levéltári szempontból az ügyindítás

²⁷ A Gazdasági Versenyhivatal 8/Eln/1991. sz. elnöki utasítása; A Gazdasági Versenyhivatal 8/Eln/1998. sz. elnöki utasítása; A Gazdasági Versenyhivatal Elnökének 3/Eln. /2009. évi belső utasítása a Hivatal iratkezelési szabályzatáról.

²⁸ A Gazdasági Versenyhivatal elnökének 3/2019. (VII. 12.) GVH-utasítása a Gazdasági Versenyhivatal iratkezelési szabályzatáról szóló 2/2015. (II. 16.) GVH [2/2015. (II.27.) GVH] utasítás módosításáról.

²⁹ Egy évet vizsgálva, a panaszok, bejelentések száma 1597 volt, ezek közül 218 esetben indult eljárás.

³⁰ Ezúton is köszönjük Szima András segítségét.

³¹ A Gazdasági Versenyhivatal elnökének 7/2021. (V. 31.) GVH-utasítása a Gazdasági Versenyhivatal eljárásai során alkalmazandó belső ügyintézési rendről. *Hivatalos Értesítő*, 2021. 27. sz.

³² Uo. 45. §. (1) pont.

előzményeként azok a panaszok lehetnek érdekesek, amelyek esetében versenyfelügyeleti eljárás indult. Ugyanez vonatkozik a bejelentéses eljárásokra,³³ amelyekről a Hivatal fentebb említett belső eljárásrendjén kívül az 1996. évi LVII., a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény IX. fejezete rendelkezik.³⁴ A bejelentéses eljárások esetében is hasonlóan jártunk el, és azokat az ügyeket emeltük ki, amelyeknél eljárás indult. Ezzel nagymértékben csökkenteni tudtuk az átadandó iratok mennyiségét.³⁵

A fent említett ügykörök besorolásának módosításakor az iratmennyiség csökkentésén kívül még további levéltári szempontként merült fel, hogy az elmúlt időszakban nem mutatkozott irányukban kutatói vagy ügyviteli érdeklődés, és jelentős részük nem tartalmaz egyedi, máshonnan meg nem ismerhető adatot, információt, továbbá egy kisebb iratmennyiség is jól reprezentálja az eljárások ügymenetét, sajátos, egyedi jellemzőit.³⁶

Összegzés

A fentiekben igyekeztem bemutatni, hogy a levéltári irat-mintavételi eljárások hogyan alakultak az elmúlt években. Ezt néhány iratképző szerv irattári tervéből kiragadott mintavételes tételén keresztül, illetve a selejtezési eljárások során alkalmazott iratkiemelések szempontjainak bemutatásával próbáltam illusztrálni. Végül kitértem a Gazdasági Versenyhivatal panaszos ügyeinek megváltozott besorolására.

A mintavétel fogalmának jogi szabályozása, a levéltári törvénybe való bekerülése megteremtheti annak lehetőségét, hogy a jövőben egyre több iratképző irattári tervében – az illetékes levéltárral egyeztetve – meghatározzák azokat az ügyköröket, amelyek egészének átvétele nem indokolt, de az így kiemelt iratok is megfelelően reprezentálják majd az adott tételhez tartozó ügyek sajátosságait.

³³ *Bejelentéssel összefüggő és Összefonódás-bejelentés elintézésével kapcsolatos eljárás.*

³⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600057.tv> (Utolsó letöltés ideje: 2021. augusztus 12.)

³⁵ Az eddig átadott 206,38 iratfolyóméterből a bejelentéses eljárások iratai 81,04 iratfolyómétert tettek ki.

³⁶ Csízi István szíves közlése.

NOÉMI KAZARECZKI

EXPERIENCE OF SAMPLING PRACTICES IN RECENT YEARS IN THE AREA OF COMPETENT AUTHORITY INSPECTIONS

The study summarizes the sampling practices and experiences of the jurisdictional document seizures of the past years through the document management regulations and the examples of sampling cases of some institutions developed in cooperation with the National Archives of Hungary. The paper also discusses in detail the aspects of the classification of documents of lasting value generated in the procedures of the Economic Competition Authority. In addition, the author describes the legal regulation of the concept of sampling, the amendment of Act LXVI of 1995 and Government Decree Nr. 335/2005, as well as the practices used before: mechanical, individual, case-list and representative sampling. The latter is illustrated by sampling from the patient records of a healthcare institution.

ÁLLAMPOLGÁRSÁGI ÉS NÉVVÁLTOZTATÁSI IRATOK A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁRBAN

Bevezető

A Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Szakmai Koordinációs Igazgatósága keretében működő Köziratvédelmi hatósági és Iratkezelés-felügyeleti Osztály munkatársai minden év elején elkészítik éves munkatervüket a 27/2015. (V. 27.) EMMI-rendelet előírásai alapján, melynek része az éves ellenőrzési terv. A nem selejtezhető irattári anyag fennmaradásának biztosítása érdekében a közle-
véltár a szerv iratainak védelmét és iratkezelésének rendjét jogszabályban meghatározott rendszerességgel ellenőrzi, a központi államigazgatási, bírósági, ügyészse-
gi, rendvédelmi szervek esetében háromévente.

2015-ben a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalnál (a továbbiakban: BÁH) tett iratkezelés-ellenőrzés során az MNL munkatársai megállapították, hogy a BÁH budapesti székhelyén lévő központi irattárban elhelyezett, a Menekültügyi és Migrációs Hivatal, valamint a BÁH által keletkeztetett, 1933–2008. évkörű állampolgársági, anyakönyvi és névváltoztatási iratanyag maradandó értékű, és a 15 éves őrzési idő letelt. Az év és iktatószám szerint rendezett anyagot a levéltár munkatársai a BÁH-nál tett látogatásuk során szűrőpróbaszerűen is megtekintették. A vizsgálat azt mutatta, hogy az iratanyag valóban nem selejtezhető, teljes mértékben maradandó értéket képező irategyüttes.

E munkám célja, hogy rövid áttekintést adjon a jogbiztosító értékű állampolgársági és névváltoztatási iratanyagról egészen az MNL általi átvételéig, és bemutassa az anyagot keletkeztető szervek történeti hátterét.

A második világháború utáni magyarországi idegenrendészet rövid történeti áttekintése

A II. világháborút követően az idegenrendészet újjászervezése céljából 1946-ban létrejött a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság,¹ majd az idegenrendészeti

¹ Első ízben az 1930. évi XXVIII. törvénycikk hozta létre a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatalt. Budapesten elsőfokú, míg országosan másodfokú hatóságként járt el. Wetzels Tamás: A magyar migrációs jog története. *Iustum Aequum Salutare, Jogtudományi folyóirat*. 2009. 2. sz. 210. Vö. Uő: *A bevándorlás kérdése Magyarországon*. Budapest, 2011; Kovács Tamás: Egy mindent látó rendszer. Iratok a Külföldieket Ellenőrző Központi Hatóság történetéhez. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A hét dokumentuma*. <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/>

feladatok ellátására létrehozták a hírhedt Államvédelmi Hatóságot (ÁVH), amelynek emellett fő feladata a rendszer ellenfeleinek üldözése volt. 1956-os feloszlatásáig az idegenrendészet az ÁVH feladatkörébe tartozott.

A 4176/1949. sz. kormányrendelet már teljes mértékben a belügyminiszter engedélyéhez kötötte a külföldről érkező személyek bejövetelét. A 347.300/1950. (XI. 11) BM-rendelet a külföldi állampolgárokra vonatkozólag egyszeri bejelentési kötelezettséget rendelt el. A beutazó külföldiek ekkor már az ÁVH megfigyelése alá kerültek. Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban az 1903. évi V. törvény-cikk² még hatályban volt, de az idegenrendészetet az ÁVH belső utasításai szabályozták. E törvényt a 17/1954. (III. 3.) sz. minisztertanácsi rendelet helyezte hatályon kívül. A rendelet értelmében az ország területére érkező külföldi állampolgároknak rendelkezniük kellett érvényes utazási okmányokkal, beutazási, átutazási engedéllyel,³ továbbá az ország határát csak az utazási engedélyen feltüntetett helyen és határidőn belül lehetett átlépni. A rendelet három tartózkodási engedélyt ismert: ideiglenes tartózkodási engedélyt (14 napi időtartamra), tartózkodási engedélyt (14 naptól hat hónap időtartamra) és lakhatási engedélyt (hat hónapnál hosszabb meghatározott időre, vagy visszavonásig). Az ÁVH megszűnése után a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság visszakerült a Belügyminisztérium hatáskörébe, azon belül is a Politikai Nyomozó Főosztály alá tartozott. Az 1960-as évekre már jellemzően érezhető volt egy bizonyos fajta „nyitás”, a határok átjárhatóbbakká váltak, ezért 1964. október 1-jétől a nyugati országok esetében bevezették a könnyített vízumkiadást. 1966 tavaszán megszületett a 24/1966. (IX. 25.) sz. kormányrendelet, amely egészen 1983-ig szabályozta Magyarországon az idegenrendészeti eljárást. A letelepedési engedélyt már az illetékes külképviseleten is be kellett nyújtani, ennek elbírálási határideje 90 nap volt. A kormányrendelet végrehajtását a 4/1966. (IX. 25.) BM-rendelet szabályozta. Eszerint vízumot legfeljebb 30 napra adhattak, tartózkodási engedélyt legfeljebb egy évre, a lakhatási engedély pedig meghatározott időre, legfeljebb visszavonásig járt.

A 2/1973. (V. 30.) BM-rendelet alapvetően megváltoztatta az idegenrendészetrel kapcsolatos feladatokat és hatásköröket. A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság szerepe az idegenrendészeti eljárások lefolytatásában jelentősen

hitek/egy_mindent_lato_rendszer (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 8.); Uő: Egy szervezet – egy feladat? A Külföldiek Ellenőrző Központi Hatóság létrejötte és működése, 1930–1945. *Rendvédelmi Füzetek*, 2010. 4. sz. 84–101.

² 1903-ban Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt szabályozták először az idegenrendészetet. Az első idegenrendészetet szabályozó törvényről fontos elmondani, hogy 24 óras szálláshely-kötelezettséget írt elő az országba beutazó külföldi állampolgárok részére, lakhatási engedélyt a beutazástól számított 15 napon belül jeleznie kellett. Az 1903. évi V. törvény 1954-ig maradt hatályban. Wetzl: *A magyar migrációs jog története...* i. m. 207–208.

³ Az átutazási engedély legfeljebb 48 óras tartózkodásra jogosította a külföldi állampolgárt az ország területén belül.

lecsökkent a '70-es években, és 1971 nyarán megalakult az Igazgatásrendészeti Csoportfőnökség. A fenti BM-rendelet másik újdonsága az volt, hogy a letelepedési engedélyt határozatlan időre szóló tartózkodási engedélyként határozta meg, két struktúrát alakítva ki: a tartózkodást (*ideiglenes*) és a letelepedést (*állandó*).

Az 1980-as évekre Magyarországon jelentősen megnövekedett az idegenforgalom, ennek következtében változtatni kellett az idegenrendészetet meghatározó jogszabályokon. A tartózkodási engedély elnyerésének feltétele a megélhetés biztosítása volt; e szabályozás következtében például jelentős számban érkezett Magyarországra lengyel állampolgár üzleti, megélhetési célból. A '80-as évek végén a letelepedést már törvényi szinten szabályozták az 1989. évi XXIX. sz. törvénnyel. A letelepedés kérdése ekkorra már teljesen kikerült az idegenrendészeti szabályozás köréből, és a kifejezést a kivándorláshoz hasonló *bevándorlás* szó váltotta fel.

Idegenrendészet a rendszerváltás után

A magyarországi idegenrendészet történetében fordulópontot jelentett az 1993. évi LXXXVI. sz. törvény megalkotása, ugyanis ezzel szinte teljes egészében újraszabályozták az idegenrendészeti eljárást. A szabályozás alapvetően már azon külföldiek számára készült, akiknél sem a családegyesítés, sem a magyar nemzetiség esete nem állt fenn.⁴

A törvény megteremtette a „lakóhely” mellett a „szálláshely” fogalmát, kettéválasztva a korábbi meghatározást a bevándoroltak (*lakóhely*) és a tartózkodási helyvel rendelkezők (*szálláshely*) kategóriájának megfelelően.⁵ Fontos megjegyezni, hogy ugyanebben az évben a menekültügyi feladatok korszerűsítése érdekében a kormány létrehozta a Menekültügyi és Migrációs Hivatalt, amely a belügyminiszter feladat- és hatáskörében működő központi államigazgatási szerv volt. Ez önálló gazdálkodási jogkörű költségvetési szervként működött, költségvetése a Belügyminisztérium költségvetésében elkülönítetten szerepelt. Székhelye Budapest volt, irányítását címzetes államtitkár útján a belügyminiszter látta el.⁶ Működését a 119/1994. (IX. 2.) kormányrendelet úgy módosította, hogy élére főosztályvezetői jogállással főigazgató került. A megbízásával, illetve a megbízás visszavonásával kapcsolatos jogokat a belügyminiszter, az egyéb munkáltatói jogokat a közigazgatási államtitkár gyakorolta.⁷

Az évtized második felében az 1997. évi CXXXIX. sz. törvény jelentősen módosította az idegenrendészeti eljárást, ugyanis a bevándorlási kérelmek elbírálását a közigazgatási hivatalok feladatává tette. A változtatás konkrét indoka az volt, hogy „a

⁴ Wetzel: *A magyar migrációs jog története...* i. m. 215.

⁵ Uo. 216.

⁶ 43/1993. (II. 3.) Korm. rendelet a Menekültügyi és Migrációs hivatal létrehozásáról.

⁷ 119/1994. (IX. 2.) Korm. rendelet a Menekültügyi és Migrációs Hivatal létrehozásáról szóló 43/1993. (III. 3.) sz. Korm. rendelet módosításáról.

*rendőrség hatásköréből ki kell venni a migrációval összefüggő azon feladatokat, amelyek nem igényelnek rendészeti típusú jogalkalmazást, és a hatásköröket a közigazgatás-fejlesztési koncepciónak megfelelően más közigazgatási szervezethez [kell] áttenni.*⁸

Az új szabályozás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a közigazgatási hivatalok ugyanis nem tudtak kellőképpen felkészülni az újonnan kapott feladatok szakszerű végrehajtására. A 2001. évi XXXIX. sz. törvény éppen ezért az idegenrendészeti hatásköröket elvette a közigazgatási szervektől, és azokat a 2000. január 1-jén létrehozott Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalhoz, illetve annak regionális igazgatóságaihoz telepítette. Ezzel a külföldiek beutazásával és tartózkodásával kapcsolatos ügyekben, európai mintára, egy szervezethez került a jogkörök többsége.⁹ Az új hivatal magas szakmai színvonalon teljesítette feladatait, a rendőrségtől és a rendészettől elkülönülve önálló közigazgatási egységet alkotott. A 43/1993. (III. 3.) sz. kormányrendelettel létrehozott (jogelőd) Menekültügyi és Migrációs Hivatal 1999. december 31-ével megszűnt.

A BÁH megalakulásával egy önállóan gazdálkodó költségvetési szerv jött létre, mely az ország egész területére kiterjedő illetékességgel látta el a hatáskörébe utalt állampolgársági, idegenrendészeti és menekültügyi feladatokat. Területi szervei a székhelyükön és az illetékességi területükön a jogszabályokban meghatározott elsőfokú területi idegenrendészeti hatóságként, illetve elsőfokú területi menekültügyi hatóságként jártak el. Irányítását a belügyminiszter látta el, székhelye Budapest volt, hét területi szervvel, valamint illetékességi területtel rendelkezett.¹⁰

A BM Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalnál tett iratkezelési ellenőrzések

A BÁH – mint láttuk – 2000. január 1-jén alakult, területi szervei 2001. január 1-jével jöttek létre.¹¹ 2000. június 5-én a Magyar Országos Levéltár munkatársai látogatást tettek a frissen alakult szerv székhelyén, a BÁH Állampolgári Igazgatóságán. Ennek előzménye az volt, hogy a BM Közigazgatási Államtitkári Hivatala az év első felében kezdeményezte az állampolgársági ügyintézővel kapcsolatos ügyiratok nyilvántartására szolgáló, 1933–1992 között keletkezett névmutató kartonok átadását a Magyar Országos Levéltár részére. Döntésük megalapozása végett a levéltár munkatársai szükségesnek vélték az iratok helyszíni megtekintését és felmérését egy iratkezelés-ellenőrzés keretében.¹²

A látogatás során megtekintették a szervnél alkalmazott számítógépes iktatás rendszerét, amely 1992-től működött a Belügyminisztérium rendszerével azonos

⁸ Idézi Wetzel: *A magyar migrációs jog története...* i. m. 216.

⁹ Uo. 216–217.

¹⁰ 162/1999. (XI. 19.) Korm. rendelet a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalról.

¹¹ A 173/2001. (IX. 26.) Korm. rendelet hozta létre a területi szerveit.

¹² 8228/2000. MNL-számú emlékeztető a MOL munkatársainak a BM Bevándorlási és Állampolgársági Igazgatóságánál tett szervlátogatásáról.

módon. A hagyományos kartonokat 1992-től – a számítógépes iktatás bevezetése óta – nem vezették. A szerv igazgatóhelyettese részletesen tájékoztatta a Magyar Országos Levéltár munkatársait arról, hogy a számítógépes iktatás jól működik, az egyes ügyiratokat gyorsan és pontosan vissza lehet keresni, továbbá az iktatókönyveket minden év végén kinyomtatják és azokat papíralapon is őrzik. Fontos megjegyezni, hogy akkoriban az állampolgársági iratokat egy ügymenettámogató program segítségével iktatták. A napi ügyvitelben keletkezett iratokhoz – esetenként több évtizeddel korábbi – „előiratokat” szereltek, így nemegyszer előfordult, hogy 1990-es aktákban 19. századi iratok voltak nagyobb mennyiségben (10–20 fólió). Az aktákat fraktúr formátumban őrizték, ami nagymértékben károsította az iratokat.

2000. június 5-én a BM BÁH központi irattárában az alábbi iratokat találták a Magyar Országos Levéltár munkatársai.

1. számú táblázat

Ügyiratfajta	Évkör	Az iratanyag jellemzői	Iratfolyóméter (ifm)
Állampolgársági ügyek	1881–1932 1933–1989	töredékes ¹³ folyamatos	0,5 800
Anyakönyvi ügyek	1929–1963	töredékes	4
Névváltoztatási ügyek	1934–1937 1938–1989	töredékes folyamatos	1 132
Nemességi iratok	1897–1944	folyamatos	3
Címerhasználattal kapcsolatos iratok	1885–1944	folyamatos	1,5
Választási iratok	1920–1942	folyamatos	1,5
„Sváb” kitelepítési ügyek (Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai)	1945–1948	(A Belügyminisztérium Népgondozó Hivatal iratai egy részét a Magyar Nemzeti Levéltár 1945 utáni Kormányzervek és Politikai Pártiratok Főosztálya ¹⁴ őrzi.)	10

Forrás: saját szerkesztés

¹³ Hiányoznak évek.

¹⁴ Korábban: V. Osztály.

Az iratanyag 2000. június 5-i megtekintése után elkezdődtek az egyeztetések a levéltári átvételről. A levéltár részéről a névmutató kartonokkal¹⁵ kapcsolatban az a döntés született, hogy a levéltári gyakorlattal nem összeegyeztethető az a megoldás, miszerint egy irategyütteshez tartozó segédletet a levéltár az iratok nélkül vegyen át. Az iratátadásra azonban ekkor még nem került sor.

A levéltár munkatársai az iratkezelés ellenőrzése céljából 2007. szeptember 26-án ismét látogatást tettek a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal budapesti székhelyén.¹⁶ Az előző ellenőrzés óta fontos változás volt a szerv működésben, hogy 2007. április 1-től a hazai anyakönyvi ügyek a Főpolgármesteri Hivaltól átkerültek a BÁH hatáskörébe. Fontos megjegyezni az iratok nyilvántartása végett, hogy 2007. január 1-től egy új iktatószoftvert is bevezettek, és pedig a BÁH Ügymenetet Támogató Hewlett OpAL rendszert. A szoftver az Állampolgársági Igazgatóságon működött, az állampolgársági és névváltoztatási iratanyagot is nyilvántartották vele, az iratkezelést pedig a 335/2005. (XII. 29.) sz. kormányrendelet előírásai szerint alakították ki.

A bevándorlás szervezeti átalakulásai 2007–2015-ig és a 2015. évi iratkezelés-ellenőrzés

Mint már említettük, 2007-ben a hazai anyakönyvi ügyek a Főpolgármesteri Hivaltól átkerültek a BÁH hatáskörébe. Ezt követte a Belügyminisztérium és a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium (KIM) 7/2011. (II. 25.) együttes utasításával módosított, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal szervezeti és működési rendjének meghatározásáról szóló 9/2010. (IX. 29.) BM-KIM utasítás. Ezzel létrejött az Egyszerű Honosítási Igazgatóság, amely a közigazgatási és igazságügyi miniszter szakmai irányítása és a BÁH főigazgatójának felügyelete alatt álló önálló szervezeti egység volt. Feladatkörébe tartozott a honosítási és visszahonosítási ügyekben előkészíteni a közigazgatási és igazságügyi miniszter hatáskörébe tartozó előterjesztések tervezetét, továbbá ellátta az ezen ügyekhez tartozó hazai anyakönyvezési, az anyakönyvekről, a házasságkötésről és a névviseletről szóló jogszabályokban meghatározott feladatokat. Az Igazgatóság tevékenységét az Egyszerűsített Honosítási Osztályon, a Honosítottak Anyakönyvi Osztályán és az Ügyviteli Osztályon keresztül látta el. A BÁH szervezetén belül az Egyszerű

¹⁵ A névmutató kartonok rendszerét 1933-ban alakították ki, a kartonokat 1992-ig folyamatosan vezették. A kartonok az állampolgársági ügyekben keletkezett ügyiratok alapján készültek, és az ügyben érintett személyek személyes adatait, valamint az ügy iktatószámát (az 1940-es évektől az ügy típusát is) tartalmazzák. A kartonok a fonetikus betűrend szabályai szerinti sorba rendezve követik egymást. Méretük 12-13 x 16-17 centiméter.

¹⁶ MNL-ügyiratszám: 1851/2007.

Honosítási Igazgatóságot főosztályvezetői besorolású igazgató vezette.¹⁷ A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal felügyeletét gyakorló szerv a KIM volt.

A BÁH iratkezelése ekkor a következőképpen alakult. Az állampolgársági, valamint az egyszerűsített honosítási és az anyakönyvezéssel kapcsolatos iratok kezelése elkülönült a központi szervezeti egységek iratkezelésétől. A hivatalban a központi irattár feladatait az állampolgársági és a hazai anyakönyvezéssel kapcsolatos iratok vonatkozásában az Állampolgársági Igazgatóság és az Egyszerűsített Honosítási Igazgatóság, az egyéb iratok tekintetében pedig az Igazgatósági Osztály látta el.

Az MNL OL munkatársai 2015-ben ismét iratkezelés-ellenőrzést tartottak a szervnél. Ez kiemelkedő jelentőségű volt, ugyanis a levéltár munkatársai ekkor már teljesebb és pontosabb adatokat tudtak felvenni az állampolgársági és névváltoztatási, valamint az egyszerű honosítási és anyakönyvi iratanyag helyéről, iratfolyómé-
terben számított mennyiségéről, rendszeréről, továbbá selejtezettségéről és a maradandó érték arányáról. Alább a 2. számú táblázat ezt az adatfelvételt mutatja.¹⁸

2. sz. táblázat

Iratok keletkeztetője	Iratok jellege	Évköre	Terjedelme	Selejtezettsége	Maradandó érték aránya	Segédletekkel való ellátása	Irattár pontos helye, címe
BM, MMH, BÁH	Állampolgársági iratok	1933–2008	1240 ifm	Nem selejtezett	100%	Iktatókönyv és sorkönyv	Állampolgársági Központi irattár, 1117 Bp., Budafoki út 60.
BÁH	Egyszerű honosítási iratok	2011, 2012	400 ifm	Nem selejtezett	100 %	Elektronikus iktatókönyvek	Állampolgársági Központi irattár, 1117 Bp., Budafoki út 60.

¹⁷ BM-KIM 7/2011. (II. 25.) együttes utasítással módosított a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal szervezeti és működési rendjének meghatározásáról szóló 9/2010. (IX. 29.) BM-KIM együttes utasítás

¹⁸ MNL-ügyiratszám: 07/451-1/2015.

Iratok keletkeztetője	Iratok jellege	Évköre	Terjedelme	Selejtezettsége	Maradandó érték aránya	Segédletekkel való ellátása	Irattár pontos helye, címe
BÁH	Egyszerű honosítási iratok	2012 közepétől	1960 ifm	Nem selejtezett	100%	Elektronikus iktatókönyvek	Egyszerűsített Honosítási Központi Irattár, 1135 Bp., Szegedi út 35–37. „A” épület
BÁH	Honosítási és állampolgárság-megállapítási iratok	2009-től	744 ifm	Nem selejtezett	100%	Elektronikus iktatókönyvek	Egyszerűsített Honosítási Központi Irattár, 1135 Bp., Szegedi út 35–37. „C” épület
BÁH	Anyakönyvi és névváltoztatási iratok	2005-ig	440 ifm	Nem selejtezett	100%	Elektronikus iktatókönyvek	Egyszerűsített Honosítási Központi Irattár, 1135 Bp., Szegedi út 35–37. „C” épület
BÁH	Anyakönyvi és névváltoztatási iratok	1933-tól 2004-ig	341 ifm	Nem selejtezett	100%	Elektronikus iktatókönyvek	1106 Bp., Tárna utca 1–3.

Forrás: saját szerkesztés

A Magyar Nemzeti Levéltár és a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal elképzelései az iratanyag sorsáról

A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalnál a 2015. évi ellenőrzést követő évben az iratanyag szempontjából lényeges esemény történt. 2016-ban ugyanis a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1945 előtti Kormányservezet Főosztálya (Főosztály) három alkalommal is kapott 1867–1945 között keletkezett, „BM általános iratai” megnevezésű iratokat a BÁH Anyakönyvi Felügyeleti Osztálytól. Ezeket

az iratokat postai úton kapta meg a Főosztály, egy-egy kísérőlevéllel, amelyek jegyzéket is tartalmaztak. Az iratok az 1930-as években keletkeztek anyakönyvi és névváltoztatási ügyekben. Átvételük kapcsán elsőként a Magyar Nemzeti Levéltár Módszertani, Továbbképzési, Iratkezelés-felügyeleti Koordinációs Osztálya (MOTIKO) kezdett tárgyalásokba. A szervnél tett látogatások során a Főosztály és a MOTIKO munkatársai elsődlegesen a hivatalban őrzött állampolgársági vonatkozású iratokat tekintették meg, és megvizsgálták, hogyan lehetne azokat az MNL Országos Levéltárába adni. A szemle során bebizonyosodott, hogy 1884-től 2009-ig őriznek itt iratokat, amelyek döntő többségének kezdő évköre 1933. Az ezt megelőző időszakból mindössze négy fraktúr csomónyi anyagot találtak.¹⁹ A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal dolgozói egyöntetűen állították, hogy az iratok a mindennapi ügyintézéshez szükségesek, így azok eredetiben történő átvételére nem sok esély mutatkozott.

A látogatás során szóba került a névváltoztatásokkal kapcsolatos iratanyag is, ami korábban az MNL Országos Levéltára „K szekciójában” volt, majd az iratanyagot az Országos Rendőr Főkapitányság részére adták át. Az iratok újbóli levéltárba adásával kapcsolatos szakmai megbeszélésbe a Miniszterelnökség²⁰ is bekapcsolódott. A névváltoztatási iratok az 1933. évtől kezdődően a Tárna utcában voltak (lásd a 2. számú táblázatot!), míg az 1934–1937 között keletkezettek valószínűleg a vonaton történő szállításkor bombatámadás nyomán semmisültek meg a második világháború idején. 1938-tól épen maradtak az iktató- és mutatókönyvek.

A levéltár munkatársai arról győződtek meg, miszerint – korábbi álláspontjával szemben – a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal hajlandóságot mutat arra, hogy az iratanyagról a levéltárat tájékoztassa, és együttműködő volt abban is, hogy az iratok jövőbeli sorsának eldöntésébe a levéltár is bekapcsolódjon. Az állampolgársági iratanyag a történeti értékét és a hozzá fűződő kutatói érdekeket tekintve (mint például a családtörténeti kutatások) fontos részét képezi az egykori Belügyminisztérium iratanyagának. A levéltár munkatársai tehát úgy vélték, hogy az iratanyag digitális úton kerülhetne levéltárba, amely elképzelést a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal szakmai és állományvédelmi okokból is teljes mértékben támogatta. Mivel a segédkönyveket (főként a sorszámkönyveket és a felszerelőkönyveket) a mindennapi ügyintézéshez használták, azok meglehetősen rossz állapotban voltak. Továbbá gyakran előfordult, hogy az állampolgársági, illetve a névváltoztatási ügyeket, ha az iratok ugyanarra az állampolgárra vonatkoztak, egyéb belügyi ügyek intézése során összekapcsolták. A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal az iratokból rendszeresen szolgáltatott adatokat az ügyfeleknek, közjegyzőknek, póthagyatéki ügyek esetében a bíróságoknak. A legrégebbi aktákban különleges (politikai, vallási) jellegű adatok is vannak, ezért az ügyfelek számára

¹⁹ Fraktúr csomó: formailag is jól elkülönülő, hosszában félbehajtott iratsorozat.

²⁰ 2017. január 1-től a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal állampolgársági, névváltoztatási, egyszerű honosítási feladatkörét a Budapest Főváros Kormányhivatal vette át.

ezekből csak meghatalmazással és elsőfokú rokonságot bizonyító anyakönyvi kivonatokkal szolgáltatnak adatokat.

A segédkönyvek kapcsán kiderült még, hogy kötésük szétesett, a lapok kiestek, a széleik sérültek, így adatvesztés veszélye állt fenn. Digitalizálás esetén a levéltár elképzelései szerint az MNL Állományvédelmi Osztályának munkatársai is részt vettek volna a restaurálási feladatokban. A levéltár a digitalizálást a Belügyminisztériummal és a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatallal együttműködve tervezte, annak alapját a segédkönyvek restaurálása, valamint az iratanyag digitalizálása és adatbázisban történő feldolgozása jelentette.

A digitalizálásra az alábbi elképzelések születtek:

1. Közfoglalkoztatási program keretében, amelynek során a közfoglalkoztatottak a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal telephelyén digitalizálnak a program által finanszírozott eszközökkel.
2. Külsős cég bevonásával, amely céget a Belügyminisztérium és a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal javasolta volna.

Mindkét esetben a munkát a levéltár szakmai támogatásával és ellenőrzésével végezték volna.

Az iratanyag feldolgozására vonatkozólag a következő terveket készítették:

1. Közfoglalkoztatási program keretében.
2. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Karának Bevándorlási és Állampolgársági Tanszékével együttműködve a hallgatók gyakornoki idejében lehetett volna az adatok rögzítését elvégezni.

Mindkét esetben a Levéltár által megadott adatbázisba rögzítették volna az adatokat.

Az átadás 2016-ban azonban még nem valósult meg; elképzelések ugyan születtek, de az iratok levéltárba szállítása még mindig váratott magára. 2017-től a Miniszterelnökség Hatósági Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárságának Hatósági Szakigazgatási Főosztálya²¹ is bekapcsolódott az egyeztetésekbe, és a jobb megőrzés feltételeinek biztosítása érdekében egyértelmű hajlandóságot mutatott az iratanyag fizikai átadására a levéltár részére.

²¹ 94/2018. (V.22.) Korm. rendelet a kormány tagjainak feladat- és hatásköréről, 1. számú melléklet, D).

Az első megállapodás

Az első együttműködési keretmegállapodás 2016 végén jött létre Budapest Főváros Kormányhivatala és a Magyar Nemzeti Levéltár között az alábbi főbb feltételekkel.

- A felek rögzítették az állampolgársági, a névváltoztatási és a hazai anyakönyvezési iratanyag őrzése során az együttműködés általános kereteit.
- A Kormányhivatal, mint az állampolgársági, névváltoztatási és hazai anyakönyvezési eljárásokban a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal jogutódja meghatalmazta a levéltárat, hogy a 2015. április 1-je előtt lezárult ügyek iratanyagának átadás-átvétele során a Kormányhivatal helyett és annak nevében teljes jogkörrel eljárjon.
- A levéltár vállalta, hogy 2017. február 28-ig legalább kétezer iratfolyóméter anyagot átvesz.
- A levéltár a 2015. április 1-je előtt lezárult ügyek iratanyagának őrzése során egyeztetett időpontokban biztosítja a Kormányhivatal állami tisztviselői számára az iratokhoz való hozzáférést.
- A felek vállalták, hogy a Bevándorlási és Állampolgársági Hivaltól az iratanyag tárolása céljából átadásra kerülő helyiségek használata tárgyában külön megállapodást kötnek.²²

A megállapodás megkötése után, de még a levéltárba történő első beszállítás előtt, a levéltár munkatársai újból felmérték az iratanyag pontos mennyiségét, melyet Budapest Főváros Kormányhivatalától fog átvenni. A Kormányhivatal kőbányai telephelyén lévő irattári raktárban, majd a központi telephelyen tett látogatások alkalmával a levéltárosok felmérték a beszállítandó iratanyag pontos mennyiségét, továbbá azt, hogy az iratanyag savmentes²³ dobozban van-e elhelyezve. A Kormányhivatal munkatársai jelezték, a Belügyminisztérium sürgeti a költöztést,²⁴ így az iratanyag nagy mennyisége – összesen 910 iratfolyóméter – nem teszi lehetővé azt, hogy azt dobozolva adják át. Erre vonatkozóan az alábbi megoldási javaslat született: az iratok dobozolását a levéltár munkatársai segítségével végzi el a Kormányhivatal, az általuk beszerzett savmentes dobozokba. A Kormányhivatal elfogadta ezt az elgondolást. Az adatszolgáltatást illetően megállapodtak, hogy ezt a feladatot a levéltár a kért iratok digitalizálásával teljesíti, vagyis egy A/3-as szkennelrel az MNL 1945 előtti Kormányservek Főosztálya digitális képet készít

²² Uo.

²³ 335/2005. (XII. 29.) Korm. rendelet a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről 65. §, (1).

²⁴ A Kőbánya-alsó, Endre utcai irattárba a Belügyminisztérium fog költözni. Ez az irattár Kőbánya-alsó vasútállomás közelében található. Az épület egykor a KÖJÁL kőbányai kirendeltségéhez tartozott.

OCR-technológiával.²⁵ A digitális képet feldolgozza az FTP-tárhelyre, ahol egy könyvtár létrehozásával hozzáférést biztosít a Kormányhivatal munkatársai számára. Ez a megoldás számos előnnyel járt, ugyanis az adatszolgáltatás így gyorsabb és költséghatékonyabb. Ehhez a Kormányhivatal szkennert biztosított, mely a levéltár tulajdonába került.²⁶

Az iratanyag átadása

2018. október 3-án kezdődött az egykori Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal²⁷ által keletkeztetett állampolgársági és névváltoztatási iratanyag – elsőként az állampolgársági iratok – beszállítása az MNL Fejér Megyei Levéltára székesfehérvári épületébe. Az iratanyag csomókba rendezve, dobozolatlanul érkezett, így a levéltár munkatársainak feladata lett a dobozolás és ezzel együtt a raktári jegyzék készítése. Az ügyfélszolgálati feladatokat is ők látták el, akárcsak a kutatással kapcsolatos adminisztrációt.

3. számú táblázat

A 2019 tavaszán befejeződött iratátadás adatai

Az átvett iratanyag keletkeztetője, évköre, mennyisége	Átadás időpontja	Átvevő
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1937–1940, 120 ifm	2018. október 3.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1933–1936, 62 ifm	2018. október 9.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1941, 30 ifm	2018. október 11.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1941–1942, 100 ifm	2018. október 15.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1943–1946, 108 ifm	2018. október 24.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

²⁵ OCR: (Optical Character Recognition, optikai karakterfelismerés) kézírást felismerni tudó alkalmazás. A kognitív OCR bevezetése lehetővé teszi, hogy a karakter felismertetési szempontok egy közös szerveren tárolódjanak, és ne vesszenek el. Hegedűs István: Hogyan segít újragondolni a levéltárak szerepét a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás? *Levéltári Közlemények*, 2019 (90. évf.) 89–99.

²⁶ MNL-ügyiratszám 07/283-3/2017. számú ügyirat.

²⁷ A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal 2017. január 1-vel Bevándorlási és Menekültügyi Hivatallá alakult, tevékenységutódja az állampolgársági és névváltoztatási ügyek tekintetében a Fővárosi Kormányhivatal lett.

Az átvett iratanyag keletkeztetője, évköre, mennyisége	Átadás időpontja	Átvevő
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1947–1961, 102 ifm	2018. október 25.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1962–1974, 34 ifm	2018. október 26.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1975–1992, 85 ifm	2018. október 29.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1992–1995, 90 ifm	2018. október 30.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok, 1996–1999, 91 ifm	2018. október 31.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok (születés-házassághalotti), 1949–2002, 180 ifm	2018. november 18.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett állampolgársági iratok (anyakönyvi főfelügyeleti iratok), 1940–2005, 80 ifm	2019. március 12.	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
A BÁH-jogelőd által keletkeztetett névváltoztatási iratok, 1933–2004, 234,11 ifm	2019. március 18.	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A NEDOK Zrt-től visszavett névváltoztatási mutatókardonok, 1879–1924, 4 ifm	2019. május 9.	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Összesítve (iratmennyiség): 1320,11 ifm	Összesen 14 forduló	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (iratmennyiség): 1082 ifm Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (iratmennyiség): 238,11 ifm

Forrás: saját szerkesztés

Adatszolgáltatás az átvett iratanyagból

2019 tavaszára lezárult az iratok átvétele. Szükségessé vált egy újabb, utolsó egyeztetés Budapest Főváros Kormányhivatala és az MNL képviselői között az iratanyagból történő adatszolgáltatás végett. Az egyeztetés során elsőként az iratkiadás technikai részleteit beszéltek át. A levéltár álláspontja szerint az iratok kikérése

FTP-szerveren²⁸ keresztül valósulhatna meg, bár a levéltár információ-biztonságért felelős megbízottja és az adatvédelmi tisztviselő véleménye szerint az FTP-szerver használata adatvédelmi aggályokat is felvet, különösen az állampolgársági iratanyag tekintetében. A Kormányhivatal képviselői támogatták az FTP-szerveren keresztül való adattovábbítás ötletét, mivel más központi államigazgatási szervekkel való kommunikációjukban is ezt a megoldást alkalmazzák. Véleményük szerint azonban az FTP-szerver biztonságossá tételéhez SSL-tanúsítványra²⁹ lenne szükség.

Felmerült a hivatali kapun³⁰ keresztül megvalósuló adattovábbítás lehetősége is. A Kormányhivatal ismertette, hogy hivatali ügyintézésükhöz a legmegfelelőbb az eredeti iratanyag lenne, azonban ennek hiányában azzal azonos minőségű és formátumú digitális másolatra lenne szükségük, ami felveti azt a kérdést, miszerint a hiteles digitális másolat mérete nem jelent-e kihívást a hivatali kapun keresztül történő adattovábbításnál.

Végül az a megoldás született, hogy az iratanyagot őrző Fejér Megyei Levéltár számára dedikált hivatali kaput nyitnak. A Kormányhivatal az egyének azonosítására alkalmatlan, de a hivatal iktatószámát tartalmazó megkeresést elektronikus levélben küldi meg a levéltár részére, melyre a Fejér Megyei Levéltár hivatali kapun keresztül válaszol. Az iratanyagban való kutatást a köziratokról, közlevéltárakról és magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény (Ltv.) 22. §. (1) bekezdésében³¹ foglaltak szerint kell lehetővé tenni, ugyanakkor a Kormányhivatal élhet kutatási korlátozással.

2020. július 1-jétől az MNL elektronikus ügyintézésre kötelezett szerv lett, ezért biztosítani kell az elektronikus ügyintézésre vonatkozó jogszabályokban előírt kötelezettségek teljesítését. Ettől kezdve az MNL felé természetes személy jogosult egyedi adatkérés iránti kérelmet benyújtani és ügyet indítani az alábbi ügytípusok esetében: építésügy, kárpótlási ügyek (például hadigondozás), hagyatéki eljárás, ingatlan-nyilvántartás, jogszolgáltatás, munkaviszony-igazolás, tanulói idő megállapítása, névváltoztatás, továbbá a fentiek közül egyikbe sem sorolható egyedi adatigénylés, így például az állampolgársági ügyek (honosítás, egyszerű honosítás).

²⁸ FTP-szerver: Az FTP (File Transfer Protocol) egy állományátvitelre szolgáló szabvány. FTP-azonosító és -jelszó birtokában távoli szerverek tartalmához férhetünk hozzá, onnan bizonyos állományokat szerezhetünk be, továbbá oda állományokat tölthetünk fel. Az FTP használata igen egyszerű módja annak, hogy a szerverünkön lévő, felhasználónévvel és jelszóval védett mappához hozzá tudjunk férni, fájlokat tudjunk feltölteni, letölteni, módosítani, törölni.

²⁹ Az SSL-tanúsítványok arra szolgálnak, hogy létrejöhessen egy biztonságos, titkosított csatorna a kliens és a szerver között.

³⁰ Hivatali kapu: a szervezet számára benyújtott űrlap átmeneti tárolását biztosító tárhely, hozzárendelt jelszavas azonosításon alapuló elérhetőség-ellenőrzéssel, amelyen keresztül a szervezet hozzáfér a biztonságos kézbesítési szolgáltatás által részére biztosított szolgáltatásokhoz. MNL-iktatószám: MNL/FŐIG-T/10224-2/2020. A Magyar Nemzeti Levéltár Ügyfélszolgálati eljárásrendje.

³¹ 2020. július 1-jétől a 2020. évi XXXIII. törvény módosította az Ltv. 22. §-ának rendelkezéseit.

2020 őszén az MNL és Budapest Főváros Kormányhivatala Állampolgársági és Anyakönyvi Főosztálya között megállapodás jött létre a külföldi állampolgárok adatigénylése tárgyában. Eszerint abban az esetben, amikor a külföldi állampolgár honosítás vagy egyszerű honosítás okán keresi meg a levéltárat és kéri, hogy igazolják felmenői magyar állampolgárságát, a Kormányhivatallal történt egyeztetés alapján az alábbi eljárást kell követni. Az MNL tájékoztatja az ügyfelet, hogy adatigénylésével ne a levéltárhoz forduljon, hanem állampolgársági igényét a Kormányhivatalhoz nyújtsa be, majd hiánypótlás³² keretében közvetlenül Budapest Főváros Kormányhivatala Állampolgársági és Anyakönyvi Főosztálya keresi meg a levéltárat az adatok bekérése céljából, miután elvégezte az ügyfélazonosítást. Ezzel a két magyar hivatalos szerv közötti kommunikáció szabályai lépnek érvénybe, és nem kell közbenső felülhitelesítésre megküldeni a dokumentumot. Az eljárás így egyszerűsödik és gyorsul is, ami az ügyfél érdekeit szolgálja, illetve nem utolsó sorban a levéltárak munkáját is egyszerűsíti.

A külföldről érkező megkeresések esetén fontos, hogy tisztázzák a felhasználás pontos helyét, vagyis, hogy külföldi vagy hazai eljárás során használják fel az iratot, erről az ügyfélnek űrlapon kell nyilatkoznia. Amennyiben a külföldön tartózkodó kérelmező Magyarországon kívánja felhasználni a kért adatokat, akkor a kérelmező tartózkodási helyétől és a honosítási kérelem külföldön történő benyújtásától függetlenül nincs szükség sem a közbenső, sem a miniszteri felülhitelesítésre. Az irat felhasználása ugyanis a magyar hatóságok előtt történne, amelyhez mindez nem indokolt. A honosítási ügyek hazai eljárásnak minősülnek, így ezek esetében az iratokat nem szükséges sem közbenső (MNL Ügyfélszolgálati Főosztály általi), sem miniszteri (*Apostille*) felülhitelesítéssel ellátni.

Amennyiben a külföldön tartózkodó kérelmező nem Magyarországon kívánja felhasználni a kért iratokat, az alábbiak szerint kell eljárni. A tagintézmény a külföldi ügyfél kérelmét érkezteti, iktatja, a beadó adatkezelési jogosultságát az általa bemutatott dokumentumok (személyi igazolvány, anyakönyvi kivonat, ügyvédi meghatalmazás, alapító okirat) alapján ellenőrzi, majd rögzíti a kérelmező érvényes értesítési címét. A levéltárban megkeresett, lemásolt és papíralapon hitelesített dokumentum hitelesítési záradékkal ellátott másolatát, valamint a tagintézmény-vezető vagy főosztályvezető által elektronikusan aláírt kísérőlevelet az MNL Ügyfélszolgálati Főosztályának kell postai úton továbbítani közbenső felülhitelesítésre. Az MNL Ügyfélszolgálati főosztálya gondoskodik a közbenső aláírásról, majd a hiteles másolatot a kérelmező részére továbbítja. A kérelmező a közbenső felülhitelesítéssel ellátott másolattal együtt egy tájékoztatólevelet is kap, mely a miniszteri felülhitelesítés eljárási díjáról rendelkezik. Amennyiben a kérelmező a

³² 2021 februárjától a Budapest Főváros Kormányhivatala Állampolgársági és Anyakönyvi Főosztálya állásfoglalása szerint a honosítási és egyszerűsített honosítási eljárások lefolytatásához szükséges hiánypótlási felszólításokat – a fenti gyakorlattal ellentétben – a továbbiakban nem ők küldik meg a Magyar Nemzeti Levéltár részére, ezért a kérdéses ügyekben eszentül is közvetlenül keresik meg az MNL-t az ügyfelek. MNL-iktatószám: MNL/UF/14-4/2021.

hitelesített másolatot külföldön, nem magyarországi eljárás céljából kívánja felhasználni, egyénileg kell felvennie a kapcsolatot a Külgazdasági és Külügyminisztériummal a felülhitelesítés ügyében.³³

Állampolgársági ügyek (honosítás és egyszerű honosítás) adatigénylése kapcsán 2021. március 16-ától a külföldi ügyfelek önállóan kereshetik meg a Magyar Nemzeti Levéltárat honosítási és egyszerű honosítási adatigénylésükkel (a felmenők magyar származásának igazolásával) kapcsolatban.

Összegzés

Az MNL őrizetébe hosszú tárgyalások után bekerült névváltoztatási iratanyagból az 1933. évi, valamint az 1938–2004 közötti évekből közel teljes sorozat áll rendelkezésre. Az 1897–1932, valamint az 1934–1937 közötti években engedélyezett névváltoztatási iratok viszont nagyrészt megsemmisültek. Előfordulhat ugyanakkor, hogy a hiányzó évekből az MNL megyei tagintézményeiben, valamint az illetékes önálló városi levéltárakban is található névváltoztatással kapcsolatos anyagok. Az 1897 előtti névváltoztatási ügyekre vonatkozó dokumentumok személyesen vagy megbízott útján is kutathatók az MNL Országos Levéltárában, valamint az illetékes megyei és városi levéltárakban. Az Országos Levéltár őrizetében lévő, névváltoztatással kapcsolatos ügyiratok tartalmazzák a névváltoztatási határozatot, amelynek alapján a névváltoztatási okiratot kiállították, valamint az ügyhöz kapcsolódó mellékleteket. A névváltoztatási határozatról, melynek terjedelme 2–4 oldal, illetve indokolt esetben az egész ügyiratról, jogosultság igazolása esetén hiteles másolatot lehet kérni.

A 2004 utáni névváltoztatási iratokat Budapest Főváros Kormányhivatala, a 2015. április 1. után lezárult névváltoztatási ügyek iratanyagát pedig három évig az illetékes anyakönyvi szerv őrzi.

³³ Apostille hitelesítés, a 27/2015. (V. 27.) EMMI-rendelet 48. § (1) és (2) bekezdése értelmében a hitelesített másolat külföldre történő továbbítása esetén betartandó eljárásrend.

ESZTER VASS

CITIZENSHIP AND NAME CHANGE DOCUMENTS IN THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY

The name change records from 1933 and the years 1938–2004 preserved by the National Archives of Hungary (NAH) form an almost complete series, while the records of the years 1897–1932 and 1934–1937 on similar subjects have been largely destroyed. It is possible, however, that materials related to name changes from the missing years can be found in the county archives of the NAH, as well as in the competent independent municipal archives. Documents relating to name change cases prior to 1897 can be searched for in person or by proxy at the Central Archives of the NAH and at the competent county and municipal archives. The name change case files held by the Central Archives of the NAH include the name change decision on the basis of which the name change certificate was issued and the annexes related to the case. A certified copy of the name change decision or, in justified cases, of the entire file may be requested if eligibility is proven. Name change documents after 2004 are kept by the Government Office of Budapest Capital City, while the records of name change cases closed after 1 April 2015 are kept for three years by the competent civil registry office.

VÉGLEGES BEOLVASZTÁS VAGY BEVÉTELNÖVELÉS? Nicolae Mihăescu tábornok és a debreceni „közigazgatási felső tanács”

A magyarországi román megszállás története teljeskörűen máig nem feldolgozott. Számos tanulmány született, melyek főként a lokális adatok áttekintésével nyújtanak részinformációkat, de ezekből még mindig nem állt össze egy pontos és árnyalt kép, amely például érdemi vizsgálat tárgyává tette volna a térben és időben jól elhatárolható három megszállási övezet¹ irányítása közötti különbségeket és az ottani román hatalmi struktúrák működésének jellegzetességeit. Magunk a Debrecenből irányított katonai megszállási zóna egy olyan, mindeddig félreértelmezett kérdéskörét szeretnénk – a hozzáférhető magyarországi források alapján – alaposabban megvilágítani, amely árnyalhatja a zóna ekkori működésével kapcsolatos ismereteinket, s amely talán a címben feltett kérdés tisztázásához is hozzá tud járulni.

Mihăescu tábornok terve

1919. október 16-án Nicolae Mihăescu² tábornok, a tiszántúli katonai megszállási zóna kormányzója egy határozatot (*decizie*) tett közzé, amelyben hat vármegye (Szabolcs, Hajdú, Szolnok, Békés, Csongrád és Csanád) katonai megszállási zónába tartozó részeiből egy, a Tisza és a nagyjából az 1916. augusztusi bukaresti titkos szerződésben rögzített határvonalhoz adaptált „romániai demarkációs vonal között” kialakított, önálló vámhatárral elválasztott övezetet kívánt létrehozni. Az övezet élére Debrecen székhellyel és a saját maga elnökségével egy külön román–magyar vegyes összetételű ún. közigazgatási felső tanácsot (*Consiliul superior administrativ*) állított volna, melyben vezető szerepet magyar oldalról Rásó István³

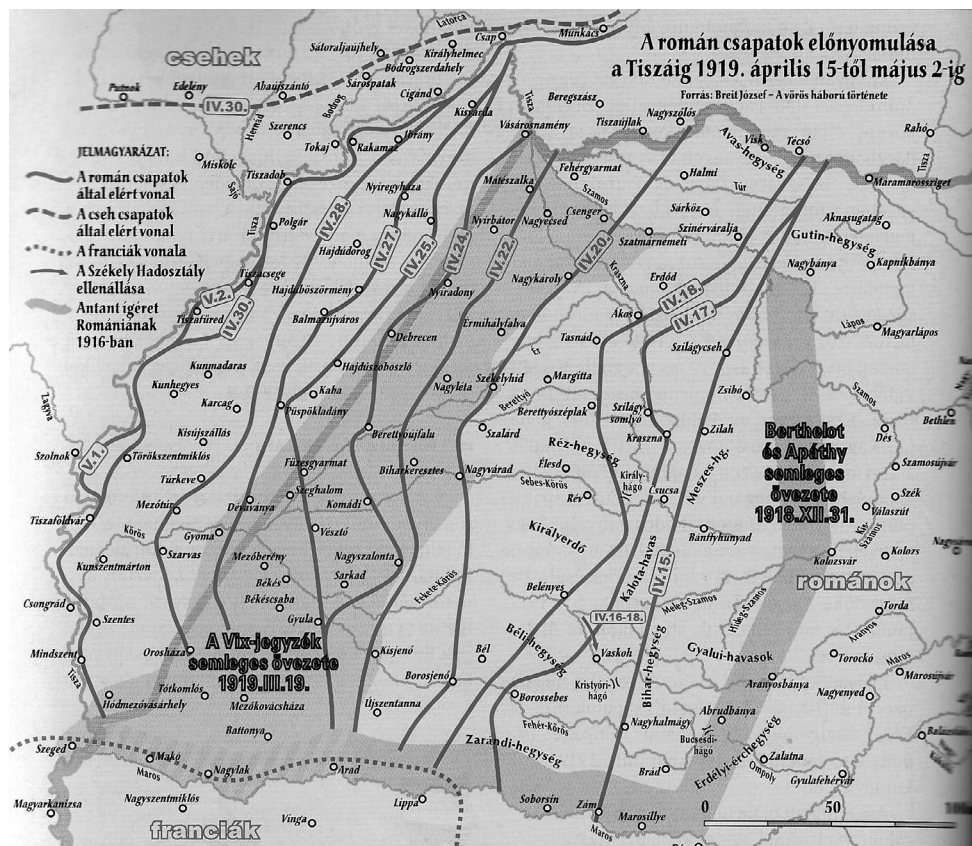
¹ Azaz a többé-kevésbé az 1916. augusztus 17-én megkötött bukaresti titkos szerződésben szereplő virtuális „országhatártól” keletre lévő területek Nagyszebenből irányított polgári közigazgatása, a Tisza és az iménti „országhatár” közötti megszállási zóna Debrecenből irányított katonai közigazgatása, valamint a Tiszától nyugatra fönntartott területek felett diszponáló budapesti katonai parancsnokság berendezkedése. A bukaresti szerződést közli: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1919–1999*. I. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, 36–37.

² Nicolae Mihăescu (1866–?): román katonatiszt, 1917-től dandártábornok. 1919. június 21-ig az 1. gyalogos hadosztály, majd július 29-ig az Északi Hadseregcsoport parancsnoka. 1919. július 29. és 1920. február 25. között a magyarországi katonai megszállási zóna kormányzója.

³ Rásó István (1875–?): földbirtokos, 1914-től Hajdú vármegye főjegyzője, 1918. november elejétől a vármegye főispánja. 1919 elején állásáról lemondott, de a román megszállást követően a románok akaratából e tisztséget 1919. május elejétől október végéig ismét betöltötte. Ekkor – minden bizonnyal a Mihăescu-féle terv miatt – újból lemondott, de ennek ellenére egyes adatok szerint a

Hajdú vármegyei főispánnak mint „polgári közigazgatási főnöknek”, míg román oldalról Romulus Moga⁴ tábornoknak mint „katonai közigazgatási főnöknek” szánt. Rajtuk kívül a tanácsba kívánta delegálni a debreceni magyar posta- és táviratigazgatóság igazgatóját, a helyi vámhivatal vezetőjét, a városi dohánygyár igazgatóját, a „dohánytermelés és raktárak felügyelőjét”, a magyar államvasutak debreceni igazgatóját, továbbá a debreceni pénzügyigazgatóság vezetőjét. Mindannyiukat azzal a megbízatással, hogy a szakterületük kapcsán lássák el a teljes zónára, tehát

A román csapatok előnyomulása a Tiszáig, 1919. április – május

Forrás: Liktör Katalin: *Erdély veszte – Román betörések 1916, 1918.* https://egylyan-gotadok.blog.hu/2018/12/17/erdely_veszte_roman_betoresek_1916 (Utolsó letöltés ideje: 2020. december 8.) A kép eredeti forrása: Koszta István: *Útban a Tiszáig. A történelmi Erdély bekebelezése. Nagy Magyarország, 2012. 3. sz. 28.*

főispáni teendőket 1920. februárig ellátta. Egy ideig visszavonult a politikától, 1927-től azonban Hajdú vármegye képviselőjében a felsőház tagja volt.

⁴ Romulus Moga (1863–1922): román tábornok.

a hat megyére kiterjedő vezetői-irányítói feladatokat. Mindezt úgy, hogy a tábornok mindegyikük mellé delegált egy román megbízottat, akik nyilvánvalóan közvetlenül felügyelték őket, tehát az adott területek kettős (szakmai és politikai) irányítás alá kerültek volna. Mindemellett Mihăescu tábornok C. Crasmaru⁵ személyében az egész zónára kiterjedő hatáskörrel egy közigazgatási főfelügyelőt is kijelölt, aki nem volt ugyan a tanács tagja, de azzal szorosan együttműködött, és feladata egy „általános közigazgatási tervezet” kidolgozása volt. A határozat ugyanakkor meglehetősen homályosan szólt a tanács feladatáról, amennyiben akként rendelkezett, hogy „ezen tanácsnak a teendői a közigazgatás rendezése és ellenőrzése, a jövedelem meghatározása és költsége a zóna területén”.⁶

Magyar félelmek

A határozat – mint Baltazár Dezső⁷ református püspök *A próbáltatások idejéből* című visszaemlékezése oly pontos dokumentálja⁸ – óriási felzúdulást keltett. Szinte azonnal megmozdult a teljes debreceni politikai elit, melynek a legkülönbözőbb beállítottságú tagjai október 23-án közös memorandumban tiltakoztak a tervezet ellen, melyet úgy fogtak fel, hogy annak bevezetésével ki akarják szakítani a katonai megszállás alá eső zóna területét az ország testéből. Miként éppen Baltazár püspök fogalmazta meg a Mihăescu tábornokkal e tárgyban folytatott egyeztetésen: „*Excellenciádnak 1919. október 16-án kelt s a lapokban közzétett határozata olyan közigazgatási és vámügyi berendezkedést állapít meg, amely az ott körülírt területnek a magyar állam egységes testéből való kiszakítása közjogi ismérveit foglalja magában s a hódító hatalom érvényesítésének szándékára enged következtetni.*”⁹

Ez az interpretáció utóbb – amelyhez Baltazár püspök fent említett memoárja is erőteljesen hozzájárult – beleégett a köztudatba. Olyannyira, hogy egy 1936–1937-ben folyó rágalmozási perben már bírósági ítélet is kimondta: „*A románoknak*

⁵ Személyét minden kétséget kizáróan nem tudtuk beazonosítani, s meglehet, az *Egyetértés* című lapban közzétett név írásmódja sem pontos. Talán azonos azzal a C. (Constantin?) Crăsnaruval, a craiovai fellebbviteli bíróság egykori tanácsosával, akit 1914 tavaszán Dolj, Mehedinți és Olt megye bíróságainak felügyelőjévé neveztek ki, később pedig ügyvédként dolgozott Craiován.

⁶ A határozatot teljes terjedelmében közli: Közigazgatási felső tanács a megszállott területen. *Egyetértés*, 1919. október 19. 1.

⁷ Dr. Baltazár Dezső (1871–1936): református lelkész, jogász, 1911-től haláláig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1914-től a főrendiház (1927-től a felsőház) tagja.

⁸ Baltazár Dezső: *A próbáltatások idejéből*. Debrecen, 1920, 186–199. Baltazár püspök kötetéhez Perczel Olivér jóvoltából jutottam hozzá. Ezúton is köszönöm segítségét!

⁹ Uo. 190–191. Hasonlóképpen fogalmazott a debreceniek 1919. október 23-i keltezésű memoranduma is: „*a határozat egy vegyes kormányzó tanácsot kíván kreálni, belenyúl a fegyverszünet értelmében is sértetlen közigazgatásunk függetlenségébe, hatalmi szóval kiszakítana a ma még jogilag egységes és a békekötés ratifikálásáig egységesnek is tartandó Magyarország testének közepéből egy zónát, elzárva azt körös-körül vámsorompókkal. E kormányzótanácsnak asszistálni, ezen zónában tisztséget viselni tiltja a hivatali eskü szentsége és a magyar állam iránti kötelező hűség kötelme.*” Uo. 189.

a vegyes kormányzótanáccsal az volt a céljuk elsősorban, hogy egy adott politikai és közjogi helyzetet teremtsenek, hogy a külföld előtt dokumentálhassák azt, hogy ez a terület már elszakadt a magyar hazától.”¹⁰ Ezt a narratívát a mai történetírás is tényként fogadja el, tehát azt, hogy a Mihăescu-féle tervezet által „a román vezetés a régió végleges beolvasztására törekedett.”¹¹

Pedig valójában itt és ekkor nem erről volt szó. Ha figyelmesen megvizsgáljuk a határozatot, akkor a szövegezés minden felszínessége ellenére kiderül, hogy egyáltalán nem a terület közjogi státusának megváltoztatási szándékáról van benne szó, hanem egy olyan technika alkalmazásáról, amely a zónában keletkező bevételek maximalizálását célozta. A határozat indoklása is úgy szólt, hogy azért hozzák létre ezt a koncentrációt és a hatékonyságnövelést szolgáló szervezeti felépítést, mert „a román hadsereg által elfoglalt ezen területen a közjövödelmek nagyon lecsökkentek és nem képesek fedezni a hivatalnokok fizetéseit”,¹² továbbá „úgy a polgári, mint a katonai közigazgatás személyzetének és tárgyi költségének eleget lehessen tenni.”

Ha megnézzük, milyen szervezeteket kívántak integrálni a felállítandó közigazgatási felső tanács alá (posta, vasút, dohánygyártás és -elosztás, vám), akkor jól látható, hogy főként közszolgálati területekről van szó, melyek jelentős forgalmi, for-

¹⁰ 1935 augusztusában az akkor kényszernyugdíjba küldött Görgey Márton, Hajdú vármegyei főorvos azzal vádolta meg az őt elküldő Rásó István alispánt a Bajcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett *Szabadság* című politikai hetilapban, hogy őt „a magyarság legnehezebb, legcsúnyább és letragikusabb idejében” nevezte ki „az ellenséges oláh megszálló csapatok parancsnoka az oláh felsőtanácsba, hogy együttműködjék az ellenséges oláh hadsereg vezérkari főnökével.” Görgey Márton vármegyei főorvost kényszernyugdíjba küldték. *Szabadság*, 1935. augusztus 25. 7. Rásó e kijelentésért elégtételt kért és perre vitte az ügyet, melyben Görgeyvel szemben elmarasztaló ítélet született. Rásó ugyanis tanúkkal és dokumentumokkal cáfolni tudta, hogy együttműködött volna a románokkal. A rágalmat közlő hetilapot a bíróság a teljes terjedelmű ítélet közzétételére kötelezte. Lásd A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék B. XXXV. 13277. 1935/9. sz. ítélete. *Szabadság*, 1937. április 18. 6.

¹¹ Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: *Magyar Történeti Tanulmányok*. Szerk. Fehér András. Debrecen, 1982, 35.; Uő: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919–1931). In: *Debrecen története 1919–1944*. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1986, 180.; Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármason. *Kommentár*, 2008. 4. sz. 85.; Kerepeszki Róbert: Rettenetes rablás. Román megszállás a Tiszántúlon. *Rubicon*, 2011. 5. sz. 38.; Uő: Terror és megszállás. Debrecen megpróbáltatásai 1919/20-ban. In: *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti Tanulmányok 2*. Szerk. Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor. Budapest, 2019, 68.; Bödök Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. *Kommentár*, 2016. 1. sz. 80.; Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak, 2014, 186.

¹² Ez a felvetés bizonyosan valóságos volt. Az *Egyetértés* című debreceni napilap 1919. október 15-én, tehát egy nappal a Mihăescu-féle rendelet kiadását megelőzően arról cikkezett, hogy a debreceni állampénztárban mindössze 870 korona van, az állami tisztviselők már az októberi fizetésüket is részletekben kapták meg, és a novemberi fizetésre egyáltalán nincs már fedezet. Nagy József pénzügyigazgató kijelentette: „csődbe jutottunk. Olyan csődbe, amelyben abszolút semmi aktív vagyon nincs.” Az állami tisztviselők nem kapnak fizetést november 1-én. *Egyetértés*, 1919. október 15. 1.

galmiadó- és illetékbevételeket generáltak, így ezek koncentrációjával kétségtelenül tekintélyes bevételnövelést lehetett volna elérni. A tervezet közigazgatási vonulata ehhez képest másodlagos volt. Gyanakodhatnánk arra, hogy többről lehetett szó, mivel a dokumentumban nevesített „közigazgatási főtanácsos” feladatul kapta „egy általános közigazgatási tervezet” kidolgozását, azonban a teljes szöveg kohéziójából mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy nem valamiféle nagyromán közigazgatási integrációt szándékoztak előkészíteni. A cél inkább egy olyasféle racionalizálás volt, amely – vélhetőleg elbocsátások útján – csökkenthette volna a közigazgatási költségeket, enyhítve a hiányt, ugyanakkor növelve a románok kezében maradó források nagyságát.

Kétség sem férhet hozzá, hogy ennek a tervezetnek a „legdurvább” pontja a katonai megszállási zóna önálló vámjogi lehatárolása volt. A határozat szerint ugyanis a megszállási zónában egységes vámigazgatóságot kívántak létrehozni, melynek igazgatója (Rauch Béla, a debreceni vámhivatal vezetője) feladatkörébe utalták azoknak a vámhivataloknak a megszervezését, amelyeket végig a demarkációs vonalon kívántak felállítani.¹³ Ha a tervezet ezen passzusát megvalósítják, akkor a megszállási zónára kiterjedően egyfajta államot hoztak volna létre az államban, ahol a megszállási zóna határának a demarkációs vonal felőli mindenkori átlépését követően az áruk, valamint a megengedettnél nagyobb mennyiségű pénz be- és kivitele után vámot és illetéket kellett volna fizetni. Túl azon, hogy az új vámhatárokon belül teljesen új díjak és illetékek bevezetésére is lehetőség nyílt volna. Vitán felül áll ennek a javaslatnak az abszurditása és tarthatatlansága, és ha valahol ez a tervezet támadható volt, akkor tagadhatatlanul ez a pont lehetett az.

A tervezetet mégsem ezért – vagy nem elsősorban ezért – bírálták, hanem azért, mert félték a terület közjogi státusának megváltoztatásától. Ez abból a vélelemből táplálkozott, hogy a románok ezzel a technikával akarják alátámasztani, illetve legitimálni a Tiszáig terjedő területre való jogosultságukat. Baltazár püspök az 1920-ban kiadott emlékiratában – nyilván az egykori vélekedésnek hangot adva – úgy érvelt, hogy „*a hágai konventio értelmében a megszálló hatalomnak joga van az ott felsorolt ügyekben rendelkezni a megszállott terület közigazgatási szerveivel, de egyes közigazgatási szerveket alkotni nincs joga. Nyilvánvaló volt tehát a szándék, hogy az oláhok [ezzel] a tiszántúli résznek Oláhországhoz csatolására akarják az első lépéseit megtenni, amit ha megtehetnek zavartalanul, az entente előtt diadallal újságolhatják el a tiszántúli magyarság készségét a beolvasztásra.*”¹⁴

Ugyanezt fogalmazta meg Mikecz István¹⁵ Szabolcs vármegyei alispán is, amikor hangot adott abbéli félelmének, hogy „*ha ehhez a berendezkedéshez a magyar*

¹³ Közigazgatási felső tanács a megszállott területen. *Egyetértés*, 1919. október 19. 1.

¹⁴ Baltazár: i. m. 186–187.

¹⁵ Gávai Mikecz István (1871–1942): Szabolcs vármegyei földbirtokos. 1914-től helyettes vármegyei főjegyző, 1918 decemberétől helyettes alispán, majd 1919 elejétől alispán. 1931-től a gávai kerület országgyűlési képviselője.

közigazgatás nemcsak hozzájárul, hanem abban ténylegesen rész is vesz, s ha ez az új közigazgatási rend az eddigi súlyos viszonyokkal szemben forsírozott [!] s törvényellenes eszközökkel bizonyos látszólagos, felszínes és időleges sikereket is tud majd felmutatni, jogosan tarthatunk attól, hogy Románia a béketárgyalásokon hivatkozni fog arra, hogy a kérdéses hat vármegyét az itteni nép óhajából s meglegedésére s a magyar vezető tisztviselőkkel megegyezve sikeresen közigazgatja s így a terület végleges hozzácsatolása sem közigazgatási érdekebe, sem nemzeti érzékenységbe ütközni nem fog.”¹⁶

Baltazárékat és Mikeczéket tehát alapvetően a vegyes összetételű bizottság létrehozása aggasztotta, ebben látva az „oláh beolvasztási kísérlet” első lépését. Pedig a hágai jogforrásban, amelyre utaltak, az 1907. október 28-án megkötött IV. egyezményben¹⁷ szó sincs a „vegyes közigazgatási szervek” létrehozásának tilalmáról. Legfeljebb – a 43. cikkben – az országban érvényes törvények tiszteletben tartásáról, de arról is csak annyiban, amennyiben az a közrend és a közélet helyreállításának és biztosításának szempontjából elvárható és megkövetelhető, már ha az „elháríthatatlan akadályba nem ütközik”, azaz még ebben is volt „kiskapu”.¹⁸

Akkor, amikor a románok a vámhatárok átszabását tervezték, ugyancsak nem ütköztek volna a Baltazárék által hangoztatott nemzetközi jogba. Az 1907-es IV. hágai egyezmény ugyanis a 48. cikkben kitért az adók, vámok és illetékek beszedésére is. A szöveg szerint a megszálló hatalomnak *lehetőség szerint* figyelemmel kell lennie a „fennálló szabályokra”, ami tehát gyakorlatilag korlátlan szabadságot adott a megszállóknak, s kötelmet legfeljebb annyiban fogalmazott meg számukra, hogy „a megszállott terület közigazgatásának költségeit abban a mértékben fedezze, amelyben erre a törvényes kormány kötelezve volt.”¹⁹ Ha tehát a románok több tekintetben is durván megsértették a IV. hágai nemzetközi egyezmény előírásait (45. cikk: a hűségeskü tilalma; 46. cikk: az egyéni élet biztonsága és a magántulajdon védelme; 47. cikk: a fosztogatás tilalma; 50. cikk: a lakosság egyetemleges felelősségének és pénzbüntetésének tilalma az egyének által elkövetett tettekért),²⁰ ezekben a döntésekben bizonyosan nem.

¹⁶ Szabolcsvármegye közönségéhez 7000-1920. K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1919. év szept. havától 1920. év május 1-ig terjedő közigazgatásának állapotáról. Nyíregyháza, 1920, 96–97.

¹⁷ IV. egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. Az egyezmény melléklete. Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól. III. rész. A katonai hatalomról az ellenséges állam területén. In: *Az 1913. évi törvények gyűjteménye*. Budapest, 1914, 789–797.

¹⁸ Uo. 791.

¹⁹ Uo. 793.

²⁰ Uo. 791–793.

Mit akart valójában Mihăescu tábornok?

Álláspontunk szerint a Baltazár püspök által is hangoztatott vélekedéssel szemben Mihăescu tábornokot sokkal profánabb célok vezérelték, mintsem, hogy ezzel a „trükkkel” avatkozzon be az általa irányított országrész közjogi berendezkedésének megváltoztatásába, amely kérdéskör egyébként sem tartozott a hatáskörébe, s nagy valószínűséggel erre nem is kapott volna felhatalmazást. A békekonferencián még bizonyos kisebb területi korrekciók elérése érdekében utóvédharcokat folytató román diplomácia ugyanis a Külügyminiszterek Tanácsa 1919. június 11-i ülésén elhangzott, majd a Négyek Tanácsa által június 12-én véglegesített határkijelölés nyomán²¹ tökéletesen tisztában volt azzal, hogy ezek a katonai megszállási zónába tartozó vármegyék és törvényhatósági jogú városok (Debrecen, Hódmezővásárhely) soha nem fognak Romániához kerülni. Abban az esetben sem, ha valamiféle jogérvényesítő módszertant, például az inkriminált belső vámhatár kijelölését alkalmaznák, illetve hajtanák végre.

A románok szándéka ettől kezdve nyilvánvalóan már csak e zóna kifosztásának maximalizálására összpontosulhatott. Mivel a békekonferencián többszörösen „kiverte a biztosítékot” a megszálló csapatok addig érvényesített gátlástalan és kontrollálhatatlan rekvirálási gyakorlata²² – ami valóban szembement a IV. hágai egyezmény mellékletét képező szabályzat 52. cikkében foglaltakkal,²³ valamint az 1918. november 13-a óta érvényben lévő belgrádi katonai konvenció XII. pontjának előírásaival²⁴ – a nagyhatalmak annak radikális szűkítését és átalakítását

²¹ Lásd *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, 1999, 299–300. A Külügyminiszterek Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1919. június 11. és 303. Clemenceau francia miniszterelnök távirata a magyar, cseh–szlovák és román kormánynak, 1919. június 13.

²² „Románia eljárása megsérti a »szolidaritás elvét« abban az értelemben, hogy saját kizárólagos céljaira elbitorolja azokat az ellenséges javakat, amelyeknek voltaképpen minden szövetséges állam közös vagyonát kellene gyarapítani.” – írta például Frank Lyon Polk, a békekonferencia amerikai főmegbízottja egy 1919. augusztus 20-i keltezésű, Georges Clemenceau francia miniszterelnökhöz, a békekonferencia elnökéhez küldött levelében. *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Szerk. Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, 2004, 65. Frank L. Polk amerikai megbízott levele Clemenceau miniszterelnökhöz, a békekonferencia elnökéhez, 1919. augusztus 20.

²³ Az 1913. évi törvények gyűjteménye... 793–795. „A községektől és a lakosoktól természetbeli szolgáltatások és szolgálatok csakis a megszálló hadsereg szükségleteire követelhetők. Ezeknek az ország vagyoni képességével arányban állóknak és oly természetűeknek kell lenniök, hogy a lakosságra nézve ne jelentsék a hazájuk ellen irányuló hadműveletekben való részvétel kötelezettségét. E szolgáltatások és e szolgálatok csakis a megszállott hely parancsnokától nyert felhatalmazás alapján követelhetők. A természetben igénybe vett szolgáltatásokért, amennyire csak lehetséges, készpénzzel kell fizetni, ellenkező esetben pedig azokról elismervényt kell adni, s a tartozásban lévő összeg kifizetését a lehető legrövidebb időn belül kell teljesíteni.”

²⁴ *Magyar történeti szövegyűjtemény 1919–1999...* 68.

követelték meg tőlük.²⁵ Az így keletkező „bevételekiesés” miatt ezért új technikák bevezetése vált szükségessé számukra, és álláspontunk szerint ennek lehetett egyik „kreatív” formája a Mihăescu tábornok által vázolt koncepció. Ezt egyébként a fentebb már érintett Rásó-féle rágalalmazási per bírósági ítélete is megfogalmazta: „A románok másik célja pedig az volt, hogy a megszálló hadsereg ellátásáról és a közigazgatás költségeiről pénzügyileg is gondoskodni akartak, miután úgy látszott, hogy rekvirálás útján nem tudják a megfelelő összegeket előteremteni.”²⁶

Sőt még ennél is többről volt szó. Ezt utóbb Mikecz István Szabolcs vármegyei alispán is felismerte. Az 1920. áprilisi törvényhatósági bizottsági beszámolójában – szemben az 1919. októberi, belügyminiszterhez írt levelében megfogalmazottakkal – már a következőket rögzítette: „Az egész tervezet furfangos constructioját alább ismertetem; bevallott célja ennek az intézkedésnek a magyar kormánytól állítólagos katonai okokból elszakított eme terület adminisztratív, állítólag részben már a románok által előlegezett költségeinek biztosítása lett volna; de azt hiszem, közelebb járok a valósághoz, amikor a rejtett célt a román katonai önkénynek ily módon teljesen kiszolgáltattott, gazdaságilag még a román rablások után is figyelemre méltó területek akadálytól mentes üzleti kizsákmányolásában keresem.”²⁷

A vámhatár kijelölése és a tervezetben foglalt egyéb intézkedések tehát a látszat ellenére nem a katonai megszállás alá eső zóna elszakítását célozták és készítették elő. Hanem egy olyan megoldást körvonalaztak, mellyel a területről behajtható bevételeket maximalizálni, egyúttal a rekvirálások beszűkülése miatti bevételekiesést pótolni lehetett. Ezt egyébként maga Baltazár Dezső püspök is megerősítette közvetett módon, amikor Mihăescu tábornokról azt a nem túl hízelgő véleményt formálta, hogy benne „nem lehetett egy vonást sem, sem az egyéniségében, se cselekedeteiben, se foglalkozásában felfedezni a katonaságból. Egy állami megbízott volt, azzal a küldetéssel, hogy a számára kijelölt magyar területet kiélje és kiélesse [!] Románia által.”²⁸

Márpedig ha az lett volna a cél, hogy a katonai megszállás alá eső területet Romániához csatolják, aligha lehetett volna a zóna katonai vezetőjének az a különleges missziója, hogy mindent elkövessen a terület gyors és mennél alaposabb „kiélésének” végrehajtásáért. Minden bizonnyal nagyobb távlatban gondolkodott volna, mint tették ezt a polgári közigazgatás alá vont és közvetlenül a nagyszabeni kormányzótanács felügyelete alá rendelt magyarországi megszállt területeken, ahol

²⁵ Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920... 84–86. A Békekonferencia a román kormánynak, 1919. szeptember 5.

²⁶ A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék B. XXXV. 13277. 1935/9. sz. ítélete. Szabadság, 1937. április 18. 6.

²⁷ Szabolcsvármegye közönségéhez 7000-1920. K. számú tiszteletteljes jelentése... 50.

²⁸ Baltazár: i. m. 188.

összességében – a kivonulás heteitől eltekintve – valóban kisebb károk keletkeztek, mint a katonai megszállási zónához tartozó országrészen.²⁹

Ráadásul ha figyelmesen olvassuk a határozat szövegét, akkor egyértelművé válik, hogy az új vámhivatalok felállítási pontjait kifejezetten a demarkációs vonalra tervezték, arra a demarkációs vonalra, amely a katonai megszállás alá eső zónát a román polgári közigazgatás alá helyezett területektől (azaz tulajdonképpen Romániától!) elválasztotta. Ez pedig éppenséggel nem a beolvasztást, hanem ellenkezőleg, az elkülönítést alátámasztó tény volt, amit sem akkor, sem azóta nem vett figyelembe senki. Ha ez a rendelkezés valamit is kiszakított volna az ország testéből, akkor az nem ez a katonai megszállás alá eső zóna, hanem a fenti demarkációs vonaltól keletre eső azon járások és települések területe, melyeket később a trianoni béke sem csatolt el Magyarországtól, de ekkor még a románok magukénak tudták, illetve maguknak szerettek volna megtartani. Hiszen az ekkor kialakított vámhatár pontosan e területeket³⁰ választotta volna el az anyaországtól egy most már a demarkációs vonalnál is súlyosabb adminisztratív elkülönítéssel.³¹

Ezt egyébként bizonyítani is tudjuk, miként azt is, hogy a Mihăescu-féle tervet valószínűleg egy tudatosan átgondolt és összehangolt román stratégia része volt, mely azonban nem a Tisza és a keleti demarkációs vonal közötti megszállt terület kiszakítását célozta, hanem kifejezetten az e vonaltól keletre eső területek még teljesebb körű leválasztását. Október 16-án, tehát éppen a Mihăescu-féle tervet kiadásának napján tájékoztatta Ioan Olteanu³² őrnagy, katonai prefektus a Csanád vármegyei alispánt a román vámigazgatóság 1779. számú rendeletéről, mely szerint a megyét illetően „*a határvonal a Maros és Tisza folyók között Algyő*

²⁹ Erről bővebben lásd Marosvári Attila: *Román berendezkedés Csanád megyében és a Tiszántúli megszállási zónái (1919–1920)*. Kézirat. Makó, 2022, 169–262.

³⁰ Csanád vármegyében például a Battonyai, a Mezőkovácsházi és a Nagylaki, Békés vármegyében a Békési, a Békéscsabai, a Szeghalmi és a Gyulai, Szabolcsban pedig három járást: a Ligeteljai (Nyíracsádi) járást teljes egészében, a Nyírbátori járást Pócspetri kivételével, valamint a Nyírbaktói (Nyírbaktai) járásból négy települést választottak volna le a megszállók.

³¹ Erről bővebben lásd Marosvári: i. m. 38–136. Lásd még: A vármegye alispánjának jelentése a forradalmi, proletárdiktatúra és a román megszállás ideje alatt előfordult eseményekről [!]. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. április 20. 6.; *Szabolcsvármegye közönségéhez 7000–1920. K. számú tiszteletteljes jelentése...* 112–124.; Perczel Olivér: Békés megye a román megszállás idején, 1919–1920. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 19*. Szerk. Ihász István – Pintér János. Budapest, 2021, 43.; Fábíán Lajos: A közigazgatás alakulása Szabolcs vármegyében és Szatmár-, Ugocsa- és Ung csonka vármegyékben az 1919–1923. években. In: *Helytörténeti Tanulmányok IX*. Szerk. Dr. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1993, 202–203.; HM HIM HL, I. 53. (17. doboz) [HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Kikülönített gyűjtemények 1867–1945, Miniszteri Fegyverszüneti bizottság iratai, 1918–1920], 75. számú irat. Mikecz István alispán memoranduma, 1919. november 27. Ezúton is köszönöm Perczel Olivérnek, hogy az irat másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

³² Ioan Olteanu (?–?): román őrnagy, 1920. január elejétől alezredes, 1919. július 19. és 1920. február vége között a Csanád vármegye román katonai megszállási zónájához tartozó rész (Makó és a Központi járás területe) katonai prefektusa.

községig és innen a demarkációnális vonalon északkeleti irányban Hódmezővásárhely város közelében van”, s ezen a határvonalon az átjárás tilos, kivéve azokat a pontokat, ahol vámhivatal működik.³³

Ilyen vámhivatali pontokat Csanád vármegyét érintően a Maros-hídnál és a Makó-hódmezővásárhelyi országútnál terveztek kialakítani, ahol az átlépőket szoros ellenőrzésnek vetették alá, csomagjaikat (áruikat) be kellett mutatniuk, és a náluk lévő értékekkel (pénzzel) el kellett számolniuk. A rendelet tiltotta „idegen papírpénzek”, köztük a magyar korona behozatalát, a kivitelkor pedig 2000 lejben, vagy meghatározott összegű valutában (frank, líra, drachma, dollár, font sterling) határozták meg a kivihető pénz mennyiségét.³⁴ Nyilván hasonló rendelkezések voltak érvényben a zónahatáron kialakított többi átkelési pontnál is, melyeket – a *Friss Újság* 1919. november 16-i számában közölt információk szerint – Békés vármegyét illetően Gádoroson (Szentés és Orosháza között), Kiszénáson (Szarvas és Orosháza között), Mezőberényben (Gyoma és Békéscsaba között), valamint Kötegyánban (Sarkad és Nagyvárád között) állítottak fel.³⁵ Ez a rendelet tehát kifejezetten a Mihăescu-féle tervezettel érintett terület keleti határától a Románia felé eső és polgári közigazgatás alá vont területeken életbe léptetett új vámszabályokat mutatja be.

Ugyanakkor a Csanád vármegyei román prefektus 1919. október 16-i leirata mást is elárul. Ellentmond ugyanis annak a ténynek, hogy a megyeszékhely Makó, valamint a Központi járás területe, melyet éppen e vámhatárral kívántak elválasztani a fentebb jelzett demarkációs vonaltól észak-északnyugatra eső katonai megszállási zónától, közigazgatásilag – legalábbis 1919. július 19-e, Ioan Olteanu őrnagy katonai prefektusi kinevezése óta – éppenséggel ehhez a katonai megszállási zónához tartozott.³⁶ A románok következetlenségét jól mutatja, hogy a vámzóna tekintetében ekkor továbbra is többé-kevésbé a bukaresti titkos szerződésben megjelölt határvonalat tekintették demarkációs vonalnak. Ennek alapján Csanád vármegye teljes területe valóban Romániához került volna. Közigazgatásilag viszont ez az elkülönítés ebben az időszakban már csak a vármegye három keleti járását érinthette, hiszen 1919 júliusában Makót és a Központi járást kivonták a Nagyszebenből irányított polgári közigazgatás hatásköre alól és a debreceni irányítású katonai megszállási zóna alá rendelték.³⁷ Ennek a zónának a nyugati határát a

³³ HU-MNL-CSML-ML-IV.455.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára Makói Levéltár, Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye alispánjának iratai 1924–1950, közigazgatási iratok], 277/1942. Olteanu prefektus átírata a Csanád megyei alispánhoz, 1919. október 16.

³⁴ Uo.

³⁵ A románok nem kapják meg a Maros két partját. *Friss Újság*, 1919. november 16. 4.; Románia nem kapja meg a makó-orosháza-békéscsabai területet. *Magyarország*, 1919. november 16. 5.

³⁶ HU-MNL-CSML-ML-IV.408.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára Makói Levéltár, Csanád vármegye alispánjának iratai 1872–1923 (1924), közigazgatási iratok], 14709/1921. Az idegen megszállás alatt állott területek bejelentéséről szóló jelentés a belügyminiszterhez, 1921. október 21.

Tisza vonala adta, míg keleti határa – miként azt a zóna főparancsnoka, Nicolae Mihăescu kormányzó-tábornok és Aurel Alimănescu ezredes vezérkari főnök egy 1919. szeptember 1-jei körrendelete meghatározta – „A Tiszától kiindulva Vásárosnaményig, azután Szatmár és Biharmegyének nyugati határáig, a kovácsházai és nagylaki járások nyugati határáig, egészen a Bégáig [!]” terjedt ki.³⁸ A katonai zóna lehatárolását jelentő demarkációs vonal ekkor tehát valójában nem a vámrendeletben közölt nyomvonalon, hanem Csanád vármegyét illetően a Pitvaros–Magyarcsanád vonalon húzódott. A Békés vármegyei Orosházát szintén a katonai megszállási zónába sorolták,³⁹ holott a bukaresti titkos szerződés eredendően azt is Romániának ítélte volna, s pontosan ennek megfelelően kezelték a fenti vámhatár bevezetésekor.⁴⁰

Ugyanazt másként: határozat helyett rendelet

A tábornok tervezetének híre mindazonáltal a debreceniek és Mikecz István szabolcsi alispán útján hamar eljutott Budapestre,⁴¹ és a magyar kormány haladéktalanul gondoskodott arról, hogy az ezzel kapcsolatos „panasz” – bár meglehetősen torzult formában – a magyarországi szövetséges katonai misszióhoz is eljusson.⁴² Harry Hill Bandholtz⁴³ tábornok 1919. november 3-i naplóbejegyzéséből legalábbis

³⁷ Uo. Csanád vármegye román megszállás alatti helyzetéről, a megszállási zónahatárok problematikájáról és a románok következetlenségéről lásd részletesen: Marosvári: i. m. 38–136.

³⁸ Körrendelet a katonailag megszállott területen az utazás szabályozására. *Egyetértés*, 1919. szeptember 5. 2. Valójában nem a Bega folyóig, hanem a Magyarcsanád közelében lévő, attól keletre eső és a Marosig lenyúló Bekáig, másként Beka-pusztáig terjedt, ami Nagylaktól öt kilométerre nyugatra van.

³⁹ *A vármegye alispánjának jelentése a forradalmi, proletárdiktatúra és a román megszállás ideje alatt...* 6.; Fancsovits György: Az első világháború háborúellenes mozgalmi. Az 1918-as őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság Orosházán és környékén. In: *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1959, 149.; Perczel: i. m. 43.

⁴⁰ Az Orosházát nyugatról elkerülő vámhatárt jól mutatja egy korabeli dokumentum, a Farkas Gyula rendőrbiztos által a románok kivonulásakor készített, s jelenleg az orosházi múzeumban őrzött vázlatos térkép. Lásd Nagy Gyula Területi Múzeum Orosháza, Történeti Gyűjtemény, 2018. 70. 1. „Oláh vámhatár 1920. márc. 28-ig”. Lásd még *Háborúból megszállásba. Fekete Sándor önéletírásának hetedik kötete (1918–1920)*. A kézírásos szöveget átírta, gondozta és sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona-Kiss Attila. Orosháza, 2019, 192.

⁴¹ Veress: *Debrecen román megszállása...* 29–30. Mikecz alispán 1919. október 22-én küldött tiltakozó levelet a belügyminiszterhez. Lásd *Szabolcsvármegye közönségéhez 7000-1920. K. számú tiszteletteljes jelentése...* 94–97.

⁴² Gróf Somssich József külügyminiszter 1919. október 29-én az ország szuverenitásának megcsorbítása miatt jegyzékben tiltakozott Sir George Clerknel, a Legfelsőbb Tanács akkor Budapesten tartózkodó külön megbízottjánál. A jegyzéket közli *Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary*. Volume I. 1919–1920. Eds. Prof. Francis Deák – Dezső Ujváry. Budapest, 1939, 51–54.

⁴³ Harry Hill Bandholtz (1864–1925): amerikai vezérőrnagy, 1919. augusztus 5. és december 13. között a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa által Budapestre akkreditált Szövetséges

az derül ki, hogy a hozzá érkező információ szerint „a Tiszántúl román parancsnoka a saját kormányát szervezi, román képviselőkkel, és hogy általában is az ilyen esetekben alkalmazott hadiszokásokkal és szabályokkal ellentétesen viselkedik.”⁴⁴ Mindez azonnali beavatkozásra készítette a misszió tagjait, és utasították Mihăescu tábornokot, hogy haladéktalanul vessen véget ennek a gyakorlatnak.⁴⁵

A románok – nyilván nem akarván túlfeszíteni a húrt – gyorsan és érzékenyen reagáltak a misszió részéről érkezett bírálatra, és némi tárgyalásnak álcázott színjátékot követően, amelyre nyilvánvalóan a tekintélyük fenntartása miatt volt szükség, látszólag elálltak a tervezet megvalósításától. Legalábbis annyiban mindenképpen, hogy a közigazgatási felső tanács formális létrehozásától eltekintettek. A lényegről ugyanakkor továbbra sem kívántak lemondani: arról a bevételről, amelyet a vámhatár bevezetése és a tervezet egyéb járulékos forrásai (posta, kincstár, dohány, vasút) biztosítottak volna számukra. „Pénz kellett a románoknak. Pénz és pénz”⁴⁶ – fakadt ki Baltazár püspök az emlékiratában, amit nyilván pontosan érzékelhetett, hiszen végigkövethette a tábornokkal folytatott „tárgyalás” folyamatát. Hogy mekkora összeg lehetett az, amire a románok az október 16-án kiadott tervezet alapján bevételként számítottak, pontosan nem tudható.⁴⁷ Mindenesetre tény, hogy először november 3-án (tehát már azon a napon, amikor az antant katonai missziója megfedte a tábornokot jogszerűtlen intézkedéseiért), majd november 8-án ismét, amikor visszavonta a tervezetet, Mihăescu tábornok hétmillió korona 24 órán belüli megfizetését követelte a megszállási zónához tartozó vármegyéktől és törvényhatósági jogú városoktól,⁴⁸ amit aztán a tárgyaláson részt vett debreceni delegátusok kényszeredetten elfogadtak.⁴⁹ Más választásuk nem is nagyon volt. Mint Baltazár püspök megjegyezte: „Tudtuk, hogy a követelés jogcíme nem állhat

Katonai Misszió amerikai tagja, majd 1919. december 13-tól 1920. február 10-ig az Egyesült Államok budapesti katonai képviselője.

⁴⁴ Harry Hill Bandholtz: *Román megszállás Magyarországon. Napló nem diplomata módra.* Budapest, 1993, 132.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Baltazár: i. m. 192.

⁴⁷ Egy adat szerint havi 18 millió korona bevételre számítottak az – úgymond – havi 25 milliós kiadásokkal szemben, bár ebből nem tudható, hogy mennyi volt a valós közigazgatási költség és mennyi az elvárt nyereség. Veress: *Debrecen román megszállása...* 31.

⁴⁸ Baltazár: i. m. 198. Mikecz István Szabolcs vármegyei alispán nem hét, hanem 6,5 millió koronányi hadisarcról emlékezett meg egy 1919. november 27-én kelt memorandumában. HM HIM HL, I. 53. 17. doboz., 75. számú irat. Mikecz István alispán memoranduma, 1919. november 27.

⁴⁹ Veress Géza szerint a románok e hétmillió korona felett még a november 3-i tárgyaláson havi négymillió koronát követeltek az „annyira kifogásolt tisztai vámok” fejében. November 8-án havi 750 ezer koronát kívántak „igazgatási költségük megtérítésére” (ez utóbbiról Baltazár püspök is megemlékezett a tárgyalásokat részletesen felidéző emlékezésében). E tételek azonban feltételezhetően egyfajta zsarolási technika részei voltak, mivel utóbb már nem képezték a „megállapodás” részét. Veress: *Debrecen román megszállása...* 31. és 33.; Baltazár: i. m. 197.

meg; de azt is tudtuk, hogy teljesíteni kell, mert különben sarcképpen, vagy szabad rablással hajtják be [azt] a hat vármegyén és a két törvényhatósági városon.”⁵⁰

Utóbb a püspök – és nyilván a korabeli magyar közvélemény – úgy interpretálta az akkor történeteket, hogy „Kitartásunkon megtört a románok beolvasztási kísérlete.”⁵¹ Erről azonban szó sem volt, és nem is lehetett. Az október 16-i határozat szövegének és az annak kiadását követő – Baltazar püspök memoárja alapján jól rekonstruálható⁵² – folyamat eseményeinek ismeretében újfent határozottan állíthatjuk, hogy csöppet sem a katonai megszállás alá eső zóna „elcsatolásának” vagy „beolvasztásának” a szándéka volt a döntő motívum Mihăescu tábornok bevezetni tervezett intézkedései mögött, hanem sokkal inkább a közvetlen pénzszerzés. Ily módon ez a koncepció e zóna közjogi helyzetét önmagában nem veszélyeztette, amit utóbb az események alakulása be is bizonyított.

Mihăescu tábornok ugyanis 1919. november 12-én 6928. számmal jelölve immáron rendeletet (*ordonanță*) adott ki, amellyel az október 16-i határozatban foglalt új zónairányítási rendszert (a közigazgatási felső tanácsra vonatkozó rendelkezés kivételével, s talán a belső vámhatárra vonatkozó – pontosan nem ismert – eredeti koncepció tompításával) nagy valószínűséggel változtatás nélkül életbe léptette.⁵³ Létrehozták a zóna teljes területére kiterjedő hatáskörrel működő, kettős (magyar–román) vezetésű posta-, vám-, dohány-, pénzügyi és vasúti igazgatóságot, s bár a közigazgatást érintő átszervezésre és leépítésre vonatkozó passzus ebben már nem szerepelt (a gazdasági szervezeteknél ellenben igen), sarcot róttak ki a helyhatóságokra is.

Minden előjárásnak és polgári hatóságnak például évi 500 koronában határozták meg azt a telefonhasználati díjat, amelyet – nyilvánvalóan a forgalomtól függetlenül – ki kellett fizetniük. A rendelet a zónában lévő postabélyegek összegyűjtéséről és felülbélyegzéséről, ötmillió koronányi új postabélyeg kibocsátásáról, továbbá a levelezéshez és utalványokhoz szükséges „különleges segédbélyegek” előállításáról rendelkezett, amit természetesen a rendes díjon felül kellett egyfajta pótdíjként kifizetniük a postai szolgáltatások használóinak.

Szabályozták a katonai megszállás alatt álló zóna területére érvényes be- és kiviteli díjakat, melyeket a „fel- és lerakodó állomásokon” kellett kiegyenlíteni. Az élelmiszerek, ruházat, lábbeli és bor után 10%-os, az iparcikkek, félgyártmányok, orvosi műszerek és gyógyászati cikkek után 20%-os, míg a fényűzési élelmiszerek, italok és ruházati cikkek után 30%-os vámot kellett fizetni, a szeszitalok esetében az azokat terhelő adókon és díjakon felül. Egy gyufa után 10 fillér volt a vám.

⁵⁰ Baltazar: i. m. 192.

⁵¹ Uo. 199.

⁵² Uo. 186–199. Lásd még: Czeglédi: i. m. 68–69.; Baráth: i. m. 186–187.

⁵³ Sajnos az eredeti koncepciót teljes részletességében nem ismerjük, ezért nem tudjuk, hogy volt-e valamilyen visszalépés, vagy eredetileg is azt és úgy tervezték, amit és ahogyan a november 12-i rendelet életbe léptetett.

Végrehajtották a dohánygyárak és a dohányelosztás centralizációját is, továbbá a rendeletben szabályozták a dohány eladási árát (az I. osztályú 150 korona, a II. osztályú 100 korona, a III. osztályú 60 korona lett), ugyanakkor a cigaretta árát nem változtatták meg. A debreceni pénzügyigazgatóság lett a zónába tartozó megyék pénzügyi központja, ez alá rendelték az itt működő összes állami adóhivatalt, melyeknek a „pénzfeleslegeiket” haladéktalanul be kellett szállítaniuk a központi pénzügyigazgatósághoz. Ezzel párhuzamosan háromszorosára emelték a borfogyasztási és bortermelési adót, míg az állami szeszadót hektoliterfokenként 50 koronára, a községi szeszadó-pótlékot pedig hektoliterfokenként egy koronára növelték. Nem feledkeztek meg a szórakozási lehetőségek megsarcolásáról sem: a színházi, mozi, varieté, báli és bármilyen más mulatság utáni belépők után „segédbélyeg” formájában egy koronát kellett leróni.

A vasút centralizálásának lényege is a pénzszerzés volt: a rendelet a személy- és áruszállítás díjait, valamint a raktárhelyiségek és vagonok tárolása után járó és minden más, a vasutat megillető díjat a háromszorosára emelte. A rendelet mindazonáltal a korabeli politikai és közigazgatási garnitúra szempontjából egy pozitív kitévőt is tartalmazott, éspedig azt, hogy „*a községi és vármegyei közigazgatás marad úgy, mint azelőtt,*” s azon a korábbi gyakorlaton sem változtattak, ami az igazságszolgáltatás és az oktatás addigi működését jellemezte.⁵⁴

A magyar tiltakozás mérége

Ha félretesszük a román megszállás egész rendszere és gyakorlata miatti jogos felháborodásunkat, és nem a sértett nemzeti önértetünkre hallgatunk, hanem szigorúan csakis a tények alapján vizsgáljuk a fejleményeket, akkor meg kell állapítanunk, hogy a debreceni elitnek az elcsatolás elleni tiltakozó akciója végső soron több kárt okozott a zóna településeinek, mint amennyi hasznot valójában hozott. Állításunkat azzal együtt is megalapozottnak tartjuk, hogy tisztában vagyunk vele: akkor pontosan nem volt tudható, hogy az események végső soron milyen irányt vesznek, hiszen a románok viselkedése cseppet sem volt kiszámítható a magyarországi katonai megszállás idején.

Az eredeti rendeletben ugyanis szó sem volt a zóna elcsatolásáról, s ezt a szándékot még a közigazgatási felső tanács néven létrehozni tervezett szervezetbe sem lehetett belemagyarázni.⁵⁵ Sőt – mint láttuk – a tervezett intézkedések a

⁵⁴ Rendelet. *Egyetértés*, 1919. november 14. 2.; A katonailag megszállott területek közigazgatásának rendezése. *Makói Újság*, 1919. december 7. 3.; HU-MNL-CSML-ML-IV.455.b. 277/1942. Rendelet a Tiszától keletre eső és a román hadsereg által megszállott terület pénzügyi helyzetének javítására vonatkozólag, 1919. november 12.

⁵⁵ Miként fentebb már kifejtettük, a románok semmi mást, mint a Legfelsőbb Tanács erre vonatkozó szigorú utasítása nyomán a rekvirálások kényszerű visszafogása miatt keletkező hiányok más technikával történő pótlását és bevételeik növelését kívánták ennek révén elérni, s megkockáztatjuk, ebben egyfajta „lágýtó” gesztus lett volna a románok részéről a felső tanács létrehozása.

Romániával egyesíteni kívánt polgári közigazgatási zónától való fizikai elhatárolást (belső vámhatár) erősítették, így a tiltakozó akció valójában a debreceni közélet reprezentánsainak a saját félelmeiből táplálkozó fantomképzeete ellen folyt. A hangos tiltakozás látszólag sikeresnek bizonyult, hiszen Mihăescu tábornok végül is elállt a közigazgatási felső tanács létrehozásától, ám ennek árát – kezdetben valószínűleg a románok által sem remélt módon bekövetkezett végkifejlet eredményeként – a lakosoknak, illetve a helyhatóságoknak kellett megfizetnie. Ez az ár pedig nagy volt. A románok ugyanis a meggyőződésünk szerint csupán formális – legitimációs – szerepkörű és éppen ezért súlytalan közigazgatási felső tanács felállításától, illetve a közigazgatás ismeretlen szándékú és mélységű átszervezésétől eltekintve gyakorlatilag minden eredeti célkitűzésüket változtatás nélkül megvalósították, ráadásul úgy, hogy a „tárgyalások” eredményeként még további hétmillió koronás extra bevételhez is hozzájutottak. Ennek ismeretében aligha kérdőjelezhető meg, hogy a debreceniek nemzeti felbuzdulása – minden jószándékuk ellenére – a románok malmára hajtotta a vizet. Mihăescu tábornok bizonyára elégedetten dörzsölhette a tenyerét, hogy milyen jó üzletet kötött velük.

A hétmillió korona befizetésére vonatkozó ultimátumot, ha nem is 24 órán belül, amint azt Mihăescu eredetileg követelte, de néhány héten belül végrehajtották. Adataink szerint „népesedés és vagyoni állapotok arányában”⁵⁶ oszthatták szét a befizetendő összegeket az érintett vármegyék és törvényhatósági jogú városok között, habár ennek a szétosztási mechanizmusnak a részletei nem állnak rendelkezésünkre. Mindössze annyit tudunk, hogy Debrecennek 600 ezer koronát, Hajdú vármegyének 900 ezer koronát,⁵⁷ Hódmezővásárhelynek 420 ezer koronát kellett fizetnie;⁵⁸ Szabolcs vármegyére 1 millió 850 ezer korona,⁵⁹ Békés vármegye három érintett járására 780 ezer korona,⁶⁰ míg Csanád vármegyére 500 ezer korona jutott.⁶¹

Csanád vármegye (ez alatt itt a katonai megszállási zónához tartozó Makót és a Központi járás területét kell érteni) – Baltazár püspök visszaemlékezéséből

⁵⁶ HU-MNL-CSML-ML-IV.408.b. 519/1921. Olteanu prefektus levele a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz, 1919. december 11.

⁵⁷ Baltazár: i. m. 199.; Veress: *Debrecen román megszállása...* 33.

⁵⁸ Makó Imre: Hódmezővásárhely román megszállása 1919–1920. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2010*. Szerk. Kovács István – Varsányi Attila. Szeged, 2011, 148.

⁵⁹ HM HIM HL, I. 53. 17. doboz, 75. számú irat. Mikecz István alispán memoranduma, 1919. november 27.

⁶⁰ Perczel: i. m. 46.

⁶¹ HU-MNL-CSML-ML-IV.408.b. 519/1921. Olteanu prefektus levele a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz, 1919. december 11. Baltazár tévesen állította visszaemlékezésében, hogy Csanád megyének 600 ezer koronát kellett volna kifizetnie. (Baltazár: i. m. 199.) A zavart vélhetőleg az okozta, hogy Csanád megye éppen 600 ezer koronát kért a román hatóságoktól arra, hogy a felmerült közigazgatási kiadásait (az elmaradt béreket és pótlékokat) finanszírozzon. Veress: *Debrecen román megszállása...* 34.

legalábbis az tűnik ki –, nem igazán akarta kifizetni ezt a félmillió koronás közigazgatási hozzájárulást, ezért az 1919. december 4-i tárgyaláson, amelyen a debreceni magyar államhivatalok képviselői vettek részt Mihăescu kormányzó-tábornoknál, e megyét a románok által elvárt együttműködést megtagadó, „destruktív” szereplőként nevesítették. Baltazár szerint a fenyegetően fellépő Mihăescu a megbeszélésen kijelentette: „*Csanád vármegye nemhogy befizette volna a reá eső 600 000 [valójában 500 ezer – M. A.] koronát, hanem még tőle kért ilyen összeget tisztviselők fizetésére.*” A láthatóan felháborodott tábornok állítólag a megbeszélés végén ehhez még hozzátette: „*majd Csanád vármegye képviselőjét megidézi és a debreceniek közbejötté mellett eltárgyalja vele a kivetett összeg behajtásának módozatait.*”⁶²

Mivel pénzbehajtásról volt szó, aligha kételkedhetett abban bárki is, hogy a kormányzó-tábornok ne beszélt volna komolyan. Ennek lett egyenes következménye Ioan Olteanu Csanád megyei katonai prefektus 1919. december 11-én kelt, a helyi alispáni hivatalhoz küldött kemény hangvételű levele, mely szerint Makónak 300 ezer, míg a Központi járás településeinek 200 ezer koronát kellett 48 órán belül megfizetnie.⁶³ A teljes összeget azonban végül is Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója fizette ki Debrecenben a román főparancsnokságon abból az összegből, amelyet járása községei számára első alkalommal a rekvirált jószágokért kapott. Makó ellenben a tartozását – többszöri sürgetés után – csak bő egy év elteltével, 1921 januárjában térítette meg a Központi járásnak.⁶⁴

Összegzés

Végleges beolvasztás vagy bevételnövelés? – tettük fel a kérdést e tanulmány címében. A válaszuk: is-is. Annyiban semmiképpen nem volt végleges beolvasztásról szó, amennyiben Baltazár püspök és a korabeli narratíva alapján a mai történeti kutatás is vélelmezi: a közigazgatási felső tanács létrehozása nem érintette volna a katonai megszállás alatt álló zóna közjogi státusát, nem okozta és nem is eredményezte volna e zóna Romániába olvasztását. A Mihăescu-féle tervet a zóna vonatkozásában csak és kizárólag a pénzbevételről szólt, a bevételek maximalizálásának lett volna egy formája, amit egyébiránt az egybehangzó helyi tiltakozások és a magyarországi szövetséges katonai misszió tiltása ellenére gyakorlatilag változtatások nélkül bevezettek a románok. A beolvasztás veszélye ugyanakkor valóban fennállt, de nem ott, ahol eddig gondoltuk, tehát a Tisza vonaláig terjedő országrésznél, hanem a katonai megszállási zóna másik oldalán, a nagyjából (tehát nem pontosan!)

⁶² Baltazár: i. m. 199.

⁶³ HU-MNL-CSML-ML-IV.408.b. 519/1921. Olteanu prefektus levele a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz, 1919. december 11.

⁶⁴ HU-MNL-CSML-ML-V.72.c. [Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára Makói Levéltár, Makó város tanácsának iratai. 1871–1944, közigazgatási iratok], 2508/1923. A románok által Makó városra kivetett 500 000 korona ügye.

a bukaresti titkos szerződésben rögzített virtuális határvonal mentén meghúzott „demarkációs vonaltól” keletre eső térségek esetében, mely területek Romániába való integrálódását kétségtelenül a Mihăescu-féle tervezetben szereplő vámhatárral, illetve a túldoldalon ezzel egy időben kiadott vámrendelettel is elő kívánták segíteni. E vámhatár kellemetlenségeket és nehézségeket persze okozott, de érdemben már nem befolyásolta a Párizsban folyó béketárgyalások kimenetelét: a nagyhatalmak gyakorlatilag 1919 júniusára véglegesen meghúzták a magyar–román határt, így az a vámhatár, amit a románok kiépítettek az általuk megszerezni remélt terület határvonalán, valójában semmin nem változtatott. Ellenben a Mihăescu-féle tervezet nyomán a katonai közigazgatás alá helyezett zónában végrehajtott centralizáció – bár erről érdemi számadataink nincsenek – kétségtelenül hatékonyabbá és intenzívebbé tette e területnek a megszállás végéig tartó „kiélését”. S mindehhez nem tervezett „bónuszként” pottyant az ölükbe az a hétmillió korona, amit a debreceniek indokolatlan félelmei miatt még ráadásként kizsaroltak.

ATTILA MAROSVÁRI

FINAL ANNEXATION OR REVENUE INCREASE? General Nicolae Mihăescu and the „Higher Administrative Council” in Debrecen

One particular, but so far misunderstood or misinterpreted episode of the Romanian military occupation of Hungary in 1919–1920 was the case of the „Higher Administrative Council” planned by General Nicolae Mihăescu to be set up in the military occupation zone of Debrecen in mid-October 1919. The paper will explore this issue in more detail and clarify the real purpose of this truly unconventional initiative to create a new organisation. In the historical literature, the narrative – mainly attributed to the Calvinist Bishop Dezső Baltazár – still persists that Mihăescu wanted to set up this organisation in order to prepare the annexation of the military occupation zone between the Tisza and the border line of the secret Treaty of Bucharest of 1916. This paper, on the other hand, aims to demonstrate that this narrative was in fact based on unfounded fears and that the Romanians’ real objective in the autumn of 1919 was to maximise the financial resources that could be collected from the zone. General Mihăescu wanted to set up a mixed Hungarian–Romanian „Higher Administrative Council” specifically for this purpose. He eventually refrained from setting up such a body because of the protests that reached as far as the Allied military mission in Hungary, but he introduced all the revenue-raising measures planned at the same time by decree, without exception, and even exceeded them.

CHARLES DE GAULLE TÁBORNOK KELETI NYITÁSI POLITIKÁJA 1944 ÉS 1946 KÖZÖTT

Bevezetés

Tanulmányunkban azt elemezzük, hogy Charles de Gaulle tábornok, a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának Elnöke, 1944. augusztus 20-tól *de facto* államfő, hogyan és milyen eszközökkel próbálta Kelet-Európa és a Balkán országaival felvenni a kapcsolatokat. Ez a nyitási kísérlet De Gaulle 1944-es moszkvai útjával és a barátsági szerződés megkötésével kezdődött, ami minden ellentmondásosságával együtt lehetővé tette a Szabad Franciaország számára, hogy visszatérjen a nemzetközi szintérrre. Francia részről újjá szerették volna építeni a kelet-európai és balkáni országokkal a kapcsolatokat, de a franciák számára nagyon hamar, már az 1945-ös év eseményei kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy a térség új ura a náci Németország után a Szovjetunió. A francia külügyminisztériumban így fogalmaztak: „Az elkövetkező évek, amelyek következnek, meg fogják mutatni, hogy Oroszországnak sikerül-e kiterjesztenie a befolyását Európa szívében, vagy arra kényszerül, hogy visszavonuljon azon határok közé, amelyek jobban megfelelnek az orosz országok¹ hagyományainak.”² Tanulmányunkban francia források és a szakirodalom segítségével mutatjuk be a de Gaulle-i diplomácia azon kísérletét, hogy Franciaország helyzetét stabilizálja, és egyenrangú partnernek fogadtassa el a számára geopolitikai okok miatt életbevágó kérdésekben.³ Ehhez Párizsnak szüksége volt a Szovjetunió és a többi kelet-európai állam együttműködésére is. Dolgozatunk ezt a kérészetét, 1944 és 1946 közötti francia diplomáciai kísérletet mutatja be.⁴

¹ A feljegyzés szerzője valószínűleg a Szovjetunió tagállamaira gondolt.

² *Documents Diplomatiques Français* (a továbbiakban: DDF) 1945. II. Paris, 2000, N° 104. 268. Note de la Direction d'Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945.

³ De Gaulle politikájáról és elképzeléseiről lásd Marcel Merle: Az új politikai rendszer kiépülése. In: *Franciaország története*. II. Szerk. Georges Duby. Budapest, 2007, 436–437.

⁴ A témával és a korszakkal foglalkozó nemzetközi, angol és francia szakirodalom nagyon gazdag, de Magyarországon eddig magyar nyelven nem jelent meg erre vonatkozó tanulmány. (Lásd például Georges-Henri Soutou: *La guerre de Cinquante Ans. Les relations Est-Ouest 1943–1990*. Paris, 2001; Éric Roussel: *Charles de Gaulle*. Paris, 2002.) Dolgozatunkkal ezt a hiányt szeretnénk kitölteni.

Franciaország és a kelet-európai országok kapcsolatai. Az újrakezdés illúziója

A háború végén a francia külpolitikát három irányvonal jellemezte, amelyek együtt határozták meg annak törekvéseit, céljait. Az első erőközpontot a francia–brit együttműködés támogatói képviselték és René Massigli⁵ nevéhez kapcsolódott, aki a Quai d’Orsay⁶ egyik legnagyobb tekintélyű diplomatája volt. A háború alatt egyaránt tagja volt a londoni és az algíri francia ellenállási csoportnak, és óriási tekintélynek örvendett. Ebben az irányvonalban elsősorban a külügyminisztérium karrierdiplomatái képviseltették magukat, akik a diplomataakra jellemző módon mérsékelt és óvatos külpolitikai irányvonalat tartottak kívánatosnak. De Gaulle az angol–francia kapcsolatok szorosabbra fűzését a francia külpolitika prioritás-sorrendjében a második helyen képzelte el, egy angol–francia, angol–szovjet és francia–szovjet bilaterális együttműködési rendszerben. Az angol–francia kapcsolatokhoz illeszkedett a francia–amerikai együttműködés, amelynek keretében De Gaulle elfogadta a francia–amerikai kapcsolatok hagyományait, de szövetségi szerződés nélkül. Ebben szerepet játszott az is, hogy a háború alatt meglehetősen rossz volt a kapcsolata az amerikaiakkal, akik egészen 1943-ig érzékeltették a vele szembeni ellenérzéseiket.

A második erőközpontot Maurice Dejean⁷ képviselte, aki szovjetbarát volt. Dejean a francia külügyminisztérium alsó középosztálybeli gyökerű diplomatái közé tartozott, ami miatt a diplomáciai kar felső középosztálybeli és arisztokrata származású tagjai nem igazán fogadták el. Dejean tehetségével és szorgalmával küzdötte fel magát a kelet-európai kérdésekkel foglalkozó diplomata-szakértők sorába. Fontosságát, tehetségét és a személye iránti bizalmat mutatja, hogy 1933 és 1939 között Berlinben szolgált és sajtóügyekkel foglalkozott. 1945 után Dejean úgy értékelte a helyzetet, hogy Franciaországnak arra kell törekednie, hogy különleges együttműködést alakítson ki a Szovjetunióval, aminek az alapját a francia–szovjet érdekekben meglévő azonosság és az angolszászokkal szembeni bizalmatlanság jelentette. A fő kapcsolódási pontot számára a németekhez és a németkérdéshez való viszony jelentette. A Dejean által elképzelt szovjetbarát irányvonal, a németektől való általános félelem miatt, nem csak a politikusokra és a diplomataakra, hanem a francia társadalom jelentős részének gondolkodására is jellemző volt. Dejean és köre úgy képzelte el, hogy a háború utáni Európa biztonsága egy erős

⁵ René Massigli (1888–1988): karrierdiplomata, a második világháború alatt a De Gaulle vezette Szabad Franciaországhoz csatlakozott. 1944 és 1955 között Franciaország nagykövete Londonban, a francia–brit szövetség támogatója, ellenezte a Jean Monnet által elképzelt föderális Európa tervét.

⁶ A francia külügyminisztérium központi épülete a 18. századtól a Szajna bal partján, a Quai d’Orsay rakparton található. A rakpart elnevezése az évszázadok során a francia külpolitika szinonimájává vált.

⁷ Maurice Dejean (1899–1982): filozófus, karrierdiplomata, politikus. 1943 és 1944 között a Quai d’Orsay politikai igazgatója, 1944 és 1949 között Franciaország nagykövete Prágában.

francia–szovjet, közös geopolitikai érdekeken alapuló, de ideológiamentes együttműködésre fog épülni.⁸ Dejean elképzelése mellett egy óvatosabb irányvonal is volt Kelet-Európa vonatkozásában.⁹ Ennek képviselői nem javasolták, hogy Franciaország bármiféle kötelezettséget vállaljon a régióban, és arra a következtetésre jutottak, hogy a franciáknak óvatosaknak és realistáknak kell lenniük a régió jövőjével kapcsolatban; le kell mondaniuk mindenféle hegemon törekvésről a térség országaiban, a hangsúlyt a francia–szovjet együttműködésre kell helyezni, ami- ben lényegében megegyeztek a Dejean-féle irányvonallal.¹⁰

A harmadik irányvonal volt a legösszetettebb. Képviselőinek véleménye szerint a háború előtti európai viszonyok vezettek a második világháborús katasztrófához, így ennek megismétlődésének a veszélye miatt az európai államok integrációjában látták az európai stabilitás és biztonság megteremtésének lehetőségét. Az európai országok föderalista szövetségét szerették volna elérni, de a Szovjetunió nélkül, hogy így védjék meg az európai érdekeket. Ezt az irányzatot elsősorban a szocialista pártiak képviselték: Henry Frenay¹¹ és Jean Monnet¹² voltak közülük a legismertebbek, akik az európai államok gazdasági alapokon kiépülő közeledését tartották kívánatosnak.¹³ Monnet és az őt támogató diplomaták azt gondolták, hogy Franciaország nem tudja egyedül rendezni a németkérdést, el kell fogadni a szövetségesek potsdami döntéseit Németország ellenőrzésére vonatkozóan, és az európai újjáépítést a németekkel együtt tartották megvalósíthatónak.¹⁴ A franciák többsége azonban, élükön De Gaulle-al, azt gondolta, hogy a hangsúlyt nem csak a gazdaságra, hanem a biztonságra kell helyezni. A felmérések szerint a franciák 78%-a azt kívánta, hogy Németországot feldarabolják, a Rajna- és a Ruhr-vidék pedig francia ellenőrzés alá kerüljön.¹⁵

⁸ A francia belpolitika szovjetek általi befolyásolásával kapcsolatban lásd Thierry Wolton: *La France sous influence. Paris–Moscou, 30 ans de relations secrètes*. Paris, 1997, 506.

⁹ Jean Laloy és Jean-Marie Soutou, a Quai d'Orsay fiatal diplomatai képviselték ezt az irányt. Jean Laloy (1912–1994): diplomata, fordító, orosz tolmács, a külügyminisztérium kelet-európai ügyekkel foglalkozó szakértője. Jean-Marie Soutou (1912–2003): a francia ellenállás tagja, diplomata, hivatalnok.

¹⁰ Antoine Marès: *La France libre et l'Europe centrale et orientale (1940–1944)*. *Revue des études slaves*. Tome 54, fascicule 3, 1982, 335–336.

¹¹ Henry Frenay (1905–1988): katonatiszt, a francia ellenállás tagja, baloldali, de kommunistaellenes politikus.

¹² Jean Monnet (1888–1972): francia hivatalnok, kereskedő, nemzetközi bankár, 1946 és 1952 között a Francia Tervhivatal alapítója és vezetője, a föderális Európa eszméjének támogatója.

¹³ Georges-Henri Soutou: *Le deuil de la puissance (1914–1958)*. In: Jean-Claude Allain – Pierre Guillen et al. (eds.): *Histoire de la diplomatie française*. Perrin, Lonrai, 2005, 804–805.

¹⁴ A Jean Monnet személyével és politikájával foglalkozó szakirodalom rendkívül gazdag. Ezzel kapcsolatban lásd https://data.bnf.fr/fr/12074393/jean_monnet/ (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 8.)

¹⁵ Soutou: *Le deuil de la puissance...* 808. De Gaulle 1945. október 8-án, a Rajna vidékén tett körútja után egyértelművé tette a Németország jövőjére vonatkozó elképzeléseit.

De Gaulle arra törekedett, hogy a három irányzat között egyensúlyt teremtsen, mivel azokat a „francia biztonság három szintjének” tartotta.¹⁶ Láthatjuk azonban, hogy a Németország jövőjére vonatkozó francia elképzelések fő vonala (vagyis a Németország megosztására és megbüntetésére vonatkozó elképzelések) finoman fogalmazva is nem vette figyelembe az angolszász és a szovjet érdekeket.¹⁷ De Gaulle tekintélyét és politikai tehetségét mutatja azonban, hogy a fentebb vázolt három irányvonalat közös nevezőre hozta. De Gaulle a francia diplomácia egyik fő irányvonalának a francia–szovjet kapcsolatok fejlesztését akarta, és a kelet-európai és balkáni országokkal kialakított kapcsolatok is ebben a kontextusban értelmezhetők. Az ezekhez az országokhoz való viszony azonban a francia–szovjet együttműködés kérdése alá rendelődött, mivel a franciák kénytelenek voltak elfogadni a szovjet hegemoniát. Párizsban így a kapcsolatok fejlesztésén belül a kulturális és gazdasági területre helyezték a hangsúlyt, miközben a két világháború között prioritásként kezelt politikai-katonai együttműködés jelentősen háttérbe szorult.¹⁸ A francia–szovjet kapcsolatok prioritásként való kezelése mellett a francia politika arra törekedett, hogy új nemzetközi rendet hozzanak létre, és Párizs egyensúlyozó, illetve közvetítő szerepet töltsön be az európai politikában. A franciák számára a két világháború közötti biztonsági rendszer kudarca ráirányította a figyelmet arra is, hogy a bilaterális és regionális kapcsolatok fejlesztését nem szabad elhanyagolni.

Ami a Németországhoz való viszonyt illetve, De Gaulle az ország teljes leszerelését és megosztását akarta, és a nyugati országok (Franciaország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, a Ruhr- és Rajna-vidék) szűkebb gazdasági föderációját képzelte el. Összességében nézve a francia külpolitika irányvonalát a fentebb vázolt három elképzelés De Gaulle által megteremtett alapjai határozták meg – a tábornok 1946. január 20-ai lemondása után is – a hidegháborús feszültség kirobbanásáig.¹⁹ De Gaulle külpolitikájának egyedüli igazi sikerét az jelentette, hogy országát megszabadította a kollaboráció bélyegétől és a győztesek oldalára helyezte, ami abban a helyzetben, legalábbis utólag, egyértelműen sikerként értékelhető.

¹⁶ Uo. 805.

¹⁷ Tony Judt: *A háború után. Európa története 1945 óta*. Budapest, 2007, 167.

¹⁸ Soutou: *Le deuil de la puissance...* 805.

¹⁹ A francia külpolitikai gondolkodás 1947–1948 folyamán fokozatosan változott meg és illeszkedett be a nyugati szövetségi rendszerbe. Ehhez az 1944 és 1946 között képviselt francia érdekközpontú külpolitika sikertelensége, a belpolitikai feszültségek és a polgárháborús helyzet, a gazdasági nehézségek, valamint a németfóbia hidegháborús feszültséggel kevert közhangulata együttesen vezettek. Judt: i. m. 168–169.

Franciaország és az európai változások. Francia–szovjet kapcsolatok (1944)

1941 és 1944 között a francia–orosz kapcsolatok alakulását a háború eseményei határozták meg. Mivel a franciák mindkét oldalon – a szovjet fronton is – részt vettek a háborúban, ez meglehetősen bonyolulttá tette a két ország kapcsolatát.²⁰ 1944 őszén, a Szabad Franciaország szövetségesek általi elismerése után, De Gaulle elérkezettnek látta az időt arra, hogy hivatalos formában keresse a kapcsolatfelvételt Sztálinnal. A moszkvai francia diplomáciai jelenlét szintjét is megerősítették, és francia részről azzal számoltak, hogy a két ország túl tud lépni a korábbi nehézségeken és újrakezdhetik a kapcsolatépítést.²¹ Az angolszász szövetségesekkel való viszony nehézségei is erősítették De Gaulle szándékát arra vonatkozóan, hogy a hagyományos francia–orosz stratégiai együttműködés felélesztését kezdeményezze, és Moszkvában ellensúlyt találjon Washingtonnal és Londonnal szemben. Arra törekedett, hogy Franciaország nemzetközi pozícióit megerősítse, és hosszútávon közvetítő és egyensúlyozó szerepet hozzon létre a Kelet és a Nyugat között.²² Ez a diplomáciai cél vezette a franciákat Moszkvába (1944. december 2–10.), de moszkvai fogadtatásuk jól mutatta, hogy szovjet részről nem tekintették őket egyenrangú partnernek.²³ Az 1944. december 10-én aláírt francia–szovjet szerződés lényegében az 1914 előtti francia–orosz szerződés megújítása volt, és alapvetően Németország ellen irányult, mivel a közös nevezőt a német revansizmustól való félelem jelentette. De Gaulle-t három cél vezette a moszkvai tárgyalásain. 1. Szerződés a németek ellenőrzésére, vagyis a keleti biztonság garanciájának megteremtése. 2. A Rajna- és a Ruhr-vidékre vonatkozó francia területi igények elfogadtatása, amire Sztálin, mivel egyrészt az angolszász szövetségeseivel nem akarta bonyolítani a kapcsolatait, másrészt a német egység kérdését a saját kezében kívánta tartani, nemleges választ adott. 3. De Gaulle azt is szerette volna elérni, hogy a Francia Kommunista Párt ne okozzon túl sok nehézséget a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának. Ez a célja csak részben valósult meg, mivel az 1945–1946-os belpolitikai viták során a közte és a kommunisták közötti feszültség

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők (1940–1943)*. Pécs, 2017, 407.

²¹ DDF 1944. II. Paris, 1995, N° 93. Note de M. Dejean, Directeur général adjoint pour les affaires politiques. Note sur les rapport franco-soviétiques de 1941 à 1944. Paris, 25 octobre 1944. 167; DDF 1945. I. Paris, 1998, N° 104. Note du Département concernant l'Europe orientale. Paris, 14 février 1945, 205.

²² DDF 1945. I. N° 8. M. Dejan, Ministre de France auprès des Gouvernements alliés réfugiés à Londres à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Londres, 6 janvier 1945, 11–16. A francia diplomáciában egyszerre létezett egy szovjetbarát és a szovjetekkel szemben kritikusabb irányzat. Lásd Kecskés D. Gusztáv: *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Budapest, 2013, 149. 84–86.

²³ Sztálin a búcsúbeszédében De Gaulle-nak kijelentette: „Ha valaha Franciaország nehéz helyzetben van, ne tétovázzon azt velem közölni. Amit csak lehet Önért, megteszem.” Idézi Jean Laloy: *A Moscou: entre Staline et de Gaulle, décembre 1944. Revue des études slaves*, tome 54, fascicule 3, 1982, 151.

nyilvánvalóvá vált. A francia–orosz kapcsolatok Párizs számára alapvető jelentőségűek voltak, de a szerződést kétértelműség jellemezte. De Gaulle számára a prioritást a francia biztonság megteremtése jelentette, miközben Sztálin ennek kisebb jelentőséget tulajdonított, és nem volt érdeke az, hogy a franciák részesei legyenek a háború végén kiépített nemzetközi rendszernek.

A tárgyalásokon, amelyek szünetében a francia delegáció kulturális rendezvényeken vett részt, a felek négy kérdést vitattak meg: 1. A németkérdés és az európai biztonság. Ebben a két fél álláspontja megegyezett. De Gaulle a németkérdés végleges és egyértelmű megoldását akarta, és a német újrafegyverkezés veszélye miatt a Ruhr- és a Rajna-vidék nemzetközi (valójában francia) ellenőrzésének szükségességét hangsúlyozta, miközben Sztálin és Molotov az Odera–Neisse határ fontosságáról beszélt, amivel a franciák egyetértettek.²⁴ 2. A francia–szovjet szövetségi szerződés a tárgyalások másik fontos témája volt. A szerződést a felek húsz évre kötötték meg, és a fő célt az európai biztonsági rend megteremtése jelentette, amit a franciák az angolokkal és a szovjetekkel együtt kívántak megvalósítani.²⁵ 3. Lengyelország vonatkozásában – hosszas vita után – a két fél megegyezett abban, hogy egy független, demokratikus országot szeretnének, amely a francia–lengyel kapcsolatok hagyományai miatt Franciaországnak és a Szovjetunióknak egyaránt szövetségese. 4. A nemzetközi biztonsági rendszert a nagyhatalmak együttműködésére kell alapozni, aminek része Franciaország is, miközben annak másodrendű országok is részesei.

De Gaulle és Sztálin először 1944. december 2-án tárgyalt egymással. De Gaulle kifejtette: elérkezettnek látja az időt arra, hogy egy erős Franciaország és a Szovjetunió együttműködjön az európai biztonság megteremtésében. Sztálin egyetértett vele abban, hogy szükség van arra, miszerint Franciaország az őt megillető helyre kerüljön. De Gaulle kitért az 1940-es bukás okaira is, amit balesetnek minősített és hangsúlyozta, hogy Franciaország nem talált támogatókra, a Szovjetunió távol maradt, és a segítsége hiányzott a franciáknak, miközben a német veszély mindkét fél számára fennállt. Sztálin egyetértett De Gaulle érveivel, a Rajna-vidékre vonatkozó francia elképzelések jogosságával, de utalt arra, hogy a Maginot-vonal sem védte meg a franciákat, vagyis egy kollektív biztonsági rendszer megteremtésére tett utalást. De Gaulle elismerte Sztálin érveinek jogosságát, majd a beszélgetés a német határookra terelődött, és a szovjet vezető az Odera–Neisse határról, illetve Csehszlovákia 1938 előtti határainak visszaállításáról beszélt. De Gaulle ugyanakkor a német keleti határok kérdését párhuzamba állította a francia keleti határokkal, és hangsúlyozta, hogy Elzász-Lotaringia visszaszerzését a francia nép jogosnak tartotta. Sztálin egyértelművé tette, hogy a francia–szovjet szövetséget az angol–szovjet szerződés mintájára kívánja megvalósítani, és ennek az 1935-ben

²⁴ DDF 1944 II. N° 236. M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères au Département et aux Représentants diplomatiques de la France, 447.

²⁵ Uo. 448.

megkötött francia–szovjet szerződés nem jelentheti az alapját. Ezzel De Gaulle is egyetértett, és szilárd megegyezést akar a szovjetekkel, amit Sztálin és Molotov megegyezéssel vett tudomásul.²⁶

Francia részről úgy értékelték a moszkvai tárgyalásokat, hogy sikerült Franciaországot egyenrangú partnerré tenni, az európai hatalmak egyenrangú tagjává emelni. Ám De Gaulle elképzeléseivel ellentétben Sztálin sokkal kevésbé volt együttműködő arra vonatkozóan, hogy a franciákat meghívják a jaltai és potsdami konferenciára, ahol a szövetségesek a háború utáni rendezésről döntöttek. De Gaulle-nak egyedül csak azt sikerült elérnie – Churchill támogatásának köszönhetően –, hogy a franciák megszállási zónát kaptak Németországban.²⁷ Franciaországot ugyanakkor meghívták, hogy legyen tagja a Potsdami Deklarációnak. A francia külügyminiszter is meghívót kapott a Külügyminiszterek Tanácsába, ahol a háború utáni békerendezésről döntöttek, de a franciák csak a német és az olasz ügyek rendezésében vehettek részt. Valójában Sztálin számára az 1944. december 10-én megkötött szerződés kevésbé bírt jelentőséggel, és a francia–szovjet kétoldalú kapcsolatok a megbeszélések pozitív hangulata ellenére a franciák elképzeléseivel ellentétben nehezebben alakultak.²⁸

Franciaország és az európai változások. Francia–szovjet kapcsolatok (1945)

A francia kormányzat egyébként is szűk mozgástere 1945-ben a szovjet hadsereg előrenyomulásával fokozatosan csökkent. Párizs a szovjet reláció mellett a csehszlovák és a lengyel emigráns kormányokkal tudott kapcsolatot építeni, de világossá vált számára, hogy a Szovjetunió jelenlétével komolyan számolni kell Európában. 1945 folyamán a Kelet-Európa és a Közel-Kelet felé irányuló szovjet politika aggasztotta Párizst, és a franciák egyre jobban kiábrándultak a szovjeteknek a németkérdésben megnyilvánuló politikája miatt. A szovjetek ugyanis sem a londoni konferencián, sem a kétoldalú tárgyalásokon nem támogatták a franciák Németországra vonatkozó elképzeléseit. Ebben a kérdésben Moszkva még Londonhoz és Washingtonhoz képest is elutasítóbb álláspontot képviselt, miközben Párizsban elfogadták a szovjetek igényeit a kelet-lengyelországi területekre és

²⁶ Uo. N° 200. Compte rendu de l'entretien du Général de Gaulle avec le Maréchal Staline. (Le samedi 2 décembre à Kremlin.) 350–353.

²⁷ Soutou: *Le deuil de la puissance...* 804., 806–807.

²⁸ 1946. január 12-én Prágában Beneš elnök tájékoztatta Dejean nagykövetet a közte és Sztálin között még 1943 decemberében lezajlott beszélgetésről, és hangot adott véleményének, miszerint a szovjetek álláspontja nem változott Franciaország irányába az 1944. december 10-én megkötött szerződés ellenére. A csehszlovák elnök szerint Sztálin feltette neki a kérdést: „Mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy Franciaország újra nagyhatalom legyen?” Beneš erre mintegy 15 évet jósolt, de Sztálin kijelentette: „Azt hiszem, nekik negyven-ötven évük kell ahhoz.” Lásd DDF 1946. I. Bruxelles, 2003. N° 35. M. Dejean, Ambassadeur de France à Prague, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Prague, 14 janvier 1946., 79–80.

a balti államokra vonatkozóan.²⁹ A francia nagykövet és Molotov 1945. november 6-i megbeszélésén a francia diplomata külön részletezte, hogy a Rajna- és a Ruhr-vidék leválasztása Németországról nem csak a francia, hanem a szovjet érdekeket is szolgálja, de válasz helyett Molotov néma maradt.³⁰ Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió támogatását maguk mögött tudó Francia Kommunista Párt és De Gaulle közötti konfliktus is nyílttá vált, és végül ez is hozzájárult 1946 januárjában De Gaulle távozásához.

1945 elején a francia–szovjet kapcsolatok a politikai-diplomáciai érdekellentétek és nehézségek ellenére a menekültek, a hadifoglyok és a katonai együttműködés, illetve a kereskedelmi-kulturális élet területén zajlottak.³¹ Látván a szovjet–francia kapcsolatokat megerhelő ellentéteket, De Gaulle igyekezett az eredeti elképzeléseinek változtatni, és a *Sunday Times*-ben 1945. szeptember 10-én feleleveníttette az 1943-ban már megfogalmazott, a „Nyugati Blokk”-ra, vagyis a nyugat-európai államok föderalista alapokon történő egyesülésére vonatkozó elképzeléseit. Beszédeiben nyíltan a nyugat-európai demokratikus országok és Nyugat-Németország egyesüléséről beszélt, ami egyszerre jelentett volna lehetőséget és keretet Németország ellenőrzésére, ugyanakkor ellensúlyt is jelentett volna a Szovjetunióval szemben. De Gaulle Soong Tse-ven-nel, a Kínai Köztársaság miniszterelnökével 1945. szeptember 19-én beszélt a moszkvai útjáról és a francia–szovjet szerződésről, megállapítva, hogy azóta sok minden történt. Kelet-Európára vonatkozóan úgy nyilatkozott, miszerint a térséget a Szovjetunió leigázta, és Franciaország keresi a módját annak, hogy Nyugat-Európában olyan érdekszövettséget hozzon létre, amely elsődlegesen a gazdasági együttműködésen alapul.³² Ezzel párhuzamosan a franciák a legnagyobb titokban katonai együttműködésről kezdtek tárgyalni az amerikaiakkal és az angolokkal, ami valójában már a későbbi Észak-Atlanti Szerződés (NATO) létrehozásának az előtörténetéhez tartozik.

A francia geopolitika lehetővé tette volna, hogy az európai államok közötti együttműködés visszatérjen a klasszikus formáihoz. Ez az elképzelés egyszerre integrálta és ellenőrizte volna Németországot egy olyan föderalista alapokon működő európai rendszerben, amelynek középpontjában Franciaország helyezkedett (volna) el. Ez a rendszer ellensúlyt jelentett (volna) a Szovjetunió hegemoniájával szemben, amiben az amerikaiak is részt vettek (volna). Ehhez járult hozzá a francia megszállási zóna Németországban, illetve az állandó tagság az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsában. De Gaulle elképzelése szerint ezek a

²⁹ DDF 1945. II. N° 272. Note pour le Ministre, URSS, 663–667.

³⁰ Uo. N° 295. Général Catroux, Ambassadeur de France à Moscou, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Moscou, 6 novembre 1945, 720–721.

³¹ DDF 1945. I. N° 104. 205.

³² Soutou: *Le deuil de la puissance...* 811.; DDF 1945. II. N° 197. Note du Département concernant l'Europe orientale. Paris, 14 février 1945, 507.

tényezők együttesen vezettek (volna) Franciaország nemzetközi tekintélyének visszaállításához. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy De Gaulle geopolitikai elképzelése komoly ellenérzést váltott ki nemcsak a szövetségesek részéről, hanem a francia diplomáciai és katonai körökben is, mivel 1945-ben Franciaország egyáltalán nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyek révén az ambiciózus francia érdekeket érvényre tudták volna juttatni. A francia ipari termelés 1946-ban a háború előtti szint alig 38–45%-án állt. A Németországban tartózkodó francia hadsereg szinte teljes mértékben az amerikaiaktól függött. A szövetségesek nem támogatták a Németországra vonatkozó francia elképzeléseket, és ebben a kérdésben Franciaország lényegében elszigetelődött.³³ A Külügyminiszterek Tanácsa 1946. április 25-ei párizsi ülésén a szövetségesek egyértelműen elutasították a Rajna- és a Ruhr-vidék francia ellenőrzésére vonatkozó francia igényeket.

Kapcsolatépítés Lengyelországgal és Csehszlovákiával (1944–1945)

Franciaország arra törekedett, hogy a francia érdekeknek megfelelően új alapokra helyezze kapcsolatait a kelet-európai államokkal. A francia külügyminisztériumban komolyan foglalkoztak a kapcsolatépítés lehetőségeivel. 1945. január 6-án a Dejean és társai által készített feljegyzés megállapította, hogy 1918 és 1938 között a francia kelet-európai politikát kizárólag a csehszlovákokhoz, lengyelekhez, illetve a jugoszlávokhoz és a románokhoz való viszony határozta meg; a Kisantant a Duna-völgy mesterséges megosztását idézte elő, miközben a francia kormánynak nem volt saját politikai elképzelése a Duna-völgyi régióra vonatkozóan.³⁴ 1945 után a franciák azzal számoltak, hogy a régióba Franciaország könnyebben visszatérhet és közvetítő szerepet vállalhat, mivel a győztes nagyhatalmak közül az egyedüli ország volt, amely osztozott 1940 után a kontinens sorsában. Francia értékelés szerint a kapcsolatépítést a felszabadított népek is szerették volna, és Párizsban a független és demokratikus államok létrejöttét szerették volna elérni. Ehhez a francia–szovjet szerződés adta meg az alapot, bár továbbra is kérdés volt a franciák számára, hogy a szovjetek milyen politikát fognak folytatni a régióban. Teljesen félreértették a helyzetüket és valós tekintélyüket: „A szovjetek szemében nem leszünk olyan gyanúsak, mint Anglia vagy Amerika, mert a Német Birodalommal szembeni szándékaink biztosítékot jelentenek számukra.”³⁵ Összegzésként Dejean megállapította: 1. Csehszlovákia és Ausztria jövője alapvető fontosságú Párizs számára, és ebben nem engedhetnek. 2. Franciaország alapvető érdeke a régió stabilitása, és az összes országgal kapcsolatot kell építenie: „Franciaországnak a kishatalmakkal kapcsolatban határozottnak kell lennie, és felül kell emelkednie azok vitás kérdésein. Csak ilyen áron őrizheti meg azt a sajátos, különleges helyzetét, amely ma jellemzi a

³³ Soutou: *Le deuil de la puissance...* 812.

³⁴ Kecskés D.: *Magyar–francia kapcsolatok...* 150–158.

³⁵ Uo. 151.

*kontinensen. Úgy tűnik, csak így lesz képes Franciaország betölteni azt a fontos szerepet is, amelyet e sajátos helyzet számára előír.*³⁶ A realitásokat mutatja, hogy Franciaországnak gyakorlatilag a semmiből kellett újjáépíteni a kapcsolatait, mivel 1945 elején nem volt diplomáciai képviselője Romániában, Bulgáriában, Magyarországon és Finnországon sem, és a franciák erre vonatkozó törekvéseit, a francia–szovjet szerződés ellenére, a szovjetek visszautasították.³⁷

Párizsban már 1945 márciusában tisztában voltak azzal, hogy a németek legyőzésével a kelet-európai országok szovjet ellenőrzés alá kerültek. Ezt ekkor még ideiglenes állapotnak tartották, és azzal számoltak, hogy ezek az országok, amennyiben Moszkvával szemben ellensúlyt keresnek, a jövőben a nyugati államok felé fognak fordulni, és keresni fogják a kapcsolatot a franciákkal is: *„... a Balti államok eltűntek, Románia, Jugoszlávia, Bulgária és kétségkívül Magyarország Oroszország szatellitjei lesznek, és Csehszlovákia is sok fájdalom árán tud majd nagyobb függetlenséget biztosítani a maga számára.*”³⁸ 1944 őszén, a moszkvai konferencia után, a francia diplomácia szembesült azzal, hogy két lengyel kormány jött létre, miután a szovjetek elismerték a lublini lengyel kormányt. Ez arra a dilemmára hívta fel a franciák figyelmét, hogy előbb-utóbb választaniuk kell a két kormány között.³⁹ A franciák nehéz helyzetét a lengyelek is érzékelték. A párizsi lengyel emigráns kormány nagykövete 1944. november 12-én Dejeannak hangsúlyozta, lengyel részről attól tartottak, hogy a nyugati és keleti blokk kialakulása háborús feszültséghez vezet. Örömet fejezte ki, hogy a franciák is elkezdték keleti politikájukat: *„Mi lengyelek európaiak akarunk lenni. Tekintettel kell lennünk a nagy szomszédunkra, a szovjet területre, de úgy tekintünk magunkra, mint az európai kontinens részére.*”⁴⁰

A franciák és a kommunista lengyelek közötti kapcsolatfelvétel De Gaulle moszkvai útján zajlott le, amikor De Gaulle a szovjetek nyomására 1944. december 9-én megbeszélést folytatott Bieruttal,⁴¹ a Lengyel Nemzeti Tanács elnökével. A lengyel vezető a lengyel agrárreformról beszélt, aminek jelentőségét a francia forradalomban végbement változásokhoz hasonlította, és nyíltan kritizálta a londoni

³⁶ Uo. 157–158. A Dejean által készített feljegyzésben megfogalmazott javaslatok végül nem kerültek be a francia diplomácia fő vonalába, mivel Bidault külügyminiszter politikájának középpontjában a németkérdés volt, és annak megoldása alá rendelt mindent.

³⁷ DDF 1945. II. N° 22. M. Keller, chargé d'affaire de France à Prague à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Prague, 6 juillet 1945, 39–40.

³⁸ DDF 1945. I. N° 202. M. Massigli, Ambassadeur de France à Londres, à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Londres, 19 mars 1945, 370–371.; Fejérdy Gergely: Magyarország a Quai d'Orsay szemével (1944–1949). *Küliügyi Szemle*, 2007. 1–2. sz. 154.

³⁹ DDF 1944. II. N° 108. Note de M. Burin des Rozières, Conseiller du Cabinet du Président du G.P.R.F. Note pour le général de Gaulle Paris, 1 novembre 1944, 192–193.

⁴⁰ Uo. N° 111. Note de M. Dejean, Directeur général adjoint chargé des affaires politiques à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Londres, 3 novembre 1944., 256.

⁴¹ Bolesław Bierut (1892–1956): lengyel kommunista politikus, 1944 és 1947 között a Lengyel Népköztársaság Tanácsának elnöke.

lengyel kormány működését, a két ország kapcsolatai újrafelvételének fontosságát hangsúlyozva. De Gaulle válaszában kijelentette: akárcsak a többi szövetséges hatalom, Franciaország is kapcsolatot tart fenn a londoni kormánnyal. Nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a Francia Ideiglenes Kormány a lublini lengyel kormányhoz is képviselőt küld, de elutasította egy közös lengyel–francia közlemény kiadását.⁴² Bidault és Molotov 1944. december 4-i megbeszélésén a francia külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Franciaország elfogadja az új lengyel határokat, és támogatja az erős és független Lengyelország létrejöttét.⁴³ Lengyelország stratégiai jelentőségét mutatja, hogy Molotov arról beszélt, hogy ha a lengyelek nincsenek barátságban a Szovjetunióval, az alapvető biztonsági kockázatot jelenthet Moszkva számára.⁴⁴ De Gaulle a Sztálinnal folytatott második megbeszélésén (1944. december 6.) a lengyel–francia hagyományos barátságról beszélt. Elfogadta a lengyel keleti határok rögzítését a Curzon-vonal alapján, akárcsak az új nyugati határokat. A két vezető megegyezett abban, hogy támogatják a független Lengyelország létrejöttét.⁴⁵ De Gaulle kénytelen volt elfogadni a Lengyelország feletti szovjet ellenőrzést. Moszkvai tárgyalásain beleegyezett abba, hogy a szovjetek által létrehozott lublini lengyel kormányhoz nem hivatalos diplomáciai rangban francia delegátust küldjön, miközben a szovjetek azt akarták, hogy ezt a franciák hivatalos formában tegyék.⁴⁶ Lengyelországra vonatkozóan Sztálin a beszédében kijelentette: „A cárok rossz politikát folytattak. Ki akarták terjeszteni a hatalmukat az összes szláv népre. Mi ezt nem fogadjuk el. Egy új politikát csináltunk. Semmi kényszer. A szláv népeknek szabadoknak és függetleneknek kell lenniük. Így lesznek a barátaink. Lengyelország valaha zavaró tényezőt jelentett a francia–orosz kapcsolatokban. De ezek a nehézségek megszűntek. Éljen Lengyelország! Éljen a francia–lengyel–szovjet barátság!”⁴⁷ De Gaulle válasza egyszerre volt udvarias és kétértelmű: „Egyetértek azzal, amit Sztálin marsall mondott. Önök támogatják a francia–lengyel–szovjet barátságot? Elmondom Párizsban [...] és az egész világ hallani fogja.”⁴⁸

1944 után, mikor még a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti ellentétek nem tűntek feloldhatatlannak, a francia–lengyel kétoldalú kapcsolatok a háború

⁴² DDF 1944. II. N° 224. Visite des représentants du Comité polonais de Libération nationale à l’Ambassade de France à Moscou. (Samedi, 9 décembre 1944.), 429–431.

⁴³ Uo. N° 206. Conversation entre M. Bidault et M. Molotov. Kremlin, 5 décembre 1944, 377.

⁴⁴ Uo. 380.

⁴⁵ Uo. N° 209. Entretien entre le Général de Gaulle et le Maréchal Staline. Kremlin, 6 décembre 1944, 386–394. Francia értékelés szerint az ország nyugat felé való eltolásával a szovjetek egyben a hagyományos lengyel keleti politikának kívántak gátat szabni, és a nyugati területekkel egyben bizonytalanságot is keltettek a lengyelek körében. Lásd DDF 1945. II. N° 104. Note de la Direction d’Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945, 265.

⁴⁶ Laloy: i. m. 147.; DDF 1944. II. N° 225. Entretien entre M. Bidault et M. Molotov. Kremlin, 9 décembre 1944, 431.

⁴⁷ Laloy: i. m. 150.

⁴⁸ Uo.

előtti szinthez hasonlóan fejlődtek, elsősorban a kulturális együttműködés területén, de a menekültek és a hadifoglyok kérdése is kapcsolódási pontot jelentett. A franciák a nyugati hatalmakkal együtt el akarták érni a lengyelek és a csehszlovákok csatlakozását a Szénszövetséghez.⁴⁹ Abban reménykedtek, hogy a jó francia–szovjet kapcsolatok megkönnyítik a francia–lengyel kapcsolatok építését, és a franciák közvetíthetnek a vitás kérdésekben a lengyelek és a szovjetek között.⁵⁰ A Varsóban megalakult ideiglenes kormányt (1945. június 28.) a franciák az elsők között ismerték el. De Gaulle már az 1945. január 25-i sajtókonferenciáján is külön kitért a lengyelkérdésre, és hangot adott azon véleményének, miszerint nem hiszi azt, hogy a lengyel nép szabadon kinyilváníthatja véleményét.⁵¹ A két fél diplomatai, politikusai rendszeresen találkoztak egymással, és Párizs 1945-től nagykövetségi szinten képviseltette magát Varsóban. A franciák ugyanakkor jó kapcsolatokat tartottak fenn Maurice Dejean révén a londoni emigráns lengyel kormánnyal is, és pénzügyileg is támogatták a párizsi lengyel diplomáciai jelenlét megszervezését.⁵² A londoni lengyel emigráns kormány nagykövete a két nép közötti hagyományos barátságról és a szoros kapcsolatok kiépítésének fontosságáról beszélt.⁵³ A politikai-diplomáciai megbeszélések középpontjában a lengyel határok és a németekhez való viszony kérdései álltak. A franciák számára a fő problémát az jelentette, hogy a szovjetek, szembemenve a jaltai tárgyalásokon elhangzottakkal, 1945 folyamán arra törekedtek, hogy a lengyelországi politikai rendezésből kiszorítsák a lengyel emigráns politikusokat.⁵⁴

Csehszlovákia⁵⁵ vonatkozásában De Gaulle már 1942. szeptember 29-én levelet cserélt Šramek miniszterelnökkel.⁵⁶ Ebben a tábornok kijelentette, hogy a müncheni egyezményt francia részről semmisnek tekintik, ami némiképpen enyhítette

⁴⁹ DDF 1945. II. N° 285. M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères à M. Garreau, Ambassadeur de France à Varsovie. Paris, 31 octobre 1945, 698. Az Európai Szén- és Acélközösséget ténylegesen 1951-ben alapította hat nyugat-európai állam, és 1952–2002 között működött.

⁵⁰ DDF 1945. II. N° 108. Note de la Direction d'Europe sur les relations franco-polonaises. Paris, 14 août 1945, 277.; Uo. N° 126. Note de la Direction d'Europe sur les relations franco-polonaises. Paris, 22 août 1945, 322–323.

⁵¹ Thomas Schreiber: *Les actions de la France à l'Est ou les absences de Marianne*. Paris – Montréal, 2000, 30.

⁵² DDF 1945. I. N° 104. Note du Département concernant l'Europe orientale. Paris, 14 février 1945, 205–206.

⁵³ Schreiber: i. m. 32.; DDF 1945. II. N° 281. Note du Département pour le Ministre, Pologne. Paris, 29 octobre 1945, 687–689.

⁵⁴ DDF 1945. I. N° 442. Note du Département. Paris, 18 juin 1945, 810–811.

⁵⁵ Allard Matthieu: *La France face à la soviétisation de l'Europe de l'Est: le cas tchécoslovaque (1944–1948)*. In: *Relations internationales et Stratégie. De la guerre froide à la guerre contre le terrorisme*. Dir. Frédéric Bozo. Rennes. 2005.

⁵⁶ Jan Šramek (1870–1956): katolikus pap, 1940–1945 között a csehszlovák emigrációs kormány miniszterelnöke.

a feszültséget a két fél között. 1944. július 15-én Algírban a két ország vezetése megegyezett abban, hogy a franciák hitelkeretet nyitnak a csehszlovákoknak, ami lehetővé tette számukra a diplomáciai szolgálatuk megszervezését. 1944. augusztus 22-én Algírban és Londonban a két kormány képviselői nyilatkozatot adtak ki arról, miszerint a két ország együtt fog működni abban, hogy a háború utáni Európában és a világban megteremtsek a békét és a biztonságot.⁵⁷ 1945 februárjában Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyidőben ideiglenes ügyvivői szinten rendezték Prágával a diplomáciai kapcsolatokat,⁵⁸ majd Fierlinger⁵⁹ csehszlovák miniszterelnök 1945 májusában arra kérte a nyugati hatalmakat, hogy rendezzék a diplomáciai jelenlétüket Prágában. Franciaország és Csehszlovákia 1945. június 3-án nagyköveti szintre emelte diplomáciai kapcsolatát,⁶⁰ majd októberben a két ország kereskedelmi szerződést kötött egymással. A Prágába érkező Keller ideiglenes ügyvivő⁶¹ 1945. június 9-i jelentésében egy ellentmondásos, a franciák korábbi szerepét kritizáló, de ugyanakkor azokra nagy várakozással tekintő, a franciák iránt alapvetően nyitott, de egyben bizonytalan és a felszabadulás lázában élő országot ismertetett.⁶² 1945. július 4-én fogadta őt Edvard Beneš elnök is, aki nagyobb aktivitásra biztatta a franciákat, de nem titkolta azt sem, hogy Csehszlovákia nem fog visszatérni a háború előtti állapotokhoz, és a csehszlovák–szovjet bizalmi viszony jelentőségét hangoztatta.⁶³ A Quai d’Orsay-t más forrásból is tájékoztatták arról, hogy csehszlovák részről nagy várakozással tekintettek a franciákra, elsősorban azért, mert támogatást vártak tőlük az 1938 előtti határok visszaállítása miatt. Ugyanakkor elveszítették Kárpátalját, amit a szovjetek stratégiai okok miatt annektáltak, de cserében visszakapták az 1920-ban a lengyelek által elfoglalt Teschen vidéket.⁶⁴ A csehszlovák vezetők nem titkolták azon szándékukat sem, hogy az országban élő német és magyar kisebbségektől, ha azok bármiféle autonómiát kérnek, és nem lesznek hűséges polgárai az országnak, lakosságcsere révén meg fognak szabadulni. 1945 elején a csehszlovák külpolitika

⁵⁷ DDF 1944. II. N° 175. Note du Département. Tchecoslovaquie. Paris, 22 novembre 1944, 308.

⁵⁸ DDF 1945. I. N° 104. Note du Département concernant l’Europe orientale. Paris, 14 février 1945, 207–208.

⁵⁹ Zdeněk Fierlinger (1891–1976): diplomata, kommunista politikus, 1945–1946 között miniszterelnök.

⁶⁰ Schreiber: i. m. 28.

⁶¹ Ideiglenes ügyvivőként 1945. május 25. és szeptember 7. között szolgált Prágában.

⁶² DDF 1945. I. N° 417. M. Keller, chargé d’affaire de France à Prague à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Prague, 9 juin 1945, 759–761.; Schreiber: i. m. 28.: „...de amit mi Franciaországtól várunk, az nem fegyver, ez a kultúrájuk, amit hosszú ideje a magunkénak valunk.”

⁶³ DDF 1945. II. N° 17. M. Keller, chargé d’affaire de France à Prague à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Prague, 5 juillet 1945, 35–39.

⁶⁴ Uo. N° 104. Note de la Direction d’Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945, 266–267.

célja az volt, hogy a nyugati országokkal, különösen Franciaországgal szoros kapcsolatokat építsenek ki, a szovjetekkel egyeztetve: „Csehszlovákia, mint ahogy minden szláv hatalom, a jövőben szorosan fog kapcsolódni Oroszországhoz. Egyedül az képes megvédeni a német terjeszkedéstől. Bármennyire is nem megfelelő lehet ez a politika, nincs más választása Csehszlovákiának.”⁶⁵

Az ország fontosságát Párizs számára mutatja, hogy 1945. július 14-én Leclerc tábornok⁶⁶ érkezett Prágába, aki így értékelte De Gaulle-nak a helyzetet: „Összefoglalva, a légkör nagyon kedvező, nagy a szimpátia, várják, hogy cselekedjünk, gyorsan és jól.”⁶⁷ Ezután a korábban a csehszlovák emigrációs kormány mellé delegált Maurice Dejeant küldték nagykövetségként 1945. szeptember 7-én Prágába, aki 1949. szeptember 24-ig teljesítette diplomáciai misszióját. Franciaország tisztában volt azzal, hogy az 1938-as müncheni egyezményben játszott szerepe miatt komoly presztízavesztést szenvedett,⁶⁸ és komolyan törekednie kell arra, hogy a két ország közötti bizalom és együttműködés újra kiépüljön. A kétoldalú kapcsolatok megélnékültek, a két ország kölcsönösen katonai delegációt küldött egymáshoz, a közös érdeket, mint ahogy a lengyelek esetében is, a német veszélytől való félelem jelentette.

Kapcsolat a balkáni államokkal

A franciák Albániával 1945. december 26-án vették fel a kapcsolatot. Párizs először egy katonai küldöttséget indított, amit követett a két ország diplomatáinak kölcsönös cseréje. A korabeli albán-francia kapcsolatok sajátossága, hogy az albán kommunista vezetés szinte teljes mértékben frankofón volt, mert vagy az albániai francia gimnáziumban tanultak, vagy Párizsban végezték felsőfokú tanulmányaikat.⁶⁹ Albánia ugyan nem játszott fontos szerepet a franciák szemében, de az ország nyersanyagforrásai, illetve az albán értelmiség frankofón elköteleződése miatt a kapcsolatépítés, rivalizálva a nyugatiakkal és a szovjetekkel, szükségessé tette a kétoldalú kapcsolatok kiépítését. A franciák számára ugyanakkor gondot jelentett, hogy a háború után nagyon kevés információval rendelkeztek az országról.⁷⁰

⁶⁵ DDF 1945. I. N° 379. Note. En Tchécoslovaquie. Paris, 28 mai 1945, 696.

⁶⁶ Philippe Leclerc de Hautecloque (1942–1947): francia tábornok, a Szabad Franciaország katonai vezetője.

⁶⁷ DDF 1945. II. N° 48. Rapport du Général Leclerc. Paris, 17 juillet 1945, 111., N° 43. Note de M. Keller. Prague, 15 juillet 1945, 98–101.

⁶⁸ DDF 1945. I. N° 417. M. Keller, chargé d'affaire de France à Prague à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Prague, 9 juin 1945, 759. A csehszlovák újságok többször utaltak a „müncheni árulásra”, a francia-csehszlovák és az angol-csehszlovák kapcsolatok fájdalmas időszakára.

⁶⁹ Schreiber: i. m. 39.

⁷⁰ DDF 1945. II. N° 277. Note du Département pour le Ministre. Albanie. Paris, 28 octobre 1945, 679.

Bulgária szovjet függőségbe került. A Szovjetunió a háború végén hadat üzent Bulgáriának, az országot megszállta, így a szovjet befolyás közvetlenül a görög és a török határhoz tolódott ki, ami kiváltotta a törökök aggodalmát. Bulgáriát francia részről Romániával együtt kezelték.⁷¹ Látták: az ország, annak ellenére, hogy a vesztesek oldalán került ki a háborúból, a török és görög határok miatt stratégiai szerepet fog játszani a szovjet politikában.⁷² A francia kormány 1944. december 1-én határozta el a hivatalos kapcsolatfelvételt az új bolgár vezetéssel, amit a követek cseréje kísért, és Jacques-Émil Paris követ⁷³ 1945 októberében elkezdte a diplomáciai kapcsolatépítést. Az ország kiszolgáltatottsága a szovjeteknek teljes volt, de francia részről arra törekedtek, hogy a francia gazdasági érdekeket megvédjék, és a kulturális kapcsolatok területén megakadályozzák a visszafejlődést.⁷⁴

Románia az 1944. szeptember 12-ei fegyverszünet után szovjet megszállás alá került; az ország helyzetét, lehetőségeit, a háború utáni rendezés feltételeit teljesen Moszkva érdekei határozták meg, amivel a franciák is tisztában voltak.⁷⁵ Romániával a kapcsolatok a háborús események miatt megszakadtak, de a két ország nem üzent hadat egymásnak. Román részről az 1944. augusztus 23-ai puccs után keresték a kapcsolatot a De Gaulle vezette Szabad Franciaországgal, és 1944. szeptember 5-én elismerték De Gaulle ideiglenes kormányát. A franciák 1944 novemberében döntést hoztak a hivatásos diplomata Jean Paul-Boncour ideiglenes ügyvivőként való kinevezéséről, ami lehetőséget adott arra, hogy újrakezdjék a kapcsolatépítést.⁷⁶ 1945. március 21-én Gheorghe Tătărescu román külügyminiszter⁷⁷ tájékoztatta Sarret ideiglenes ügyvivőt a román politikáról; arról beszélt, miszerint országa teljesen elveszítette függetlenségét, és azzal kell számolni, hogy a Szovjetunió a határai mellett szovjetbarát vezetésű országokat fog létrehozni, de a románok számára érzelmi okok miatt is fontos a hagyományos francia kapcsolat megőrzése.⁷⁸ Boncour teljhatalmú miniszterként 1945. június 20-án érkezett Bukarestbe, 1946 áprilisában pedig a román követ a francia fővárosba. Párizsban azzal számoltak, hogy a hagyományos barátság alapján újra lehet indítani az

⁷¹ DDF 1945. I. N° 104. Note du Département concernant l'Europe centrale. Paris, 14 février 1945, 207.

⁷² DDF 1945. II. N° 104. Note de la Direction d'Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945, 264.

⁷³ Jacques-Émil Paris (1905–1963): diplomata, 1945 és 1950 között szófia-i követ.

⁷⁴ DDF 1945. II. N° 283. Note du Département pour le Ministre. Bulgarie. Paris, 29 octobre 1945, 693.

⁷⁵ Uo. N° 284. Note du Département pour le Ministre. Roumanie. Paris, 29 octobre 1945, 696.

⁷⁶ DDF 1945. I. N° 23. Note du Département pour le Ministre. Relations diplomatiques franco-roumaines. Paris, 15 janvier 1945, 40–43. A franciák visszaállították a diplomáciai jelenlétet, kereskedelmi tanácsost, ideiglenes ügyvivőt és két beosztott diplomatát küldtek Bukarestbe.

⁷⁷ Gheorghe Tătărescu (1886–1957): nemzeti liberális párti politikus, 1945 és 1947 között külügyminiszter.

⁷⁸ DDF 1945. I. N° 207. M. Sarret, Représentant provisoire des intérêts français en Roumanie à M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères. Bucarest, 21 mars 1945, 386–388.

együttműködést;⁷⁹ a két ország kapcsolatát jól mutatta, hogy a párizsi béketárgyalásokon a franciák a román álláspontot támogatták. A politikai-diplomácia együttműködés mellett a kulturális kapcsolatok is fellendültek. A franciák 1946-ban – először a háború után – francia könyvvásárt szerveztek, ahol kedvezményrel lehetett francia könyveket vásárolni.⁸⁰

Jugoszláviával a kapcsolatok ellentmondásosan alakultak. A franciák elsősorban a szerbekkel építettek ki – még az első világháború időszakára visszanyúlóan – jó kapcsolatokat. 1945 elején francia részről katonai képviselőt küldtek, fontos volt az egykori francia hadifoglyok ügye; Párizs arra törekedett, hogy felvegyék a személyes kapcsolatot Titoval, és Belgrádban, Zágrádban, Ljubljanában újraindítsák a francia intézetek működését.⁸¹ Az újrakezdés kölcsönös szándékát mutatta, hogy a két kormány 1945. május 9-én megegyezett abban, miszerint követi szintről nagykövetire emelik a két ország kapcsolatát.⁸² Francia részről tisztában voltak az ország zavaros belpolitikai helyzetével, de azzal számoltak, hogy a hagyományos francia–szerb barátság alapján újra lehet építeni a két ország közötti együttműködést, elsősorban a gazdasági és a kulturális kapcsolatok területén, amiben a nagyköveti kapcsolatfelvétel fontos állomást jelentett. Jugoszláviát a legnyugatibb szláv országnak tekintették.⁸³ Eltérően azonban a többi kelet-európai országtól, ahol a kapcsolatok elhidegülése 1947-ben kezdődött, ez a francia–jugoszláv kapcsolatokban már 1946-ban megtörtént. Ez egyrészt magyarázható a De Gaulle és Tito közötti ellenszenvvel, illetve azzal, hogy Trieszt kérdésében, amit Párizsban nagyon összetett problémaként értékelték,⁸⁴ a franciák nem támogatták a város Jugoszláviához való csatolását, és a rendezésre vonatkozó francia javaslatokat Belgrádban rendre visszautasították.⁸⁵ Ugyanakkor De Gaulle sosem bocsátotta meg Titónak azt sem, hogy az kivégeztette Mihailović tábornokot,⁸⁶ a csetnik mozgalom vezetőjét, akít a francia elnök őszinte hazafinak tartott.⁸⁷

⁷⁹ DDF 1945. II. N° 284. Note du Département pour le Ministre. Roumanie. Paris, 29 octobre 1945, 696.

⁸⁰ Schreiber: i. m. 36.

⁸¹ DDF 1945. I. N° 104. Note du Département concernant l'Europe centrale. Paris, 14 février 1945, 206.

⁸² Uo. N° 319. Note de la Direction d'Europe pour M. Chauvel. Paris, 4 mai 1945, 595.

⁸³ Uo. N° 405. Note de la Direction d'Europe. La situation en Yougoslavie. Paris, 5 juin 1945, 737–739.

⁸⁴ DDF 1945. II. N° 104. Note de la Direction d'Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945, 263.

⁸⁵ DDF 1945. II. N° 98. Note du Département. Le problème de Trieste et les intérêts en cause. Paris, 9 août 1945, 251–253.

⁸⁶ Draguljob Mihailović (1893–1946): szerb származású tábornok, a csetnik mozgalom megalapítója. A háború után a kommunisták háborús bűncselekmények és kollaboráció vádjával letartóztatták, és 1946. július 17-én kivégezték.

⁸⁷ Schreiber: i. m. 34–35.

A magyar–francia kapcsolatok változásai

A magyar–francia kapcsolatok Franciaországnak a többi kelet-európai és balkáni országhoz való viszonyához hasonlóan alakultak. A franciáknak Budapesten is szinte a nulláról kellett újraépíteni a kapcsolataikat, amit nehezített az, hogy az ország a háború veszteseként teljes szovjet ellenőrzés alá került.⁸⁸ Franciaországban úgy értékelték, hogy a szovjetek a pánszlávizmus és az ortodoxia eszközeivel igyekeznek megerősíteni kelet-európai hegemoniájukat. Erre viszont a legkisebb fogékonyságot Magyarország tanúsította.⁸⁹ Maurice Dejean így értékelte a szovjetek viszonyát a magyarokhoz: „Moszkva kifejezetten ellenséges előítéleteket táplál Magyarországgal szemben. Különösen azért, mert ez a kb. 12 millió magyar valószerűleg nagyobb ellenállást fog tanúsítani az orosz befolyással szemben, mint a szomszédos nemzetek [...]. Meg kell nyerni Magyarországot, erre a lehetőség most a lehető legalacsonyabb áron kínálkozik, [...] és egy újjáformált Közép-Európába kell beilleszteni a magyarokat. Ez a fajta politika Franciaország érdekeivel tökéletesen egyezik, mert ha Magyarország jogos kérései továbbra sem teljesülnek, állandó zavargás és veszély forrásává lesz.”⁹⁰ Francia részről úgy látták, hogy mihamarabb szükséges a francia jelenlét megerősítése, mivel azt a magyarok is akarták, ellensúlyozandó a szovjet hegemoniát.⁹¹ 1945-ben a francia Külügyminisztérium nem látta Magyarországot ellenségnek, a németek potenciális szövetségeseének.⁹² Arra számított, hogy a németek magyarországi tettei elgondolkodtatják a magyarokat, és így a szövetségesek meg tudják őket nyerni.⁹³ A budapesti követséget 1944 augusztusa után Christian Charmasse ideiglenes ügyvivő vezette, és a magyar kormány a németek nyomása ellenére sem volt hajlandó a francia diplomatákat internálni.⁹⁴ A két ország nem került hadiállapotba egymással, de a hivatalos viszony helyreállítására több mint egy évet kellett várni, mivel – láthattuk a többi ország esetében is – a szovjetek nem támogatták az általuk megszállt területen – különösen Magyarországon – a francia diplomáciai jelenlétet.⁹⁵ 1945 augusztusában a

⁸⁸ A témával és a korszakkal foglalkozó szakirodalom nagyon gazdag. Ezek közül ki kell emelni Fülöp Mihály úttörő munkáit. Lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a párizsi magyar békeszerződés, 1947.* Budapest, 1994, 237.

⁸⁹ Fejérdy: *Magyarország a Quai d'Orsay szemével...* 158.

⁹⁰ Kecskés D.: *Magyar–francia kapcsolatok...* 156–157.

⁹¹ DDF 1945. I. N° 466. Note de la Direction d'Europe pour le Ministre. Relations avec la Hongrie. Paris, 27 juin 1945, 851–852.

⁹² Kecskés D. Gusztáv: *Franciaország Közép-Kelet-Európa politikája 1918-tól napjainkig.* Budapest, 2004, 92.

⁹³ Uő: *Magyar–francia kapcsolatok...* 157.

⁹⁴ Fejérdy Gergely – Garadnai Zoltán: A francia követek és nagykövetek szerepe a Magyarországról alkotott kép változásában (1944–1994). *Levéltári Közlemények*, 2018. (89. évf.) 137.

⁹⁵ Uő.

francia diplomácia összefoglalót készített a magyar–francia kapcsolatokról, és célként fogalmazta meg a francia gazdasági érdekek védelmét, a kulturális kapcsolatok újraindítását és a politikai kapcsolatépítést, ami azonban a szovjetek ellenállása és ellenszenvé miatt komoly nehézségekbe ütközött.⁹⁶

A Quai d’Orsay 1945 novemberében úgy döntött, hogy hivatásos diplomatát küld Budapestre. Ehhez azonban meg kellett szerezni a szovjetek engedélyét a moszkvai francia nagykövetség segítségével.⁹⁷ Robert Faure⁹⁸ 1945. december elején már titokban, a bécsi katonai misszió keresztül illegálisan megfordult Magyarországon. A francia diplomata találkozott Auer Pál ügyvéddel, aki a magyar–francia kapcsolatok elismert tekintélye volt, és aki tájékoztatta arról, hogy Magyarországon a kommunisták egyeduralomra törekednek.⁹⁹ A titokban megszervezett látogatást a szovjetek megtudták, és éreztetvén, hogy „ki az úr a háznál”, csak 1946. január közepén adták meg Faurenak a hivatalos engedélyt a Budapestre való utazásra, ahol azonban ideiglenes ügyvivőként csak rövid időt töltött.¹⁰⁰ Az 1946-ban Budapestre érkezett új követ, Henry Gauquié¹⁰¹ tapasztalt diplomatának számított. Elkötelezetten baloldali személy volt, aki nyíltan hangoztatta a kommunisták iránti szimpátiáját, majd az új magyar rendszerből fokozatosan kiábrándult és kritikussá vált vele szemben.¹⁰² Magyar részről azonban 1947-ig, mivel igazságos békerendezésben reménykedtek, nagy várakozással és reménykedve viszonyultak a franciákhoz, akik szintén szimpátiával tekintettek a magyarokra. A valós helyzetet azonban a szovjetek érdekei határozták meg. A kelet-európai határok kérdését illetően jól mutatja a magyar lehetőségeket, hogy a francia külügyminisztériumban ezzel kapcsolatban még 1945-ben készült feljegyzésben a magyar szempontok be sem kerültek, illetve csak a szovjetek geostratégiai és katonai érdekeinek összefüggéseinek keresztül jelentek meg.¹⁰³ Georges Bidault¹⁰⁴ francia külügyminiszter-

⁹⁶ DDF 1945. II. N° 116. Note pour la Direction d’Europe. Les relations franco–hongroises. Paris, 17 août 1945, 299–300.; Uo. N° 276. Note du Département pour le Ministre. Hongrie. Paris, 28 octobre 1945, 676–677.

⁹⁷ Uo. N° 302. M. Bidault, Ministre des Affaires Étrangères au Général Catroux, Ambassadeur de France à Moscou. Paris, 8 novembre 1945, 731.

⁹⁸ Robert Faure (1894–1971): karrierdiplomata, külügyminisztériumi tanácsos.

⁹⁹ Fejérdy Gergely: Auer Pál, az árnyékember. A 20. századi magyar–francia kapcsolatok egy meghatározó szereplője. *Kommentár*, 2014. 5. sz. 78.

¹⁰⁰ Uő: *Magyarország a Quai d’Orsay szemével...* 153–163.

¹⁰¹ Henri Gauquié (1894–?): karrierdiplomata, Franciaország követe Budapesten 1946 és 1949 között.

¹⁰² Fejérdy–Garadnai: i. m. 139.

¹⁰³ Lásd DDF 1945. II. N° 104. Note de la Direction d’Europe. Les problèmes territoriaux en Europe orientale. Paris, 13 août 1945, 262–268.

¹⁰⁴ Georges Bidault (1899–1983): konzervatív politikus, író, a francia ellenállás tagja. De Gaulle távozása után Franciaország ideiglenes kormányának elnöke és külügyminisztere.

ter 1946. június 8-án nyíltan megmondta a Párizsba látogató Nagy Ferenc¹⁰⁵ magyar miniszterelnöknek, hogy Franciaországtól semmi sem várható.¹⁰⁶ A francia külügyminiszter szavai elhangzottak Auer Pál magyar követ francia diplomatákkal folytatott beszélgetése is.¹⁰⁷ Így Magyarország képviselői, annak ellenére, hogy mindkét oldal szimpátiával tekintett egymásra, egyetlen nemzetközi támogató nélkül ültek le a béketárgyalások asztalához.

Összegzés

De Gaulle 1944 és 1946 között igyekezett újjáépíteni Franciaország kapcsolatait a kelet-európai országokkal, mivel abban reménykedett, hogy a háború után tiszta lappal, egyfajta sorsközösség alapján befolyást és partnereket tud szerezni a térségben a fő és a közös veszélynek tartott németekkel szemben. 1944–1945 folyamán még nem volt egyértelmű a kelet-európai országok jövőjének kérdése, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Sztálin már a háború alatt is nyíltan a térség szovjet függésbe kerüléséről beszélt. A francia diplomácia számára is világossá vált, hogy a térség országaival való kapcsolatépítés Moszkva engedélye nélkül nem lesz lehetséges. Így francia részről elsődlegesen arra törekedtek, hogy felélesszék a francia-szovjet szövetséget, és minél jobban megismerjék a térség bonyolult problémáit.

Franciaország ugyanakkor nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel a francia érdekeknek megfelelően befolyásolni lehetett volna az események alakulását. Ehhez járult hozzá az, hogy Franciaország tekintélye a második világháborúhoz vezető folyamatok, az ún. furcsa háború, illetve az 1940-es összeomlás miatt komoly csorbát szenvedett. Ezt a De Gaulle vezette Szabad Franciaország mozgalom katonai sikerei ugyan részben ellensúlyozták, és az 1944-es francia-szovjet szerződés a diplomácia eszközeivel is korrigálni kívánta, de már 1945 végére nyilvánvalóvá vált a francia mozgástér korlátozottsága. De Gaulle 1946 elején lemondott, és ezzel kikerült a politikából, de utódai megpróbálták folytatni az általa elkezdett irányvonalat.

A francia diplomácia kudarca 1945–1946-ban alapvetően arra vezethető vissza, hogy Franciaország ambiciózus célokat kitűző diplomáciája és az annak megvalósítását lehetővé tevő gazdasági, pénzügyi, technikai feltételek között nagy volt a szakadék, vagy a forrásokat nem megfelelően csoportosították. Ehhez az is hozzájárult, hogy a francia külpolitikai döntéshozatalt több hatalmi központ határozta meg, és ezt csak De Gaulle-nak sikerült ideig-óráig ellensúlyozni. Ráadásul a

¹⁰⁵ Nagy Ferenc (1903–1979): kispárti politikus, országgyűlési képviselő, miniszterelnök 1946–1947-ben.

¹⁰⁶ HU-MNL-OL-XIX-J-1-k (Franciaország, 4. doboz, 4/aa/247/mk–1946.) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügy, Külügyminisztérium, Általános iratok].

¹⁰⁷ Fejérdy: *Auer Pál, az árnyékember ...* 79.

minisztériumok és a titkosszolgálatok, illetve a hadsereg között az együttműködés sokszor akadozva működött, egymással rivalizáltak, ami megnehezítette a döntéshozatalt.¹⁰⁸ De Gaulle ezen már 1946-ban is változtatni akart, de csak 1958 után, az V. Köztársaság megalapításakor tudta az elképzeléseit keresztülvinni.

ZOLTÁN GARADNAI

THE POLICY OF GENERAL CHARLES DE GAULLE OF OPENING TO THE EAST BETWEEN 1944 AND 1946

Between 1944 and 1946, France under General Charles De Gaulle sought to re-establish relations with the countries of Eastern and Central Europe and the Balkans. This opening-up began with De Gaulle's 1944 trip to Moscow and the signing of the Franco-Soviet Friendship Treaty and ended with his resignation in 1946. France wanted to rebuild relations with the countries of Eastern Europe and the Balkans, but by 1945 it had become clear that the new ruler of the region would be the Soviet Union, after the Nazi Germany. In this study, we will use French sources and literature to illustrate the attempts of de Gaulle's diplomacy to stabilise position of France and to make it an equal partner in Europe. To do so, Paris needed the cooperation of the Soviet Union and the Central and Eastern European states. No essay on this subject has yet been published in Hungarian, so our study, based on basic research, will hopefully provide a new contribution to researchers interested in the period and the subject.

¹⁰⁸ Soutou: *Le deuil de la puissance...* 819–820.

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT ÉS A NÉMET SZOCIALISTA EGYSÉGPÁRT KAPCSOLATAI 1988 MÁJUSA ÉS 1989 SZEPTEMBERE KÖZÖTT

A tanulmány célja, hogy átfogó képet nyújtson a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP)¹ közötti kapcsolatokról a rendszerváltozás éveiben. Írásomban az MSZMP 1988. májusi országos pártértekezlete mellett Grósz Károly és Erich Honecker 1988. szeptember eleji találkozójának részleteire, illetve a kétoldali gazdasági kapcsolatok, a kulturális-tudományos együttműködés és az 1989. nyári menekültkérdés rövid ismertetésére is kitérek.

Az MSZMP 1988. májusi országos értekezlete

Az MSZMP történetében 1988. május 20–22. között került sor a második országos pártértekezletre 859 gondosan kiválasztott delegált, 131 központi bizottsági és központi ellenőrző bizottsági tag, illetve 150 vendég részvétele mellett.² A pártkonferencia három fő célt tűzött ki maga elé. Elsőként segítenie és legitimálnia kellett Kádár János politikai vezetői hatáskörének átruházását Grósz Károlyra, másrészt alkalmat kellett adnia a párt elitjének, hogy érdemben és részletesen kifejtthesse véleményét az időszerű politikai problémákról, és végül fel kellett sorakoztatnia a párttagságot az új vezetés rövid távú tervei mögé, amelyek a párt megújulására, a gazdaság stabilizálására és intézményi átalakítására irányultak.³ Kádár úgy vélte, hogy a Központi Bizottság, illetve a Politikai Bizottság egyharmadának kicserélésével és a Moszkva által támogatott Grósz Károly főtitkárrá választásával úgy elégítheti ki a pártellenzéket, hogy közben saját pozíciója nem rendül meg. Grósz azonban túljárt Kádár eszén: titokban olyan forgatókönyvet készített elő és játszattat el a küldöttekkel, amelynek eredményeként a vezető testületek teljesen átalakultak.⁴ Ennek következményeként a Politikai Bizottságból kimaradt Aczél György, Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Kádár János, Lázár György, Maróthy László, Németh Károly, Óvári Miklós, a Központi Bizottság 105 tagjából pedig 39 főt nem

¹ Német elnevezése: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED).

² SAPMO-BArch-DY-30-69704. (115. o.) [Bundesarchiv, Stiftung Archiv Parteien und Massenorganisationen in der DDR, Sozialistische Einheitspartei Deutschlands].

³ Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Budapest, 1998, 290.

⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2004, 535–536.

választottak újra.⁵ A pártértekezlet személyi döntései továbbgyűrűztek, ennek megfelelően a legfontosabb politikai testületek vezetésére is hatással voltak. Június 9-én a Magyar Nemzeti Bank élén Bartha Ferenc váltotta fel Timár Mátyást, 27-én pedig Havasi Ferenc helyett Jassó Mihályt választották a Budapesti Pártbizottság első titkárává. Miután Gáspár Sándor lemondott tisztségéről, június 29-én Nagy Sándor került a Szakszervezetek Országos Tanácsának élére. Ugyanaznap kezdődött az Országgyűlés nyári ülészsaka, amelynek során több személyi változásról döntöttek. Az Elnöki Tanács éléről leköszönt Németh Károly helyére Straub F. Brúnó akademikust választották meg, az Országgyűlés elnöki tisztségét pedig Stadinger István vette át Sarlós Istvántól. Az államminiszteri tisztséget Pozsgay Imre, az igazságügyi miniszterit Kulcsár Kálmán, a művelődési tárcát pedig Czibere Tibor kapta.⁶

Az MSZMP vezetésének puccsszerű átalakítását követően Grósz Károly jelentős hatalomra tett szert. Főtitkárként uralta a párt irányító testületeit, miniszterelnökként pedig a kormányzati munkát. Erre az időre azonban a Szovjetunió szétesése már annyira előrehaladt, hogy a moszkvai vezetés képtelen volt a blokkon belüli átalakulás koordinálására, befolyásolására. Éppen ezért a májusi pártértekezlet nemcsak Kádár János harminckét esztendősi irányító szerepének a végére tett pontot, hanem Grósz Károly és vele együtt a „proletárdiktatúra” (azaz a pártállam és az államszocializmus) bukását is előrevetítette.⁷

Grósz Károly Kelet-Berlinben – 1988. szeptember 8–9.

Az MSZMP vezetésében bekövetkezett májusi változás egyáltalán nem érintette az NSZEP-vel korábban kialakított, jól működő pártkapcsolatokat. Mindezt igazolja, hogy az Erich Honecker vezette NSZEP Politikai Bizottsága 1988. augusztus 2-án határozott arról, miszerint hivatalos baráti látogatásra invitálja Grósz Károlyt, az MSZMP újdonsült főtitkárat, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnökét.⁸ Az előzetes egyeztetéseknek megfelelően Grósz Károly 1988. szeptember 8-án, csütörtökön fél nyolckor különrepülőgéppel utazott Kelet-Berlinbe. Kíséréthez tartozott többek között Németh Miklós, az MSZMP PB tagja, a KB titkára; Kótai Géza, a KB tagja, a Külügyi Osztály vezetője; Major László, a KB Iroda vezetője; Nyers József, a Gazdaságpolitikai Osztály helyettes vezetője; Szabó Sándor, a Külügyi Osztály munkatársa; Thürmer Gyula, a Külügyi Osztály munkatársa; Csiki Ivánné, a Minisztertanács Hivatalának a tanácsosa.⁹ A tervezett meg-

⁵ Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Budapest, 2000, 435.

⁶ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006, 133.

⁷ Romsics: i. m. 536.

⁸ SAPMO-BArch-DY-30-J-IV-2-2-2294. (128. o.)

⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (367., 379. o.) [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Szocialista Munkáspárt, Az MSZMP Központi Szerve]

beszéléseken a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) részéről Hermann Axen, az NSZEP PB tagja, a Központi Bizottság titkára; Günter Mittag, a PB tagja, a KB titkára; Wolfgang Rauchfuss miniszterelnök-helyettes; Oskar Fischer külügyminiszter; Günther Sieber, az NSZEP KB Külügyi Osztályának vezetője; Frank-Joachim Hermann, az Államtanács Elnöki Irodájának vezetője; Gerd Vehres, az NDK budapesti nagykövete vett részt.¹⁰ Az összeállított keretprogram szerint Berlin Schönefeld repülőterére kellett megérkeznie a magyar delegációnak.¹¹ A hazai sajtó tudósítása szerint „napsütés, kellemes kora őszi idő fogadta Berlinben Grósz Károly pártfőtitkár-kormányfőt, akinek különgépe pontban reggel kilenc óra-kor érkezett meg a Schönefeld repülőtérre – jelentik tudósítóink Berlinből. A két ország zászlóival és vörös lobogókkal feldíszített légikikötő betonján Erich Honecker kézfogással és baráti öleléssel üdvözölte magyar vendégét, aki bemutatta a kíséretében érkezett személyiségeket. Ezt követően a díszalakulat parancsnoka jelentést tett, majd a katonazenekar eljátszotta a két ország himnuszát, miközben – államfőnek kijáró – 21 ágyúlövés köszöntötte a vendéget. Grósz Károly Erich Honecker társaságában ellépett a katonák sorfala előtt, majd üdvözölte a megjelent NDK-vezetőket, így Hermann Axent, a PB tagját, a KB titkárát, aki a látogatás idején a főtitkár-miniszterelnök díszkíséretét látja el. A magyar vezető sorban kezét fogott a fogadására megjelent párt- és állami vezetőkkel. A repülőtéren sok száz berlini gyűlt össze, akik zászlókat lengetve szívélyesen üdvözölték a magyar vendégeket.”¹²

Grósz Károly a tárgyalások megkezdése előtt, még a délelőtti órákban – az előre kidolgozott protokoll szerint – sort kerített az Unter den Lindenen lévő, a faszizmus és militarizmus áldozatai emlékművének megkoszorúzására is.¹³ Ezt követően az NSZEP Központi Bizottságának székházában – másfél órára tervezett – szűkkörű megbeszélésre¹⁴ került sor a két pártvezető között. Grósz Károly tájékoztatta Erich Honeckert az MSZMP 1988. május 20–22-i országos pártértekezletéről, Magyarország helyzetéről, illetve a magyar–román viszony aktualitásairól. Honecker az NDK politikai egységét, a gazdasági és a kulturális élet fejlődését ismertette.¹⁵ A kisebbségek ügyében Honecker „üdvözölte az MSZMP készségét a magyar–román viszonyban meglévő feszültség csökkentésére, az együttműködés lehetőségeinek feltárására, s egyetértését fejezte ki az aradi találkozó megtartásával”¹⁶ kapcsolatban. A főtitkárok szűkkörű megbeszélésével párhuzamosan a kísé-

Külügyi Osztály, Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya, Német Demokratikus Köztársaság].

¹⁰ HU-MNL-OL-M KS-288-32.-84. (412-413. o.)

¹¹ SAPMO-BArch-DY-30-2490. (110. o.)

¹² *Népszabadság*, 1988. szeptember 9. 1.

¹³ SAPMO-BArch-DY-30-J-IV-2-2-2294. (129. o.)

¹⁴ Rajtuk kívül Thürmer Gyula, Székely Árpád és Gerd Vehres volt jelen.

¹⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (487-488. o.)

¹⁶ Uo. 489.

reték tagjai kétoldalú tárgyalásokat folytattak egymással. Németh Miklós és Günter Mittag kölcsönösen tájékoztatták a másik felet országaik gazdasági helyzetéről, majd a kétoldalú gazdasági együttműködés aktuális kérdéseiről egyeztettek. Marjai József és Wolfgang Rauchfuss az áruforgalom alakulását és a hazai, illetve a Német Demokratikus Köztársaság vállalatai közötti kapcsolatokat elemezték.¹⁷

Délután három órakor az NSZEP KB székházában a plenáris tárgyalásra került sor, melyen a teljes magyar kíséret, valamint a keletnémet tárgyalócsoporthoz tagjai vettek részt. Grósz értékelte a két párt közötti politikai kapcsolatokat, kiemelte, hogy továbbra is szükség van a különböző szintű, rendszeres találkozókat lebonyolítására.¹⁸ Utalt továbbá arra is, hogy Magyarországnak érdeke „a gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés fejlesztése, az idegenforgalom bővítése. Mindent megteszünk szerződéses kötelezettségeink pontos teljesítése érdekében.”¹⁹ Honecker ismertette az NDK belső helyzetét, kitért a gazdasági eredményeikre, illetve az NSZEP támogatottságára is. A nemzetközi kérdések tekintetében – a beszámolóból legalábbis úgy tűnik – ekkor még tökéletes egyetértés volt a két pártvezető között.²⁰ Este hét órakor az Államtanács épületében Erich Honecker díszvacsorát adott Grósz Károly és kíséretének tiszteletére, mely alkalomból a két pártvezető pohárköszöntőt is mondott.

Másnap reggel nyolc órakor Grósz Károly fogadta Günter Schabowskit, az NSZEP PB tagját, a KB titkárát, majd ezt követően a szállása területén²¹ lévő különteremben az NDK nagyvállalatok, külkereskedelmi vállalatok és utazási irodák vezérigazgatóival egyeztetett.²² A berlini főpolgármesternél²³ tett látogatást és a Nikolai-negyedet érintő városnézést követően a Központi Bizottság épületében, délután három óra előtt néhány perccel fejezték be a hivatalos tárgyalásokat, majd a magyar küldöttség szálláshelyén sor került a sajtókonferenciára is. A tervezet szerint – az ünnepélyes búcsúztatás után – este hat órakor indult a különgép Berlinből Budapestre.²⁴

A gazdasági együttműködés jellemzői a rendszerváltás éveiben

Az MSZMP és az NSZEP pártdelegációi 1988. szeptemberi tárgyalásának egyik legfontosabb témája a Magyarország és az NDK közötti gazdasági kapcsolatok elem-

¹⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (494-495. o.)

¹⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (489. o.)

¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (489. o.)

²⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (491-494. o.)

²¹ A magyar delegációt a niederschönhauseni kastélyban szállásolták el.

²² HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (371. o.)

²³ Erhard Krack (1931-2000) volt ekkor Berlin főpolgármestere.

²⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (372-373. o.)

zése volt. A találkozó előkészítése során az MSZMP pártapparátusa összeállította azt a háttéranyagot, mely „*A magyar–NDK gazdasági kapcsolatok helyzete, a továbbfejlesztés lehetőségei*” címet kapta. Az öt pontból álló terjedelmes dokumentum az árucseré-forgalmat, az idegenforgalmat, a termelési kapcsolatokat, a műszaki-tudományos együttműködést és a tervkoordinációt tekintette át.

Mivel az NDK Magyarország külkereskedelmében a Szovjetunió és a Német Szövetségi Köztársaság után a harmadik helyet foglalta el, fontos importpiacot jelentett nemcsak a nyersanyagok, hanem az alapvető vegyianyagok és a félkésztermékek tekintetében is. A magyar fél jövőre vonatkozó célja elsősorban az volt, hogy a meglévő gazdasági és külkereskedelmi kapcsolatokat tovább bővítse, ami által az NDK továbbra is az egyik legfontosabb beszerzési és értékesítési piaca maradhatna. Annak ellenére, hogy az árucseré-forgalom összességében megfelelően alakult, a pártvezetés több megoldatlan problémával szembesült.²⁵ Ezek egyike a keletnémetek mezőgazdasági gép- és járműalkatrész-szállítása volt, hiszen abban „*évek óta krónikus lemaradások jelentkeznek, amelyet eddig a különböző szintű magyar kérések sorozata és az NDK részéről tett biztató ígéretek ellenére sem sikerült felszámolni. Az 1986. és 1987. évekről áthúzódó, nem teljesített szállítások és az 1988. évi lemaradások megközelítik a 18 millió rubelt. Ez ügyben legutóbb július hónapban miniszterelnök-helyettesi levelet írtunk a Kormánybizottság NDK-elnökének, amelyben az alkatrész-szállítási probléma végleges megoldását kértük. Késés van ezen kívül 1988-ban az NDK cement-, hűtőkompresszor- és kálisó-szállításokban.*”²⁶ Ami a magyar exportot illette: a terméskiesés miatt a friss gyümölcs szállításában ekkor jelentős volt a lemaradás, ugyanakkor a bor és a pezsgő, valamint a gyógyszeripari termékek területén újabb szerződések aláírása volt napirenden.²⁷

A kétoldali kapcsolatokban kiemelt szerepet játszott az idegenforgalom. 1988-ban az NDK rendelkezésére bocsátott turista-fizetőeszköz összege elérte a 163 milliárd forintot. Július végéig a Magyar Nemzeti Bank kereken 160 milliárd forintot utalt át az NDK Állami Bankjának (Staatsbank der DDR). A fennmaradt 30 millió, illetve a keletnémet márka árfolyamváltozásából származó 115 millió forintot az év végéig tervezték átutalni. Az NDK 1988. január 15-től új pénzügyi szabályozást vezetett be a Magyarországra utazó keletnémetek forintellátásában.²⁸ Eszerint „*az NDK-turisták az eddigi 2660 Ft helyett (14 napi tartózkodásra) évente személyenként 2300 Ft-ot válthatnak (12 napi tartózkodásra). A rendelkezés a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetet teremt a Magyarországra utazáshoz, elsősorban az egyéni, nem szervezett turistákat érinti, s várhatóan a forgalom mérséklődését okozza. Többször, felső szinten is kértük a partnert, hogy a kölcsönös turizmus fejlesztése érdekében könnyítsen belső adminisztratív korlátozásain. A belső pénzügyi rendel-*

²⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (457-459. o.)

²⁶ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (459. o.)

²⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (459-460. o.)

²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (185. o.)

kezelések meghozatala az NDK szuverén ügye. Nem tartjuk azonban jónak, hogy az NDK-ban a turizmust szabályozó rendelkezésekkel kapcsolatos tömegtájékoztatók alapján az utazások korlátozásait a lakosság gyakran a magyar hatóságoknak tulajdonítja.”²⁹ Ami a Magyarországra irányuló keletnémet idegenforgalmat illeti, a pártvezetés szerint 1984 óta mérsékelten ugyan, de növekedési pályára állt. 1988 első félévében 236 ezer NDK-turista érkezett Magyarországra, mely szám mintegy 3%-kal volt magasabb az egy évvel korábbinál. Hasonló volt a tendencia a magyar kiutazások tekintetében is, miután az NDK-márka vásárlásának mértéke 1987–1988-ban majd 30%-kal nőtt.³⁰

A termelési kapcsolatok alapjául „A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közötti gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés fejlesztésének 2000-ig szóló hosszú távú programja” szolgált. A dokumentum elsősorban a gazdasági és a műszaki-tudományos együttműködés fő céljait és irányait tartalmazta. A program végrehajtása érdekében a Magyar–NDK Gazdasági és Műszaki Tudományos Együttműködési Bizottság közös intézkedési tervet dolgozott ki. Ennek értelmében ágazatonként konkrét egyezmények, megállapodások és hosszú távú munkaprogramok egyeztetését, szerződések megkötését tűzték ki célul a minisztériumok az országos hatáskörű szervek és a partner gazdálkodó szervezetek között azon területeken, illetve témákban, ahol az együttműködés folytatásában és fejlesztésében a felek kölcsönösen érdekeltek voltak. Mindez többek között kiterjedt a mezőgazdasági gépek, valamint a közúti járművek gyártására, a mikroelektronikai és az ipari robottechnika fejlesztésére is.³¹ A jelentés szerint a „legkevésbé kiaknázott terület a műszaki-tudományos együttműködés. Figyelembe véve az NDK-ban a termelőerők fejlettségét, a termelés műszaki színvonalát, a technológiai kultúrát, célszerű számunkra a műszaki-tudományos kapcsolatok fejlesztése, a mindkét országban rendelkezésre álló műszaki-tudományos potenciál felhasználásának koordinálása és az együttműködési formák bővítése, kiszélesítése. [...] A program feladataira a munkatervek és a szerződések létrejöttek. A munkálatok időarányos előrehaladását fokozottan figyelemmel kell kísérni. Célszerű a programot folyamatosan korszerűsíteni, a csúcstechnológiai kutatásokat kiemelten központilag kezelni és a többi témában pedig elsősorban a közvetlen vállalati kezdeményezést ösztönözni és egyidejűleg központilag támogatni. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és az NDK partnerszervezete kidolgozták a műszaki-tudományos együttműködés új eljárási rendjét.”³²

A szeptemberi titkári találkozóra – számos egyéb dokumentum mellett – összeállítottak egy néhány pontból álló vázlatot is a gazdasági kapcsolatokról, melyben az imént ismertetettek mellett a mikrointegráció kapcsán kifejtették, hogy a két

²⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (185-186. o.)

³⁰ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (186. o.)

³¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (187-192. o.)

³² HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (193-194. o.)

ország közel 250 vállalata között széleskörű kapcsolatok alakultak ki. Úgy tűnik, mindkét fél támogatta az újszerű, hatékony, állami támogatásoktól mentes és versenyképes produktumokat eredményező projekteket. Ehhez azonban mielőbb meg kellett keresni a két ország gazdaságirányítási rendszerének különbségeit áthidaló megoldásokat. Szintén célszerűnek tartották a gazdálkodó szervezetek közötti közvetlen szerződéses kapcsolatok továbbfejlesztéséhez szükséges feltételek alaposabb vizsgálatát. Ettől a folyamattól várták az újszerű, hatékonyan működő közös termelési vállalkozások létrejöttét, illetve a műszaki-tudományos eredmények szerződéses cseréjének bővülését.³³

Az 1988. évi, a Magyarország és az NDK kapcsolatairól szóló tájékoztatóban – egyebek mellett – szintén kitértek a gazdasági együttműködés éves eredményeire. Többek között megállapították, hogy az áruforgalom struktúrájában nem következett be komoly változás, ami a gépipari termékek arányában azt jelentette, hogy az 1985 és 1990 közé eső tervidőszakban a magyar exportban mindez 65%-ot, míg az NDK-kivitelben pontosan 70%-ot tett ki.³⁴ A jelentés szerint az „1988. évi árucserforgalom (1.928 millió rubel) az előző évihez képest 3,8%-kal nőtt, ezen belül a magyar export 5%-kal, az import 2,8%-kal. A forgalom a hosszúlejáratú egyezmény 1988. évi előirányzatától (2,096 millió rubel) 8%-kal maradt el. A jegyzőkönyv előirányzatai az egyéb mérlegtényezőkkel együtt megközelítőleg biztosították a fizetési mérleg egyensúlyát. Jó eredmény, hogy gépexportunk az előző évhez viszonyítva 30 millió rubellel (6%) nőtt, de így is csak az 1986. évi szintet sikerült elérni.”³⁵ Az 1989. évre szóló árucser-forgalmi jegyzőkönyvvel kapcsolatos tárgyalások megkezdésekor a két ország külkereskedelmi minisztériumai kétmilliárd rubel feletti áruforgalom elérését tűzték ki célul, ami jelentős növekedésnek számított. Ennek ellenére az egyeztetések 1988 decemberében holtpontra jutottak, erről Berényi Lajos, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese december 15-én kelt levelében az NDK Állami Tervbizottságának elnökhelyettesét is tájékoztatta. A problémát elsősorban az okozta, hogy a hosszú lejáratú megállapodáshoz képest a keletnémet fél nemcsak a személygépkocsi-, hanem a mezőgépkatrészek tekintetében is alacsonyabb szállítási mennyiséget állapított meg.³⁶ Ami a gépipari késztermékeket illette, viszonylag nagy felajánlási hiány volt „sütőipari, műanyag-feldolgozó gépekből, Barkas teherautóból és négyütemű Wartburgból. Korábbi ígéret ellenére az NDK a négyütemű Wartburgból 1400 darabbal kevesebb járművet ajánlott fel, mint amit a hosszú lejáratú megállapodásban előirányoztunk. További gondot okoz a gépforgalomban, hogy a tárgyaló delegáció az NDK vállalatai által írásban bejelentett mintegy 50 millió rubel értékű gépigényt nem kívánja megerősíteni. Magyar oldalról

³³ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (448–449. o.)

³⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (60. o.)

³⁵ Uo. 61.

³⁶ PAAA-M-39-44409. [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Benachbarte Länder und Ungarn].

*további gépszállítások egyeztetésének nincs akadálya.*³⁷ Az 1989. évre elfogadott jegyzőkönyv végül 2082 milliárd rubel forgalmat irányzott elő, ami az 1988-as évhez képest 5,5%-os növekedést jelentett. A magyar fél számára kedvező volt, hogy a gépxport egy részét nem gépi áruval fizette ki a keletnémet partner.³⁸

„Az NDK párt- és állami vezetése a magyar gazdasági és különösen a politikai reformtörekvéseket növekvő aggodalommal, bizalmatlansággal figyeli. Mostanáig nem címzetten, de nyilvánvalóan Magyarországot is beleértve, rendszeresen jelentek meg a sajtóban olyan írások, amelyek a szocialista országokban folyó megújulási törekvések sikertelenségét illusztrálták az ezekben az országokban keletkezett szociális feszültségeken keresztül.”³⁹ Az idézett mondatokat a berlini Kereskedelmi Kirendeltség két munkatársa, Forgács Gáborné és Glódi Attila vetette papírra 1989. június 29-én. A dokumentum készítői a jövőt illetően úgy vélték, hogy bár az NDK egyáltalán nem híve a kereskedelmi kapcsolatok tartalmát is lényegesen megváltoztató új módszereknek (pl. a kontingens-rendszer szűkítésének), ennek ellenére a bilaterális kapcsolatokban képes akceptálni a másik fél módosítási elképzeléseit. Mindezt a két ország között megindult tervkoordinációs tárgyalásokból következtették ki.⁴⁰ Ugyanakkor „az NDK gazdaságpolitikáját valószínűsíthetően továbbra is erős autarchiás törekvések jellemzik. Ebben az összefüggésben is figyelembe véve, hogy politikai-gazdasági törekvéseink több tekintetben idegenek a számára (szűkülő állami garanciavállalás, csődtörvény), feltehető, hogy nem fog még szorosabb kooperációra, munkamegosztásra törekedni velünk. Egyes esetekben, ahol egyedüli szállító az MNK, sor kerülhet arra is, hogy további beszerzési források lehetőségét is megvizsgálja [mármint az NDK – W. B.]”⁴¹ 1989-ben a magyar félnek komoly gondot okozott többek között az alkatrészek ütemezett szállításának elmaradása, továbbá a minőségi hibákkal rendelkező hermetikus kompresszorok kése delmes érkezése is. Magyar részről főként a fürdőkádak és az árammérők esetében volt némi csúszás, ami elsősorban az NDK lakásépítési programjának végrehajtására gyakorolt negatív hatást.⁴² Összességében megállapították, hogy „mindkét oldalon élnékíteni kell a szerződés-kötési, illetve szállítási tevékenységet. Ugyanakkor számításba kell venni, hogy a partner szállításainak eddig mutatózó lassulása, ill. a magyar vállalatok importérdekltségének csökkenése (pénzszűke és liberalizált tőkés import) hatással lehet az év végi szaldóhelyzetünkre.”⁴³

³⁷ Uo.

³⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (87. o.)

³⁹ Uo. 86.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 86-87.

⁴² Uo. 88.

⁴³ Uo.

Kulturális és tudományos kapcsolatok

Az együttműködés alapját a rendszerváltást megelőző években az 1986 és 1990 közötti évekre vonatkozó munkaterv képezte. A kapcsolatok alakításában jelentős szerepet játszott az 1973 óta működő kormányközi Kulturális és Tudományos Együttműködő Bizottság.⁴⁴ A magyarországi politikai változások 1988 májusától már ezen a területen is éreztették hatásukat. Az NDK illetékesei tisztában voltak azzal, hogy az együttműködés rendszerében hamarosan változásoknak kell bekövetkezniük, ami elsősorban az intézmények közötti közvetlen kapcsolatok intenzívebb kiépítésével és a kulturális kooperáció hosszútávú tervezésével jár majd együtt. Úgy vélték, hogy ezzel párhuzamosan a kormányközi kulturális és tudományos vegyesbizottság szerepkörében is változások fognak bekövetkezni. A jövőbeni kormányzati szintű tervezést azonban nem zárták ki, hiszen a magyarországi németek anyanyelvi és kulturális igényeinek biztosítása terén továbbra is szükségesnek tartották azt. Ami a felsőoktatási intézmények közötti kapcsolatokat illette, a kutatási együttműködést a meglévő intézkedési tervek módosításával sikerült új alapokra helyezni, így a jövőben mindez közvetlen kapcsolatok keretében bonyolódott. Kiemelt területnek számított a magyar és német tannyelvű gimnáziumok fenntartásában nyújtott keletnémet segítség is. Az imént felvázoltak természetesen hatással voltak a kulturális és általános propagandát folytató intézményekre is, erre utal a Berlini Magyar Kultúra Háza 1988/89. évi tevékenységéről szóló, Hegedűs Gyula által jegyzett tájékoztató is. Hegedűs úgy vélte, hogy *„az MSZMP tavalyi országos értekezlete nyomán mindinkább nőtt az érdeklődés a vezető értelmiségiek és a különböző társadalmi rétegek körében a magyarországi társadalmi-politikai, a gazdasági és kulturális-művészeti életben kibontakozó folyamatok iránt. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen témával foglalkozó rendezvényein – főként a vitával egybekötött előadások és filmvetítések – látogatottsága megnőtt. [...] Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen az ilyen rendezvények váltottak ki ellenérzést az NDK központi és helyi állami és politikai szervei részéről. Ennek vetületeként, technikai körülményekre hivatkozva a rendezvényt rövidebb idővel annak megtartása előtt több esetben lemondták.”*⁴⁵ Elsősorban az értelmiségi és ifjúsági szervezetek, de néha még az egyházi intézmények is gyakrabban láttak vendégül reformer előadókat. Ezzel párhuzamosan a hazai történelem eseményeit kritikusan feldolgozó magyar filmek kölcsönzése és látogatottsága is jelentős mértékben nőtt. Nem meglepő, hogy voltak olyanok is, akik a közös rendezvények megtartását egyre inkább elutasították, néhány filmklub pedig sokszor nem kapta meg kellő időben a vetítési engedélyt a magyar filmek bemutatására.⁴⁶

⁴⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-84. (64. o.)

⁴⁵ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (29-32. o.)

Ami a magyar ösztöndíjasokat illeti, az 1988/89-es tanévben 258 állami ösztöndíjas, 30 önköltséges hallgató, 304 részképzős és 30 aspiráns folytatott tanulmányokat az NDK valamelyik egyetemén vagy főiskoláján.⁴⁷ Miniszteriumi és egyetemi, illetve főiskolai „kapcsolataink megértéssel fogadták a hazai változásokat, tudomásul veszik, hogy hallgatóinknak ebből adódóan beilleszkedési problémáik vannak. Központi – minden intézményben érvényesülő korlátozó intézkedéseket hallgatóinkkal szemben nem tapasztaltunk, azonban néhány – elsősorban marxista tanszéken nagy nehézséget jelent hallgatóinknak az eredményes vizsgázás.”⁴⁸ Ennek elsősorban az volt az oka, hogy saját véleményüket nem rejtették véka alá, s mindent igyekeztek a hazai gyakorlattal alátámasztani. A nézetkülönbség a legjobb képességű magyar diákokat nem érintette hátrányosan, hiszen őket továbbra is megbecsülték, aspirantúrára és kitüntetésekre javasolták.⁴⁹

A menekültkérdés

A magyar határon 1989. május 2-án kezdődött meg a vasfüggöny lebontása. Németh Miklós miniszterelnök kormánya erre csak utólag, május 18-án adta ki a hivatalos utasítást, melynek politikai-taktikai oka volt: a kormány kívárt, vajon a Szovjetunió nem emel-e vétót a bontás ellen. A megkezdett munkálatok ellen nem érkezett szovjet tiltakozás, június közepére – amikor a Páneurópai Piknik ötlete felmerült – pedig nyilvánvalóvá vált, hogy a vasfüggöny a nyugati határon hamarosan teljesen eltűnik. Az NDK lakossága a nyugatnémet televízió adásaiból úgy értesült, hogy Magyarország lebontotta a vasfüggönyt. Láthatták a május 2-án készült felvételeket arról, hogyan kezdik a magyar katonák felgöngyölni a drótot, és szintén láthatták június 27-én az osztrák és a magyar külügyminiszter, Alois Mock és Horn Gyula szimbolikus akcióját is, amint elvágták a huzalokat. Nem meglepő, hogy a keletnémet menekülni akarók 1989 nyarán azzal az értesüléssel jöttek Magyarországra, hogy innen minden további nélkül át lehet menni Ausztriába, majd onnan folytatni az utat a Német Szövetségi Köztársaságba. Azt azonban nem tudhatták, hogy bár a vasfüggöny megszűnt, a magyar határőrök ugyanolyan szigorral őrizték a határt.⁵⁰ 1989. augusztus 11-én Szokai Imre⁵¹ feljegyzést készített Nyers Rezső⁵² és Grósz Károly⁵³ részére, melyben arról írt, hogy

⁴⁶ Uo. 32.

⁴⁷ Uo. 34.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Oplátka András: A Páneurópai Piknik – ismert tények és fehér foltok. In: *A Páneurópai Piknik és a határáttörés 1989*. Szerk. Gyarmati György. Sopron – Budapest, 2014, 65–67.

⁵¹ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa.

⁵² Ebben az időben a Magyar Szocialista Munkáspárt elnöke volt (1989. június 24-től).

⁵³ Az MSZMP KB főtitkára, elnökségi tag.

a jövőben – mindaddig amíg az NDK nem liberalizálja a külföldre utazás gyakorlatát – a menekültstátusz-rendelet életbe lépése és az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága magyarországi képviselője működésének megkezdése után a keletnémet határsértők számának növekedésével kell Magyarországnak számolni. Javasolta, hogy az NDK-állampolgárok beutazását ne korlátozzák, illetve a vonatkozó egyezmények módosítását semmi esetre se kezdeményezzék, hiszen az utasforgalom visszaesése jelentős gazdasági károkat okozna.⁵⁴ Végül kifejtette, hogy a Külügyminisztériumok „szintjén kezdeményezzünk tárgyalásokat az NDK-val. Fejtsük ki, hogy nem kívánunk tranzitország lenni az NDK-ból NSZK-ba áttelepülni kívánók részére. Magyarországnak és az NDK-nak egyaránt kívánatos, hogy az áttelepülésüket Magyarországon keresztül megkísérlő NDK-állampolgárok problémája ne terhelje meg a magyar-NDK kapcsolatokat. [...] Mivel a határsértés nálunk nem törvénybe ütköző cselekedet, ezért a pecsételést megszüntetjük. Ugyanakkor ajánljuk fel, hogy – természetesen áruellentétel fejében –, mint eddig is hajlandók vagyunk emelni a két ország éves áruforgalmi cserejegyzőkönyvében megállapított forint-kontingenst az NDK állampolgárok számára.”⁵⁵ Nyolc nappal Szokai feljegyzését követően egy civil kezdeményezés adta meg a lökést a keletnémet menekültkérdés radikális megoldásához. Az augusztus 19-én az osztrák határ melletti Sopronpusztán megrendezett Páneurópai Piknik alkalmával az ideiglenesen egy napra megnyitott határon keresztül mintegy hatszáz NDK-turista menekült át Ausztriába. Az NDK vezetésével történő egyeztetés kudarcát követően Németh Miklós és Horn Gyula 1989. augusztus 25-én Helmut Kohl nyugatnémet kancellárral és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel a gymnichi kastélyban tárgyalta meg a magyar diplomácia azon tervét, mely szerint szeptember elején a magyar kormány lehetővé teszi a keletnémet állampolgárok szabad távozását az országból.⁵⁶ Kovács László külügyi államtitkár szeptember 8-án először az NDK budapesti nagykövetét tájékoztatta hivatalosan, hogy megnyitják a határt a menekültek előtt, ezt követően az NSZK nagykövetét, majd a szovjet nagykövetség vezetőjét fogadta ugyanebben az ügyben. Szeptember 10-én Horn Gyula a *Hét* című televíziós műsorban jelentette be, hogy a magyar kormány ideiglenesen felfüggeszti az 1969-ben kötött magyar-NDK-egyezmény hatályát, és lehetővé teszi, hogy a Magyarországon tartózkodó és hazatérni nem kívánó keletnémet állampolgárok távozzanak bármely országba, amely hajlandó őket átengedni és befogadni. Az intézkedés másnap 0 órakor lépett életbe.⁵⁷

A határnyitás napján, 1989. szeptember 11-én – a Politikai Intéző Bizottság augusztus 4-i döntésének megfelelően – Kótai Géza javasolta az MSZMP

⁵⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (200-202. o.)

⁵⁵ Uo. 204.

⁵⁶ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, 2019, 341–342.

⁵⁷ Ripp: i. m. 397.

Elnökségének, hogy Ormos Máriának⁵⁸ a Német Demokratikus Köztársaságba tervezett látogatását semmiképpen se mondják le, mert az gyengíthetné az MSZMP pozícióit.⁵⁹ Úgy gondolta, ha az „NDK-elvtársak vitát kezdeményeznének a menekültügyről, úgy Ormos Mária elvtársnő elmondhatná, hogy mi többször is elvtársi módon jó előre jeleztük az NSZEP-nek a reformok iránti elkötelezettségünket. E reformok következetes végrehajtása diktálja azt is, hogy semmit sem teszünk, ami ellentmondana a helsinki folyamatból és más nemzetközi egyezményekből fakadó kötelezettségeinknek, illetve a humanitárius kérdésekben vallott elveinknek. [...] Az NDK jól felfogott érdeke szerint nemzeti ünnep⁶⁰ előtt nem kívánhat konfrontációba keveredni egyetlen állammal sem. Mindazonáltal számolhatunk átmeneti sajtótámadásokkal. Célszerű az esetleges sajtókampánnyal szemben józan önmérsékletet tanúsítanunk. Továbbra sem tartjuk célszerűnek, hogy a menekültügyben az MSZMP hivatalos állásfoglalást tegyen közzé.”⁶¹

Ormos Mária a határozatnak megfelelően szeptember 13. és 15. között tartózkodott az NDK-ban. Tájékoztatta az NSZEP jelenlévő vezetőit a magyarországi belpolitikai eseményekről, a gazdasági nehézségekről és az MSZMP soron következő kongresszusának előkészületeiről. Kifejtette, hogy nem szeretnének kapitalista restaurációt, polgári demokráciát, a Varsói Szerződésből történő kilépést, de a sztálinista módszerekhez sem kívánnak visszatérni.⁶² Hangsúlyozta, hogy az MSZMP a többpártrendszer keretei között ugyan, de továbbra is meghatározó szerepre készül a magyar politikai életben, s ennek biztosítására kizárólag politikai eszközöket kívánnak majd igénybe venni.⁶³ A menekültkérdés kapcsán Kurt Hager, az NSZEP Központi Bizottságának tagja a „magyar intézkedést irritálóknak nevezte. Mint mondta, részletesebben nem kíván belemenni a magyar intézkedések minősítésébe. Az ügygel kapcsolatban kifejtette az NDK álláspontját, miszerint a korábbi szerződésben szabályozott állapot visszaállítását kérik. Hangsúlyozta, nem kívánják szűkíteni a kapcsolatokat Magyarországgal, s így a turistaforgalmat sem kívánják korlátozni. Egyúttal kérdésként felvetette, mire számíthatnak általában az MNK részéről a szerződések betartása kérdésében.”⁶⁴ Ormos szerint az 1969-es utasforgalmi egyezmény teljesen más körülmények között született, főként a magyar-osztrák határon uralkodó állapotokhoz viszonyítva. Az MSZP és az NSZEP közötti kapcsolatok fontosságát igazolandó, konzultációt kezdeményezett a nemzetiségi kérdésről, különös tekintettel az NDK-nak a Magyarországon élő

⁵⁸ Ormos Mária az MSZMP KB tagjaként utazott a Német Demokratikus Köztársaságba.

⁵⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (229. o.)

⁶⁰ Október 7.

⁶¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (229-230. o.)

⁶² SAPMO-BArch-DY-30-27191. (68. o.)

⁶³ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (176. o.)

⁶⁴ HU-MNL-OL-M-KS 288-32.-57. (179. o.)

németekkel kapcsolatos tevékenységéről, és felajánlotta a Janus Pannonius Egyetem német tanszékének vezetését egy NDK-beli egyetemi oktatónak. Javasolta továbbá, hogy a Párttörténeti Intézet és annak NDK-beli partnere kezdjen közös kutatást a német és a magyar illegális kommunisták második világháborút megelőző együttműködéséről is.⁶⁵

Kitekintés – az MSZMP utolsó kongresszusa

Az MSZMP XIV. kongresszusát 1989. október 6-án nyitották meg, de ez már nyomokban sem emlékeztetett a korábbi évtizedek hasonló eseményeire. Összehívását és működését tekintve a reformkörök elérték minden fontos céljukat: megszabadultak az állampárt hierarchikus-bürokratikus jellemzőitől; megfosztották szavazati joguktól a KB és a Központi Ellenőrző Bizottság küldötté nem választott tagjait; elérték a kongresszus nyilvánosságát; demokratikus ügyrendet fogadtattak el, amelynek alapján a küldöttek szóhoz juthattak; a küldöttcsoportok aktívan részt vehettek a döntés-előkészítésben; plenáris üléseken kívüli tanácskozásokat, egyeztetéseket folytattak – a platformok váltak a kongresszus meghatározó szereplőivé. Az MSZMP kongresszusa egy napig sem tartott. Kiderült, hogy a küldöttek csekély hányada, mindössze 15 százaléka támogatja Grósz Károly javaslatát, a megreformált állampárt fenntartását. A nagy többség új párt létrehozása mellett tette le a voksát, ezzel a kongresszus átalakult a Magyar Szocialista Párt alakuló kongresszusává.⁶⁶ 1989. október 31-ig össze kellett hívni a pártalapszervezeteket, a tagoknak az alapszabályzatot és a programnyilatkozatot el kellett fogadniuk. Az új párt legfontosabb feladatai közé a tagtoborzás, az új tagkönyvek elkészítése és a választásokra történő felkészülés tartozott.⁶⁷

Az MSZMP megszűnésének pillanatában, 1989. október 7-én az NSZEP vezetése a Német Demokratikus Köztársaság alapításának 40. évfordulóját ünnepelte. Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár és Honecker között már csak látszólagos volt az egyetértés, utóbbi ugyanis képtelen volt elfogadni a politikai változásokat. Az események ezt követően felgyorsultak, október 9-én már közel 70 ezer fő tüntetett Lipcsében reformokat követelve. Október 18-án Honecker lemondott, Egon Krenz főtitkárrá választásával párhuzamosan pedig az NSZEP felbomlásának a folyamata is visszafordíthatatlanná vált.⁶⁸

⁶⁵ Uo. 180–181. o.

⁶⁶ Ripp: i. m. 475.

⁶⁷ SAPMO-BArch-DY-30-69704. (329. o.)

⁶⁸ Dierk Hoffmann: *Von Ulbricht zu Honecker. Die Geschichte der DDR 1949–1989*. Bebra Verlag, 2017, 154–155.

**THE RELATIONS
OF THE HUNGARIAN SOCIALIST WORKERS PARTY
AND THE GERMAN SOCIALIST UNITY PARTY
BETWEEN MAY 1988 AND SEPTEMBER 1989**

The main purpose of my study is to provide a comprehensive picture of the relations between the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP) and the German Socialist Unity Party (SED) from the year of the accession to power of Károly Grósz until the dissolution of the party in October 1989. In my paper, I discuss the events of the national party conference of the MSZMP held from 20 to 22 May 1988 and the details of the meeting between General Secretaries of the parties Károly Grósz and Erich Honecker in East Berlin in early September 1988. I will briefly describe the development of bilateral economic relations before the regime change, cultural and academic cooperation, and the refugee issue in the summer of 1989.

ERDÉLY – EZER ÉV A FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Erdély – 1000 év öröksége. Szerk. Kovács Zsuzsanna – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba. Magyar Nemzeti Levéltár – Libri Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, Budapest – Kolozsvár, 2020, 246 o.

Erdély, a mítosz... E szavakkal indítják útjára a Magyar Nemzeti Levéltár által 2020-ban, a trianoni békediktátum századik évfordulójára kiadott történeti albumokat a kötet szerkesztői. Páratlanul értékes kötetéről beszélhetünk, amelyhez fogható nem jelent meg a nevezetes alkalomból. Célközönsége a középiskolások és egyetemisták mellett a művelt nagyközönség, amely, ha kézbe veszi e könyvet, rövid, de a legfrissebb történeti kutatásokat összegző, új áttekintést kaphat Erdély történetéről. A kötet végigvezeti az olvasót a magyarság számára különleges értéket képviselő történeti tájegység, a középkori nevén „erdőn túlinak”, *Ultrasilvaniának*, majd *Transsilvaniának* nevezett régió ezeréves történetén, gyönyörű tájain, és teszi ezt olyan unikális dokumentumok bemutatásával, amelyekkel eddig csak a téma kutatói találkozhattak levéltári munkájuk során. *Thesaurus Regni* – az ország kincstára, így nevezték 18. századi elődeink az ország akkoriban felállított archívumát, azaz az ország levéltárát, és nem véletlenül. Ma is itt őrzik azokat az írott forrásokat, amelyekből, mint történelmünk évszázados lapjaiból, összeáll Erdély ezeréves története. A képi illusztrációk – a Nemzeti Levéltár legféltettebb kincsei –, valamint a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból válogatott dokumentumok, pecsétek, neves történelmi személyiségek autográf írásai, korabeli térképek és rajzok, egytől egyig kivételes és különleges élményt jelentenek az olvasók számára. A kötet szerzői mindannyian a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársai, a gondjaikra bízott történeti forrásanyag legkitűnőbb ismerői.

A kötet első fejezetének szerzője, Kurecskó Mihály mindenekelőtt a középkori *Transsilvania* történetét beszéli el a honfoglalók 10. századi betelepedésétől kezdődően, sort kerítve az egyházszerkezet és a világi közigazgatás megszervezésének történetére. A szerző rámutat arra a sajátosságra, hogy a vármegyéknek és a főesperességeknek mint egyházi igazgatási egységeknek a határai sokszor egybeestek, s ezt a korai igazgatási rendszert még tovább bonyolította a szászok és a székelyek megtelepedése, az ő sajátos, székekből álló közigazgatásuk létrejötte, valamint a románság betelepedésének kezdeti eseményei. Az olvasó eligazodását az egyes nemzetek ideérkezésének és megtelepedésének történetében a világos megfogalmazás segíti, amely révén tisztán áll előttünk a középkori évszázadok Erdélyének a későbbi etnikai sokszínűséget megalapozó társadalma. Erdély történetének is egyik megrázó időszakát jelentette a tatárjárás, amely során különösen a Mezőséget érte óriási pusztulás. Az erdőn túli tartomány az Árpád-ház uralma alatt, majd a 14. század eleji hatalmi széttagoltság idején is a Magyar Királyságnak vitathatatlanul az egyik stratégiai fontosságú régiója volt. A keleti határok védelmét ugyanis Erdély, azon belül is főként a székelység biztosította, bár katonaállítási kötelezettségeik a

szászoknak is voltak. Noha I. (Nagy) Lajos megkísérelt egy hercegséget szervezni Erdélyből a 14. század közepén, erre azonban az itt élő népek önkormányzati rendjének fenntartása érdekében már nem volt szükség, így e kísérlet sikertelenül végződött. A Magyar Királyság integráns részét képező Transsilvania értékét a tartomány aranya és más nemesércei, sóbányái is nagyban növelték. A szászok révén fellendülő kereskedelme, egyre gyarapodó városai a középkor végére mesés tartománnyá emelték Erdélyt, amelynek élén az erdélyi vajda, a mindenkori magyar király képviselőjében, egyre nagyobb hatalomra tett szert, és a vajdaság a Magyar Királyság főurai körében is az egyik leginkább vágyott tisztséggé vált. A Hunyadiak térnyeréséről részletes, elemző elbeszélést olvashatunk a fejezetben, amely egyúttal a Magyarország déli határát mindinkább fenyegető oszmán betörésekről is szól, hiszen ezeknek a Déli-Kárpátokon keresztül érkező támadásoknak leginkább Erdély volt kitéve, amely Szapolyai János vajdasága (1510–1526) idején érkezett el Mohács előestéjéhez.

A kötet második fejezetének szerzője, H. Németh István az önálló Erdélyi Fejedelemség történetét tárgyalja. Mindenekelőtt bemutatja mindazokat a fegyveres harcokat, diplomáciai-politikai küzdelmeket, amelyek révén a mohácsi csatát követően annyi balszerencse közt és oly sok viszály után, közel ötven év alatt kialakult a Magyar Királyság keleti részeiből egy új, önálló magyar állam, amely a *Principatus Transsylvaniae* – azaz az Erdélyi Fejedelemség nevet viselte. A szerző a fejedelemség történeti határainak alakulását, főként a Partium területének változásait úgy tekinti át, hogy kitűnő térképeken vezeti végig az olvasót. Az új államalakulat törvénykezését, politikai berendezkedését, a fejedelmi hatalom sajátosságait is megismerhetjük, majd a neves erdélyi fejedelmeknek a hatalom és az ország megőrzéséért folytatott harcairól, uralkodásukról kapunk komplex képet. A fejezet szerzője bemutatja, hogyan vált az Erdélyi Fejedelemség a Rákócziak idejére Európában, de legalábbis annak keleti felén elismert politikai tényezővé. A fejezetben az egyre gazdagodó erdélyi városok történelmi szerepéről éppúgy olvashatunk, mint a reformáció szellemi áramlatai által hozott vallási sokféleségről, az erdélyi rendi nemzetek különleges státusuk és privilégiumaik megtartása érdekében folytatott küzdelméről és a románság fokozatos megtelepedéséről az alacsonyabb fekvésű síkvidékek és a hegyvidékek találkozásánál.

1691-ben a Diploma Leopoldinum második, ünnepélyes változatának kiadásával megszűnt a fejedelemség, és Erdély mint a Habsburg Birodalom tartománya tagozódott be a dinasztia uralta országok közé. A harmadik fejezet szerzője, Kulcsár Krisztina a törökellenes felszabadító háborúval, majd az Erdély új közjogi helyzetét rendező Diploma Leopoldinum elemző bemutatásával indítja a következő korszak bemutatását. Az új kormányzati rend élére a Szeben székhellyel megalkotott Gubernium (korabeli nevén Főkormánysház) került, de a bécsi központi irányítás külön megszervezte a pénzügyigazgatás élére állított Kincstartóságot és egyéb kormányzati intézményeket. A Rákóczi-szabadságharcban Erdély súlya még inkább megnőtt. II. Rákóczi Ferenc számára a kezdetben nem óhajtott fejedelem-

ség jelentette ugyanis azt az uralkodói címet és rangot, amelynek birtokában már nem mint törvényes királya ellen lázadó főúr, hanem mint uralkodó tárgyalhatott az európai országok vezetőivel. A szerző rámutat, hogy a Habsburg-berendezkedés megszilárdítására csak a szabadságharcot követő időszakban kerülhetett sor, ami maga után vonta a dinasztia által is képviselt római katolikus vallás megerősítését a tartományban, nemegyszer okozva ezzel súrlódást az erdélyi nemzetek soraiban, sőt olykor családokon belül is. A fejezet szerzője gondosan mutatja be a jogrendszerben bekövetkezett változásokat, a tartomány adózási rendjét, a Habsburg határvédelmi rend kiépítése során hírhedtté vált 1764. évi madéfalvi *Siculicidiumot*, azaz a katonáskodni nem kívánó fegyvertelen székelyek gyalázatos meggyilkoltatását.

A tartomány élén már a jeles hadvezér, gróf Hadik András állt, amikor Mária Terézia császárnő 1765-ben nagyfejedelemségi (másként nagyhercegségi) rangot adományozott Erdélynek, ezzel is erősítve Erdély és Magyarország közjogi elkülönültségét. A 18. század a román nemzeti ébredés időszaka is volt, ekkor léptek színre ugyanis azok a politikai vezetők, köztük Innochentie Micu-Klein, akik megvetették a dákoromán kontinuitásemélet alapjait, és megalakították az erdélyi román uniált egyházat. II. József még társuralkodó volt 1773-ban, amikor mintegy négy hónapos körutazást tett Erdélyben. A nagyfejedelemség lakossága körében rendkívüli érdeklődéssel kísért utazás azonban meglepő eredményt hozott. A főherceg ugyanis titkos feljegyzéseket készített az egyes igazgatási hivatalokról, az ezekben szolgáló tisztségviselőkről, amit követően, a feljegyzések alapján egyfajta tisztogatást hajtottak végre a tartományi kormányzat intézményeiben. A szerző mindezt jellemezve, Rettegi Györgyöt idézi: „szörnyű nagy változás lett az országbeli főhivatalok között.” A tisztújításokat II. József egyeduralkodása idején további kormányzati átalakítások, „reformintézkedések” követték, amelyekről szintén érdemi tájékoztatást kapunk a fejezetből.

A negyedik fejezet szerzője, Németh György mindenekelőtt Erdély reformkorának színes bemutatásával indítja írását. Erdély sorsa ebben a korban is ezer szállal kötődött a Magyar Királysághoz. Birtokosai, akik közül sokan, köztük Wesselényi Miklós, magyarországi birtokokkal is rendelkezve részt vehettek a pozsonyi országgyűlésen, első kézből értesülhettek az egyre terjedő új világszemléletről, az ország vezető elitjét foglalkoztató kérdésekről. 1811-et követően Erdély számára csak 23 év múltán, 1834-ben tartottak újra országgyűlést, amikor már átalakulásokat sürgető, felforrósodott közhangulat uralkodott az országban; érdemes megemlíteni, hogy az unió, azaz a Magyarországgal történő közjogi egyesülés kérdése már ekkor felmerült. Erdély első reformországgyűlésére végül csak 1841–1843 között került sor. Ennek fő kérdései a Partium területének hovatarozása és a magyar nyelvet a törvényhozásban, a közigazgatásban és a felsőoktatásban is hivatalossá tenni kívánó nyelvtörvény előkészületei voltak, bár az utóbbiak ellen a románok és a szászok tiltakoztak. Végül az 1846–1847. évi országgyűlés törvényei értelmében a törvényhozás és a felső szintű kormányzat nyelve a magyar lett, de a

helyi igazgatásban a szászok továbbra is használhatták saját nyelvüket. Erdély története szempontjából az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc meghatározó eredménye a Magyarországgal való újraegyesülés lett. Miként a szerző kifejti, a forradalom a románok számára lehetőséget adott volna arra, hogy végre az erdélyi politikai nemzetek körébe emelkedjenek és kollektív jogokat vívjanak ki, ám a sikertelen végkifejlet az ő törekvéseiket is megakadályozta.

A fejezetből rövid áttekintést kapunk a szabadságharc erdélyi lefolyásáról, a híres csatákról, a székelyek hősiek küzdelméről, Józef Bem tábornok szerepéről. A szabadságharc leverését követően bevezetett megtorló intézkedések eltörölték a forradalmi vívmányokat, Erdély és Magyarország egyesülését, a Partiumot pedig ismét visszacsatolták Erdélyhez. I. Ferenc József császár-király 1852-ben, az ország tartományait végigjáró utazásai során Erdélyt is meglátogatta, remélve a birodalom egységének előmozdítását. A magyarságot sújtó szigorú központi kormányzati intézkedések azonban nem kedveztek a szászoknak és a románoknak sem, hiszen az előbbiek nemzeti autonómiáját fokozatosan felszámolták, míg utóbbiak nem kapták meg a szabadságharcban vitt szerepükért várt jutalmat, a politikai nemzetiség emelkedést. Az abszolutizmus évei Erdélyben is 1867-ig, a kiegyezésig tartottak.

A kötet utolsó, ötödik fejezetének szerzője, Fiziker Róbert bevezetesként magát a kiegyezést, annak erdélyi vonatkozásait tárgyalja. Mindenekelőtt bemutatja, hogy a kiegyezéssel végre megtörtént Erdély és Magyarország áhított egyesülése, noha I. Ferenc József magyar királyként továbbra is viselte az „Erdély nagyfejedelemé” címet. A kiegyezéssel, amely kimondta a polgári és politikai egyenjogúságot, a felekezeti jogegyenlőséget és megőrizte a korábbi önkormányzati struktúrát, új korszak kezdődött Erdély történetében, s ennek egyik fő problémáját a nemzetiségi kérdés jelentette. Miként a szerző világosan kifejti, ellentét mutatkozott a törvények szavai és a valós élet között, ugyanis míg az 1868. évi nemzetiségi törvény egyenjogúságot biztosított az erdélyi nemzetiségeknek, addig a leírt szavak papíron maradtak. 1872-ben Kolozsváron megalapították a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemet, amely hamarosan a magyar tudományosság egyik fellegrája lett. A politikai gondolkodók előtt már megjelent a soknemzetiségű magyar állam és a „magyar Erdély” szétesésének rémképe, hiszen a szász és a román nemzeti törekvések egyre erőteljesebbé váltak, az erdélyi magyar vezetőréteg azonban nem aggódott, a birodalom védőszárnyai alatt biztonságban érezte politikai hatalmát. Miközben a korszakban az Erdély mint önálló régió érdekeinek képviselőjét zászlajára tűző transzilvanizmus is mind szélesebb körben terjedt el, a román nemzeti törekvések is egyre élesebben jelentek meg a politikai publicisztikában és a hétköznapi életben, helyi szinten is. Az erdélyi báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége (1895–1899) sem csillapította a kedélyeket, mivel ő kifejezetten a nemzetiségek minden eszközzel történő elmagyarosításának híve volt. A szerző a fejezetben végigkíséri a Széll Kálmán, Tisza István és Wekerle Sándor miniszterelnöksége alatti nemzetiségi politikát, ismerteti a Lex Apponyiként elhíresült, 1907-ben hozott törvényt, amely az általános és középiskolákban a magyar nyelv oktatása

révén próbálta kompenzálni azt a tényt, hogy a Magyar Királyság lakosságának mintegy negyven százaléka nem ismerte a magyar nyelvet. A fejezet szerzője a korszak lezárásaképpen mérleget von a dualista korszak Erdélyéről, a fejlődő gazdaságról, a pezsgő kulturális életről, a művészeti alkotásokról. Végezetül az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó háborújáról és Erdély elvesztésének történetéről olvashatunk rövid áttekintést a kötetben. A történetet a szerző szavai így zárják le: „*az évezredes magyar államalakulat néhány hét leforgása alatt odaveszett, az erdélyi magyarságra kisebbségi sors várt. 1918. december 1-jén új, máig íródó történet vette kezdetét.*”

A kötet minden sorával bizonyítja: Erdély nem csupán mítosz számunkra, de élő történelem és élő valóság, mindannyiunk öröksége. Köszönet érte.

Oborni Teréz

KAPILLER IMRE EMLÉKKÖNYV

Kapiller Imre emlékkönyv. Szerk. Horváth Zita – Miklós Dániel – Mikó Zsuzsanna – Németh László Sándor. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Budapest, 2019, 320 o.

Ismerünk jó néhány olyan levéltárost, aki különös intenzitással van jelen a szakmai közéletben. Akadnak közöttük intézményvezetők, egyesületi elöljárók, akik részesei a szakma életét meghatározó jogszabályok alakításának, s nagy projektek révén formálói a levéltárak belső életének és kutatási irányainak. De nemcsak a vezetők között találunk mintaadó levéltárosokat; vannak olyan, életük nagyobb részét levéltári raktárakban, kutatószobákban töltő levéltárosok, akik páratlan anyagismeretüknek, lucidus gondolkodásuknak és önzetlen személyiségüknek köszönhetően válnak a szakma meghatározó alakjaivá. Közéjük tartozott a Zala Megyei Levéltár főlevéltárosa, Kapiller Imre is. Ha valaki Zala megye történetéhez kapcsolódó forrásokat keresett, annak érdemes volt először hozzá fordulnia. Biztos lehetett abban, hogy az első beszélgetés során kap majd olyan ötleteket és hozzájelzetekeket is, amelyek másként csak a jegyzőkönyvek és iratok hosszas böngészése után bukkantak volna elő. Jó esetben, mert az is előfordul, hogy kulcsfontosságú források nem is ott vannak, ahol a logika szerint lenniük kellene, hanem valami korabeli iratkezelési véletlen folytán egészen másutt. Az ilyen, rejtőzködő természetű dokumentumok tartalmát általában csak az iratkötegeket forgató levéltáros ismeri. Kapiller Imre sok titkot tudott, és ezeket szívesen megosztotta kollégáival és a kutatókkal. Az ötletet nemegyszer saját jegyzeteinek másolatával is megtoldotta.

Az emlékkönyv szerzői közül is többen kiemelték önzetlen segítőkészségét. Horváth Zitamondotta Kapiller Imre búcsúztatásakor – a búcsúztató szövege lett a kötet bevezetője –, hogy szinte intézménnyé vált. „*Felsorolni is lehetetlen azon*

tanulmányok, disszertációk, könyvek sorát, amelyeknek ugyan nem ő volt a szerzője, de az ötletet és gyakran a forrásokat hozzá ő adta.” (7.) Hasonló gondolatokat olvashatunk Halmos Károly írásának bevezetőjében, Sasfi Csaba pedig a még Benda Gyula által kezdeti Keszthely-kutatásokban játszott szerepére hívta fel a figyelmet. „Kapiller Imre a keszthelyi monografikus kutatások kulcsszereplője volt: számtalan izgalmas és fontos iratra hívta fel e kutatás résztvevőinek figyelmét a Zala Megyei Levéltár anyagában.” (214.) Az idézett sorokból kicsendülő tisztelet magától értetődővé teszi, hogy Kapiller Imrét barátai és közeli kollégái 65. születésnapján egy ünnepi tanulmánykötettel akarták köszönteni. Sajnos a sors áthúzta a tervet, és a készülő kötetből emlékkönyv lett.

Sokan és méltó írásokkal fejezték ki a Kapiller Imre iránti tiszteletüket: 29 szerző 28 írást adott a kötetbe. Az emlékkönyv Kapiller Imre tudományos és ismeretterjesztő munkáinak bibliográfiájával zárul. A szerkesztés munkáját Horváth Zita, Miklós Dániel, Mikó Zsuzsanna és Németh László Sándor végezte. A szak tanulmányok előtt Á. Varga László és Feiszt György tollából egy különös írást olvashatunk, amelynek címe *Imre mint pásztor*. A rövid, személyiségjegyeket is felvillantó esszé szerzői azt mesélik el, hogy Kapiller Imre miként lett a szombathelyi székesegyház *Pásztorok imádása* című képén szereplő egyik figura modellje. Az Imréről mintázott pásztor kissé kilóg az örömet sugárzó forgatagból. „Elgondolkodó, kételkedő, kicsit kívülálló személyt látunk oldalt a félhomályban. Nem vesz részt a naiv-boldog találkozásban.” (10.) A művész – Kislegyi Nagy Ádám – alighanem személyiségének egyik lényegi vonását örökítette meg a képen.

A szubjektív mozzanatok felvillantása után a szerzők ábécé sorrendjében sorakoznak a tanulmányok és forrásközlések. Bariska István, Béres Katalin, Dominkovits Péter, Feiszt György, Gyáni Gábor, Gyimesi Endre, Halász Imre, Halmos Károly, Tamás Máté, Horváth József, Hudi József, Kiss Gábor, Kiss Zsuzsanna, Kövér György, Kulcsár, Bálint, Kurucz György, Mikó Zsuzsanna, Molnár András, Müller Róbert, Németh László Sándor, Paksy Zoltán, Sasfi Csaba, Schmelzer-Pohánka Éva, Szabó Csaba, Tar Ferenc, Tilcsik György és Tóth Péter adott írást az emlékkönyvbe.

A tanulmányok nagy többsége gondosan feltárt levéltári forrásokon alapuló, kerek „kis” történet. Szépen szerkesztett, primer forrásokra alapozott mikrotörténeti munkák, amilyenekkel egy, a levéltári anyagot jól ismerő megyei levéltáros emléke előtt lehet tisztelni. Például Bariska István a 16–17. századi iratokból imponáló biztonsággal összeszedett információmozaikokból egy községi hadiszállító karrierjének történetét rakta ki. Béres Katalin főként narratív források elemzésével a Zala megyei Pusztaszentlászló kiegyezés idején játszott szerepét mutatta be. Ugyanis ebben a faluban élt Deák Ferenc sógora, s a politikus a kiegyezés előkészítése idején is itt töltötte a nyarakat, aminek következményeként a kis falu – a nevezetes látogatóknak és az ott folyó tárgyalásoknak köszönhetően – rövid időre az országos politika térképére is felkerült. Horváth József három türjei végrendelettel hozta közelebb a 17. századi testamentumokból megismerhető falusi világot.

Molnár András tanulmányából megtudhatjuk, hogy egy pánszláv térkép milyen felbolydulást váltott ki az 1840-es években a Zala megyei rendekből. Kiss Zsuzsanna aprólékos tényfeltáró kutatása a Zala megyei egyesületek abszolutizmuskori történetét mutatta be, egy igen jól áttekinthető egyesületi kataszterrel kiegészítve. Tilcsik György egy 1821-es leírás segítségével a zalaapáti bencés apát-ság történetének érdekes mozaikjait villantotta fel. A tanulmányok között zalai tárgyú forrásközléseket is találunk, Dominkovits Péter Holub József és Házi Jenő levelezését közölte, Tóth Péter pedig Zala megye hatóságának 1520. évi kiadványait. A nagyjából Zala megyéhez kötődő mikrotörténeti írások között szinte fehér hollónak számítanak az országos történeti tematikát választó tanulmányok. Ilyen például Gyáni Gábor írása. Ő egy 1981-es amerikai kötet teoretikus megállapításból kiindulva – azzal vitázva – a magyar arisztokrácia Trianon utáni politikai, gazdasági és társadalmi szerepét vizsgálta, s minden területen e réteg súlyának csökkenését regisztrálta. Paksy Zoltán politikatörténeti háttérrel is megajzoló tanulmányában a megyei közigazgatás demokratikusabb irányba fordítását célzó 1920-as közigazgatási reformterv tartalmát és a terv kudarcának okait vizsgálta.

Noha imitt-amott kétségtelenül méltánytalan, a szerzők névsora után nem szeretném az írások tartalmát is felsorolni, inkább néhány, a tanulmányok olvasása után támadt kérdést veszek sorra. A korrekten megírt „kis történetek” között vannak kimondottan érdekes, töprengésre készítő írások. Mitől válik egy mikrotörténeti kutatás érdekessé? Az egyik legfontosabb tényező az írás szerkezete és dramaturgiája. Mikó Zsuzsanna *Solymos László Szilveszter ügye* című tanulmányában egy életfogytiglani szabadságvesztéssel záruló 1951-es kőszegi diákszervezkedés történetét dolgozta fel. A több mint 600 oldalas vizsgálati dosszié elemzése során a szerző a fontos eseményeket logikus – és lendületes – dramaturgiai rendben állította elénk, világossá téve, hogy egy igazán formát sem öltött diáktervezgetésből a vizsgálatok során hogyan kreáltak külföldi kapcsolatokkal rendelkező fegyveres összeesküvést, amelynek élén ráadásul egy, a kőszegi plébánián segédlelkészként dolgozó volt bencés szerzetes állt. Azaz az ügy a „klerikális reakció” elleni harci eszközzé vált. A történet kronologikus gördítése során felvillantott újabb és újabb források rendre addig ismeretlen részleteket tesznek láthatóvá, olykor új látószöveget is megnyitnak. Így válik láthatóvá, hogy az ÁVH miként tette kulcsfigurává a legmegdolgozhatóbb diákot, hogyan tolták középpontba a volt szerzetest, s az elítélt szereplők mellett miként fűzték ügynökként a szolgálatok kötelékébe a megszarolható szereplőket.

Hasonlóan fontos a kerek, zárt szerkezet, amely az olvasónak az adott tematika teljes bemutatását ígéri. Hudi József *Lepsény önkormányzata a 17. század utolsó harmadában* cím alatt mutatta be a történeti Veszprémhez tartozó község önkormányzatát. Rövid községtörténet után a források áttekintése következik. A korabeli községi levéltár pusztulása miatt az egyházi jegyzőkönyvek adják az alapvető forrásbázist. Következik a falusi önkormányzat szervezetének, a lelkészválasztás rendjének, a lelkészek járandóságának bemutatása. A felekezeti szempontból homogén

közösség világi és egyházi igazgatása éppen úgy a 18. század második felében vált el, mint egyes, az 1700-as évek elején újraterlepleült alföldi községekben. Az egyház javára tett kegyes adományok, az egyházi törvények megsértőivel szembeni ítéletek példái a korabeli életmód néhány fontos elemét is felvillantják az olvasó előtt.

Többen egy-egy forrást vagy forrástípust vettek elő. Ha valakinek sikerült izgalmas forrást találnia, az már önmagában színessé tette az írást. Németh László Sándor kimondottan érdekes forrásokra bukkant. Egy Zala megyei családi levéltárban az 1850-es évekből származó rablevelezésre akadt. Egy lótolvajlás vagy orgazdaság miatt tömlöcbe zárt fiatal kustánszegi kismemes és felesége 17 levele áll a „...*ha még Isten azt adja megérni, hogy szabad ember lesz...*” – *Zalai rablevelek a 19. század közepéről* címen megjelent tanulmány középpontjában. A leveleket ellenszolgáltatás fejében a rabokat őrző hajdúk csempészték ki és be. Épp ezért a fiatal házastársak kontroll nélkül írhattak egymásnak a napi dolgokról, a tanúk manipulálásáról, az örök megvesztegetéséről, de még személyes szférájukról is. A kötet legterjedelmesebb darabjai közé tartozó írás szerzője ki is aknáta a ritka forrástípusban rejlő lehetőségeket, bemutatta a dokumentumokat, a szereplők társadalmi környezetét, majd következett a szövegek faggatása. A végére egy csavar is maradt: mikor az olvasó úgy érezheti, megismerte a levelekből csak részben rekonstruálható történetet, a szerző azzal zár, hogy bizony-bizony, épp csak sejtünk valamit – de az sem biztos.

Kövér György tanulmányát az egymásra vetített értelmezési keretek teszik különösen érdekessé. Aki követi Kövér György utóbbi években publikált írásait és előadásait, csöppet sem lepődik meg azon, hogy a Kapiller-émlékkönyvbe egy, a magyar gazdaságtörténet-írás historiográfiájához Domanovszky Sándor személyén keresztül kapcsolódó, de Zala környékéhez is kötődő tanulmányt adott. Az *Egy dunántúli uradalomtörténet születésének nehézségei* című munka Csapodi Csaba alsó-lendvai uradalomról szóló disszertációjának keletkezéstörténetét tekinti át. Kövér György írásában megmutatja, hogy a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozat szerkesztésekor, az egyes kutató uradalmak kiválasztásakor milyen hipotézisek vezették Domanovszkyt. Láthatjuk, a professzor milyen erőfeszítéseket tett, hogy tanítványa számára megnyissa az Esterházy-magánlevéltárat, amelynek segítőkész levéltárosa a kutatások indulásának idején történetesen Hajnal István volt. Kiderül, a kutatások nem mindenben igazolták Domanovszky feltevéseit, például a nyugati piackörzethez közel lévő alsó-lendvai uradalom gazdálkodásának színvonala nem sokban különbözött a tőle messze keletre fekvő regécitől. Mindemellett Kövér György figyelmet szentelt a hajdani levéltárosok mediátori szerepének is, amely mind a kutató iratok kiválasztásánál, mind hozzáférhetővé tételekor lényegesnek bizonyult.

A kötet tematikája rendkívül gazdag, intézménytörténeti írások, adattár jellegű közlések, életrajz, családtörténet, forrásközlések és elemzések sorakoznak egymás után. A centrumban Zala megye és környéke áll. Időben a középkori hadiszállítók históriájától az 1980-as években pusztító tűzvészekig futnak az egyes írások. A

kötetet bizonyára sokan kézbe veszik és sokan találnak benne forrást, összehasonlító anyagot más kutatásokhoz. S akik Kapiller Imrét ismerték, azoknak bizonyára az is eszükbe jut, hogy bárcsak születésnap *Festschrift* lehetett volna ez a szép kötet.

Erdész Ádám

GARBAI SÁNDOR EMLÉKIRATAI

Végső István: *Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról.*

Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből.

E-könyv. Clio Intézet, Budapest, 2021, /Clio kötetek, 3. Sorozatszerk. Fóris Ákos – Gellért Ádám/, 295 o.

Az elmúlt években összetorlódtak a százas évfordulók – első világháború, őszi-roszás forradalom, Tanácsköztársaság, trianoni béke –, amelyek megmozgatták a történettudományt; rengeteg, friss kutatáson alapuló kiadvány, forrásgyűjtemény jelent meg a jeles alkalmakra. Ebbe a sorba illeszkedik Végső Istvánnak, a Clio Intézet munkatársának egyelőre csak e-könyv formában elérhető munkája.¹ Végső kiskunhalasi születésű, mint hőse, Garbai Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, tehát bizonyos értelemben helytörténeti jelentőséggel is bír a nagyobb lélegzetű tanulmánnyal bevezetett tallózás Garbai 1945 után, párizsi emigrációban keletkezett emlékirataiból.

A kommün kormányfőjének visszaemlékezéseiből a szerző az 1919-es eseményekre adott reflexiókat és a zsidóságról szóló részeket emelte ki. Végső István Simko Balázzsal közösen jegyzi a *Zsidósors Kiskunhalason* c. kötetet, amelyben az alföldi kisváros zsidóságának sorsát mutatják be nagy alaposággal és mindenre kiterjedően.² A könyv 2007-ben jelent meg, sokak számára ma is etalon: hogyan kell és érdemes megírni a vidéki zsidóság történetét. Nem véletlenül fókuszál tehát a szerző Garbai életművében is gondolkodásának e szegmensére.

A másik téma a Tanácsköztársaság, aminek névleges főszereplője lett, bár mégsem ő jut róla először eszünkbe. Az átlagos magyar érettségizett fiatalok talán a nevét sem tudják felidézni; Kun Béla neve mindent visz. Azért tették meg „miniszterelnöknek” – így a korabeli pesti vicc –, hogy „*legyen, aki sábeszkor aláír*” (24.) Tehát még politikai karrierje is összefüggésben van a „zsidókkal”, akik persze nem azok voltak, hanem kommunisták. Mert a kommün a kommunisták műve volt. Richter Gedeont Kun Béláék rá akarták beszélni, hogy kapcsolatai révén sürgősen

¹ https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_cbba6e7e938e4f5986f24acc71f81fe7.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 10.)

² Végső István – Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan, 2007.

szerezzen Bécsből gyógyszert a tanácskormány számára, de a befolyásos gyógyszergyáros családjával inkább elhúzódt a politikától...

Garbai Sándor 1879-ben született Kiskunhalason magyar református családban. Hat osztályt végzett a református elemi iskolában, kitanulta a kőműves szakmát, autodidakta módon képezte magát, megtanult németül. Családjával rossz viszonyt ápolt. Budapestre került, ahol gyors karriert futott be a munkásmozgalmában: részt vett a Választójogi Blokkban, majd a Népköztársaság alatt a Lakásügyi Országos Tanács elnöke lett. A kommün bukása után román fogságba került. Szabadulását követően Csehszlovákián keresztül menekült Ausztriába, ahol *Világosság* néven emigrációs csoportot alakított, 1934-től Pozsonyban élt. *Új utakon a hatalomért* c. könyvében (1935) elhatárolódott a bolsevizmustól, hogy majd az évtized végén a „nemzetiszocialista proletárállammal” (14.) kokettáljon. 1936-ban előadó körúton tartózkodott az Amerikai Egyesült Államokban, 1938-tól élt Párizsban. Végső szerint a nácik által megszállt Franciaországban szélsőjobboldali kapcsolatai miatt kerülte el az internálást, börtönt. Nem lehet pontosan tudni, az biztos, hogy a kommunistákkal nem működött együtt, viszont kapcsolatban volt balról a szélsőjobbra átsodródott, második vonalbeli politikusokkal, pl. Málnási Ödön nyilas történetíróval és Kassai-Schalmayer Ferenc nyomdással. Teljesen elszigetelődött a munkásmozgalmában, hazatérését a háború végén senki nem támogatta. Nagy szegénységben halt meg Párizsban 1947-ben. A feltételezések szerint a temetését Károlyi Mihály fizette.

Cselekedetei és szavai körül nagy a bizonytalanság. Ami biztos, jó szónok volt: „*impozáns megjelenés, öles termet, szép fekete fej, iskolázott hanghordozás, nagy, férfias gesztusok*” (17.) jellemezték, aki élete paradoxonjáról önironikusan fogalmazott: „*Én vagyok az egyetlen munkás Magyarországon, aki az ásótól, a kapától indult el és a Magyar Szocialista Tanácsköztársaság legnagyobb funkcióját elérte. Köztársasági elnök voltam már Magyarországon, de választópolgár még soha!*” (18.) A korszak, és benne Garbai szerepének megértését segíti, ha leszögezzük, hogy bármennyire is új volt a kommunista párt megjelenése Magyarországon, a bolsevikok és a régi szociáldemokraták között működött a szolidaritás. A bolsevizmus nem volt kipróbált ideológia, és az eszmei rokonság, az aktivizmus sokakat magával rántott a szervezett, néhány évtizedes múltra visszatekintő mérsékeltek közül. Utóbbiak közé tartozott Garbai Sándor is, akinek Garami-ellenes kritikája vélhetően éppen abból a nem elhanyagolható tényből táplálkozott, hogy Garami Ernő nem működött együtt Kun Bélával. Garbai Sándor kormányzótanácsi elnökként megpróbálta az elszabaduló, célképzet nélküli revolucionizmust visszafogni – csekély eredménnyel. Ugyanakkor gondolkodásának ellentmondásosságát tükrözi, hogy 1919 januárjában Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht halálát meglehetősen közönnnyel fogadta: „*ezeknek fegyver elé kellett kerülniük*”. A sok elvtársa számára elfogadhatatlan mondatot mintha a „magyar Noske” mondta volna, aki ugyanakkor korábban örömmel fogadta az oroszországi bolsevik hatalomátvételt. (Mint fentebb már láttuk, ideológiai dezorientáltsága az emigrációban csak növekedett.)

Garbai Sándornak mint politikusnak a jelentősége nehezen mérhető fel. Végső is felteszi a kérdést, „*hogya valóban jelentéktelen és sokadrangú figura volt, akkor miért volt olyan fontos a hazai vezető kommunisták számára, hogy bármiről is meggyőzzék őt?*” (21.) A kulcsot talán Haller István adja meg 1920-ban keletkezett *Szocialista-kommunista csőd* című munkájában, amely szerint Garbai és Garami ismertette meg a vidékkel a szociáldemokrata eszméket, mindenki másnál „féktele- nebbül járták” a vidéket, így nagy felelősségük volt a szocializmus hatalomra kerülésében. Másképpen: lelkes, kitartó szervező volt, kiváló retorikai képességekkel.

A hatalom csúcsára került Garbairól egyöntetű a vélemény, hogy a munkás- mozgalmi *centrizmus* eszközének gondolhatta magát, aki ellenzékiek és féllenzék- iek szimpátiáját is el tudta nyerni. Az ő javaslatára lett az új állam hivatalos neve rövid időre *Magyar Köztársaság* – a „Tanácsköztársaság” elnevezést csak április elejétől használták. Elhatárolódott a szesztilalomtól, mert kontraproduktívna- ktartotta. Jekelfalussy Zoltán, Fiume utolsó magyar kormányzója Garbait kérte fel az államosítás előtt álló Nemzeti Kaszinó dokumentációjának átvételére. A ludoviká- sok felkelése után halálra ítélt tizenegy tisztet Garbai részesítette kegyelemben. Emberségét nem igazolta vissza az idő, mert a tisztek megmeneküléséért Guido Romanelli olasz antant-misszióparancsnok kapott díszkardot 1922-ben: „*Az aka- démisták a második világháborúig az olasz főtisztet tartották megmentőjüknek.*” (37.) Ambrózy Gyula koronaőr a kormányzótanács elnökének adta át a koronázási ékszerek őrzésére szolgáló láda kulcsait, így a Szent Korona megmentése is az ő nevéhez fűződik. A felsorolásból látszik, hogy Garbai Sándor jó cselekedetei a kommün idején többnyire szimbolikus jelentőséggel bírtak. Reálisnak tűnik Végső értékelése, miszerint a pozitívumok hozzájárultak ahhoz, hogy a román fogság után emigrációba vonulhatott. A 133 nap alatt a politikai irányvonal hatékony befolyásolására csak lanyha kísérleteket tett.

Történeti vitáink lezáratlan témája a magyar múlt szereplőinek zsidóellenessé- ge. Végső István válogatásában e témának nagy teret szentel. Pikáns dolog zsidó származású kommunisták között az élre kerülni afféle „díszgójként” (ahogy Révész Sándor írja a *Könyvterason*).³ A szerző bevezető írásának *Garbai és a zsidóság* című fejezetében kijelenti, hogy „*zsidóellenességének nincs írásos bizonyítéka*” (38.). A memoár-részleteket olvasva nem látjuk teljesen igazolva e tételt. Ami két- ségtelen, dualizmuskori felfogását befogadó attitűd jellemezte. Az ellenforradalmi korszak fellángoló antiszemizmusát elítélte, de megértést tanúsított a „zsidókér- dést” felvetőkkel szemben. Maga is úgy látta, hogy a munkásmozgalom kibonta- kozásának akadálya a zsidóság „túlsúlya”, a munkásosztály hatalomra jutása „zsidó” vezetőkkel ártalmas az országra. A kőművesből mozgalmárrá vált Garbai értelmiségellenessége kétségtelenül rejtett antiszemita konnotációkat. A Hungá- ria szállóban tanyát vert kommunista vezérkar mindennapjainak leírása sem

³ <https://konyvterasz.hu/demokrata-a-diktatura-tronusan/> (Utolsó letöltés ideje: 2021. december 16.)

mentes antiszemita kitételektől: „*az itt hemzsegő embereknek 90%-a zsidó értelmiség csoportjából került ki [...] [a] személyi elhanyagoltságnak, borotvátatlanságnak, piszkos, sáros öltözködésnek azt a mértékét [...] elképzelni sem tudtam.*” (119.) Ők lehettek azok, akikről Hajdú Tibor már 1969-ben azt írta, hogy „*az antiszemitizmus céltábláját egyrészt az ifjú és heves pesti agitátorok képezték, másrészt a népbiztosok személye*” (idézet: 40.) Az ápolatlanság hangsúlyozása egybecseng a Garbainál pallérozottabb jogászprofesszor, Ágoston Péter zsidóellenességével, aki a háború alatt Magyarországra érkezett galíciai zsidók befogadását kárhóztatta, de támogatta a kulturált zsidó értelmiség asszimilációját. Garbai zsidóellenességét a külügyi népbiztoshelyettesével érezhetjük rokonnak. Faji alapot nélkülözött, a Horthy-korszak súlyos bűnének tartotta a holokausztba torkolló zsidóellenes intézkedéseket. A Fényes Elek-leszármazott Fényes Lászlót, a dualista korszak utolsó parlamentjének képviselőjét hibáztatta a *numerus clausus* törvény megszületéséért, aki egy 1919-es röpiratban követelte a zsidók számának korlátozását az iskolákban: „*Magyarország [...] kicsi ahhoz, hogy elbírija hat ország kikergetett ghetótóját.*” (208.) Tette mindezt Jászi Oszkár nagy tisztelőjeként, a polgári radikalizmus híveként, akire az ellenforradalmi rendszerben sokat hivatkoztak, mondván, hogy baloldaliak ötletére született az 1928-ban pozitív irányban módosított zártszám törvény. A válogatás utolsó oldalain Garbai hosszan és elítélően ecseteli a franciaországi zsidóság kereskedelmi együttműködését a megszálló nácikkal, majd szomorúan rögzíti, hogy „*[e]lőször a lengyel származású zsidókat szedték össze és szállították Drancyba*” (264.) Érdekes, hogy a zsidósággal kapcsolatos fejtegetései alátámasztására mindig segítségül hív zsidó származásúakat, mint Tarczai Lajost, Kalmár Henriket, vagy éppen a Franciaországban mellőle elhurcolt harcostársat, Singer Mihály szabót.

Ha az ember negyedszázaddal korábbi élményeit írja le megrendelésre, abban biztosan benne van az önkéntelen hibázás veszélye a legjobb szándék és az objektivitásra törekvés mellett. A helyenként olvasmányosan, élvezetesen megírt levelek prizmája – amelyek Perneki Mihálynak, a szociáldemokrata párt történészének kérésére születtek – bizonyára torzít. Nem lehet véletlen, hogy Végső István nem tartotta szükségesnek az ezerkétszáz oldalas emlékiratfolyam egészének publikálását. Helyesen gondolta, mert Garbai politikusi arcéle a kiemelt részekből is kirajzolódik. Nem tartozott a *political animal* kategóriába, ahogy az angolok a hatalmi politikának mindent alárendelő politikust nevezik. A korszak számtalan sodródó, soha révbe nem érő politikust dobott felszínre, mint ahogy az 1945 utáni sztalinizáció is. Garbai Sándor életútja a hasonlóképpen plebejus gyökerű kisgazda, Dobi István pályájára emlékeztet: mind a ketten bábok voltak két azonos eszmei alapon működő rendszer élén. Dobinak több jutott, belekóstolhatott a konszolidáció kádári világába, Garbai osztályrésze a konszolidálhatatlan forradalmi lobbanás lett. Az 1918–1919-es nemzedékből sokan jártak be hozzá hasonló utat, mint a memoár lapjain gyakran feltűnő Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Böhm Vilmos, Dovcsák Antal, Kalmár Henrik stb.

Végső István monografikus igénnyel megírt bevezető tanulmányának az emlékirat-válogatással történő megjelenése hiányt pótol történetírásunkban. A kiskunhalasi születésű szociáldemokrata politikus pályája újabb adalékkal szolgál az 1918–1919-es forradalmi események megértéséhez. Az egyelőre csak a Clío Intézet honlapján elérhető munkát érdemes lenne papíralapon is megjelentetni, mert az apróbb hibák, elütések javítása után méltán számíthatna a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére.

Peragovics Ferenc

**„MIND A BUDAPESTI, MIND A BUKARESTI KORMÁNY
REAKCIÓS, EZÉRT NEM ELFOGADHATÓ,
HOGY EZ AZ IGAZSÁGTALANSÁG EGY MÁSIKKAL
HELYETTESÍTŐDJÖN”**

Magyar baloldaliak útkeresése a Román Királyságban

Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)*. Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020, 336 o.

A Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) egy viszonylag rövid életű politikai párt volt az 1930-as évek Romániájában, és a Kommunisták Romániai Pártjának (KRP) holdudvarába tartozott. A szervezet fontossága úgy a kor romániai belpolitikai életében, mint a korabeli romániai magyar társadalom történetében látszólag elenyésző, így felmerül a kérdés, hogy mégis miért érdemes a MADOSZ-szal és az annak szervezésében résztvevő generációs csoportosulással foglalkozni. Ezt az alapvető kérdést elegánsan válaszolja meg könyvében Főcze János, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. Mint rámutat, a romániai magyar baloldali mozgalmak és az abban résztvevő generációs csoportosulás történetének megírásával a mai napig adós a történettudomány. Ez talán azzal is magyarázható, hogy a MADOSZ megalapításában és tevékenységében résztvevő személyek nevei később, 1945 után összefonódtak a romániai államszocializmus időszakával, azaz a romániai magyarságot érintő sorozatos jogtiprások és a magyar intézményhálózat fokozatos elszorvasztásának korszakával. Így a kommunizmus bukásával együtt e személyek nevei is felejtésre lettek ítélve, holott az ő tevékenységük feltérképezése nélkül lehetetlen ennek az időszaknak az alaposabb megismerése.

Főcze János könyve a Romsics Ignác témavezetésével az egri Eszterházy Károly Egyetemen 2019-ben megvédett doktori disszertáció átdolgozott kiadása. A kötet

kétségtelenül hiánypótló munka. Bár a két világháború közötti illegális kommunista mozgalom története viszonylag feldolgozottnak tekinthető,¹ a mozgalom magyar vonatkozásaival viszonylag kevesen foglalkoztak. Ez azért is komoly hiányosság, mert jól tudjuk: a KRP tagságának ekkor jelentős hányada a magyar kisebbség soraiból került ki.² Könyve bevezetőjében Főcze számbaveszi a MADOSZ történetét érintő szakirodalmat: az 1989 előtti és utáni műveket, az érintettek (Bányai László, Gáll Ernő) reflexív írásait, továbbá a párttörténeti, majd az 1990 utáni tudományos munkákat. Kiemeli, hogy 1990 után a magyar történészek közül többen, így például Bárdi Nándor, György Béla, Horváth Sz. Ferenc, Lakatos Artur, Lönhárt Tamás, Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston foglalkoztak érintőlegesen a témával, míg román részről csak elvétve jelenik meg a MADOSZ, jobbra tendenciózus beállításban.

A szerző főként elsődleges, levéltári forrásokat használ fel, melyek elemzése – a kommunista párt 1989 előtti történetének misztifikációjából fakadóan – fokozott körültekintést igényelt. A levéltári források gerincét a bukaresti Központi Történeti Levéltárban őrzött iratanyag képezte. Ezt egészítették ki magyarországi levéltári források (elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratai) és személyi hagyatékok: Bányai László, Demeter János, Méliusz József, Jordáky Lajos iratai, melyeket Budapestről, Kolozsvárról és Csíkszeredából gyűjtött be a szerző. A levéltári forrásanyagot kiegészíti a korabeli sajtó és az érintett személyek visszaemlékezéseinek bőséges szemlézése.

A MADOSZ történetét vizsgálva Főcze a pozitívista leíró módszer helyett a szervezet tevékenységét több nagy kérdés köré felépítve elemzi. A kérdések egy része általánosabb típusú (*Egy jó kommunista lehet jó erdélyi magyar is? Az alapítók milyen utat jártak be mielőtt oda kerültek?*), ugyanakkor több nagyobb csoportot is el lehet különíteni. Az első csoportba tartozó kérdések egy része faktológiai jellegű: mikortól, meddig, kinek a vezetésével működött a szervezet? Miben volt más a többi kommunista fedőszervhez képest? Milyen megállapításokat lehet tenni a MADOSZ-t alapító értelmiségiek csoportját egységben vizsgálva? Egy másik nagy

¹ Részben érintette a korszakot Vladimír Tismăneanu a romániai államszocialista rendszerről írt összefoglaló munkájában: Vladimír Tismăneanu: *Stalinism pentru eternitate*. București, 2014. Behatóbban foglalkozott a KRP történetével Cristina Diač a *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat* (2014) című könyvében, melynek főhőse Fóris István, a KRP 1940–1944 közötti főtitkára. Diač munkája nem tekinthető lineáris életrajznak, mivel a szerző Fóris példáján keresztül a teljes kommunista mozgalom történetével foglalkozik. Ide sorolható még Ștefan Bosomitu Miron Constantinescuról írt életrajza (*Ștefan Bosomitu: Miron Constantinescu. O biografie*. București, 2014), melyben a később fontos pozíciókat betöltő kommunista politikus életrajza mellett a könyv szerzője a kommunista mozgalom korabeli vonatkozásait is feltárta.

² Egy 1933-as statisztika szerint a párt tagságának 26,4%-a származott a magyar kisebbség soraiból. Ez különösen magas arányszám, ha figyelembe vesszük, hogy az 1930-as népszámlálás adatai szerint az ország összlakosságának mindössze 7,9%-a volt magyar. Az adatokat közli Novák Csaba Zoltán: *Magyarok a Román Kommunista Pártban, 1944–1948. Pro Minoritate*, 2006. Tél, 66.

kérdéscsoportot politika- és eszmetörténeti irányból lehet megközelíteni: milyen romániai, nemzetközi és társadalmi viszonyrendszerbe ágyazódott be a szervezet? Milyen eszmei hatásokra épülve alakult ki a párt ideológiája? A kardinális kérdés az, hogy a MADOSZ mint politikai projekt mennyiben tekinthető egy generációs csoportosulás kitörési igyekezetének a kisebbségi alávetettség állapotából, és milyen mértékben volt a Komintern beavatkozási kísérlete a romániai magyarság belső ügyeibe. Végül pedig a szerző megkísérli elhelyezni a szervezetet a tágabban vett kontextusban, és felteszi a kérdést: hol van a MADOSZ helye a romániai magyar baloldali hagyományban, valamint Erdély 20. századi történetében?

Főcze a MADOSZ történetét korszakolva három nagy időszakot különít el: az első a nemzeti-forradalmi MADOSZ időszaka, a második a népfrontos szakasz (a két periódust Bányai László főtitkári kinevezése választja el egymástól), míg a harmadik a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötését követő időszak, amikor a MADOSZ – a királyi diktatúra bevezetése következtében – nem pártként, hanem csak mozgalomként létezett. A könyv a második világháború utáni fordulattal és a MADOSZ Magyar Népi Szövetséggé alakulásával zárul.

A munka szerkezetileg kilenc nagy fejezetre és több alfejezetre oszlik. Szerzője az első nagy egységben keretbe helyezi a témát, röviden bemutatva egyrészt a két világháború közötti időszak romániai belpolitikai életét, másrészt a magyar etnikai pártok kiépülését, és – ami a téma szempontjából kétségtelenül a legfontosabb – felvázolja a baloldali mozgalmak szerveződését Erdélyben. Ennek során kitér a szociáldemokraták és a későbbi kommunista mozgalom közötti szakításra is, ami 1921-ben következett be. Főcze ebben a fejezetben párhuzamba állítva mutatja be a Romániai Szociáldemokrata Párt és a KRP szerveződését, a nemzetiségi kérdéshez való viszonyulásukat. Nem hallgatja el, hogy a KRP – részben abból az okból kifolyólag, hogy egyfajta „politikai szektaként” működött Moszkva irányítása alatt, részben pedig az 1924-es betiltása miatt – jóval súlytalanabb volt, mint a szociáldemokrata párt, amelyet pedig eleinte szintén súlyosan érintett az 1921-es szakadás. Lényeges megállapítás, hogy az impériumváltás tapasztalatai és az 1921-es „szkizma” hosszú távon is meghatározónak bizonyultak mindkét baloldali tömörülés fejlődése szempontjából. A könyvet egységes egészként vizsgálva, a recenzió kezdetben volt egy olyan megérzése, miszerint e fejezet szerkezetileg némileg „kilóg” a kötetből, és egy különálló tanulmányt képez az egyébként egységes munkán belül. Ennek ellenére, összességében ez a rész is fontos eleme a könyvnek.

A második nagy egységben a nemzeti-forradalmi MADOSZ születéséhez vezető útról olvashatunk. A recenzió meglátása szerint ez az a fejezet, ahol a szerző igazán elhelyezi a létrejövő MADOSZ-t térben és időben: ismerteti egyrészt az 1930-as évek kommunista diákszervezkedéseit, másrészt az Országos Magyar Párttal (OMP) szemben kialakuló ellenzéki mozgalmat, amely az Országos Magyar Párt Ellenzéke néven szerveződött párttá. A fejezet kiemelten fontos része az, amikor Főcze a MADOSZ megalapításához vezető utat az abban résztvevő értelmiségiek felől vizsgálja, akiknek korábbi életútjukról kisebb biográfiákat közöl,

sőt társadalmi származásukból messzemenő következtetéseket von le. Főcze empátiával közelít személyükhöz, a száraz leírás helyett a személyek közti dinamikus interakció viszi előre a történetet. A recenzens mindössze azt hiányolja, hogy az értelmiségi csoportosulásnál lényegesen kevesebbet tudunk meg azokról az egyszerű munkásokról (pl. Blázi Istvánról, Szepesi Sándorról vagy Kurkó Gyárfásról), akik, ha a MADOSZ programjának lefektetésében valószínűleg nem is, de annak működtetésében ugyanúgy részt vettek.

A harmadik fejezetben a nemzeti-forradalmi MADOSZ történetét ismerhetjük meg. A „nemzeti-forradalmi” meghatározást a szervezet 1934. szeptember és 1935. december között használta. Bár Főcze a fogalmat külön nem magyarázza meg, a fejezet tartalma alapján ez nagyjából úgy értelmezhető, hogy a MADOSZ ez idő alatt nemzeti alapon szerveződve, de forradalmi úton képzelte el a fennálló államrend megdöntését és az általa elsősorban képviselt társadalmi osztályok (munkások, szegényparasztok, kisiparosok) hatalomra juttatását. Ugyanakkor ebben a korai időszakban a szervezet megalapítói lényegében két célt tűztek ki maguk elé: a szervezetépítést és a hivatalos hatósági elismerés megszerzését. Ennek a folyamatnak egy sajátos eseménysora volt a Gyimes-völgyi parasztlázadás 1934 októberében, mely az első nagyobb sikeres akciót jelentette a MADOSZ számára. Az eseményeket részletesen elemző Főcze is kihangsúlyozza azonban, hogy ebben az esetben teljesen egybefonódott a kommunisták és a MADOSZ-vonalon tevékenykedők szerepe. (Az utóbbiak jó része eleve kommunista volt, vagy a Párt holdudvarához tartozott.) Fontos adalék, hogy a Gyimes-völgyi események kapcsán vették őrizetbe Mayer Lászlót, a MADOSZ addigi főtitkárát, akit Bányai László váltott a pozícióban. Ez az epizód a szervezet történetében is jelentős váltást jelentett.

Bányai főtitkárrá választását követően tért le a MADOSZ a nemzeti-forradalmi útról és lépett át a népfrontos korszakba. A népfrontos fordulat természetesen tágabb kontextusban értelmezendő. Főcze részletesen bemutatja a MADOSZ kísérletét az Országos Magyar Párttal és a romániai pártokkal való együttműködés megteremtésére, ami az első esetben egyáltalán nem volt sikeres, a másodikban pedig csak szerény sikerrel járt. Ennél is jelentősebb azonban a párt által követett antirevizionista álláspont, amely a szervezet támogatottságát igencsak behatárolta a romániai magyarság körében.

A könyvben külön egységet képvisel a kaotikusként is jellemezhető 1937-es év, amely kétségtelenül a legfontosabb és legmozgalmasabb év volt a szervezet történetében. Ebben az esztendőben került sor ugyanis a Vásárhelyi Találkozóra, melyben a MADOSZ is – igaz, meglehetősen szerény – szerepet játszott, továbbá ekkor zajlott le a szervezet első országos kongresszusa Brassóban, és ami a legfontosabb: ebben az évben vett részt először a MADOSZ egy országos szintű választáson, a Nemzeti Parasztpárt szövetségében. Főcze részletesen elemzi a választások megszervezését és eredményeit, majd megállapítja, hogy az ambiciózus jelszavak ellenére a MADOSZ képtelen volt tényleges választói bázist kialakítani a romániai magyarság soraiban, mivel a két székely megyében (Csík és Háromszék) indított

jelöltek alulmaradtak az OMP helyi jelöltjeivel szemben. A párt azonban még jóformán fel sem dolgozhatta a választások tapasztalatait, amikor is II. Károly király 1938 februárjában bevezette a királyi diktatúrát és feloszlatta a romániai pártokat. Így – legalábbis legális pártként – a MADOSZ rövid története is véget ért ekkor.

Az a tény azonban, hogy a MADOSZ legális pártként nem szerveződhetett tovább, nem gátolta meg a szervezet vezetőit a munkában. A MADOSZ megalakításában résztvevő értelmiségi csoportosulás továbbra is megpróbált alternatívát kínálni a romániai magyarság számára, megkísérelte meghatározni saját szerepét a romániai magyarság érdekképviseletét ellátni hivatott Magyar Népközösséggel szemben. Mindeközben – részben a KRP vezetőségének utasítására – továbbra is agitált a trianoni határok revíziója ellen. Főcze az eseménytörténet mellett ebben az egységben részletesen bemutatja a MADOSZ-osok eszmei kapcsolódását a magyarországi népi mozgalomhoz, majd kitér a Féja Gézával kialakult konfliktusra, és részletesen leírja azt is, hogy ezalatt a szervezet alapítói közül Balogh Edgár és Bányai László a „dunavölgyi népek” egymásrautaltságának téziseiről értekeztek a náci Németország által képviselt háborús fenyegetéssel szemben.

A következő rész a háborút közvetlenül megelőző időszakot foglalja magában: az egykori MADOSZ vezetői azonban ekkor már jobbára csak sodródtak az eseményekkel, mintsem annak alakítói lettek volna. A második bécsi döntés már kész tények elé állította az egykori madoszistákat, akik elsődlegesen a KRP főtítkárságának útmutatásai szerint cselekedtek.

Az utolsó nagy egységben Főcze az egykor MADOSZ-tag kommunisták észak- és dél-erdélyi kálváriáját járja körül a második világháború időszakában (1940–1944). Bár felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben van ennek a fejezetnek létjogosultsága, tekintve, hogy a MADOSZ már 1938 óta nem létezik, a recenzens szerint e nélkül az egység nélkül valószínűleg csonka maradt volna a történet. A második világháború alatti időszak bemutatásának jelentős újdonságértéke is van, amennyiben a magyar és román hatóságok háború alatti antikommunista nyomozásainak erdélyi vetületeivel még csak nagyon elvétve foglalkozott a két ország történetírása. Mindez a recenzenst a téma továbbgondolására is inspirálta: célszerű lenne részletesebben is feldolgozni a magyarországi és romániai bíróságok előtt a második világháború idején lefolytatott kommunistaellenes bírósági eljárásokat, annál is inkább, mert az akkori meghurcolások 1945-öt követően nagy szerepet kapnak az egyes személyek körül kiépített pártállami kultuszban.

Összességében Főcze János elemzésének nagy érdeme, hogy a MADOSZ-t nem csak a KRP egyik tömegszervezetének szerepében láttatja, hanem megkísérli egy ennél jóval szélesebb kontextusban elhelyezni. Kétségtelen, hogy a MADOSZ sajátos színtöltja a két világháború közötti Erdély történetének; nem csak a szervezet, hanem az annak létrehozásában, majd fenntartásában résztvevő egyéni életutak is meghatározóak. Bár részben talán tekinthető egy generációs csoportosulás kitörési kísérletének is (igaz, ezt Főcze nem jelenti ki egyértelműen), tény, hogy nem alulról jövő kezdeményezés volt, hiszen a szervezet létrehozásának gondolata a

Komintern berkeiben született meg, és a MADOSZ fenntartásában végig fontos szerepet töltött be a KRP. Ugyanakkor, ahogyan a szerző is megállapította: „A MADOSZ történetét vizsgálva... sajátosan erdélyi vitákkal, kérdésekkel, életutakkal és sorsfordító választásokkal találkozunk. Annak a kérdésnek a megválaszolása azonban, hogy a romániai magyarság hogyan néz szembe ezzel az örökséggel, és mihez kezd vele, nem feladata a történésznek – a végső ítélet és annak eldöntése, hogy van-e ezzel teendő, az olvasóra vár.” (303.) A recenzens a maga részéről úgy gondolja, hogy természetesen van ezzel teendő. Kötelességünk integrálni múltunk adott esetben vitatható elemeit is, hiszen enélkül lehetetlen megértenünk a romániai magyarság 20. századi történetében lezajlott folyamatokat. E történetnek pedig a MADOSZ és a körülötte csoportosuló politikai közösség is szerves része.

Kovács Szabolcs

ÁLLAMOSÍTÁS A MAGYAR FINOMKERÁMIAIPARBAN

Tanulmányok a magyar kerámiaipar második világháború utáni történetéből.

Szerk. Kiss András – Szűts István Gergely. Magyar Kerámia Szövetség, Budapest, 2021, 199 o.

A Magyar Kerámia Szövetség 2021-ben adta ki a *Tanulmányok a magyar kerámiaipar második világháború utáni történetéből* című kötetét, amely a hagyományos, manufakturális módszerekkel dolgozó porcelángyárak 1945 utáni időszakának történetét öleli fel. A gazdaság- és ipartörténeti kutatások területén hiánypótló kiadvány nemcsak az ágazat múltjával foglalkozik, hanem olyan világhírű gyárak példáin keresztül mutatja be az államosítás időszakát, mint a „Drasche”, a Herendi, a Hollóházi vagy a Zsolnay porcelángyárak, amelyek több nemzedéken át honosították meg és fejlesztették művészi színvonalra kerámiatermékeik gyártását.

A magyar kerámiaipar történetét 1945-ig már feldolgozták. Az 1945 utáni időszak politikai és gazdaságtörténeti változásainak feltérképezésére e kötet szerzői vállalkoztak, akik levéltári kutatásaik során a finomkerámiaipar történetének középpontba helyezésével egyfelől korrigálták, másfelől kiegészítették és pontosították eddigi historiográfiai ismereteinket. Dicséret illeti a Magyar Kerámia Szövetséget, hogy felkarolta a finomkerámiaipar második világháborút követő időszakának kutatásait, és hozzájárult ahhoz, hogy a szerzők köztegyék munkájuk eredményeit e tudományos alapossággal megírt, közel 200 oldalas kiadványban.

A kötethez Parragh László, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elnöke írt előszót. Személyes hangvételű előszavában kiemeli, hogy a szerzők a finomkerámiaipar történetének rövid, de annál jelentősebb időszakát mutatják be. A többéves kutatómunka első eredményeit először a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Magyar Kerámia Szövetség közös rendezésében 2019. június 5-én megtartott

tudományos konferenciáján ismertették. A kötetben olvasható tanulmányok a konferencián elhangzott előadások kiegészített, illetve átdolgozott változatai.

A kötetben három szerző öt tanulmánya olvasható, melyek nemcsak tartalmilag, hanem terjedelmükben és stílusukban is eltérnek egymástól. Kiss András és Szűts István Gergely, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársai, Pálfi József közgazdász, a Hollóházi Porcelánmanufaktúra Zrt. volt vezérigazgatója. Mindhárom szerző alapos, szerteágazó, primer levéltári forrásokra támaszkodva mutatja be a finomkerámiaipar második világháborút követő időszakának eseményeit, közlik az államosítással kapcsolatos új ismereteket, valamint tájékoztatnak a hazai kerámiaipar ezen időszakát meghatározó személyek életútjáról.

A tanulmánykötet első nagy, átfogó tanulmányát, amely összesen 61 oldalt tesz ki, Kiss András készítette, aki a magyar kerámiaipar második világháborút követő éveit tekinti át. A logikusan felépített, kronológiai sorrendet követő munka 1945-től 1949-ig vizsgálja az állami nyomásgyakorlás folyamatát és eszközrendszerét, azon belül a finomkerámiaipar államosítását. A gazdaságtörténeti szakirodalom felhasználásával egy-egy kerámiagyártó vállalat példáján keresztül elemzi az ágazatban zajló folyamatokat, miközben betekintést enged a legfontosabb hazai és nemzetközi politikai eseményekbe. A szerző a kerámiaipartörténeti kutatás historiográfiai előzményeinek áttekintését követően a kutatás forrásbázisát ismerteti. A politikai-gazdasági környezet változásainak bemutatása után az államosítás előzményeként megemlíti, hogy a második világháború pusztítása eltérően érintette a kerámiagyártó üzemeket. Általános jellemzőként hozzáteszi, hogy Magyarországon a harcokat egyetlen nyersanyagraktár sem vészelte át épségben. A kerámiagyárak terveik teljesítése érdekében hitelfelvételre kényszerültek, melyek visszafizetését hátráltatta a nyersanyaghiány, az értékesítési és szállítási nehézségek, valamint az exporttámogatások elmaradása. Mindez az erősödő kommunista hegemonia, az államosítás veszélyének közepette zajlott le.

Kiss András leszögezi, hogy az államosításra számítottak a gyártulajdonosok, ám annak időpontját és várható tartalmát nem ismerték. A vagyon elkobzása mellett a vállalatok élére felülről kinevezett, politikailag megbízható vezetőket állítottak, akik a kommunista gazdaságpolitika kiszolgálóiként tevékenykedtek. Egyes kerámiagyártó vállalatoknál, például Herenden, Pécsen és Hollóházán megmaradhattak azok a vezető pozícióban dolgozó alkalmazottak, akik segítették a munkásigazgatók tevékenységét, hiszen tanácsaikra, szaktudásukra szükség volt.

A szerző kitér arra is, hogy a finomkerámia ágazatban végrehajtott szervezeti változások során az államosított vállalatok központi irányítására az Iparügyi Minisztériumban létrehozták a Mész-, Cement- és Üvegipari Igazgatóságot, majd egy finomkerámiaipart irányító központot szerveztek. Az államosítások hozadéka volt az ún. profiltisztítás, melynek keretében leválasztották a finomkerámiaipari vállalatokról azokat a tevékenységi köröket, amelyek nem tartoztak az adott vállalat működéséhez. Amíg a két világháború között közel húsz nagyobb finomkerámiaipari terméket gyártó cég működött Magyarországon, addig számuk az

1948–1949. évi államosításokat követően jelentősen lecsökkent. A szerző megállapítja, hogy 1949-re egy végletesen centralizált ellenőrzési rendszer alakult ki, amely a finomkerámiaipari vállalatok működésének minden mozzanatát ellenőrizte.

Az államosítások mérlegét megvonva, Kiss András írásában kijelenti, hogy a finomkerámiaipar egészét érintő változások kettős hatást eredményeztek az ágazatban: egyrészt megjelentek az addig egyáltalán nem, vagy csak kis szériában gyártott termékek, másrészt a tradicionális szakmai tapasztalatot és kerámiaipari tudást képviselő szakembereket megbélyegezték, a művészi alkotómunka háttérbe szorítása pedig a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok gyors visszafejlődését eredményezte.

Kiss András másik, kisebb terjedelmű tanulmánya egy méltatlanul elfeledett gyár, a *Köszénbánya 's Téglagyár Társulat Pesten* („Drasche”) útját mutatja be az államosításig. A gyár fajansz- és porcelángyártási ágazatát 1908-ban hozták létre, a termelés beindításához a pécsi Zsolnay-gyártól kölcsönöztek szakembereket. Termékkínálatuk minősége azonban az alapanyag és az eozinmáz tekintetében elmaradt a rivális Zsolnay-gyárétól. A szerző megemlíti, hogy a gyárat 1941-ben hadiüzemmé nyilvánították, élére katonai parancsnokot állítottak, a polgári termelés mellett katonai célokra műszaki kerámiatermékeket gyártottak, veszteségeik csökkentésére pedig különböző megállapodásokat kötöttek.

Az írás külön foglalkozik a „Drasche”-gyár stabilitásának megőrzésében szerepet játszott Grofcsik Jánossal, akit 1943-ban igazgatónak neveztek ki, és az államosításig vezette a vállalatot. Erről az időszakról vallott fia, Grofcsik Elemér, a Kőbányai Porcelángyár egykori vezérigazgatója, akivel a szerző és a Magyar Kerámiaszövetség elnöke 2019-ben interjút készített. Az interjúban Grofcsik elmondja, hogy a leállított kemencékben és a romos gyárterületen nemcsak a gyár zsidó származású munkavállalóit bújttatták el, hanem a nyersanyagot is elrejtették úgy, hogy a kemence nyílásait befalazták. A Vörös Hadsereg egyes alakulatait is a gyár területén szállásolták el.

A szerző megállapítja, hogy 1945-ben a gyár teljes kapacitásának mindössze 20%-án működött, és a forint 1946. augusztusi bevezetéséig nagy nehézségek – bérfizetési problémák – közepette termelt. Az 1947-ben indult hároméves tervben a gyár az újjáépítésre és a jóvátételre készített téglát, cserepet és különböző műszaki porcelánárukat. Ugyanebben az évben pedig államosították azt a két bankot, amely a „Drasche” hitelfelvételeit intézte, ezzel az érdekeltségükbe tartozó ipari és kereskedelmi vállalatok is állami tulajdonba kerültek. A „Drasche” államosítása így csak „formalitás” volt. 1948-ban a kormány a *Köszénbánya 's Téglagyár Társulat Pesten* elnevezésű cégből létrehozta a *Drasche Porcellángyár Nemzeti Vállalatot*, mely döntéssel a porcelángyár különvált a téglagyártól. Az államosítást követően az iparirányítás egészében, így a tégl- és cserépiparban is jelentős átrendeződés következett be.

Szűts István Gergely a Herendi Porcelángyár Rt. államosítását és külkereskedelmi kapcsolatait elemzi. Tanulmányában a gyár második világháború utáni újrakez-

dését, az államosítás kezdeti jeleit, az azt kísérő büntetőeljárásokat, valamint az államosítás folyamatát és következményeit taglalja.

A szerző véleménye szerint az államosítás egy hosszabb folyamat része volt, amely 1948-ban tetőzött. Megállapítja, hogy az 1944-ben hadiüzemmé vált gyárban a megszálló német, majd szovjet csapatok jelentős károkat okoztak. Az államosítás folyamatában a helyi, szociáldemokrata és kommunista párttagokból álló üzemi bizottság jelentős szerepet játszott. A kommunista vezetésű politikai rendőrség nem bízott a vállalat vezetőiben, különösen a többségi részvénytulajdonosban, a Svájcban élő Gulden Gyulában, aki nemcsak a Herendi Porcelángyár Rt., hanem a családi tulajdonban lévő világhírű Gerbeaud cégben is érdekelt volt.

A gyárban végrehajtott sorozatos ellenőrzések, adatszolgáltatási kötelezettségek és hite ellenőrzések egyértelműen a bizalmatlanságot és a függetlenség csökkenését vetítették előre. 1947-ben nemcsak a tulajdonos, de az ügyvezető igazgató, Hubay Cebrián Andor lakásán is rajtaütésszerű házkutatást tartottak, mely Hubay 1947. őszi lemondásához vezetett.

Az államosításra a törvény megjelenésének napján, 1948. március 25-én került sor. Ezzel a Herendi Porcelángyár Rt. mint magánvállalat megszűnt, Gulden Gyula pedig elveszítette pozícióját, részvényeit, a gyárhoz tartozó minden ingó és ingatlan vagyont. A demokrácia ellenségének nyilvánították, annak ellenére, hogy a munkásokkal szemben humánusan viselkedett, gondoskodott a rászorulókat támogatásáról, munkásjóléti és testedző intézmények létrehozásáról, és életének kockáztatásával védelmet nyújtott az üldözötteknek.

Szűts István Gergely véleménye szerint a második világháborút követően Herend különleges helyzetbe került, ugyanis az államosítással és a diktatúra kiépülésével a nyugat-európai és amerikai felvevőpiacok, nyersanyagforrások és kapcsolatok mind veszendőbe mentek. A szerző rámutat arra is, hogy az államosítást sikerként könyvelte el a propaganda, ám Herend esete jó példa arra, hogy a politikai döntések nem helyettesíthetik azokat a szakmai ismereteket, tudást és kapcsolati hálót, amelyek együttesen kellenek egy vállalkozás sikerességéhez.

Pálfy József, a Hollóházi Porcelángyár Zrt. volt vezérigazgatója *A Hollóházi Szakmáry Károly Kerámia Gyár (1945–1955)* című tanulmányát a Magyar Kerámia Szövetség felkérésére készítette el, *A Hollóházi Porcelán. Hollóházi Porcelánmanufaktúra Zrt.* címmel 2008-ban megjelent könyvének vonatkozó fejezeteire építve. A szerző akkori kutatásait kiegészítette a Magyar Nemzeti Levéltárban található Állami Ellenőrzési Központ iratanyagának Szakmáry Károlyra és a hollóházi Kerámia Gyárra vonatkozó vizsgálati jelentéseinek feldolgozásával.

A szerző rövid történeti áttekintés keretében leírja, hogy 1832 óta a Károlyi család füzérradványi uradalomához tartozó Hollóházai Kerámiai Gyár üzemeltetését a grófi család mindig bérbe adta, mivel érdekelt volt annak működtetésében. 1939-ben Szakmáry Károly kassai üveg- és porcelánkereskedő tíz évre szóló bérleti szerződést kötött gróf Károlyi István nagybirtokossal. A tanulmányban betekintést kapunk a bérleti szerződés tartalmáról, valamint arról, hogy a gyár a második

világháborúban súlyos károkat szenvedett, így a termelést csak 1945 tavaszán indították újra. Az államosítás előtti időszakban Szakmáry hangsúlyt fektetett a gyártelep korszerűsítésére, ugyanakkor osztalékot vagy bármilyen jövedelmet nem vett ki. 1947 őszén azzal szembesült, hogy államosítják a Magyarország területén lévő vagyontárgyait, ezért megkezdte vagyonának kimentését. A szerző felteszi a kérdést: hogyan értékelhetjük Szakmáry ezen tevékenységét és magatartását? A feltett kérdés megválaszolatlanul marad, mivel Pálfi József nem értékeli a volt magántulajdonos szerepét a vagyonkimentésben, azt azonban megjegyzi, hogy az akkori gyártulajdonosok nem várták ölbe tett kézzel az államosítást.

A szerző a kerámiagyár államosítását egy hiteles jegyzőkönyv alapján dokumentálja, melyből megtudhatjuk, hogy Szakmáry „cégfőnök” a húsvét vasárnapjára egybehívott üzemi bizottsági ülésen jelentette be az államosítás tényét. A szerző megállapítása szerint az államosítással a gyár elvesztette stratégiai vezetőjét, és helyére vállalatirányítási tapasztalattal nem rendelkező „káderek” érkeztek, akik a felülről kapott utasításoknak próbáltak megfelelni.

A tanulmány végül az államosítás utáni profilváltásról értekezik. Eszerint a tervutasításos rendszer bevezetésével és az ország villamosításának programja keretében a gyárnak át kellett állnia a porcelánszigetelők gyártására, ami a gyártási technológia teljes megváltozását és új beruházások indítását vonta maga után. A termék iránti kereslet akkor változott meg, amikor a falvak villamosítása befejeződött. 1954-től a gyár termékinálatába a szigetelők mellett ismét felvették a háztartási edényeket és a díszműveket, és megváltoztatták a Szakmáry-féle védjegyet is.

A kötet utolsó, a pécsi Zsolnay Porcelángyár Rt. államosításáról szóló tanulmányát Szűts István Gergely tollából olvashatjuk. A szerző Mattyasovszky-Zsolnay Tibor emlékiratai alapján készítette el írását. (Mattyasovszky-Zsolnay az első világháborút követően vette át Zsolnay Miklóstól a cég vezetését.) Az államosítás a visszaemlékező szerint váratlanul történt, de a folyamat már a második világháborút követően elkezdődött.

A szerző tanulmányának első részében a Zsolnay-gyár második világháború utáni helyzetét elemzi. Leszögezi, hogy a pécsi gyárban a háború alatt folyamatos volt a termelés, az alapanyaghiány, az értékesítési útvonalak beszűkülése pedig állandó nehézséget jelentett. A front közeledtével, 1944 őszén az emberéletek mentését, a tárgyak, műszerek és mintakincsek biztonságba helyezését tekintették a legfőbb feladatnak. Ezt követően a szerző rövid áttekintést ad a Zsolnay család helyzetéről, majd kiemeli, hogy a családtagok többsége 1944 végén elhagyta Pécsét. A szovjet hadsereg harc nélkül elfoglalta a várost, így a gyárban komolyabb károk nem keletkeztek, ami lehetővé tette a termelés megindítását. 1945 második felében a tartalékok elfogytak, anyaghiány lépett fel, így a munkavállalókat nem készpénzzel, hanem porcelántárgyakkal fizették ki.

Mattyasovszky-Zsolnay Tibor visszaemlékezésében beszámol az üzemi bizottság szerepéről, a háttérbe szorított, a vezetéssel lojális szakértő középvezetők leváltásáról. A szórványosan fennmaradt levéltári források az 1945–1948 közötti idő-

szakról ellentmondásos mérlegadatokat közölnek. A rendszeres rendőri megfigyelés, a szakértői gárda leváltása mellett a visszatérő tulajdonosokat az is megfélemlítette, hogy a család mauzóleumát 1945 és 1946 között többször feltörték és megromgálták.

A szerző ezt követően az államosítást és annak következményeit taglalja. Megállapítja, hogy az államosítás során nem törődtek a tulajdonosok jogaival, magánvagyonával. A családtagokat több ütemben kitelepítették; mivel kihallgatások, megfigyelések, börtön, kényszermunka és a teljes ellehetetlenítés veszélye fenyegette őket, a család nagy része 1956-ban elhagyta az országot.

A Zsolnay-gyár 1948 elején elveszítette önállóságát, a termelési, értékesítési, pénzügyi és személyzeti ügyeit az Iparügyi Minisztérium keretében létrehozott Mész-, Cement- és Üvegipari Igazgatóságon, valamint más állami szerveken keresztül intézték. A gyárat a többi finomkerámiaipari vállalathoz hasonlóan kártalanítás nélkül államosították, a létrehozott „nemzeti vállalat” nevéből pedig hamarosan elmaradt az alapítóra történő utalás.

*

Végezetül a tanulmánykötetben előforduló néhány apróbb pontatlanságot feltétlenül meg kell említenünk, amelyek természetesen nem befolyásolják a kötet olvashatóságát, értékét.

A kötetet függelék egészíti ki, melyben forráshivatkozások, válogatott bibliográfia, rövidítésjegyzék, a képek jegyzéke és a tanulmány szerzőinek rövid életrajza kaptak helyet; mindez a témában való könnyebb eligazodást teszi lehetővé. Sajnálatos, hogy a függelékben felsorolt címek nincsenek szinkronban a kötet végén található elnevezéssel, azok egységesítése elmaradt. Így például „Források” helyett „Forráshivatkozás”, „Rövidítésjegyzék” helyett „A tanulmánykötetben előforduló rövidítések”, vagy „Képjegyzék” helyett „Fényképek jegyzéke” olvasható.

A kötetben elhelyezett néhány korabeli dokumentum és statisztikai kimutatás célja, hogy rávilágítson az adott eseményre, és az olvasót segítse annak megértésében. A tanulmányokban a statisztikai kimutatások elemzése, értékelése több esetben elmaradt, a 99., 108. és 155. oldalakon közölt dokumentumok jelzete nincs feltüntetve, holott ez elengedhetetlen egy tudományos munkánál. A 99., 108. és 174. oldalakon található eredeti források ugyanakkor olyan kisméretűek, hogy alig olvashatók, ezért szerencsésebb lett volna a kötet függelékében elhelyezni azokat.

A tanulmányok képanyagát fekete-fehér fotók teszik változatossá, melyek minősége sok esetben nem kielégítő. Egy-két színes fotó a kerámiaipar termékeiről emelte volna a kötet színvonalát, bár tudjuk, hogy ennek pénzügyi vonatkozásai vannak. Itt jegyzem meg, hogy a nyomdai előkészítést a tanulmánykötet egyik szerzője készítette, és a kötetnek nincs lektora.

A könyvben az államosítás kapcsán több jogszabály jelent meg, ezek címe néha hiányzik, ezért célszerűbb lett volna egy jogszabálygyűjtemény elhelyezése a függelékben.

A kötet szerzői egyben annak szerkesztői is, ami nem szerencsés vállalkozás, mivel több olyan figyelmetlenség okozta hiba is fellelhető, amit egy szakavatott, „külső” szemmel vizsgáló szerkesztő kizárt volna. Gondolok itt elsősorban azokra a helyesírási, egységesítési hibákra, amelyek zavarólag hatnak. A nevek írásában következetlenségek sora fedezhető fel, például a „Hollóházi” vagy „Hollóházai” kérdés nincs tisztázva, a Zsolnay család (175.) egy oldalon belüli kétféle írásmódja, hol kötőjellel, hol anélkül. Ugyanez vonatkozik Mattyasovszky-Zsolnay László (70., 177.) nevének használatára is, ami kötőjelesen, de zárójelesen is előfordul. Egy-két fogalmi, értelemzavaró elütésre is akadhatunk a kötetben, például a 178. oldalon, ahol a szerző az „igazgatóság intézkedéseit érénytelennek értékelte” „erélytelen” helyett, vagy „olajat” helyett „olajt” írt. A pontatlan elválasztások (82.), betűkihagyások (18., 43., 46.) is zavaróak lehetnek. Az életrajzi lábjegyzetekben a születési és halálozási dátum mellett egyes helyeken a születés helyét is megadják a szerzők, másutt ez hiányzik (163., 168.). Mindezen apróbb hibák ellenére a kötet kivitelezése igényes, a szerkesztők a tanulmányokat egységes lábjegyzetekkel látták el, és külön figyelmet szenteltek a kötetben használt rövidítések feloldására.

A tanulmánykötet összességében és részleteiben áttekintő képet ad a finomkerámiaipar államosításának előzményeiről, az azt körülvevő politikai környezetről és magáról az államosításról. Éppen ezért értékes és hiánypótló kiadványt tarthat kezében az olvasó, olyan könyvet, amely ráirányítja a figyelmet a finomkerámiaipar második világháborút követő időszakának eddig még kevésbé feltárt folyamataira, és útmutatóul szolgál annak további kutatásához, feldolgozásához. A kötetet nemcsak a korszakkal foglalkozó szakemberek forgathatják haszonnal, hanem a történelem ezen időszaka iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség is, hiszen a benne szereplő adatok, információk jelentősen árnyalják az államosításról eddig kialakult képet. A figyelemfelkeltés mellett a recenzens nem titkolt szándéka az volt, hogy rávilágítson a gazdaság- és ipartörténet kutatásában rejlő lehetőségekre.

Kocsis Piroska

AZ EMBERIESSÉG SZOLGÁLATÁBAN? A magyar menekültválság és a Nemzetközi Vöröskereszt humanitárius segítsége

Kecskés D. Gusztáv: *Humanitárius akció globális méretekben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020, 172 o.

Kecskés D. Gusztáv évtizedek óta foglalkozik az 1956-os forradalom történetével, annak nemzetközi összefüggéseivel és következményeivel. 2020-ban megjelent kismonográfiája komoly alapkutatás eredménye. A szerző levéltári kutatásokat végzett a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (VNB), valamint a Vöröskereszt Társaságok Ligája és a Vörös Félhold Társaságok Nemzetközi Szövetsége levéltárában, illetve az amerikai, belga, francia és a magyar levéltári iratok között. Az említett nem kormányzati szervezetek aktívan részt vettek az 1956-os menekültek segélyezésében, a hazájukat ilyen-olyan okból elhagyó emberek mindennapi életfeltételeinek javításában, és a Magyarországon maradtak segítésében.

A magyar menekültek kérdésével, az 1956-os forradalom magyarországi és nemzetközi történetével kapcsolatban a szakirodalom gazdag és sokrétű. Meglehetősen pontosan ismerjük a történéseket, de eddig ebben a témában Kecskés D. Gusztáv monográfiájához hasonlóan alapos, döntő mértékben levéltári forrásokra alapuló munka még nem készült. Napjainkban a menekültek kérdése és a humanitárius segítség megadása újra a figyelem fókuszába került. Az 1956-os forradalom leverése és annak következményei egy teljesen más történelmi helyzetben zajlottak. A szerző könyvében részletesen elemzi azokat a tényezőket, amelyek a magyar menekültválság kezelésének módjához vezettek. Ezt a történetet nem lehet elvonatkoztatni az akkori nemzetközi helyzettől, a két szuperhatalom közötti rivalizálástól. A Kelet és a Nyugat között 1953 után átmeneti enyhülés ment végbe ugyan, ami nem kis mértékben a Sztálin halála utáni helyzetből következett, de a két tábor közötti ellentét lényege nem változott. Az 1956-os forradalom utáni menekültválság és a menekültekhez való hozzáállás egyszerre jelentette a propagandaháború részét, illetve egy valódi és őszinte humanitárius segítségnyújtást. Meglátásom szerint a napjainkban is meglévő menekültválságot, vagyis a 2015-től kezdődő eseményeket nem lehet párhuzamba állítani a hatvan évvel korábbiakkal, illetve ez csak egy szubjektív absztrakció esetén lenne lehetséges, ami elvezetne minket a történészi-levéltári módszertani alapoktól. Amennyiben az 1956 utáni magyar menekültek és a magyarországi menekültválság kezeléséhez a későbbi eseményekben párhuzamot keresünk, meglátásom szerint az 1989-es romániai forradalom és az 1991-es délszláv válság után Magyarországra menekült emberekhez való magyar hozzáállást, a Magyar Vöröskereszt és a magyar karitatív szervezetek, illetve a lakosság és a hazánkba menekülni kényszerülő emberek viszonyát kell

elemezni. Hatvanöt évvel ezelőtt teljesen más történelmi szituációban, más társadalmi-technikai feltételek között és más információs környezetben találták magukat a Magyarországról elmenekült honfitársaink. Egyetérthetünk a szerző azon következtetésével, hogy a nyugatiak által végzett humanitárius munka valóságos csodát jelentett. Kecskés D. Gusztáv a források alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Vöröskereszt Társaságok Ligája és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága intézményes emlékezetében mély nyomot hagyott az 1956-os magyar menekültek tragédiája és a forradalom után a Magyarországon végzett humanitárius munka.

A szerző munkájának nagy érdeme, hogy a könyv elején ismerteti a kutatás során felhasznált forrásokat. Ezeket két csoportra osztotta:

1) A Vöröskereszt Társaságok Ligája (mai elnevezéssel Vöröskereszt és Vörös Félhold Társaságok Nemzetközi Szövetsége) iratai. A Liga történetére vonatkozóan készültek monográfiák, de ennek a könyvnek a megszületéséig a magyar menekülteket illetően nem született összefoglaló munka. A Liga levéltári iratai között nagy mennyiségű dokumentum található a magyar menekültválság történetére vonatkozóan, amit kiegészítenek a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának levéltári iratai. A szerző kutatott a Francia Vöröskereszt Levéltárában, és különösen fontosnak tartja a nemzeti vöröskereszt-társaságok, a Liga és a Nemzetközi Bizottság genfi értekezleteinek iratait, illetve a különféle beszámolókat, a szemináriumok anyagait, de kutatásokat végezett az amerikai és a belga külügyminisztérium iratai között is.

2) A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága levéltári iratai, amelyek között nagy mennyiségben vannak a témára és a korszakra vonatkozó dokumentumok (táviratok, jelentések, beszámolók, telefonbeszélgetések leiratai, ülések jegyzőkönyvei és azok függelékei, évkönyvek). A szerző ezenkívül magyar levéltári forrásokat is feldolgozott, ehhez a kutatásokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában végezte.

A szerző a könyvét három fejezetre tagolta. A bevezetésben a Nemzetközi Vöröskereszt előtörténetét mutatja be. Ez a legrégebben alapított nem kormányzati szervezet (NGO), amely 1957-ben az alapításának századik évfordulójára készült. Jean Henri Dunan Nobel-békedíjas (a díjat 1901-ben kapta meg) svájci üzletember, közéleti személyiség a solferinói csata (1859) hatása alatt döntötte el, hogy a háborúk és a katasztrófák áldozatainak segítésére nemzetközi szervezetet hoz létre. A 20. századi történelem tragédiái sajnos számtalan „lehetőséget” adtak arra, hogy a Vöröskereszt tevékenysége kiteljesedjen, a világon megismerjék a nemzetközi szervezet nevét, tagjai nemzetközi ismertséget szerezzenek, és egyre professzionálisabban végezzék munkájukat. Ebben a tragikus és egyben felemelő történetben az egyik meghatározó eseményt az 1956-os magyar forradalom és következményei jelentették, mivel a forradalom olyan történelmi helyzetben zajlott le, amikor az emberi önzetlenség, a karitatív szándék, a segítőkészség és humanizmus elveit megerősítették a II. világháború borzalmainak emlékei. A magyar menekültválság ugyanakkor nagy kihívást jelentett a kortársak számára, hiszen

mintegy 200 000 ember elhelyezését, segítségét kellett megoldani, ami komoly logisztikai feladatot jelentett. A szerző pontos adatokkal szolgál a menekültek számát illetően, és úgy értékeli, hogy az 1956-os magyar menekültek befogadásának körülményeit számos tényező együttesen határozta meg. 1. A második világháború borzalmi miatti általános érzékenység és humanitárius érzület, az emberek tenni akarása. 2. A menekültek jogainak egyre pontosabb tisztázása, vagyis a nemzetközi jogi környezet változása. 3. A levert forradalom után a magyar nép felé megnyilvánuló nemzetközi tisztelet és segítő szándék. 4. A nyugati gazdasági fellendülés és a menekültek vágyainak találkozása, vagyis a magyar menekültek gyors és sikeres integrációja a nyugati társadalomba, amit a kedvező társadalmi hangulat is erősített. 5. A szerző szerint azonban a döntő elemnek az bizonyult, hogy a NATO-országok ideológiai és politikai okok miatt határozottan és egységesen felléptek a magyar menekültek megsegítése, a menekülttáborok költségeinek finanszírozása céljából. 6. A magyar menekültek érdekében kezdeményezett médiakampány, a civil lakosság támogatása és segítő szándéka.

Kecskés D. Gusztáv könyvének második és harmadik fejezetében a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tevékenységét ismerteti és – kortársat idézve – megállapítja, hogy „*a Liga megerősödött, és a Vöröskereszt tekintélye megnövekedett az egész világon.*” A szerző hangsúlyozza, hogy a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának az 1956-os magyar menekültekre vonatkozó tevékenységét a nemzetközi kontextus ismeretében, a hidegháborús környezetben és a vöröskeresztmozgalom elveinek ismeretével együtt kell értékelni. A könyv 55 képpel demonstrálja a történeteket, amihez a könyv végén négy dokumentum, négy ábra, tíz táblázat és térképek kapcsolódnak. A könyvet szakirodalom és a rövidítések jegyzéke, angol nyelvű összefoglaló, valamint személynévmutató zárja.

Összegzésként megállapítható, hogy a menekültek és a humanitárius segítségnyújtás kérdése napjainkban is aktuális kérdéseket vet fel, és érzelmeket kavart. Kecskés D. Gusztáv ugyanakkor a könyvével nem esik bele abba a csapdába, hogy aktuálpolitikai „kihívásoknak” feleljen meg. Monográfiája klasszikus értelemben vett diplomáciatörténeti szintézis, az események logikusan felépített összefoglalója és egyben kézikönyv is. Alaposan elkészített, komoly levéltári kutatásokra építkező alpmunka, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a korszak történetének ezen fejezetét megismerhessük. Könyvét egyaránt forgathatják a szaktörténészek, a téma iránt érdeklődő tanulók és a művelt olvasóközönség. Kötete segítségével megelevenedik előttünk a korszak, képet kapunk a menekültek életéről, az őket segíteni szándékozó szervezetekről és azok munkatársairól, a személyes motivációkról és az azokhoz kapcsolódó eltérő értelmezésekről, de a könyv végig megmarad a klasszikus történeti szintézisek keretei között. Olyan alpművet vehetünk kezünkbe, amely nem hiányozhat a könyvespolcunkról, és őszintén reméljük, hogy a szerzőtől a jövőben újabb munkákat olvashatunk.

Garadnai Zoltán

KÖZÉP-EURÓPA ÉS MAGYARORSZÁG PÁRIZSBÓL NÉZVE

Garadnai Zoltán: *Franciaország és a keleti biztonság François Mitterrand elnöksége alatt. A magyar–francia kapcsolatok története, 1981–1995.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2020, 186 o.

Mindig jóleső érzéssel tölt el, ha egykori tanítványaim sikereit, kutatómunkájuk eredményességét láthatom. Garadnai Zoltán már több mint 20 éve foglalkozik a francia diplomácia és a magyar–francia kapcsolatok történetével, s a magyar és francia nyelvű publikációi számának gyarapodásában már jól láthatók az eredmények is. 2018–2019-ben titkára volt a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hazai és francia kutatókat egyaránt soraiban tudó Franciaország-kutatócsoportnak. Több kötet (*Franciaország a 21. század elején, Franciaország és Közép-Európa, Vers une nouvelle Europe*) is napvilágot látott a közel hároméves közös munka eredményeként, közöttük Garadnai Zoltán monográfiája is. A kötetben a szerző a klasszikus diplomáciatörténeti kutatások módszertanát követve szisztematikusan dolgozta fel nemcsak a magyar–francia kétoldalú kapcsolatok történetére vonatkozó francia és magyar forrásokat, hanem Franciaország és a régió kapcsolatrendszerét is. A primer forrásokon alapuló kötet ennél fogva alapl munkának tekinthető.

A vizsgált téma, vagyis Franciaország keleti politikája, több vonatkozásban is túlterhelt a politikai indulatoktól és a történelmi folyamatok megítélésének különbözőségeitől. Nem segít a helyzet tisztázásában, hogy a hazai publikációkban a szerzők a felhasznált források nemzeti szempontjait önkéntelenül követve jobbra angolszász, német, vagy épp orosz szemüvegen át láttatják a francia politikát. Eleddig magyar kutató nem vállalkozott a francia külügyminisztérium és a francia elnöki levéltár fondjainak ilyen jellegű kutatására. A francia levéltárak anyagaira támaszkodó monográfia emiatt is a referenciakötetek sorába fog tartozni. A könyv a bilaterális kapcsolatokat feldolgozó alapl munkák jellemzőit mutatja: az események nemzeti látószöge és a nemzeti érdekek minden irányú alkalmazása jól követhető az összes fejezetben. Ez a limitáltság azonban egyáltalán nem kifogásolható. Sőt! Ez a legnagyobb érdeme. A felhasznált dokumentumokon keresztül immár közvetlen bepillantást kapunk a párizsi diplomácia döntéshozóinak gondolkodásába, és abba is, hogy a francia külügyeket irányító François Mitterrand elnököt milyen célok és elképzelések vezették. A témája iránt érthetően elfogult szerző értékelése szerint Párizs szerepe sokkal komolyabb és fontosabb volt annál, mint ami a nemzetközi politika felszínén látható volt. Garadnai három irányba rendezte mondanivalóját, az elemzési szintek magasságát követve: 1. Franciaország nemzetközi kapcsolatai, ideértve az Európa-politikát is. 2. Franciaország és Kelet-Európa viszonyrendszere. 3. Magyar–francia bilaterális kapcsolatok.

Mitterrand külpolitikája alapvetően azokra a hagyományokra épült, amelyek a francia keleti politikára Richelieu óta jellemzők voltak, és amelyek a de Gaulle-i

keleti politika ideológiai alapjait is adták. A francia keleti politikát a 17. századtól a németek megerősödésétől és a Franciaország körbekerítésétől való félelem határozta meg. Az első világháború utáni, jórészt francia koncepciókon alapuló békerendszer Németország területi megcsonkításától, valamint a németek hátában párizsi támogatással létrehozott új államokból álló *alliance de revers*-rel (hátvéd-szövetséggel) remélte Németország ellenőrzés alatt tartását. Mint közismert, kevés sikerrel. A második világháború utáni európai rendet immár nem a francia, hanem az amerikai elképzelések határozták meg, és Franciaországnak meg kellett barátkoznia a középhatalmi státus gondolatával. Igaz, ez a státus európai viszonylatban nagyon erős volt: Franciaország állandó tagja lett az ENSZ Biztonsági Tanácsának, önálló nukleáris haderőt fejlesztett ki, és kettévált Németországgal kapcsolatban „speciális felelősséggel” rendelkezett. A bipolaritás körülményei között Párizs önálló játékkeret alakított ki magának az amerikai és a szovjet befolyási zónák között. De Gaulle tábornok Európa-koncepciójának egyik kulcsfogalma, az enyhülés (*détente*) nem véletlenül vonult be francia nyelven a nemzetközi kapcsolatokba.

A két elnöki ciklust letöltő Mitterrand politikai eredményeit és kudarcait, és ezen belül a magyar–francia kapcsolatok megítélését két vonatkozásban is szélesebb kontextusban célszerű értelmezni. Az első mindjárt az, hogy Mitterrand a Francia Szocialista Párt vezetőjeként, baloldali összefogással került az elnöki székbe. A szocialista világrendszerből nézve győzelmének nem csupán az volt a jelentősége, hogy baloldali politikus került az egyik legfontosabb európai hatalom élére, hanem az is, hogy Mitterrand több tárca élére a Francia Kommunista Párt minisztereit állította. Az elnöki program a kapitalizmussal való szakítást ígérte, valamint egy keynesi modellre támaszkodó jóléti állam megvalósítását. A kísérlet fiascoval végződött: a gazdaságilag egyébként sem vitézkedő Franciaország szocialista kísérletét a nemzetközi gazdasági, pénzügyi és kereskedelmi kényszerek két év alatt megbuktatták. 1983-tól a francia baloldali kormányok Pierre Mauroy és Jacques Delors (ekkor pénzügyminiszter) vezetésével egyértelmű jobboldali fordulatot hajtottak végre (pl. ár- és bérfagyasztás, adóemelés), az új politikai program a kapitalizmus menedzselése lett. A szocialista világ számára további fájdalmas kimenetként felgyorsult a francia kommunista mozgalom hanyatlása. Mitterrand politikájában megerősödött az a kettős tendencia, amelynek keretében a belpolitikában erőteljes harcot folytatott a kommunista baloldallal szemben, míg külpolitikájában erősen atlantista irányba fordult, és hangsúlyozta a nyugati szövetségi rendszerhez való tartozását.

A szélesebb kontextus másik eleme a francia szocialisták nemzetközi stratégiájában található. Eszerint a nemzetközi kapcsolatok válságjelenségei között a Szovjetunió által vezetett szocialista világban a gazdasági és társadalmi pangás, a technológiai függőség és a politikai intézmények legitimációs zavarai erősödnek. Leginkább annak következményeként, hogy a Szovjetunió a legitim biztonsági érdekeinek érvényesítésén túl, erőszakosan szovjetizálta Közép-Európa államait. A francia szocialisták, tehát Mitterrand számára is az volt a tényleges kérdés

Kelet-Európa vonatkozásában, hogy miként lehetne elősegíteni ezen országok önálló politikai fejlődését. Ez ugyanaz a kérdés volt, mint amelyre két évtizeddel korábban de Gaulle is megpróbált választ keresni. Az első elnöki ciklus idején az enyhülés rövid időszakát a kelet–nyugati feszültség növekedése váltotta fel, sőt az 1980-as évek elejére többen a *mini-hidegháború* kifejezést használják. Mitterrand a kelet–nyugati kapcsolatok megromlásának okait elsősorban a szovjet expanzionizmusban (Afganisztán) és a szovjetek által gerjesztett fegyverkezésben látta. Elnöki ciklusának első fele a mélypontot jelentette a francia–szovjet kapcsolatokban, és 1985-ig, Gorbacsov hatalomra kerüléséig kellett várni, amíg a francia keleti politika újból az enyhülés irányába fordult.

A nyolcvanas évek végén a keleti politika célja Párizsban az volt, hogy túllépjen az európai nemzeteket megosztó ún. „jaltai rendszeren”, és Európa államai megtalálják az egymás közötti együttműködés útjait. Úgy látták, a megerősítendő együttműködéssel Európa elkerülheti a veszélyt, hogy visszatérjen az első világháború előtti időszakhoz, amikor is a nemzetállamok nacionalizmusának megerősödése világháborúk kirobbanásához vezetett. Azt pontosan tudták Párizsban, hogy az enyhülési folyamatot veszélyeztető hidegháborús konfliktus kieleződése alapvetően a francia gazdasági és politikai érdekek ellen hat. A szocialista világ összeomlása emiatt okozott értelmezési zavarokat Párizsban. Ugyanis nemcsak azt látták, hogy a kilencvenes évek elején a rendszerváltozások a nacionalizmus zászlaja alatt történnek, hanem a francia geopolitika alapkérdése, Németország Európához való viszonya, és ezáltal Európa jövője válik kérdésessé. Mitterrand a nyolcvanas évek második felétől már számolt a német egyesülés lehetőségével, illetve azzal, hogy egy új európai biztonsági és együttműködési rendszert kell kiépíteni, amelyben Franciaországnak is meg kell találnia a helyét, és amelyet elsődlegesen a francia érdekek alapján kellene megformálni. A bölcsész habitussal rendelkező filozófuselnök tisztában volt a történelemmel, a történelmi tapasztalatok politikájának meghatározó elemét képezték, és a hagyományos német érdekszférában Franciaország szövetségi rendszerének kiépítését, illetve megerősítését tartotta alapvető fontosságúnak. Nagy-Britanniához hasonlóan a németek túlzott önállóságát nem tartotta kívánatosnak. Németország megosztottságának fenntartása Párizs alapvető stratégiai érdeke volt, mivel ezen keresztül tudta megtartani nyugat-európai vezető pozícióját és befolyását, a NATO-ban játszott sajátos és különleges szerepét, az európai integráció folyamatában betöltött vezető státust, a francia–szovjet különleges kapcsolatokat, valamint a kelet-európai államokkal kialakított együttműködést. 1988–1989 folyamán az európai *status quo* hirtelen megváltozott, és Franciaországnak alkalmazkodnia kellett az új helyzethez, amivel párhuzamosan a kezdeményező szerepet is meg kellett őriznie. 1989–1990 után Kelet- és Közép-Európa vonatkozásában a mitterrandi politika célja az volt, hogy elkerülje a térség teljes széthullását és a nemzetállami nacionalizmusok újraeledését. Ebben a francia politika érdekei megegyeztek a gorbacsovi „közös európai ház” elképzelésével, és

ez a politika az európai együttműködés páneurópai keretek (Európai Konföderáció terve) közötti kialakításában öltött testet az 1989 és 1991 közötti időszakban.

A szerző munkájának talán legnagyobb érdeme, hogy a külügyminisztériumi levéltári iratok mellett a francia elnöki levéltárban is kutatott. Ez elsősorban amiatt fontos, mert a francia alkotmányos rendszerben az elnök meghatározó szerepet játszik a kül- és védelempolitika terén (*domaine réservé*). Mitterrand elnök döntéseit a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején számos kritika érte, az elnököt ellentmondásosnak, érthetetlennek, tétovázónak és túlzottan óvatosnak tartották. A bírálatok jobbára jogosak, még ha figyelembe vesszük azokat a történeti-geopolitikai tapasztalatokat is, amelyek a francia politikát a kelet-közép-európai és kelet-európai térség irányába meghatározták. A hidegháború befejeződésének időszaka gyorsan változó és kiszámíthatatlan helyzeteket teremtett, és Mitterrandnak úgy kellett kijelölnie a francia külpolitika céljait, hogy teljesen nyilvánvaló volt: a hidegháború megosztottsága kedvező geopolitikai konstellációt jelentett Franciaországnak. Azaz a hidegháború vége nemzetközi politikai veszteségekkel fog járni. A francia elnök egy bonyolult és kiszámíthatatlan nemzetközi helyzetben próbált külpolitikai vezérfonalat találni, és kísérelt meg kiépíteni egy stabil európai rendszert, természetesen mindezt a francia külpolitikai érdekek alapján, a francia pozíciók és Franciaország vezető szerepének megőrzése érdekében.

Garadnai Zoltán kötete megkerülhetetlen lesz a modern kori Franciaország történetével, és különösen a francia keleti politika problémáival foglalkozók számára. A könyv világos szerkezeti felosztást követ: az egyes fejezetekben az általános nemzetközi helyzetből kiindulva mutatja be a francia külpolitikát, majd a francia–szovjet kapcsolatok elemzése, illetve a közép-európai és a balkáni régió, 1991 után pedig a Baltikum államaival kialakított kapcsolatok következnek. Jogos az olvasó impressziója: a szerző logikusan, nagy forrásismereti tapasztalattal és módszertani ismeretekkel készítette el monográfiáját. Örömteli módon egy relációval bővült a megírandó magyar külpolitikátörténet háttérét képező szakmonográfiák száma.

Gazdag Ferenc

DÍJAZOTTAK

A 2021-es Ember Győző-díjat kiemelkedő szakmai munkássága elismeréseként Török Enikő, a Magánlevéltárak és Gyűjtemények Osztályának főlevéltárosa vehette át 2022. március 10-én dr. habil. Szabó Csabától, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatójától. A díj átvételét követően – a hagyományoknak megfelelően – a kitüntetett bemutatta kutatási területét: magas szakmai színvonalú előadásában úrbéri és kataszteri térképeket hasonlított össze.

A 2021-es Pro Archivo Regni-díjat Szabó Attila András, a Szakmai Koordinációs Igazgatóság Köziratvédelmi hatósági és Iratkezelés-felügyeleti Osztályának főlevéltárosa kapta munkája elismeréseként.

Mindkét díjazottnak gratulálunk!

ÉRSZEGI GÉZA (1944–2022)¹

Nehéz a búcsúzásakor szavakat találni. 50 éve, 1972-ben ismertem meg Ágotát, Érszegi Géza feleségét – hisz a levéltár szakot együtt végeztük –, míg őt a rákövetkező évben. Hajdan végzősként a levéltári gyakorlatot nála kezdtem, olvastam az általa kiadott okleveleket, készítettem a regesztákat. Érszegi Géza szinte mindegyik végzős levéltár szakosnak ezt a feladatot adta. Akkor tapasztalhattam azt, amit évtizedeken át láttam: Érszegi Gézánál megfordult a hazai és a Budapesten kutató külföldi középkorászok jó része. Érthető, hisz ő lett – rövid miskolci kitérő után – 1969-től a nyugdíjazásig a Magyar Országos Levéltár Középkori Gyűjteményének referense. Szobája mindig nyitva állt az érdeklődők, tanácsért hozzá fordulóok előtt, s nem fukarkodott a tudásával, ha szükséges volt, ahogy ő sem volt rest egy-egy kérdésben mást megkérdezni.

Érszegi Géza életét meghatározta a latin nyelv iránti szeretet. Latin-levéltár szakon fejezte be történelmi tanulmányait (1968), de ezzel a nyelvvel már gyermekkorában, nagybátyja mellett ministrálva ismerkedett meg. Igen jól tudott latinul, nem okozott neki nehézséget, ha latinul kellett egy előadást megtartania, mint tette a magyarországi Diplomataikai Kongresszuson az 1970-es években.

Érszegi Géza első publikációjának épp a *Levéltári Közlemények* adott helyet 1970-ben. 2017-ig vezetett bibliográfiája 319 tételt számlál. Akadhatunk a listán kora újkori vagy újkori témájú írásokra is, neve olvasható a 2009-ben megjelent, Körmeny Lajos által szerkesztett *Levéltári kézikönyv* szerzői között. A középkor történetével foglalkozó publikációk alkotják a megjelent művek többségét. Sokat tudott a középkorról. A diplomatika és a paleográfia állt különösen közel hozzá, de írt pecsétani tanulmányokat, és otthon volt az egyháztörténetben, ahogy a tudomány más területein is. Írt levéltárosként helytörténetet, mint például Felsőőr középkori történetét vagy Sárvárét, amely oly jól sikerült, hogy kandidátusi fokozatot nyert el vele (1980).

Nagyon fontosnak tartotta a középkori források publikálását. Ott volt azok között, akik a szegedi Anjou-kori oklevéltár elindításán fáradoztak. Segítette a kiadványsorozat munkálatait később is. Ez a munka sok barátot szerzett neki az alföldi városban.

Forráskiadások sora fűződik a nevéhez. Késő középkori törvényeink két kötetének munkálataiban vett részt. Meg kell említeni a Dózsa-féle parasztháború okmánytárát, amin Kenéz Győzővel és Solymosi Lászlóval dolgoztak együtt. Solymosi Lászlóval fiatalon készítették el Veszprém város középkori oklevéltárát, ami Gutheil Jenő forráskiadványának kiegészítése, és amit csak 2010-ben tudott a két egykori egyetemi csoporttárs megjelentetni. Idézhető az Aranybulla szöveggyomrájának elemzése, a szöveg máig legjobb kiadása, vagy a tihanyi alapítólevél

¹ Az Érszegi Géza temetésén elmondott megemlékezés bővített, szerkesztett változata.

megjelentetése s a hozzá írt tanulmány. Forráselemzést készített a pannonhalmi monostor múltját bemutató reprezentatív kiadványban. A sort lehetne folytatni. Például a magyarországi pápai oklevelekkel, amelyek még kiadóra várnak, s amivel akadémiai doktori fokozatot érdemelt ki 1991-ben.

Utóbbi téma összefüggött a magyar vonatkozású levéltári források feltárását célzó külföldi tanulmányútjaival. Közülük a Vatikáni Titkos Levéltárban végzett anyaggyűjtését tartotta a legfontosabbnak. Kitűnően ismerte ennek a gyűjteménynek az anyagát.

A forráskiadások közé sorolhatjuk a latin nyelvű dokumentumok magyar nyelvű publikálását. Legismertebb ezek közül az *Árpád-kori legendák és intelmek* című kötet, amit ő gondozott, fordított benne szövegeket. De nem feledkezhetünk meg a levéltárosok által készített, alaposan megjegyzetelt kiadványról sem, amely történelmünk számos dokumentumát adta közre magyarul.²

Érszegi Géza tevékenyen vett részt a levéltárosi közeletben, volt a Magyar Levéltárosok Egyesülete alelnöke. Munkásságát ismerte el az Ember Győző-díj, a Pauler Gyula-díj. 2012-ben kapta meg a Magyar Érdemrend tisztí keresztje kitüntetését. Tudományos tevékenysége fontos elismerése volt a Szent István Akadémia tagságának elnyerése.

Érszegi Géza számára a tudományos-levéltárosi munka és az egyetemi oktatás szerves egységet alkotott. Egykori *alma mater*ében, az ELTE-n 1978-tól tanította a levéltár szakos hallgatók nemzedékeit oklevélolvasásra, diplomatikára, paleográfiára. Mai tudományos életünk sok neves, elismert személyisége tanult nála. Nem véletlen tehát, hogy felkérést kapott arra, hogy tanulmányt írjon mind a Kállai István, mind pedig a Bertényi Iván által szerkesztett, *A történelem segédtudományai* című tankönyvben (1986, 1999). 2000-ben habilitált, s nem sokkal később lett az ELTE címzetes egyetemi tanára a Történelem Segédtudományai Tanszéken.

Levéltár szakos hallgatók révén kapcsolódott be a tudományos utánpótlás nevelésébe, majd nyugdíjba vonulása után teljes lendülettel vett részt a doktori képzésben. A Középkori Magyar Történelem Doktori program felvételi bizottságának állandó tagja volt. Oktatott egyháztörténetet, művelődéstörténetet, oklevéltant, paleográfiát, lett doktorandusz témavezetője. Természetesen elmaradhatatlan résztvevője volt a doktori védéseknek is: opponens, bizottsági tag, vizsgáztató. Géza jó pedagógiai érzékkel rendelkezett, becsülték a hallgatók nagy tudását. Mondhatni, élete utolsó pillanatáig tanított.

Halála nagy veszteség a magyar tudományos élet számára. Még voltak tervei, elképzelései, lett volna mit elmondania a diákoknak.

Emlékét megőrizzük!

Draskóczy István

² *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Közreadja Blazovich László, Érszegi Géza, Turbuly Éva. Budapest – Szeged, 1998.

BERTÓK LAJOS
(1951–2021)

2021. április 2-án, életének 71. évében elhunyt Bertók Lajos, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főlevéltárosa, osztályvezetője.

Bertók Lajos 1951. január 26-án a Vas megyei Söptén született. A helyi általános iskola elvégzése után Szombathelyen járt középiskolába, a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban érettségizett. Egy év előfelvételis sorkatonai szolgálat után 1969 szeptemberétől kezdte meg felsőfokú tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karának történelem–francia szakán, amit a következő évtől történelem–könyvtár szakon folytatott. Első munkahelye az MTA Irodalomtudományi Intézetében volt, ahol könyvtárosként dolgozott 1976. szeptember elsejétől.

1977. július 16-án levéltárosként került a Magyar Országos Levéltárba. 1985-től igazgatási csoportvezetőként, majd 1992-től osztályvezetőként irányította a Főigazgatói Titkárság munkáját. 2001-től a Magyar Országos Levéltár II. osztályának főosztályvezető-helyettese, 2008-tól 2010-ig megbízott főosztályvezetője volt. 1998-ban tanácsosi, 2008-ban főtanácsosi címmel ismerték el lelkiismeretes munkáját. 2002-ben elnyerte a Pro Archivo Regni-díjat. 2013. április 13-án ment nyugdíjba.

Bertók Lajos levéltárosi és történelmi ismereteit a kollégák és a kutatók is nagyra értékelték. Csendes, szorgalmas, megbízható munkatárs volt. Nyugdíjazása után is rendszeresen bejárt kutatni a levéltárba.

Emlékét kegyelettel megőrizzük.

T. VARGA GYÖRGY (1942–2021)

T. Varga György, a Magyar Országos Levéltár MDP és MSZMP iratok Főosztályának nyugalmazott főosztályvezetője 2021. február 14-én, életének 80. évében hunyt el.

1942. január 29-én Rákospalotán született, majd itt végezte el az általános iskolát és a gimnáziumot is. 1967-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar–történelem szakos középiskolai tanári diplomát. 1972-ben ugyanitt bölcsészdoktori fokozatot szerzett, majd 1976 és 1979 között elvégezte az ELTE levéltár szakát. 1976-tól 1992-ig a Párttörténeti (Politikatörténeti) Intézet archívumában dolgozott levéltárosként, az utolsó másfél évben a központi pártlevéltár vezetője volt.

1992. június 20-án került a Magyar Országos Levéltár állományába, az akkor felállított MDP-MSZMP iratok Főosztályára főosztályvezető-helyettesként. 2000. január 1-jével nevezték ki a szervezeti egység főosztályvezetőjének, mely pozíciót nyugdíjba vonulásáig, 2004 augusztusáig látta el. Az MDP és az MSZMP iratainak, a pártállami időszak történetének egyik legjobb ismerője volt. Az MDP vezető szerveihez általa készített napirendi jegyzékeket alapvető levéltári segédletként még évtizedekig fogják használni a kutatók.

Akik ismerték, azoknak hiányozni fognak a magyar irodalom mély ismeretéről tanúskodó beszélgetések, a helyzethez illő intellektuális humora.

Fájó szívvel búcsúzunk tőle.

TAMÁSKA PÉTER (1942–2021)

2021. április 21-én, életének 80. évében elhunyt Tamáska Péter, az Új Magyar Központi Levéltár, majd a Magyar Országos Levéltár munkatársa

Tamáska Péter 1942. január 23-án született Kassán. Ott kezdte el az általános iskolát, de a gimnáziumot már Budapesten végezte. A Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett, ifj. Antall József, a későbbi miniszterelnök is tanította. Két évig segédmunkásként dolgozott, majd 1962-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem, könyvtár és tudományos szocializmus szakon. Diplomáit 1967-ben (történelem) és 1968-ban (tudományos szocializmus) kapta meg. Az egyetem után különböző állásokban dolgozott, így az Akadémiai Nyomdában, a Magyar Távirati Irodánál, a Magyar Kábelműveknél és a Fővárosi Tanácsnál, végül pedig a Kisiparosok Országos Szövetségénél. Közben Szabad György professzornál elkészítette doktori disszertációját a linzi császári posztógyár magyarországi kereskedelmi kapcsolatairól, amit 1980-ban meg is védett. Az Új Magyar Központi Levéltárban (ÚMKL) kezdett el dolgozni 1981 februárjától, majd a Szakszervezeti Levéltár és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár alkalmazottja lett. 1987-től ismét az ÚMKL, majd a rendszerváltozás után egészen 2002-es nyugdíjba vonulásáig a Magyar Országos Levéltár tudományos főmunkatársa volt. A társadalmi szervezetek és szövetkezetek, a központi ellenőrző szervezetek és a gazdasági szervezetek iratanyagai kezelésében működött közre.

1988-ban kandidátusi fokozatot szerzett a nyomdász-szakszervezet 1945 utáni történetét feldolgozó értekezésével. Az 1980-as évektől kezdve rendszeresen publikált. Önálló könyvei mellett számos szakcikket is írt, és történelmi dokumentumfilmek készítésében is közreműködött szakértőként, forgatókönyvíróként.

Családtagjai és szerettei mellett egykori munkatársainak is hiányozni fog.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu vagy az l.balogh.beni@mnl.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

Szelephény György a kora újkori magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyisége. Megítéléséről, primási működéséről már a 19. század második felében késhegyig menő, felekezeti részrehajlástól sem mentes vitát folytatott az őt rendkívül negatívan megítélő Angyal Dávid és a védelmére kelő Danielik János. Súlyos, elmarasztaló ítéletet mondott róla Pauler Gyula, a piarista Takáts Sándor, és szinte történeti becsületsértéssel felérően Acsády Ignác. [...] Alakja az újabb kutatásoknak köszönhetően mindinkább tárgyilagos megközelítésben áll előttünk. Illetve állna, ha a 21. századi népszerűsítő irodalomban nem köszönnének vissza gyakorlatilag kritikátlanul a pozitivisták historiográfia korábbi kijelentései.

Tusor Péter

1945 decemberében a Nagy Imre belügyminiszter által a magyar koalíciós kormány elé terjesztett kitelepítési rendelet a teljes hazai németségre kimondta a kollektív bűnösséget. Így lehetőség nyílt a magyarországi németség kitelepítésére, még azokéra is, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával a német anyanyelv mellett magyar nemzetiséget adtak meg, ami még a korabeli magyar politikai felfogás szerint is a magyarsággal való sorsközösség vállalását jelentette. Bűnös volt az is, aki nem volt aktív ellenálló, vagyis aki a háború alatt nem volt tagja valamely demokratikus pártnak. Olyan bűnökért voltak felelősségre embereket, amelyek az elkövetéskor nem számítottak annak – írta Mindszenty József esztergomi érsek egy pásztorlevelében.

Krisch András

A Magyar Nemzeti Levéltár a Magyar Országos Levéltár és húsz megyei levéltár integrációjával jött létre 2012-ben, ezzel az ország legnagyobb közgyűjteményévé vált. Az őrzetében lévő több mint 300 ezer iratfolyóméter forrásanyaggal Magyarország egyik legfontosabb memóriaintézménye. A Magyar Nemzeti Levéltár küldetésnyilatkozatában lefektetett alapelvek között szerepel, hogy folyamatosan bővülő gyűjteménye révén képes legyen megjeleníteni és dokumentálni a nemzet írott örökségét, valamint alakítsa és erősítse a nemzet, a lokális közösségek és az egyének, állampolgárok azonosságtudatát.

Csonka Laura – Dancz Vera